

॥ ॐ ॥

નમઃ શ્રી સ્યાદ્વાદ સંવાદિનઃ
શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગુણભદ્રાચાર્ય કૃત

શ્રી આત્માનુશાસન

પંડિતવર્ય શ્રી ટોડરમલજીકૃત હિંદીટીકાના
આધાર ઉપરથી

ગુર્જરાનુવાદ

વચનામૃત વીતરાગનાં, પરમ શાંતરસ મૂળ;
ઔષધ જે ભવરોગનાં, કાયરને પ્રતિકૂળ.

પ્રકાશક:

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર નિલભ્યાસ મંડપ
હીરાલાલ નાનાલાલ શાહ
ખંભાત-ક્ષેત્ર વડવા

દ્વિતિયાવૃત્તિ

સને ૧૯૫૩

પ્રત ૧૦૦૦

વિક્રમ સંવત ૨૦૦૯

વીર સંવત ૨૪૭૯

શ્રીનીલ પ્રી. વર્કસમાં શા. મોહનલાલ ચીમનલાલે છાપ્યું
હીભાઈની વાડી સામે, દીલ્હી દરવાજા બહાર-અમદાવાદ.

કિંમત રૂ. ૨-૮-૦

॥ ॐ ॥

નમઃ શ્રી સ્યાદ્વાદ સંવાદિનઃ
શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગુણભદ્રાચાર્ય કૃત

શ્રી આત્માનુશાસન

પરિતવર્ય શ્રી ટોડરમલજીકૃત હિંદીટીકાના
આધાર ઉપરથી

ગુર્જરાનુવાદ

વચનામૃત વીતરાગનાં, પરમ શાંતરસ મૂળઃ
ઔપધ જે ભવરોગનાં, કાયરને પ્રતિકૂળ.

પ્રકાશક :

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર નિબળ્યાસ મંડપ
હીરાલાલ નાનાલાલ શાહ
અંભાત-ક્ષેત્ર વડવા

દિનિયાતૃત્તિ

સન ૧૯૫૩

પ્રત ૧૦૦૦

વિક્રમ સંવત ૨૦૦૬

વીર સંવત ૨૪૭૯

શ્રીનીલ પ્રી. વર્કસમાં શા. મોહનલાલ ચીમનલાલે છાપ્યું.

હડીભાઇની વાડી સામે, દીલ્હી દરવાજા બહાર-અમદાવાદ.

કિંમત રૂ. ૨-૮-૦

પ્રસ્તાવના.

આર્યાવર્તના મંડનરૂપ, જંગમ કલ્પવૃક્ષસમ, પરમાર્યસ્થવિર પુણ્યપાદ પ્રાતઃસ્મર્ણીય શ્રીમાન્ શ્રીશુભદ્રાચાર્યનો કોઈ નિશ્ચીત સમય નિર્ણય થતો નથી, તેપણુ મહારાબ્દ અમોઘવર્ષ તેઓશ્રીના પરમ ઉપાસક અને અનેક શિષ્ય સમુદાયમાં એક સુશિષ્ય હતા, એમ અન્ય અંતરે ઉપરથી સમજાય છે. મહારાબ્દ અમોઘવર્ષ શક સંવત ૭૩૭ થી ૮૦૦ લગભગ રાજ્યપદ વિભુષિત હતા, તેથી સમજાય છે કે-તેઓશ્રી મહારાબ્દ અમોઘવર્ષના સમકાલિન હોય.

પરમ પુરુષની પ્રત્યક્ષ વિદ્યમાનતામાં તેમનો ભક્તિસમેતસંગ એ શિષ્ય સમુદાયના દોષોને સર્વથા ક્ષીણ થવામાં અને આત્માના સહજ સ્વાભાવિક નિર્માણ ગુણોનો પ્રકાશ થઈ તે ગુણોનું આત્માને સંવેદન થવામાં પરમોત્કૃષ્ટ નિમિત્તરૂપ થાય છે, પરંતુ તેવો સંગ નિરંતર રહેતો નથી. ત્યારે તે મહત્પુરુષના વિયોગ કાળે તેમનો અક્ષરદેહ કલ્યાણના અર્થી લગ્યાત્માઓને કલ્યાણ પ્રાપ્ત થવામાં એક પરમ આધારરૂપ થાય છે. ભગવાન્ શ્રી શુભદ્રાચાર્ય આજે આ ક્ષેત્રે નથી, તો પણ તેઓશ્રીના અક્ષર દેહરૂપ યથાનામ ગુણાભિધાનરૂપ તેમનો લખેલો આત્માનુશાસન નામનો અંથ આજે પણ વિદ્યમાન છે.

ઉક્ત અંથ સંસ્કૃત ભાષામાં વિવિધ પદ્ય-વૃત્તોમાં મહદ્ભાવ, ગંભીર આશય, અને શ્રેષ્ઠ પદ લાલિત્યતાપૂર્વક અનેક યોગ્યુક્ત વિષયોપૂર્ણ લખાયો છે. તેઓશ્રીની વિષય પ્રતિપાદન શૈલી અદ્ભુત ચૈરાગ્યરસમય અને આત્માને ઉપશમભાવની જનક અને પોષક છે, લગ્યાત્માઓને સંસાર પરિણામથી પાછા વાળી મોક્ષમાર્ગ સન્મુખ સહેજે દોરી શકે એવી સચોટ છે.

કલ્પવૃક્ષ, કામધેનુ અને ચિંતામણિ એ ત્રણે ઔદિક-ઇચ્છિત આપવામાં ઉત્કૃષ્ટ ગણાય છે. અને તે વાત પણ આર્ષઅંથોમાં લખેલી હોવાથી માત્ર શ્રદ્ધાગ્રાહ્ય છે, પરંતુ સત્પુરુષનો અક્ષરદેહ તો એ ત્રણે કરતાં અસાધારણ પ્રભાવ સંપન્ન છે. કેમકે તે વચનોના સેવનથી એક અલ્પશાતાથી માંડી મોક્ષસુખ સુધીનાં સર્વ સુખો વિના વાંચ્યાએ સહેજે સંપ્રાપ્ત થાય છે. આ વાત શ્રદ્ધા ઉપરાંત અનુભવમાં પણ આવે એવી છે.

ત્યાગ, વૈરાગ્ય, ઉપશમ અને આત્માનુભવયુક્ત પુરુષના મુખથી શોભે એવો ધર્મોપદેશ આ અંથમાં પૂર્ણરીતે ભરેલો છે. અને તે વૈરાગ્ય, ઉપશમવંત જીવને મુખ્યત્વે વિશેષ ઉપકારીક નિવડે તેમ છે. તેપણુ તેથી નીચેની ભુમિકાએ રહેલા વિષયકષાયાનુરાગી જીવોના અધિકારને

લક્ષમાં રાખીને તેમને પણ રાચક-પાચક-અને પરિણામકારક થાય એવી અનુકંપા બુદ્ધિપૂર્વક મીષ્ટ લોજનમાં દર્દી ન બાણે તેમ ધીરે રહીને અમોઘ ઔષધી મેળવી દીધી છે. એમ અંથની આદી અને અંતની લખાણ શૈલી ઉપરથી વિચારકને સહજમાં સમજાય તેમ સંકલનાબદ્ધ અંથરચના રચાઈ છે. તેથી આ અંથ કલ્યાણમાર્ગના ન્યુનાધિક અધિકારવાળા સર્વ જીવોને કલ્યાણ પ્રાપ્ત થવામાં અનુપમ સહાયકપણાની ગરજ સારે તેવો છે.

જયપુરનિવાસી પંડિત પ્રવર શ્રાદ્ધગુણસંપન્ન શ્રીયુત ટોડરમદલજીએ આ અંથ ઉપર અંથકારના આશયને સ્ફુટ કરનારી જયપુરી (ડુંઢારી) ભાષામાં ભાષા ટીકા લખેલી છે. જે અગ્રાઉ બહાર પડેલી છે. તથા બીજી ટીકા શ્રીયુત પંડિત જંશીધરજી શાસ્ત્રીકૃત વિક્રમ સંવત ૧૯૭૨ માં બહાર પડેલી છે.

આ અંથના ભાવોને સ્પષ્ટ વ્યક્ત કરનાર ગુજરાતી ભાષામાં કાંઈ સાધન નહી હોવાથી તેમજ આ અંથ મારા આત્માને ઉપકારક થવા યોગ્ય બાણી તથા અંથ ભણી મને કંઈક ભક્તિભાવ હોવાથી તેની કેટલાક વર્ષો અગાઉ ગુજર્ ભાષામાં ટીકા લખવી શરૂ કરી. પરંતુ પ્રમાદ દોષે અને વ્યવહારોપાધીને લઈને તે કાર્ય લંબાયું. તેટલામાં મારા પરમોપકારી આત્મોપયોગી પૂજ્ય વડીલ શ્રીએ, પ્રસંગોવશાત્ તે અંથની શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામાં ટીકા થાય તો સ્વપરને બહુ ઉપકારક નિવડે, એમ સહેજે અચાનક મારા કાર્યમાં પ્રોત્સાહન સાથે સંમતિ આપી તે ભણીના આસ ઉત્સાહને વધાર્યો.

પરંતુ અંથના વિશાળ આશય અને મારી બુદ્ધિની ન્યુનતાનો વિચાર કરતાં આવા સમર્થ અંથનો અનુવાદ લખવા હું સર્વથા અશક્ત છું એમ મને સ્પષ્ટ લાગતું હતું. મારી આ બાળકૃતિ સમર્થ વિદ્વજ્જનોમાં ઉપહાસને પાત્ર છે, એમ ભાસ્યા કરતું હતું તો પણ—

અલ્પશ્રુતં શ્રુતવતાં પરિહાસધામ

ત્વદ્ભક્તિરેવ મુલ્લરી કુરુતે બલાન્મામ્ ।

યત્કોકિલઃ કિલમથૌ મધુરં વિરૌતિ

તદ્ધારુ ચામ્નકલિકાનિકરૈક હેતુ ॥

જેમ આંખાના મ્હોરની સુવાસના પ્રભાવથી સુવાસ અનુરાગી કોયલ પક્ષી મધુર શબ્દોચ્ચારપૂર્વક તે ઉપર કલોલ કરે છે. તેમ મને પણ હું થોડું બાળનાર (મૂર્ખ) અને વિદ્વાનોના હાસ્યપાત્ર છતાં તમારો ભક્તિરાગ બળાત્કારથી બોલાવે છે. (શ્રી ભક્તામર સ્તોત્ર)

ઉપરોક્ત કાવ્યાનુસાર અંથ પરત્વેની મારી લક્ષિત તથા પૂજ્ય વડીલશ્રી...તરફનો મારો પ્રેમ મને ઉક્ત અનુવાદ લખવા આકર્ષ્યા કરતો હતો. મારી આ વિષયની અયોગ્યતા, વિષય કષાય આધિનતા છતાં સમ્યક્ ત્યાગ, વૈરાગ્ય અને રતનત્રયને અત્યંત પુષ્ટીકર એવા આ અનુપમ અંથને ગુર્જરીગીરામાં લખવાનું સાહસ ખેડ્યું અને તે શ્રી ગુરુ કૃપાએ આજે પૂર્ણ થયું.

આ અંથમાંના અધિકારોની ટુંક નોંધ કે રેખા દર્શન આપવા જતાં બહુ લંબાણ થઈ જવાના ભયથી તત્સંબંધી અહિં કાંઈ ઉલ્લેખ કર્યો નથી. પરંતુ વાંચકગણ સ્વસ્થ ચિત્તે નિરૂપાધિપણે “આત્મકલ્યાણ સર્વ કરતાં પરમ આવશ્યક છે” એમ નિશ્ચય કરી વાંચશે, વિચારશે અને તેના રહસ્ય પૂર્ણ આશય સુધી પહોંચવા પ્રયત્ન કરશે તો તેના પ્રયત્નરૂપ પુરુષાર્થના પ્રમાણમાં જરૂર તેને સફળતા મળશે. સાથે સાથે અંથનું પરમ માહાત્મ્ય પણ લક્ષ્યગત થશે.

ઉક્ત અનુવાદ શ્રીમાન્ ટોડરમલ્લજી રચીત હિંદી ટીકાના આધારે લખવામાં આવેલ છે, છતાં કેાઈ કેાઈ સ્થળે અન્ય ધર્મ ધુરંધર પૂર્વ મહાપુરુષો રચીત અંથોનો વિષયને અનુસરતો આધાર પણ લેવામાં આવેલ છે.

અંતિમ પ્રાર્થના.

गुरुणामेव माहात्म्यं यदपि स्वादु मद्रचः ।

तद्व्यासं हि स्वभावोऽसौ यत्फलं स्वादु जायते ॥

અગર અનુવાદની વચન રચનામાં કંઈ પણ માધુર્યતા કે અર્થ ગાંભિર્યતા હોય તો તે મારા હૃદયમણિ ગુરુદેવનું માહાત્મ્ય છે. જેમ ફળમાં જો કંઈ પણ મધુરતા કે મીઠાશ હોય તો તે વૃક્ષનો સ્વભાવ છે.

તથા જ્યાં ત્રુટી, અસંબદ્ધતા અર્થ કે ભાવની વિકળતા જોવામાં આવે તો તે અદ્યપક્ષતાજન્ય મારો પોતાનો દોષ છે એમ સમજી અનુવાદમાં રહેલી ત્રુટીઓને જણાવશે તો હું તેમનો ઋણી થઈશ અને તૃતિયાવૃત્તિ વખતે તે ભુલો સુધારવા અથાશક્તિ પ્રયત્ન કરીશ. બાકીનો—

गच्छतः स्वलनं क्वापि भवत्येव प्रमादतः ।

इसंति दुर्जना स्तत्र समादधति सज्जनाः ॥

ॐ શાંતિઃ

—ગુણીજન ચરણાનુરાગી અનુવાદક—
સોમચંદ અમથાલાલ શાહ-કલોલ.

शुद्धि पत्रक

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
६	२३	धर्मानुयायीयोः	धर्मानुयायीयोः
१०	१६	विधेः	विधेः
१२	२०	अनुव्रतः	अनुव्रतः
१४	२३	कृषीबल	कृषीबल
१५	२४	किञ्चित्	किञ्चित्
२२	२६	निधकाये	निधकाये
२४	११	पोतानो	पोतानो
२४	३१	विभृतया	विभृतया
२८	३०	अज्ञातं	अज्ञातं
३२	५	विषाज्जीवितुं	विषाज्जीवितुं
३२	६	नत्वाशा	नत्वाशा
३२	६	भट्टाराम्योने	भट्टाराम्योने
४५	१८	देवानी	देवानी
४८	२०	समान्त	समान्त
५५	२७	श्री तिर्थंकारादिनां	श्री तिर्थंकारादिनां
५६	१	सह	सह
५८	१३	नारकान्	नारकान्
६०	२५	सन्तु	सन्तु
६५	१०	धनेन्धन	धनेन्धन
७१	४	दोषोभां	दोषोभां
७४	२	बत	बत
७६	८	यतिर्याता	यतिर्याता
८४	१७	अवश्य	अवश्य
८८	१६	साधधम्	साधधम्
१०२	१	संस्कृत	संस्कृत
१०७	१३	लुप्त	लुप्त
११०	८	कुर्यादर्थः	कुर्यादर्थः
१४६	५	उद्भववुं	उद्भववुं
१६५	२६	वाच्या	वाच्या
१७०	३०	भ्रत्वा	भ्रत्वा
१७६	२२	साहसः	साहसम्
१६२	१०	मपिच्छन्नालं	मपिच्छन्नालं
२०४	२८	कदथित	कदथित
२२४	११	धैर्य	धैर्य

ॐ

॥ श्री परमात्मने नमः ॥

श्रीमान् भगवद्गुणभद्राचार्यविरचित

आत्मानुशासन

—(०)—

श्री जिनशासन गुरु नमुं, नाना विधि सुખकार
आत्महित उपदेश दे, कइं भंगलाचार
महा धुरंधर सर्व जिन, निर्भम सुखद सदाय
लायक दायक धर्मना, लक्षण लक्ष सुहाय
महा ज्ञान-वैराग्य भय, निज पर शासन ज्ञान
स्व-पर प्रकाशक जोधभय, श्री जिनशासन भाण
सुंदर भद्र गुणो करी, दक्ष मुजिन उपदेश-
रजनीवासर तप तपे, छते मोह कलेश
शासन आत्मने करे, हणु विभाव सुधीर
वधे सदा गुण श्रेणीये, ढणे सुढाणे वीर
वावे सम्यक् भीजने, धरे न लेश प्रमाद
शम-दम-यरण गुणो करी, छांटे भीजे वाद.
रहत सदा निजइयमां, वाधे दिन दिन वान
लाभ लहे निज धर्मनो, वंदु गुरु भगवान.
आचार्य कदपसम गुणनिधि, टोडरमदल सुदक्ष
करी टीका हिंदी विषे, जिन आज्ञा अनुलक्ष
तसु आशयने अनुसरी, गुर्जरभाषा मांछ
निज-पर आत्म हेतु कहुं, अन्य न हेतु कंछ.

શ્રીમાન્ ગુણભદ્રમુનિ પોતાના ભાઈ લોકસેન પ્રત્યે ધર્માનુરાગ પરિણામથી સન્માર્ગરૂપ શ્રીવીતરાગધર્મ પ્રતિબોધવાની અભિલાષાપૂર્વક શ્રી આત્માનુશાસનશાસ્ત્રની નિર્વીઘ્ન સંપૂર્ણતા આદિ અનેક ઇષ્ટફળની અભિલાષાપૂર્વક મંગલાચરણમાં શ્રીઇષ્ટદેવને પ્રથમ નમસ્કાર કરે છે.

ગીતિ—

લક્ષ્મીનિવાસનિલયં વિલિનવિલયં નિધાય હૃદિ વીરમ્
આત્માનુશાસનમહં વક્ષ્યે મોક્ષાય મળ્યાનામ્ ?

વીર—અર્થાત્ શ્રીવર્ધમાન તીર્થંકર દેવ અથવા વીર એટલે કર્મ-શત્રુનો નાશ કરવામાં મહાન સુભટ અને વિશિષ્ટ લક્ષ્મીનું ઘર સર્વ અહંતાદિ મહાપુરુષોને હૃદયમંદિરમાં ધારણ કરીને આત્માને પરમ કલ્યાણરૂપ શિક્ષાદાતા શ્રી આત્માનુશાસન શાસ્ત્ર હું કહીશ. કેવા છે તે શ્રીવીરપરમાત્મા ! કેવળ આત્મસ્વભાવરૂપ-મહાન અતિશયસ્વરૂપ સર્વોત્કૃષ્ટલક્ષ્મીને રહેવાનું પરમ કલ્યાણરૂપ જાણે એક મંદિર ન હોય ! વળી જેમના અનાદિ પાપસ્વભાવનો આત્યંતિક નાશ થયો છે, જેથી તે પ્રભુ પોતાના અવિનાશી સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયા છે. અહીં અંથકાર ઉપરોક્ત પ્રકારે પોતાના ઇષ્ટદેવનું વીર, એ નામ સાર્થક કરી વર્ણવ્યું. સાથે તે પ્રભુના સર્વોત્કૃષ્ટપદને પ્રગટ કર્યું.

ભવ્યજીવાત્માઓના પરમ દુઃખરૂપ અનાદિબંધનની નિવૃત્તિ અર્થેજ આ શાસ્ત્ર કહીશ, પરંતુ તેમાં મારું માન, પૂજા, ખ્યાતિ વા લોભાદિ પ્રયોજન નથી. તેથી સમ્યક્પ્રકારે સ્વહિતજ્ઞાસુ ભવ્યાત્માઓને રૂચિ યાવત્ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે.

હવે શાસ્ત્રના અર્થમાં શિષ્યનો ભય દૂર કરી જેમ તેની આ શાસ્ત્રમાં પ્રવૃત્તિ થાય તે પ્રકારે તેના જ ભાવને બતાવતાં અંથકાર સુત્ર કહે છે.

દુઃસ્વાદ્વિમેષિ નિતરામભિવાંછસિ સુખમતોઽહમપ્યાત્મન

દુઃસ્વાપહારી સુખકરમનુશાસ્મિ તવાનુમતમેવ ૨

હે આત્મા ! તું દુઃખથી ઘણું ડરે છે, અને સર્વ પ્રકારે સુખને જ ઇચ્છે છે, તો દુઃખને નાશ કરવાવાળો અને સુખને જ પ્રાપ્ત કરવાવાળો એવો તારો જે વાંચ્છિત અર્થ તેને જ અહીં ઉપદેશું છું.

કોઈ અદ્વૈતજ્ઞ અને સંસારરસિક આત્માને એવો ભય હોવો સંભવિત છે કે-શ્રીગુરુ મારા પ્રાપ્ત સુખ છોડાવીને ધર્મસાધન બતાવશે. અને તે ભયથી તે જિનવચનામૃત પ્રત્યે નિરાદર રહે છે. તેવા ભવાભિ-નંદી પણ ભવ્યઆત્માને દયાનિધાન શ્રીસદ્ગુરુ કહે છે કે-હે ભાઈ !

એવો નિષ્કારણ લય તું ન કર. હુઃખ મટાડી સુખ પ્રાપ્ત કરવું એ જ તારો અભિપ્રાય છે. અને અત્રે પાંચ એ એક જ પ્રયોજન અર્થે કહેવામાં આવે છે. શરૂઆતમાં આ વચનો તને કદાચ કડવાં પણ લાગશે, પણ તે કડવાશના લયથી તું ડરીશ નહિ; કારણ—

**यद्यपि कदाचिदस्मिन् विपाकमधुरं तदा तु कटु किञ्चित्
त्वं तस्मान्मा भैषीर्यथातुरો भेषजादुग्धात् ૩**

જેમ દરદીજીવ હિતકારક એવી કડવી ઔષધી પણ નિડરપણે અને પુર્ણ વિશ્વાસથી પી જાય છે, તેમ આ શાસ્ત્ર વિષે કોઈ કથન પ્રારંભમાં તને કટુ લાગે તોપણ અનુભવે-પરિણામે એ અત્યંત મીઠાં જ છે.

ઔષધીના સેવન કાળે તે ઔષધી થોડો સમય કડવી પણ લાગે તોપણ તેથી લવિષ્યમાં નિરાકુલતાજન્ય સુખ પ્રાપ્ત થશે એમ જાણીને કિંચીત પણ લય વિના શાણોરોગી જેમ તે ઔષધીને પરમ આદર-ભાવથી ગ્રહણ કરે છે, તેમ હે વિવેકી શાણા અને સમજી સંસારી ! ગ્રહણ કાળમાં આ શાસ્ત્રમાંનો કોઈ ઉપદેશ તને અસુહાવતો લાગે તો પણ તેથી આરોગ્યતાજન્ય મિષ્ટફળ થશે એમ ખચીત સમજીને તેને પરમ આદરભાવે ગ્રહણ કરતાં પરિણામે તું સુખી જ થઈશ.

કોઈ આ ઠેકાણે એમ કહે કે-ઉપદેશદાતા તો જગતમાં ઘણા છે, આપ નિષ્કળ પ્રયત્ન શા સારૂ કરો છો ? તેને હયાળુ આચાર્ય કહે છે કે-

जना घनाश्च वाचालाः सुलभाःस्युर्वृत्योत्थिताः

दुर्लभा ह्यन्तरार्द्रास्ते जगदभ्युज्जिहीर्षवः ૪

મહંતતાના અભિમાની એવા વાચાળ મનુષ્યો, અને ઘટાટોપ વાદળ ફેલાવતો પણ ખાલી ગર્જના કરતો એવો મેઘ તો ઠામ ઠામ છે, પરંતુ જેનું હૃદય કેવળ ધર્મબુદ્ધિથી ભીંજાયું છે, તથા અન્ય સંસાર-પરિણામી આત્માઓને સંસારહુઃખથી મુક્ત કરવાની અંતરંગ સાચી ઈચ્છા જ માત્ર છે એવા ઉત્તમ મનુષ્યો અને વર્ષા કરવાવાળા મેઘ એ જ જગતમાં બહુ દુર્લભ છે.

જગતમાં ઉપદેશદાતા તો ઘણા છે, પરંતુ કેવળ ધર્મબુદ્ધિપુર્વક અન્ય જીવોને-તેમનાં હુઃખ જોઈ અંતરંગ હયાની લાગણીથી દ્રવિત થઈ ગદગદીત થઈ, હુઃખમુક્ત કરવાની સાચી ભાવનાવાળા ઉપદેશકો બહુ જ થોડા છે. અમારા અંતઃકરણના સફલાવ પ્રમાણે અમારો ઉદ્યમ પણ નિર્થક તો નથી જ.

કેવા ગુણોથી યુક્ત મહાત્મા ઉપદેશદાતા હોઈ શકે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપ નીચેનું કાવ્ય કહે છે:-

પ્રાજ્ઞઃ પ્રાપ્તસમસ્તશાસ્ત્રહૃદયઃ પ્રવ્યક્તલોકસ્થિતિઃ

પ્રાસ્તાશઃ પ્રતિભાપરઃ પ્રશમવાન્ પ્રાગેવ દૃષ્ટોત્તરઃ

પ્રાયઃપ્રજ્ઞસહઃ પ્રમુઃ પરમનોદારી પરાનિન્દયા

બ્રુયાદ્દર્મકથાં ગણી ગુણનિધિઃ પ્રસ્પષ્ટમિષ્ટાક્ષરઃ ૫

વક્તા—પ્રથમ તો વિચિક્ષણ અને તિક્ષણબુદ્ધિમાન હોય, કારણ સાતિશય તિક્ષણબુદ્ધિ વિના વક્તાપણું અને નહિ. વળી સઘળાં શાસ્ત્રોના રહસ્યભુત ભાવોનો પારગામી હોય, કારણ શાસ્ત્રકારના અનેક અંગભુત આશયભરીત રહસ્યને જાણે નહિ તો યથાર્થ અર્થ પણ કેમ ભાસે ? વળી લોકવ્યવહારના જાણકાર હોય, કારણ લોકરીત જાણ્યા વીના લોક વિરુદ્ધ થઈ જવાય. સર્વથા આશાથી રહિત કેવળ નિસ્પૃહ હોય, આશાના ઉપાસક માત્ર શ્રોતાને રીઝવવા જ ઈચ્છે. અને સભા રંજન કરવાની ધુનમાં યથાર્થ અર્થસહિત શુદ્ધ ધર્મોપદેશ દબ શકે નહિ. વિપરીત પ્રપણા પણ થઈ જાય. શાંતસ્વભાવી હોય, તીવ્રકષાયીનો ઉપદેશ સર્વને અનિષ્ટ અને નિંદાનું સ્થાન થઈ પડે. આનંદી હોય. દિલગીર થવાનાં કારણો મળવા છતાં પણ જે મહાત્મા સમુદ્રવત્ ગંભીર હોય તે જ યથાર્થ વક્તા હોઈ શકે. પ્રશ્નકારનો પ્રશ્ન સાંભળતાં વેંત જ પ્રશ્નકારનો આશય અને તેનો સ્વપર હિતકારક યથાર્થ ઉત્તર જેના હૃદયમાં રમી રહ્યો હોય, અને ત્યાં સુધી પોતે જ પ્રશ્નોત્તર કરી સમજાવે તો સભામાં સ્ખલના પણ ન થાય, તેમ શ્રોતાને તે ઉપદેશની વિશેષ દૃઢતા પણ થાય. સભામાં ઘણા પ્રશ્નો થાય તોપણ તેને સહન કરવાળો હોય, પણ અતિ પ્રશ્નો સાંભળી દુભાતો હોય, ખીજતો હોય તો શ્રોતાઓ પ્રશ્ન કહી શકે નહિ, અને પ્રશ્ન કહી જ શકે નહિ તો તેમનો સંદેહ પણ કેમ નિવૃત્ત થાય ? અને ઉપદેશની સાર્થકતા પણ શું ? વળી પ્રભાવશાળી હોય, કારણ પ્રભુતાવાળા પુરુષનું જ સભામાં માન પડે અને તેનાં જ વચનો સર્વમાન્ય થાય. વળી સ્વરૂપસુંદર અને જોનારના મનને હરવાવાળો હોય કારણ કે જે શરીરાદિકથી અસુહાવતો લાગે તેની હિતશિક્ષા પ્રાપ્તિ કેાણુ અંગીકાર કરે ? જગતદ્રષ્ટિ જીવો પણ પ્રથમ રૂપને જ દેખે છે, અને યોગ્ય પરિચય થયે પછી ગુણુ દેખે છે. ગુણોનો નિધાન હોય, કારણુ ગુણુવિના સભામાં નાયકપણું શોભે નહિ. શ્રોતા સમજીને ગ્રહી શકે એવા સ્પષ્ટ અને મિષ્ટ જેનાં ઉપદેશ વચનો હોય. વચનમાં મધુરતા વિના તે શ્રોતાને રૂચે નહિ, તેમ તેમના શ્રવણના ઉદ્દેશમાં વૃદ્ધિ પણ ન કરે. વળી કોઈની નીંદા કરવાવાળો પણ ન હોય અને પોતે પણ નિંદા આચરણુયુક્ત ન હોય. તથા—

શ્રુતમવિકલં શુદ્ધા વૃત્તિઃ પરપ્રતિબોધને
 પરિણતિરુદ્યોગો માર્ગપ્રવર્તનસદ્વિધૌ
 બુધનુતિરનુત્સેકો લોકજ્ઞતા મૃદુતા સ્પૃહા
 યતિપતિગુણાય સ્મિન્નન્યે ચ સોઽસ્તુ ગુરુઃ સતામ્ ૬

જે પુરુષનું સંદેહ રહિત વિશાળ શાસ્ત્રજ્ઞાન હોય, મન વચન કાયાની નિર્દોષ અને શાંત પ્રવૃત્તિ હોય, બીજા લબ્યજીવોને બોધ કરવા યોગ્ય જેના વિશુદ્ધ પરિણામ હોય, શ્રીમાન્ જિનેન્દ્ર વીતરાગ પરમાત્માનો પવિત્ર અને પ્રાણીમાત્ર હિતૈષી સુખદમાર્ગ પ્રવર્તાવવાના યથાર્થ વિધિમાં ઘણો ઉદ્યમવંત હોય, અન્ય જ્ઞાનીજનોને પણ પ્રણામ કરવા યોગ્ય હોય, પોતાથી અધિક જ્ઞાનાદિ ગુણે યુક્ત પુરુષનો વિનય કરવામાં ઉત્સુક હોય, ગર્વરહિત હોય, લોકરીતિનો બાળુ હોય, કોમળ સ્વભાવી હોય, આશારહિત હોય, એ પ્રમાણે મહાનપણાચોગ્ય ગુણો જે પુરુષમાં હોય તે પુરુષ ઉપદેશદાતા હોઈ શકે. અહીં શ્રી આચાર્યભગવાન આશીર્વાદપૂર્વક કહે છે કે-સર્વ આત્માઓને આવા ગુણોથી યુક્ત ઉપદેશદાતા પ્રાપ્ત થાઓ !!! જેનાથી શિષ્યસમુદાયનું અકલ્યાણ થાય એવા ઉપદેશદાતા કોઈને સ્વપ્નામાં પણ ન મળશે.

હવે આગળ શ્રીગુરુ શ્રોતાનાં લક્ષણો કહે છે.—

મઘ્યઃ કિં કુશલં મમેતિ વિમૃશન્ દુઃસ્વાદ્ભૃશં મીતિમાન્
 સૌરુયૈષી શ્રવણાદિબુદ્ધિવિભવઃ શ્રુત્વા વિચાર્ય સ્ફુટમ્
 ધર્મં શર્મકરં દયાગુણમયં યુક્ત્યાગમાખ્યાં સ્થિતમ્
 ગૃહન્ ધર્મકથાં શ્રુતાવધિકૃતઃ શાસ્યો નિરસ્તાગ્રહઃ ૭

પ્રથમ લબ્ય હોય, કારણ જેનું ભવિતવ્ય જ લલું થવા યોગ્ય ન હોય તેવા અનધિકારીજીવને શાસ્ત્રશ્રવણ ક્યાંથી કાર્યકારી થાય ? વળી જીજ્ઞાસ્યવૃત્તિવાળો હોય, કારણ પોતાના હિત અહિતનો વિચાર બાંધત થઈ હિત અને હિતનાં કારણો પ્રત્યે સાચી જીજ્ઞાસા બાળ્યા વિના શાસ્ત્ર શ્રવણ ક્યાંથી કરે ? સંસાર દુઃખથી ભયભિત હોય, આ ચતુર્ગતિરૂપ સંસાર ચક્રના રૌદ્ર અને ભયંકર દુઃખોનો જેને ખ્યાલ કે ભય ન હોય તેવો જીવ સંસારદુઃખ મોચન કરવાવાળાં આત્મવચન ક્યાંથી સાંભળે ? સાચા સુખનો તીવ્ર અભિલાષી હોય, કારણ તેવો જ જીવ સુખના અનન્ય કારણરૂપ જિનોક્તવચનામૃતને સાંભળી શકે, સુશ્રુષા, શ્રવણ, વિજ્ઞાન, ગ્રહણ, ધારણ, ઉહ, અપોહ, અને તત્વાભિનિવેશ એ આઠ બુદ્ધિ સંબંધી ગુણોથી યુક્ત બુદ્ધિમંતશ્રોતા ધર્મોપદેશ યોગ્ય

છે. સાંભળવાની સાચી રૂચિ તે સુશ્રુષા, સાંભળવું તે શ્રવણ, સાંભળેલા ભાવો હૃદયમાં ગ્રહણ થવા તે ગ્રહણ, તે બોધ વિસ્મરણ ન થવો તે ધારણ, તત્સંબંધી વિશેષ વિશેષ વિચાર થવો તે વિજ્ઞાન, પ્રશ્ન-ઉત્તર પુર્વક સાંભળેલા ભાવો વિધિ-પ્રતિષેધાત્મક વિચારોએ કરીને ચિત્તને વિષે તત્સંબંધી ઉઠાપોહ થવો તે ઉહ-અપોહ, અને પછી તત્ત્વશ્રદ્ધાન રૂપ પોતાનો શુદ્ધ વાસ્તવ્ય અભિપ્રાય થવો તે તત્ત્વાભિનીવેશ. એ પ્રમાણે બુદ્ધિ સંબંધી શોભનિકગુણો વિના શ્રોતાપણું બને નહિ. વળી આગમ, અનુમાન, યુક્તિ, તર્ક, અને અનુભવાદિ પ્રમાણોથી સિદ્ધ થયેલો એવો સુખરૂપ દયામય ધર્મ સાંભળીને તેને તુરત ગ્રહણ કરવા-રૂપ સરળપરિણામી જીવ હોય તેજ શ્રોતા ધર્મોપદેશ યોગ્ય છે. પરંતુ સ્વભતિ કલ્પનાના કલ્પિતનિર્ધારરૂપ ખોટો હઠ જેને છે તેવા જીવને શ્રી વીતરાગપ્રણિત સ્યાદ્વાદધર્મરૂપ હિતકારીશીખામણ રૂચે નહિ. ઉપર કહેલા ગુણવંત શ્રોતાને શ્રી સર્વજ્ઞપ્રણિત સાચા સુખનો માર્ગ કાર્યકારી થાય અર્થાત્ ટુંકામાં સત્સુખનો અભિલાષી હજુકર્મી આત્મા શ્રી સદ્ગુરુ ઉપદેશથી ધર્મ ઉપાર્જનરૂપ સાચા સુખના માર્ગ વિષે પ્રવર્તે.

પાપાદુઃખં ધર્માત્મસુખમિતિ સર્વજનસુપ્રસિદ્ધમિદમ્

તસ્માદ્વિદ્યાય પાપં ચરતુ સુખાર્થી સદા ધર્મમ્ ૮

પાપથી દુઃખ અને ધર્મથી સુખ એ વાત લૌકિકમાં પણ જગત્ પ્રસિદ્ધ છે અને સર્વ સમજી મનુષ્યો પણ એમજ માને છે. તો જેઓ સુખના અર્થી હોય તેમણે પાપ છોડી નિરંતર ધર્મ અંગીકાર કરવો.

પાપથી દુઃખ અને ધર્મથી સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, એ અભિપ્રાય સર્વમાન્ય છે. સર્વ ધર્મનુયાયીઓ તેમાં એકમત છે. તો હે ભવ્યો ! જે તમે સુખનેજ ચાહતા હો તો પાપને છોડો અને ધર્મકાર્ય કરો. રૂડાસુખની ચાહનાવાળા જીવોજ ધર્મને અંગીકાર કરે છે. હે ભવ્ય ! સુખની પ્રાપ્તિનું કોઈ મૂળ કારણ હોય તો તે એક ધર્મજ છે.

યથાર્થ શુદ્ધધર્મ આત્મગુરુ ભગવાનથીજ પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે. એ વાત શ્રી આચાર્યમહારાજ નીચેના સૂત્રથી પ્રતિપાદન કરે છે.

સર્વઃ પ્રેપ્સતિ સત્સુખાત્તિમચિરાત્ સા સર્વકર્મક્ષયાત્

સદ્વૃત્તાત્સ ચ તત્ત્વં બોધનિયતં સોડપ્યાગમઃત્સ શ્રુતેઃ

સાચાત્તાત્ સ ચ સર્વદોષરહિતો રાગાદયસ્તેડ્વયત-

સ્તં યુક્ત્યા સુવિચાર્ય સર્વસુખદં સંતઃ શ્રયંતુ શ્રિયૈ ૯

સત્સુખની ઇચ્છા જગતમાં સર્વ પ્રાણીને હોય છે; અને સર્વ જીવોની વતેના જોતાં તેમની એ અભિલાષા પ્રત્યક્ષ દેખાઈ આવે છે. પરંતુ વાસ્તવિક તો એમ છે કે-સત્સુખની પ્રાપ્તિ સર્વ કર્મક્ષયથી જ છે. વળી વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે-આત્મા સ્વયં સુખરૂપ જ છે. પણ તે સુખને રોકવાવાળું અવશ્ય કોઈ કારણ છે; અને તે કર્મ છે. સુખને આવરણ કરવાવાળા કર્મનો નાશ થયા વિના યથાર્થ નિરાખાધ સુખ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય? સુખને આવરણ કરવાવાળા કર્મનો સર્વથા નાશ માત્ર તો એક સમ્યક્ચારિત્રી જ થાય છે. વળી જ્ઞાન વિના હિત અહિત કે હેય ઉપાદેયનો નિશ્ચય જીવને ક્યાંથી થાય? અને તે વિના સમ્યક્ચારિત્ર પણ કેમ સંભવે? અર્થાત્ સમ્યક્ચારિત્રનું મૂળ એક સમ્યક્જ્ઞાન છે અને તે સમ્યક્જ્ઞાન નિર્દોષ સર્વજ્ઞપ્રણિત આગમ અને તથારૂપ દશાસંપન્ન શ્રી સદ્ગુરુલગવાનથી થાય છે. આગમના અભ્યાસ વિના કે તેવા તથારૂપ દશાપ્રાપ્ત પરમપુરુષના પ્રત્યક્ષજોગ વિના જીવને સ્વહિતનું લાન થતું નથી. આગમ પણ સમ્યક્ અર્થ પ્રકાશક મૂળ ઉપદેશક વિના હોય નહિ. અને સમ્યક્ અર્થ પ્રકાશક મૂળ ઉપદેશક લગવાન આપ છે. જેઓ સર્વ દોષથી રહિત કેવળ નિર્દોષ છે. કારણ દોષ સહિત આપપણું હોય નહિ. તે દોષો મુખ્ય તો રાગદ્વેષ અને અજ્ઞાનાદિ છે. એ જેનામાં છે તે પુરુષથી યથાર્થ સત્ય ધર્મોપદેશ સંભવે નહિ. રાગ દ્વેષ અને અજ્ઞાનાદિ દોષો આપપણાના પ્રગટ ઘાતક છે. સદ્વિચારવાન મુમુક્ષોને સમ્યક્વિચારે કરી સર્વ સુખના અનન્ય હેતુભૂત એવા શ્રી આપપુરુષનો અવિચ્છિન્ન આશ્રય સદૈવ કર્તવ્ય છે. અવિનાશી સુખરૂપ ઉત્કૃષ્ટલક્ષ્મીનું નિધાન માત્ર એક લગવાન આપ જ છે. તેનો હે સુખાર્થી લોચો! તમે સદૈવ આશ્રય કરો!

તે પરમ પુરુષ આપલગવાને સુખાભિલાષી સત્પુરુષોના હિતાર્થે સમ્યક્દર્શન, સમ્યક્જ્ઞાન, સમ્યક્ચારિત્ર અને સમ્યક્તપ એ ચાર ઉત્તમ આરાધનારૂપ ધર્મ સુખપ્રાપ્તિના સર્વોત્કૃષ્ટ ઉપાય તરીકે વર્ણવ્યા-ઉપદેશ્યા છે તેમાં પ્રથમ સમ્યક્દર્શન આરાધનાનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરતાં શ્રી આચાર્ય મહારાજ નીચેનું કાવ્ય કહે છે.

શ્રદ્ધાનં દ્વિવિધં ત્રિધા દશવિધં મૌઢ્યાચ્ચપોઢં સદા
સંવેગાદિવિચર્દિતં ભવહરં ઝ્યજ્ઞાનશુદ્ધિપ્રદમ્

નિશ્ચિન્ન નવ સપ્ત તત્ત્વમચલપ્રાસાદમારોહતાં

સોપાનં પ્રથમં ત્રિનેયવિદુષામાદેયમારાધના ૧૦

વિપરીત અભિપ્રાય રહિત આત્માનું સ્વરૂપ સદ્ભુવું તે સમ્યક્દર્શન છે. એ સમ્યક્દર્શન બે પ્રકારે ભગવાનજીને ઉપદેશ્યું છે. એક ઉપદેશાદિ બાહ્ય નિમિત્ત વિના પ્રગટ થાય તે નિસર્ગજ અર્થાત્ સ્વાભાવિક સમ્યક્દર્શન, અને બીજું ઉપદેશાદિ બાહ્ય નિમિત્તપૂર્વક પ્રગટ થાય તે અધિગમજ અર્થાત્ નૈમેત્તિક સમ્યક્દર્શન કહ્યું છે. અથવા તે સમ્યક્શ્રદ્ધાન ત્રણ પ્રકારે પણ કહ્યું છે. દર્શનમોહપ્રકૃતિના ઉપશમથી થાય તે ઔપશમિક, ક્ષયથી થાય તે ક્ષાયિક, અને ક્ષયોપશમથી થાય તે ક્ષયોપશમિક સમ્યક્દર્શન છે; અથવા તે સમ્યક્શ્રદ્ધાન દશ પ્રકારે પણ કહ્યું છે. તે દશ પ્રકાર આગળ કહીશું. દેવમૂઢતા, શાસ્ત્રમૂઢતા અને લોકમૂઢતા એ ત્રણ મૂઢતા-જાતિ, કુલ, રૂપ, બલ, જ્ઞાન, પૂજા, તપ અને ઐશ્વર્ય એ આઠ મદ-શંકા, કાંક્ષા, વિચિકિત્સા, મૂઢદષ્ટિ, અનુપગુહન, અસ્થિતિકરણ, અવાત્સલ્ય, અને અપ્રભાવના એ આઠ દોષ અને મિથ્યાદર્શન, મિથ્યાજ્ઞાન, અને મિથ્યાચારિત્ર એ ત્રણ તથા એ ત્રણને ધારણ કરવાવાળા મળી છ અનાયતન (બીજી રીતે છ અનાયતન આ પ્રમાણે પણ ગણાય ૧ અસર્વજ્ઞ, ૨ અસર્વજ્ઞનું જ્ઞાન, ૩ અસર્વજ્ઞનું સ્થાન, ૪ અસર્વજ્ઞના જ્ઞાનસહિત પુરુષ, ૫ અસર્વજ્ઞનું આચરણ, ૬ અસર્વજ્ઞના આચરણસહિત પુરુષ એ પણ છ અનાયતન છે.) એ રીતે ત્રણ મૂઢતા, આઠ મદ, આઠ દોષ, અને છ અનાયતન એ પચ્ચીસ દોષ આત્માની સમ્યક્શ્રદ્ધામાં વિદ્ય કરનાર દોષો છે. એ પચ્ચીસ દોષથી રહિત યથાતથ્ય નિર્મળશ્રદ્ધાન જે આત્માને છે તે જ સમ્યક્દષ્ટિ છે. એ દોષો સમ્યક્ત્વને કાંતો નાશ કરે છે, અથવા મલીન કરે છે. ઉપર સમ્યક્ત્વના બે ત્રણ અને દશ આદિ ભેદ વર્ણવ્યા છે પણ તે કારણોના ભેદને લઈને છે. વાસ્તવ્ય તો સમ્યક્ત્વ એક જ પ્રકારે છે. (યથા:- તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનં સમ્યક્દર્શનમ્) શમ, સંવેગાદિ ગુણોના નિર્મળપણથી તે સમ્યક્શ્રદ્ધાન વર્ધમાન થાય છે; અથવા તે સમ્યક્શ્રદ્ધાનથી શમ, સંવેગાદિ નિર્મળતાયુક્ત વધે છે, કુમતિ, કુશ્વતિ, અને વિભંગાવધિ એ ત્રણ જીવના અનાદિઅજ્ઞાનનો નાશ કરી જ્ઞાનમાં શુદ્ધતા પ્રગટાવનાર એ સમ્યક્દર્શન છે. અર્થાત્ સમ્યક્ત્વ પ્રગટ થતાં વેંત જ પ્રથમનું સંસારના કારણરૂપ અને ભવના બીજરૂપ એવું જે કુજ્ઞાન તે જ પલટાઈને આત્માને પરમ દુઃખના કારણરૂપ એવા સર્વપ્રતિબંધથી રહિત (મુક્ત) થવામાં હેતુરૂપ થાય છે. અર્થાત્ સમ્યક્પણે પરિણમે

છે. જ્ઞાનમાં અનંતકાળથી મિથ્યાપણું વર્તતું હતું તે અનાદિ એવા ઉપરોક્ત પચ્ચીશ દોષ જવાથી નિર્મળ શ્રદ્ધાન થઈ સમ્યક્પણું (યથાર્થપણું) પ્રાપ્ત કરાવે છે.

જીવ, અજીવ, આસ્રવ, બંધ, સંવર. નિર્જરા, અને મોક્ષ એ સાત તત્ત્વોનો યથાવત્ નિશ્ચય, આત્મામાં તેનો વાસ્તવિક પ્રતિભાસ, તે જ સમ્યક્દર્શન છે. પાંડિત અને બુદ્ધિમાન મુમુક્ષુને મોક્ષસ્વરૂપ પરમ સુખસ્થાને નિર્વિઘ્ન પહોંચાડવામાં એ પ્રથમ પગથીયારૂપ છે. અર્થાત્ મોક્ષમહાલયની નીસરણીનું ખાસ પગથીયું સમ્યક્દર્શન છે. જ્ઞાન, ચારિત્ર, અને તપ એ ત્રણે સમ્યક્ત્વ સહિત હોય તો જ મોક્ષાર્થે સફળ છે, વંદનીય છે, કાર્યગત છે. અન્યથા તે જ (જ્ઞાન, ચારિત્ર, અને તપ) સંસારના કારણરૂપપણે જ પરિણમે જાય છે. ટુંકામાં સમ્યક્ત્વ રહિત જ્ઞાન તે જ અજ્ઞાન, સમ્યક્ત્વ રહિત ચારિત્ર તે જ કષાય અને સમ્યક્ત્વ વિનાનું તપ તે જ કાયકલેષ છે. જ્ઞાન, ચારિત્ર અને તપ એ ત્રણે ગુણોને ઊર્જીવળ કરનાર એવી એ સમ્યક્શ્રદ્ધા પ્રધાન આરાધના છે. બાકીની ત્રણ આરાધના એક સમ્યક્ત્વના વિદ્યમાનપણામાં જ આરાધક-ભાવે પ્રવર્તે છે એ પ્રકારે સમ્યક્ત્વનો કેઈ અકથ્ય અને અપૂર્વ મહિમા જાણી તે પવિત્ર કલ્યાણભૂતિરૂપ સમ્યક્દર્શનને આ અનંત અનંત દુઃખરૂપ એવા અનાદિ સંસારની આત્યંતિક નિવૃત્તિ અર્થે હે લગ્યો ! તમે ભક્તિપૂર્વક અંગીકાર કરો. સમયે સમયે આરાધો.

ઉપશમ સમ્યક્ત્વ—જેના તળીયે કીચડ જામ્યો છે અને ઉપર નિર્મળ જળ છે, તેવું છે. ક્ષાયીક-સમ્યક્ત્વ શુદ્ધ સ્ફટીક મણી સમાન કેવળ નિર્મળરૂપ છે. અને ક્ષાયોપશમીક સમ્યક્ત્વ ઉગતા સુર્યની માફક કંઈક રાગાદિ મલ સહિત વર્તે છે. અથવા :—

આજ્ઞામાર્ગસમુદ્ભવમ્પદેશાત્ સૂત્રબીજસંક્ષેપાત્ ।

વિસ્તારાર્થાભ્યાં ભવમવગાદપરમાવગાદે ચ ॥ ૧૧ ॥

આજ્ઞા, માર્ગ, ઉપદેશ, સૂત્ર, બીજ, સંક્ષેપ, વિસ્તાર, અર્થ, અવગાહ અને પરમાવગાહ એમ સમ્યક્ત્વના દશ ભેદ પણ છે.

હેય, ઉપાદેય તત્ત્વોનો વિવેક કરતાં-વિપરીત અભિપ્રાય રહિત એવું પવિત્ર સમ્યક્દર્શન વાસ્તવિક તો એક જ પ્રકારે છે. પરંતુ આજ્ઞા આદિ સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિના કારણોની અપેક્ષાથી વિચાર કરતાં તે દશ પ્રકારે પણ છે, હવે તેનું વિશેષ વર્ણન શ્રી આચાર્ય મહારાજ નીચેના સુત્રથી કરે છે :—

આજ્ઞાસમ્યક્ત્વમુક્તં યદુત વિરુચિતં વીતરાગાગ્નયૈવ
ત્યક્તગ્રન્યપ્રપન્નં શિવમમૃતપથં શ્રદ્ધન્મોહશાન્તેઃ ।

માર્ગશ્રદ્ધાનમાહુઃ પુરુષવરપુરાણોપદેશોપજાતા

યા સંજ્ઞાનાગમાબ્ધિપ્રસૂતિભિરુપદેશાદિરાદેશિદૃષ્ટિઃ ॥ ૧૨ ॥

શાસ્ત્રાભ્યાસ વિના માત્ર વીતરાગ દેવની આજ્ઞા તથા તેમનાં વચનો સાંભળ્યા પછી થયેલી જે તત્ત્વશ્રદ્ધાનરૂપ અથવા તે આત્મપુરુષની આજ્ઞાના અવધારણરૂપ જીવની દશા વિશેષતારૂપ પરિણતી તે આજ્ઞા સમ્યક્ત્વ છે. વીતરાગ સર્વજ્ઞદેવપ્રણીત ગ્રંથો વિસ્તારપૂર્વક સાંભળ્યા વિના માત્ર બાહ્યાભ્યંતર પરિગ્રહ રહિત એવો વિશુદ્ધ મોક્ષમાર્ગ તેનું અનાદિ દુઃખરૂપ એવા પ્રબળ મોહની ઉપશાંતિ અર્થે શ્રદ્ધાન થવું તે માર્ગ સમ્યક્ત્વ છે. અથવા પ્રત્યક્ષ બોધસ્વરૂપ પુરુષ પ્રત્યે ભક્તિયુક્ત આસ્તિક્ય પરિણતી થવી એ પણ માર્ગ સમ્યક્ત્વ છે. શ્રી તીર્થંકરાદિ ઉત્કૃષ્ટ પુરુષોના ઉપદેશથી દૃષ્ટિની વિશુદ્ધતા થવી એ ઉપદેશ સમ્યક્ત્વ છે. અથવા તે આત્મ ભગવાન પ્રણીત શ્રુત પ્રત્યે અત્યંત ભક્તિયુક્ત આસ્થારૂપ જીવની દશા તે પણ ઉપદેશ સમ્યક્ત્વ છે.

આકર્ણ્યાચારસૂત્રં મુનિચરણવિધૈઃ સૂચનં શ્રદ્ધાનઃ

સૂક્તાસૌ સૂત્રદૃષ્ટિર્દુરધિગમગતેરર્થસાર્થસ્ય વીજૈઃ ।

કૈશ્વિજ્ઞાતોપલબ્ધેરસમશમવશાદ્વીજદૃષ્ટિઃ પદાર્થાત્

સંક્ષેપેનૈવ બુધ્વા રુચિમુપગતવાન્સાધુસંક્ષેપદૃષ્ટિઃ ॥ ૧૩ ॥

મુનિયોના આચારાદિ વિધાનોને વિદીત કરનારાં એવાં આચારાદિ સૂત્રો સાંભળી જે વીતરાગ ભગવાનપ્રણીત નિર્ગ્રંથમાર્ગ પ્રત્યે મહત્વ-પુર્ણ દૃષ્ટિપૂર્વક જે આસ્તિક્ય પરિણતી થાય તે સૂત્ર સમ્યક્ત્વ છે. જ્ઞાનના કારણરૂપ બીજગણીતના અભ્યાસથી થયેલો જે મોહનો અનુપમ ઉપશમ, અને તેથી અતિ કઠણ છે જેને બાળુવાની ગતિ એવું જે તત્ત્વશ્રદ્ધાન તે બીજ સમ્યક્ત્વ છે. સંક્ષેપતાપૂર્વક થયેલી જે તત્ત્વશ્રદ્ધાન-રૂપ જીવની દશા વિશેષતા તે સંક્ષેપ સમ્યક્ત્વ છે. ઉક્ત સંક્ષેપ સમ્ય-ક્ત્વના સંબંધમાં જિનાગમમાં ઘણાં દૃષ્ટાંતો છે:—

યઃ શ્રત્વા દ્વાદશાંગીં કૃતરુચિરથ તં વિદ્ધિ વિસ્તારદૃષ્ટિ

સંજાતાર્થાત્કુતશ્ચિત્ પ્રવચનવચનાન્યંતરેણાર્થદૃષ્ટિઃ ।

દૃષ્ટિઃસાઙ્ગાઙ્ગવાહ્યપ્રવચનભવગાહ્યોત્થિતા યાવગાદા

કૈવલ્યાલોકિતાર્થે રુચિરિહ પરમાવાદિગાદેતિ રુદા ॥ ૧૪ ॥

દ્વાદશાંગ વાણી સાંભળીને ઉત્પન્ન થયેલી એવી નિર્મળ તત્ત્વ-શ્રદ્ધાનરૂપ દશા તે વિસ્તાર સમ્યક્ત્વ છે. નિર્ગ્રંથ વીતરાગ પ્રવચન સાંભળવાથી તેમાંના કોઈ ગહન અર્થના નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલી જે તત્ત્વાર્થદૃષ્ટિરૂપ દશા તે અર્થ સમ્યક્ત્વ છે. અંગ અને અંગબાહ્ય જે વીતરાગપ્રણીત શાસ્ત્રો તેને અવગાહન કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલી જે તત્ત્વ-શ્રદ્ધા તે અવગાહ સમ્યક્ત્વ છે. કેવળ જ્ઞાનોપયોગ વડે અવલોકીત જે તત્ત્વશ્રદ્ધા તે પરમાવગાહ સમ્યક્ત્વ છે. એમ એક સમ્યક્દર્શન પરિણતીને ઉત્પન્ન થવાના ઉપરોક્ત દશ નિમીત્તોના યોગે તે સમ્યક્ત્વભાવના પણ ઉપર કહ્યા એવા દશ ભેદ થાય છે. તેમાંના ગમે તે નિમિત્તે ઉત્પન્ન થયેલી તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધા તો એક જ પ્રકારની હોય છે.

ચાર આરાધનામાં સમ્યક્ત્વ આરાધનાને પ્રથમ કહેવાતું શું કારણ ? એવો શિષ્યને પ્રશ્ન થતાં શ્રી આચાર્ય તેનું સમાધાન કરે છે:—

શમવોધવૃત્તત્ત્વસાં પાષાણસ્યેવ ગૌરવં પુંસઃ ।

પૂજ્યં મહામણેરિવ તદેવ સમ્યક્ત્વસંયુક્તમ્ ॥ ૧૫ ॥

આત્માને મંદકષાયરૂપ ઉપશમભાવ, શાસ્ત્રાભ્યાસરૂપ જ્ઞાન, પાપના ત્યાગરૂપ ચારિત્ર, અને અનન્યાનાદિરૂપ તપ એનું જે મહત્ત્વપૂર્ણ છે તે સમ્યક્ત્વ સિવાય માત્ર પાષાણુ બોજ સમાન છે; આત્માર્થ ક્ષણદ્વાતા નથી. પરંતુ જો તે જ સામગ્રી સમ્યક્ત્વ સહિત હોય તો મહામણિ સમાન પૂજનીય થઈ પડે. અર્થાત્ વાસ્તવ્ય ક્ષણદ્વાતા અને ઉત્કૃષ્ટ મહિમાયોગ્ય થાય.

પાષાણુ તથા મણિ એ બંને એક પત્થરની જાતિનાં છે. અર્થાત્ જાતિ અપેક્ષાએ તો એ બંને એક છે. તોપણ શોભા, ઝલક, આદિના વિશેષપણને લઈને મણિનો થોડોભાર ગ્રહણ કરે તોપણ ઘણી જ મહત્તાને પામે, પણ પાષાણુનો ઘણોભાર માત્ર તેના ઉઠાવનારને કષ્ટરૂપ જ થાય છે. તેવી જ રીતે મિથ્યાત્વક્રિયા અને સમ્યક્ત્વક્રિયા એ બંને ક્રિયા અપેક્ષાએ તો એક જ છે. તથાપિ અભિપ્રાયના સત્-અસત્પણાના તથા વસ્તુતત્ત્વના ભાન-એભાનપણાના કારણ ને લઈને મિથ્યાત્વ સહિત ક્રિયાનો ઘણો ભાર વહન કરે તો પણ વાસ્તવ્ય મહિમા યુક્ત-અને આત્મલાલપણાને પામે નહિ. પરંતુ સમ્યક્ત્વ સહિત અદ્ય પણ ક્રિયા યથાર્થ આત્મ લાલદ્વાતા અને અતિ મહિમાયોગ્ય થાય.

હવે સમ્યક્ત્વ આરાધના વિષે પ્રવર્તતા એવા આરાધકના સ્વરૂપને કહે છે:—

મિથ્યાત્વાતઙ્કવતો હીતાદીતપ્રાપ્ત્યનાસીમુખસ્ય ।

બાલસ્યેવ તવેયં સુકુમારૈવ ક્રીયા ક્રિયતે ॥ ૧૬ ॥

હે ભવ ! મિથ્યાત્વરૂપ મહારોગયુક્ત તથા હિતાહિતની પ્રાપ્તિ અપ્રાપ્તિ વિષે મુખ એવા બાળક સમાન તું થઈ રહ્યો છે. તેથી તારી અમે આ સહજ વાસ્તવ્ય આરોગ્યતાજન્ય ઔષધી તને કહીએ છીએ.

વૈદ્ય જેમ હિત અહિતને નહિ સમજનાર બાળક સમાન રોગીને સહજ ઇલાજ કરે છે. તેમ તું પણ મિથ્યાત્વપરિણતી સહિત હોવાથી હિત અહિતને નહિ સમજવાવાળો બાળક જ છે. તેથી તને અહિ કેવળ ધર્મસાધનનો ઉપદેશ કરીએ છીએ કે જે વાસ્તવિક આત્મઆરોગ્ય-દાતા થાય.

બળવાન હોય, હિત પ્રાપ્તિ અને અહિત પરિહારનો લોભી હોય, તથા યુવાન હોય એ ત્રણ સામગ્રીયુક્ત પુરુષ કઠોરમાં કઠોર સાધનને પણ સાધી શકે. ઉપર કહેલા ત્રણ ગુણ જેનામાં ન હોય તેવા પુરુષને તો જેવી તેનામાં કાર્યસાધક શક્તિ દેખાય તેવું જ સાધન બતાવી શકાય. તેવી રીતે યથાર્થ શ્રદ્ધાવંત મુમુક્ષુ-બંધના નાશનો સાચો ઇચ્છક-અને ગુરુતા ગુણનો ધારક ભવ હોય તે કંઈ ધર્મસાધનને પણ સાધી શકે, પણ એ ત્રણ ગુણ તારામાં જણાતા નથી તેથી તારાથી સાધી શકાય તેવો સમ્યક્ત્વાદિ કોમળ ધર્મ તને બતાવીશું.

હવે ચારિત્રઆરાધનાના વિચારને વિચારતા એવા શ્રી આચાર્ય ભગવાન તે ચારિત્રઆરાધનાના આરાધકોને યોગ્ય અનુવ્રતરૂપ સુગમ ચારિત્ર આરાધનાને પ્રગટ કરે છે.

વિષયવિષપ્રાશનોત્પીતમોહજ્વરજનીતતીવ્રતૃષ્ણસ્ય ।

નિઃશક્તીકસ્ય ભવતઃ પ્રાયઃ પેયાદ્યુપક્રમઃ શ્રેયાન્ ॥ ૧૭ ॥

હે ભવ ! વિષયરૂપ વિષ લોભનથી ઉત્પન્ન થયેલો મોહજ્વર અને તેથી લાગી રહેલી તીવ્ર તૃષ્ણારૂપ તૃષા વડે તું શક્તિ રહિત થઈ રહ્યો છે; તો હવે તને પથ્યકારી પીવાયોગ્ય એવાં જળાદિ ઔષધો કે જે કોમળ છે તે તને સેવન કરવાં શ્રેયસ્કારી થશે.

જેમ કોઈ મનુષ્ય વિરૂદ્ધ અને અતિમાત્રારૂપ આહાર સેવનથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્વરથી પીડાતો હોય, અને તેથી અતિશય તૃષ્ણાતુર થયો હોય, સામર્થ્ય ઘટી ગયું હોય, તે વેળા તેની એવી જ્વરપીડીત અવસ્થામાં પથ્ય અને મિતઆહાર પાણીરૂપ ઇલાજ તેને હિતકારી છે. પણ જો તે એવી રોગી અવસ્થામાં ઘણો ગરિષ્ઠ (ભારે) ખોરાક ગ્રહણ

કરે તો ઉલટો તેનો રોગ વધે તેમ હે શિષ્ય ! અનાદિકાળના વિષય-વાસનારૂપ ભયંકર મોહજ્વરથી ઉત્પન્ન થયેલી પરવસ્તુને ગ્રહણ કરવાની આતુરતારૂપ તીવ્રતૃષ્ણાના અતિ વિષમ વમળમાં ખેંચાતો-રીખાતો દુભાતો એવો તું વાસ્તવ્ય આત્મશક્તિહીન થયો છે. તો હવે તારે સમ્યક્ અભ્યુત્પત્તરૂપ કોમળ ધર્મસાધનનો અનુક્રમ ભક્તિ (શ્રદ્ધા) સહિત સેવવો હિતકારક છે. તું સ્વશક્તિનો વિચાર કર્યા વિના મુનિપદ ગ્રહણ કરે, અને જો તે યથાવત્ સધે નહિ તો ઉલટો અનાદિ સંસાર-રોગ વધે. કહેવાનો ઉદ્દેશ એ છે કે-જેમ અંતરંગપરિણતિ વીતરાગ-સન્માર્ગમાં ટકી રહે તેમ થોડું થોડું ધર્મસાધન સાધ્ય કરી પરિણામે આત્મધર્મને વર્ધમાન કરવો.

ચારિત્ર આરાધનાનો પ્રારંભ કોણે કરવો ? તે કહે છે :—

સુખિતસ્ય દુઃખિતસ્ય ચ સંસારે ધર્મ એવ તવ કાર્ય્યઃ ।

સુખિતસ્ય તદભિવૃદ્ધે દુઃખમુજસ્તદુપઘાતાય ॥ ૧૮ ॥

હે ભવ્ય ! આ સંસારમાં તું નિરંતર સુખ દુઃખને જ વેદે છે તેથી તારે એ બંને સ્થિતિમાં ધર્મ કરવો યોગ્ય છે. સુખમાં તે સુખની વૃદ્ધિ અર્થે અને દુઃખમાં તેના નાશને અર્થે, એમ બંને સ્થિતિમાં માત્ર એક ધર્મ જ હિતકારી છે.

જેમ કોઈ પુરુષ ધનવાન હોય તોપણ તેણે ધનપ્રાપ્તિ ભણી પ્રયત્નવંત રહેવું યોગ્ય છે. તેમ કોઈ પુરુષ ઋણવાન હોય તોપણ તેણે ધન રળવા પ્રયત્નવંત રહેવું યોગ્ય છે. ધનવાન પુરુષ ધન રળે તો તેના મૂળધનમાં વૃદ્ધિ થાય અને ઋણવાન પુરુષ ધન કમાય તો ઋણનો નાશ થાય, એમ જે જીવ પુણ્યોદયથી સુખી છે તેણે તથા જે જીવ પાપકર્મોદયથી દુઃખી છે તેણે એમ બંનેએ ધર્મ આચરવો હિતકારી છે. ધર્માચરણથી સુખીપુરુષના સુખની વૃદ્ધિ અને દુઃખી-પુરુષના દુઃખનો નાશ થાય છે. માટે સુખી અથવા દુઃખી ગમે તેવી સ્થિતિમાં ધર્મ એ જ પરમહિતકારી સાધન છે. તેને તું ભક્તિપુર્વક સમ્યક્પ્રકારે આચર.

હે ભાઈ ! આ ઇન્દ્રિયજન્ય સુખ એ પણ ધર્મપ્રાપ્તિનું (આનુ-ષંગિક) ફળ છે, તેથી જેમ ધર્મ હાની ન પામે અને તેની રક્ષા થાય તેમ તેને ભોગવ. એ જ ભાવ ગ્રંથકાર નીચેના કાવ્યથી પ્રતિપાદન કરે છે :—

ધર્મારામતરૂણાં ફલાનિ સર્વેન્દ્રિયાર્થસૌખ્યાની ।

સંરક્ષતાંસ્તતસ્તાન્યુચિનુયૈસ્તૈરૂપાયૈસ્ત્વમ્ ॥ ૧૯ ॥

ધર્મરૂપ પુષ્પવાટીકામાં સમ્યક્ત્વાદિ વૃક્ષોનાં ઈન્દ્રિય વિષય સુખરૂપ ફળ છે. તો એ સુખદાતા વૃક્ષોની રક્ષા કરી તેના ફળોને જ વીણી વીણીને તું ગ્રહણ કર. ઉત્તમવૃક્ષોની રક્ષા કરી હાહો મનુષ્ય તેના ફળને ગ્રહણ કરે છે. તેમ જે ધર્મના અંગોથી સુખરૂપ ઇચ્છિતફળ ઉત્પન્ન થાય છે તે ધર્મના અંગોની રક્ષા કરી તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલું એલું સુખરૂપ ફળ તું ભોગવ કે જેથી તે સુખ નિરંતર ટકે.

વિષયસુખ વાંચ્છક જીવોના હૃદયમાં આ પણ એક શંકા છે કે:- ધર્મ કરતાં પ્રાપ્ત વિષયસુખનો અભાવ થાય છે. આચાર્ય કહે છે કે:- હે જીવ ! એવી વ્યર્થ આશંકા કરીને તું ધર્મથી વિમુખ ન થા. કારણ આ એક ન્યાય છે કે:-

ધર્મઃ સુખસ્ય હેતુરેતુર્ન વિરોધકઃ સ્વકાર્યસ્ય ।

તસ્માત્ સુખમજ્ઞપિયા માભૂર્ધર્મસ્ય વિમુખસ્ત્વમ્ ॥ ૨૦ ॥

કાર્યના હેતુભૂત એવું જે કારણ તે પોતાના કાર્યનું નાશક તો ન જ થાય. અહિં સુખ એ કાર્ય અને ધર્મ એ તેનું કારણ છે; તો કારણરૂપ એવો જે ધર્મ તે પોતાના સુખરૂપ કાર્યનો ઘાતક કેમ થાય ? ધર્મસાધન કરવાથી મારા પ્રાપ્ત સુખનો નાશ થશે એવા મિથ્યાભયથી હે ભાઈ ! તું ધર્મનો અનાદર ન કર. પણ ઉલટું જેમ જેમ તું તે કારણ સેવીશ તેમ તેમ તારા તે ઇચ્છીત સુખરૂપ કાર્યની વૃદ્ધિ થશે. એવો નિશ્ચય કરી તારે આવા અલભ્ય અવસરે સુખ જેથી પ્રાપ્ત થાય એવા સમ્યક્ ધર્મ વિષે પ્રીતિ કરવી એ જ યોગ્ય છે.

એ જ અર્થને દૃષ્ટાંત પુર્વકે ભગવાનઆચાર્ય વિશેષ દ્રઢ કરે છે:-

ધર્માદવાપ્તવિभवो धर्मं प्रतिपालय भोगमनुभवतु ।

बीजादवाप्तधान्यः कृषीबलस्तस्य बीजमिव ॥ ૨૧ ॥

જે પુરુષ ધર્મના પસાચે સુખસંપદારૂપ વૈભવ પામ્યો છે, તેણે તો તે કલ્પવૃક્ષરૂપ ધર્મની રક્ષા કરી સુખસંપદારૂપ વૈભવ ભોગવવો ઇષ્ટ છે. જેમ બીજથી ઉત્પન્ન થયેલા અનાજમાંથી બીજ જેટલું રાખીને (અર્થાત્-બીજનું રક્ષણ કરીને) બાકીનું અનાજ ખેડુત ઉપભોગમાં લે છે.

બીજ વાવવાથી અન્ન ઉત્પન્ન થાય છે. બીજા હનરોગમ ઉપાયોથી ખેદબીન્ન થવા છતાં પણ અન્નોત્પત્તિ થતી નથી, એ સુનિશ્ચિત છે. દીર્ઘદ્રષ્ટિ ચતુર ખેડુત વિચાર કરે છે કે-મારે ત્યાં આ જે વિપુલઅન્ન પ્રાપ્ત થયું છે, તે મૂળ આ બીજના પ્રતાપે થયું છે, તો તે અન્નની ઉત્પત્તિના મુખ્ય કારણરૂપ એવા એ બીજની સર્વ પ્રકારે અને જે તે

રીતે મારે રક્ષા કરવી ઘટે, કે જેથી ભાવિમાં પણ અન્નની પ્રાપ્તિ મને સુલભ થાય. તો હવે મારે તે બીજ જેટલું રાખીને બાકીનું અન્ન વાપરવું ઉચિત છે; ને તેથી જ મને સુખ છે. એ દ્રષ્ટાંતે હવે દ્રાષ્ટાંત સ્થિત કરે છે કે-ધર્મરૂપ બીજ વિના હજારોપ્રકારે ખેટખીન્ન થવા છતાં પણ સુખપ્રાપ્તિ થતી નથી. આચાર્યભગવાન કહે છે કે-હો ભાઈ ! જો તું વિચક્ષણ (ડાહ્યો) સંસારી હોય તો એવો હવે નિશ્ચય કર કે-મને જે વર્તમાન સુખસામગ્રી મળી છે તે માત્ર એક પૂર્વ ધર્મ સેવનનું જ ફળ છે. વળી વર્તમાનમાં પણ જો હું ધર્મ સેવન કરું તો ભાવિમાં સુખની પ્રાપ્તિ થાય. મારે હવે તો એ જ ઉચિત છે કે-ધર્મ સંભાળી (રક્ષણ કરી) સુખ ભોગવવું, એવો વિચાર વિચારી જેમ ધર્મ સાધ્ય થાય તેમ, અર્થાત્ ધર્મને અવિરોધ રાખીને પૂર્વપુણ્યોદયથી પ્રાપ્ત થયેલું સુખ હો ભાઈ ! તું ભોગવ.

હવે ધર્મથી થતા ફળનું વર્ણન કરે છે :—

સંકલ્પ્યં કલ્પવૃક્ષસ્ય ચિન્ત્યં ચિંતામણેરપિ ।

અસંકલ્પ્યમસંચિન્ત્યં ફલં ધર્માદવાપ્યતે ॥ ૨૨ ॥

કલ્પવૃક્ષથી તો સંકલ્પયોગ્ય એવું ફળ છે, અર્થાત્ વચનથી માગીએ તો મળે, અને ચિંતામણીરત્નનું ચિંતવન યોગ્ય (અર્થાત્ મનથી જે ઇચ્છે તે પ્રાપ્ત થાય) ફળ છે. પરંતુ ધર્મના પસાયથી તો અસંકલ્પ્ય અને અચિંતનીય ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ ધર્મથી એવું કોઈ અદ્ભૂત ફળ પ્રાપ્ત થાય છે કે જે સંકલ્પ અને ચિંતવનથી પણ પર છે.

જગત્માં કલ્પવૃક્ષ અને ચિંતામણી રત્નને લોકો ઉત્તમ ફળદાતા બતાવે છે. પણ તે તો વચન અને મનથી માગેલાં યા ઇચ્છેલાં વિષયાદિ સામગ્રીરૂપ ફળને કિંચિત્ આપે છે. પરંતુ ધર્મ તો વચન અને મનથી પણ અગોચર-અદ્ભૂત સુખસામગ્રીરૂપ વિપુલફળને આપે છે. તો હો ભાઈ ! કલ્પવૃક્ષ અને ચિંતામણીથી પણ ધર્મપ્રાપ્તિને મહાન ફળદાતા બાણીને તે પવિત્ર ધર્મસાધનમાં તું નિરંતર અનુરકત રહે, એ જ સર્વથી અધિક યોગ્ય છે.

હવે તે ધર્મ કેવી રીતે ઉપાર્જન કરવો ? તે કહે છે :—

પરિણામમેવ કારણમાહુઃ સ્વલુ પુણ્યપાપયોઃ પ્રાજ્ઞાઃ ।

તસ્માત્ પાપાપચયઃ પુણ્યોપચયશ્ચ સુવિધેયઃ ॥ ૨૩ ॥

પાપ અને પુણ્યનું કારણ બુદ્ધિમાન પુરુષ પરિણામને જ કહે છે. તો હે ભાઈ ! પાપનો નાશ અને પુણ્યનો સંચય રૂડાપ્રકારે કરવો એ યોગ્ય છે.

કોઈ ધર્મભીરૂ આત્મા એમ માને છે કે—“ શરીરસામર્થ્ય, ધન અને અન્ય સહાય ઈત્યાદિ વિના ધર્મસાધન થઈ શકે નહિ ” પણ એ માન્યતા માત્ર એનો ભ્રમ છે. આવા પરાવલંબીજીવો પ્રત્યે શ્રી આચાર્યભગવાન કહે છે કે—કેવળ પરને દોષ દઈ શ્રી વ્રીતરાગદેવ-પ્રણિત પવિત્રબોધને નિરર્થક ન કરો ! વાસ્તવિક તો એ છે કે—પુણ્ય અને પાપનું મુખ્ય કારણ પરિણામ જ છે. તો હે ભગવાત્મા ! અશુભ પરિણામ છોડી શુભ પરિણામમાં પ્રવૃત્તિ કર, કે જેથી પુણ્યનો સંચય અને પાપનો નાશ થાય. આમ કરવામાં તને દ્રવ્યાદિ પરસાધનોની એકેની જરૂર નથી. તું તારા પુરુષાર્થને બળવત કર તો ધર્મસાધન આપોઆપ પ્રાપ્ત થશે.

ધર્મસાધનને બદલે વિષયાદિસુખ ભોગવતા મોહમુગ્ધ આત્માની તુચ્છતા બતાવતાં ભગવાનઆચાર્ય કહે છે કે :—

કૃત્વા ધર્મવિધાતં વિષયસુખાન્યનુભવન્તિ યે મોહાત્ ।

આચ્છિદ્ય તરુ મૂલાત્ફલોનિ મૃક્કન્તિ તે પાપાઃ ॥ ૨૪ ॥

જે જીવ તીવ્ર મોહથી ધર્મનો ઘાત કરી વિષયાદિસુખોને ભોગવે છે, તે પાપી ઝાડને મૂળથી કાપી તેના ફળોને ગૃહિતા (અતિ લાલસા) પૂર્વક ગ્રહણ કરે છે. એવા તુચ્છ જીવાત્માઓની ઉક્ત પ્રવૃત્તિ ઘણી જ શોચનીય છે.

જેમ કોઈ પાપાત્મા ફળને તો ઇચ્છે છે, પણ ઝાડને જડમૂળથી કાપી ફળ ગ્રહણ કરે છે, તેમ મૂર્ખજીવ સુખની લાલસામાં પાપ-વૃદ્ધિપૂર્વક ધર્મનો ઘાત કરી ધર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા સુખને ભોગવે છે. અહિં શ્રીમાન્ આચાર્ય કહે છે કે—હે ભગવાત્મન્ ! તું ઝાડને કાપ અથવા રાખ્ય, પણ ફળ તો તેના ઉપર જેટલાં લાગ્યાં હશે તેટલાં જ હાથ આવશે. પણ તે ઝાડને કાપવાથી ભાવિ મળવાયોગ્ય ફળ બંધ થશે. પરંતુ તે ઝાડની રક્ષા કરવાથી વર્તમાન તેમ ભવિષ્યમાં પણ ફળ-પ્રાપ્તિ થતી રહેશે. તેમ તું ધર્મનો નાશ કર, વા રક્ષણ કર; સુખ તો જેટલું સર્જીત હશે તેટલું જ થશે. વધારામાં ધર્મનાશથી ભાવિ સુખ-પ્રાપ્તિ તને અટકી જશે. પણ જો ધર્મની રક્ષાપૂર્વક સુખ ભોગવીશ તો વર્તમાન તેમ ભાવિ એ બંને સ્થિતિમાં તું સુખી થઈશ (પ્રશ્ન)

એક તો ધર્મનો નાશ કરી સુખ ભોગવવાનું કહ્યું અને બીજું ધર્મની રક્ષાપૂર્વક સુખ ભોગવવાનું કહ્યું તેનો શો આશય છે? (ઉત્તર) ધર્મ સાધનના અવસરમાં પણ અન્યાયરૂપ પ્રવર્તવું તે તથા પ્રાપ્તવિષયો કરતાં અધિક તૃણામાં તણાઈ તીવ્ર કષાયરૂપ પરિણમવું; ઇત્યાદિ પ્રવૃત્તિપૂર્વક વિષયાદિ સુખ ભોગવવાં તે ધર્મનો ઘાત કરી સુખ ભોગવવા તુલ્ય છે. અને ધર્મ સાધન અવસરે ધર્મ સાધવો, અન્યાયરૂપ પ્રવૃત્તિથી વિમુખ રહેવું, યથા પ્રારબ્ધપ્રાપ્ત વિષયોમાં સંતોષીત રહેવું, અને અતિ કષાયના વેગમાં ન તણાવું ઇત્યાદિ પ્રવૃત્તિપૂર્વક મંદ મંદ કષાય પરિણામે વિષય સુખ ભોગવવાં તે ધર્મની રક્ષાપૂર્વક સુખ ભોગવવા તુલ્ય નાણવું. વળી જ્યાં કષાય ન થાય, વિષય સામગ્રી ત્યાગ કરવાથી, અને દુઃખ સામગ્રી મળવાથી પણ આત્મપરિણામ નિરાકુળ રહે-રખાય એ પરમાર્થને જાળવી પરમાર્થ સુખ ભોગવવા તુલ્ય નાણવું. એ રીતે એક તો ધર્મનો ઘાત કરી વિષયાદિ સુખ ભોગવવાં, બીજું ધર્મની રક્ષા કરી વિષયાદિ સુખ ભોગવવાં અને ત્રીજું પરમાર્થ-ધર્મની રક્ષાપૂર્વક પરમાર્થ સુખ ભોગવવાં એ રીતે સુખ ભોગવવાની જગતજીવોની ત્રણ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ છે. પહેલી અત્યંત કનિષ્ઠ અને પાશવવૃત્તિ તુલ્ય છે, બીજી મધ્યમ અને ત્રીજી ઉત્તમ છે. પ્રથમની હેય છે. વાસ્તવિક ત્રીજા પ્રકારના સુખની સાચી ઇચ્છાપૂર્વક બીજી પ્રવૃત્તિ ઉપાદેય છે.

આપનો આ ઉપદેશ કેવળ કથન માત્ર છે, પણ પ્રવૃત્તિરૂપ થાય તેમ નથી. કારણ વિષયાદિ સુખ ભોગવતાં છતાં ધર્મ ઉપાર્જન થાય એ સર્વથા અસંભવિત છે; એવી શિષ્યની આશંકાનું ભગવાન આચાર્ય નીચેના કાવ્યથી સમાધાન કરે છે:—

કર્તૃત્વહેતુર્કર્તૃત્વાનુમતૈઃ સ્મરણચરણવચનેષુ ।

યઃ સર્વથાભિગમ્યઃ સ કથં ધર્મો ન સંગ્રાહ્યઃ ॥ ૨૫ ॥

કર્તાપણું તે કૃત, હેતુનું કર્તાપણું તે કારીત, તથા કર્તાના અનુસારે તે રૂપ આત્માનો અભિપ્રાય થવો તે અનુમોદન એ ત્રણેનો મન વચન કાયાથી અંગીકાર કરવો; એમ એ ત્રણે પ્રકારથી ધર્મ પમાય છે. તો હે મહાનુભાવ ! તેવો સરણ ધર્મ કેમ સંગ્રહ ન કરવો ?

સર્વ પ્રકારના વિષયાદિરૂપ પાપસ્થાનકોનો ત્યાગ કરવો તે રૂપ ધર્મ તો એક જ પ્રકારે છે. પરંતુ જ્યાં સુધી સર્વ પ્રકારે એ વિષયાદિ પાપસ્થાનકોનો ત્યાગ ન થઈ શકે ત્યાં સુધી યથાશક્તિ સદ્અભિપ્રાય-પૂર્વક થોડા થોડા પ્રકારે અનેક અંગરૂપ એવો એ પવિત્ર ધર્મ સાધ્ય

કરવો. તે ધર્મ સંચય નવ પ્રકારથી થઈ શકવા યોગ્ય છે. મન વચન અને કાયાની ધર્મપ્રવૃત્તિ કૃત, કારીત અને અનુભોદના દ્વારા નવ પ્રકારે થઈ શકે—તેમાં આપણાથી જે પ્રકારે જે ધર્મપ્રવૃત્તિ અને તે યથાશક્તિ કરી અવશ્ય આચરવી, એમ અનંતર અને પરંપર પરમ સુખના કારણરૂપ એવો એ પવિત્ર ધર્મ સમ્યક્-પ્રકારે નિરંતર સંચય કરવો જીવને ઇષ્ટ છે. એક પ્રકારે અને તો એક પ્રકારે, થોડો તો થોડો પણ જેટલો અને તેટલો ધર્મ સંચય અવશ્ય કરવો ઘટે. પણ ભાઈ ! તું ધર્મ આચરવામાં કંઠણતા બતાવી ધર્મ સાધનમાં નિરુદ્ધમી થાય તે તને ભવિષ્યમાં તેમ વર્તમાનમાં ઠીક નથી. જેમ નિરુદ્ધમી પુરુષ દરિદ્રી થઈ દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ તું પણ ધર્મદરિદ્રી થઈ ભવિષ્યમાં નર્કાદિ ભયંકર દુઃખને પામીશ; અને વર્તમાનમાં પણ અતિ તીવ્ર આકુળતાજન્ય ભયંકર દુઃખને અનુભવીશ; માટે આ અમુલ્ય અવસરે ધર્મસંગ્રહ અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે.

હવે આચાર્ય મહારાજ ધર્મબુદ્ધિ અને અધર્મબુદ્ધિના ફળનું વર્ણન કરે છે:—

ધર્મો વસેન્મનસિ યાવદલં સ તાવ ।

દ્વન્તા ન હન્તુરપિપદય ગતેઽથ તસ્મિન્ ॥

દૃષ્ટા પરસ્પરહતિર્જનકાત્મજાનાં ।

રક્ષા તતોઽસ્ય જગતઃ સ્વલુ ધર્મ એવ ॥ ૨૬ ॥

હે મહાનુભાવ ! જ્યાં સુધી હૃદયમાં ધર્મપરિણામ અતિશયરૂપથી રમે છે, ત્યાં સુધી તે જીવ પોતાના ઘાતક જીવ પ્રત્યે પણ ક્ષમારૂપ પરિણામ રાખે છે, અર્થાત્ પોતાને મારવાવાળાને પણ તે મારતો નથી. “માર” એ શબ્દ જ એના ભાવમાં સુહાતો નથી. સર્વ જીવ રક્ષક પવિત્ર ધર્મપરિણામ હૃદયમાંથી ગયા પછી પિતા હોય તે પુત્રનો અને પુત્ર પિતાનો પણ ઘાતક થઈ જાય છે. એથી સિદ્ધ થાય છે કે—ધર્મ એ જ જગત્ આખાનો રક્ષક છે.

જીવ માત્રમાં જો ધર્મબુદ્ધિ હોય તો આ જગત્માં કોઈ કોઈને કિંચિત્ પણ નહિ દુભાવતાં ઉલટા અરસ્પરસ સુખના સહાયક થાય. પણ ધર્મબુદ્ધિ વિનાના જીવો એક બીજાને કલેષના કારણરૂપ અને ઘાતક બની જાય છે. બળવાનથી નિર્બળ પ્રાણીઓનું રક્ષણ માત્ર એક ધર્મ જ કરે છે. અન્યથા બળવાન નિર્બળને ખાઈ જાય; અને તે બળવાનથી બળવાન હોય તે પેલા બળવાનને મારે. એમ ઉત્તરોત્તર આખા લોક નષ્ટ થઈ જાય, અને જગત્માં મહાન જહવાસ્થળી મચે. શાંતિ અને સુખ સર્વસ્વ નષ્ટ થાય. જીવોને અરસ્પરસ હૃદયમાં જે રક્ષાના પરિણામ

વર્તે છે, તે માત્ર એક ધર્મમય વૃત્તિના કારણે જ. તિર્થયાદિક જીવોમાં પણ એક બીજાથી નાના જીવોને વગર કારણે મારતા નથી, એમ જોવામાં આવે છે. તેથી નિશ્ચય થાય છે કે—આ ત્રિભુવનમાં જીવને પરમ રક્ષકરૂપ માત્ર એક ધર્મ છે. આમ જ્યારે ત્રણે લોકનું રક્ષણ એક ધર્મ સ્વભાવતઃ કરે છે, ત્યારે તે તેના ઉપાસકનું રક્ષણ કેમ નહિ કરે? અવશ્ય કરશે. ધર્મ એજ પોતાનો રક્ષક છે એમ સમજી તેનું પૂર્ણ ભક્તિ ભાવે સેવન કરવું એજ મુમુક્ષુને તો પરમ ઇષ્ટ છે.

હે ગુરુદેવ ! સંસારમાં પ્રાણીઓ વિષયાદિ સેવન કરી પાપ જ ઉપજાવે છે ત્યાં ધર્મ સેવન કરવાનું કેમ બને? અર્થાત્ વિષયાદિ સેવવાં, અને ધર્મરૂપ પ્રવર્તવું, એ બંને શું પરસ્પર વિરોધી નથી? શિષ્યની ઉક્ત શંકાના ઉત્તરમાં શ્રી આચાર્ય નીચેનું કાવ્ય કહે છે:—

ન મુખાનુભવાત્પાપં પાપંતદ્વેતુઘાતકારમ્ભાત્ ।

નાજીર્ણમિષ્ટાન્નાન્નનુ તન્માત્રાદ્યતિક્રમણાત્ ॥ ૨૭ ॥

સુંખ ભોગવવામાં પાપ નથી, પણ સુંખના અનન્ય કારણરૂપ એવા ધર્મનો ઘાત કરવાવાળા કાર્યાદિનો આરંભ કરવો એમાં પાપ છે. જેમ મિષ્ટ અન્નના ભોજનથી અજીર્ણાદિ રોગ થતા નથી, પરંતુ ગૃહિતાપૂર્વક ભોજનની માત્રા ઉલ્લંઘન કરવાથી અજીર્ણાદિ રોગ થાય છે. અજીર્ણનું કારણ મિષ્ટ ભોજન નથી, પણ આસક્તિપૂર્વક અતિ ભોજન એજ અજીર્ણાદિ રોગનું કારણ છે.

તેમ હે ભાઈ ! પાપનું મુખ્ય કારણ વિષયાદિ સેવન નથી પણ ધર્મનો ઘાત કરી અતિ કષાય વશ થઈ અન્યાયરૂપ પ્રવર્તવું એજ છે. ઇંદ્રાદિ દેવો, ભોગભૂમીના જુગલીયા જીવો, અને શ્રી તીર્થંકરાદિ મહાપુરુષોને વિપુલ વિષયસુંખસામગ્રી હોય છે. પરંતુ તેનો ઉપભોગ તેમને હોવા છતાં તેથી નર્કાદિના કારણરૂપ એવો તીવ્ર પાપબંધ તેમને થતો નથી. અને તાંદુલ મચ્છાદિ અથવા પર્વતાદિ જીવોને અતિ તૃષ્ણા તથા મિથ્યાત્વાદિ તીવ્ર અશુભ પરિણામથી વિષયસામગ્રી નહિ હોવા છતાં વા તેનું અતિ સેવન નહિ હોવા છતાં, નર્કાદિના કારણરૂપ એવો તીવ્ર પાપબંધ થાય છે. મિથ્યાત્વ તથા કષયાદિ અશુભ અધ્યવસાયમાં ઉલ્લી સ્વશાંતિરૂપ સ્વાત્મપરિણામનો ઘાત કરવો એજ મુખ્ય પાપ છે. નર્કાદિ માઠી ગતિનો મુખ્ય હેતુ પણ એજ છે. શ્રી આચાર્ય મહારાજ આ ઠેકાણે બાળ જીવોને પ્રોત્સાહન આપે છે કે—હે વત્સ ! “મારા વિષય છુટતા નથી, અને વિષય છોડ્યા સિવાય ધર્મ નહિ થાય” એવી આશંકાથી રોકાઈ જઈ ધર્મ સેવનમાં અરુચી કરવી એ તને કોઈ પ્રકારે

યોગ્ય નથી. (પ્રશ્ન) વિષય સેવન કરવા છતાં પણ ધર્મ સેવન બની શકે છે, તો વિષયાદિ પ્રાપ્ત ભોગસામગ્રી છોડી મહા પુરુષો મુનિપદ શા માટે ગ્રહણ કરે છે ?

(ઉત્તર) નર્ક, તિર્થયાદિ માઠી ગતિના કારણરૂપ એવા અતિ તીવ્ર પાપબંધનો ગૃહસ્થ અવસ્થામાં સમ્યક્ ધર્મસાધન કરવાથી અભાવ થઈ શકે છે. પરંતુ સ્વર્ગાદિ અને પરંપરા મોક્ષના હેતુભૂત એવો શાશ્વત સુખદાતા ધર્મતો મુખ્યપણે સર્વવિરતિપણથી પ્રાપ્તે સધાય છે. ધર્મવૃદ્ધિ કરી જે જીવ સાક્ષાત્ મોક્ષને ઇચ્છે છે, તેણે તો સર્વ વિષયાદિ છોડી અણુગારત્વ અંગીકાર કરવું એજ યોગ્ય છે. એ દશા ન્યાં સુધી પ્રાપ્ત થઈ નથી, ત્યાં સુધી ભાવીમાં એજ દશા પ્રાપ્તિની ભાવનાપૂર્વક દેશે દેશે ગૃહસ્થધર્મ આરાધવો એ પણ યોગ્ય છે.

અહિ કોઈ તર્ક કરે કે-ધર્મથી સુખપ્રાપ્તિ આપ કહો છો, તેમ શિકારાદિ કાર્યથી પણ સુખ થતું અમે દેખીએ છીએ, અનુભવીએ છીએ, તો ધર્મ ઘાતક આરંભાદિકથી પાપ થાય છે, એમ આપ શામાટે કહો છો. કારણ પાપના કારણમાં અને સુખના કારણમાં પરસ્પર વિરોધ છે. ટુંકામાં શિકારાદિ હિસારૂપ કાર્યથી પણ ધર્મસેવનવત્ સુખ પ્રાપ્તિની સિદ્ધિ થાય છે. તેનું સમાધાન:—

अप्येतन्मृगायादिकं यदि तब प्रत्यक्षदुःखास्पदम्

पापैराचरितं पुरातिभयदं सौख्याय संकल्पतः ।

संकल्पं तमनुज्झितेन्द्रियमुखैरासेविते धीधनै

धर्म्ये कर्मणि किं करोति न भवान् लोकद्वयश्रेयसि ॥૨૮॥

શિકારાદિ કાર્યમાં હે ભાઈ! તું સુખ અનુભવ કરે છે એજ તારી મૂઢતા છે. દુઃખમાં સુખનો આસ્વાદ માનવો એજ મૂઢતા. એ શિકારાદિ કાર્ય પ્રત્યક્ષ દુઃખનું જ ઠેકાણું છે. માત્ર હિતાહિતના વિવેક રહિત મૂર્ખ અને પાપી જીવો એ માર્ગે વળે છે. નર્કાદિ ઘોર દુઃખના ભાવિ ભયનું એ સ્થાન છે. કેવળ મિથ્યા સંકલ્પ માત્રથી મનમાં હિલ્લાસ આવે છે, અને તેથી તને તે સુખના હેતુરૂપ લાગે છે. જે સંકલ્પને તું અધર્મ છતાં ધર્મરૂપે, અને દુઃખ છતાં સુખરૂપે-સ્વમતિથી સ્થાપન કરે છે, તેજ સંકલ્પને તું ધર્મકાર્યમાં કેમ ન લગાવી શકે? ઈન્દ્રિય અને અતીન્દ્રિય સુખના પરમ કારણરૂપ એવા એ પવિત્ર ધર્મને માત્ર જે વિવેકી અને બુદ્ધિમાન પુરુષો હોય તેજ સેવન કરી શકે છે. વાસ્તવ્ય તો ધર્મ એજ આ લોક અને પરલોકમાં સુખનું અનન્ય કારણ છે.

શિકારાદિ કાર્યને તું સુખનું કારણ સમજે છે, પણ જરા વિચાર તો કર! કે તેમાં ખેદ, કલેષ અને અનિમેષ આકુળતા સિવાય શું છે? તને એ કાર્ય કરવાનો ઉદ્દાસ થવાથી અને એ માર્ગે ચિત્તવૃત્તિ દેવાવાથી તારી વિપરીત બુદ્ધિમાં તે તને સુખના કારણરૂપ ભાસે છે. જ્યારે પ્રત્યક્ષ જેમાં દુઃખ અનુભવાય છે, એવા ખેદ, કલેષ અને આકુળતામય એ શિકારાદિ કાર્યો તને સુખરૂપ દેખાય છે, તો પ્રત્યક્ષ કેવળ સુખનું જ જે સ્થાન છે, એવાં ધર્મકાર્યો તારી બુદ્ધિમાં સુખરૂપ તને કેમ નહિ દેખાય? વિચારીશ તો અવશ્ય દેખાશે. માત્ર બુદ્ધિને સદ્વિચાર કરવાનો અવકાશ આપવો જોઈએ. વળી તું એમ જાણતો હોઈશ કે-એ શિકારાદિ કાર્યો તો ભોગી પુરુષોને કરવા યોગ્ય છે, અને ધર્મકાર્ય તો ચોગી પુરુષોને સેવવા યોગ્ય છે, પણ તારી એ સમજણ વાસ્તવિક નથી. આહોડી અને પારધી આદિ પાપી મનુષ્યોનું જ એ કાર્ય છે, અને ધર્મ કાર્ય તો ચક્રવર્તિ આદિ વિશિષ્ટ પુણ્યવાન મહા ભોગી પુરુષો આચરે છે. ભવિષ્યમાં જે કાર્યથી અતિ સુખ થાય, તેના પ્રયત્નમાં-વર્તમાનમાં માત્ર તે પ્રયત્નજન્ય ક્રિયિત દુઃખમાં પણ મહાન સુખ સમાયતું છે. પ્રયત્નજન્ય પ્રવૃત્તિને અત્રે દુઃખ કહેવામાં આવે છે તે પણ તારી બાળ દૃષ્ટિએ-વાસ્તવિક એ પણ દુઃખ નથી. ધર્મ કાર્યમાં તો અનંતર અને પરંપર સુખ અનુભવાય છે. અનાદિ કાળના અપરિચયથી ભલે તને કદાચ તે ધર્મકાર્ય દુઃખરૂપ લાગે, તેમ અનાદિ કાળના અતિ પરિચયથી એ અધર્મકાર્ય તારી અસદ્બુદ્ધિને લીધે ભલે સુખરૂપ સમજાય પણ વસ્તુતાયે તેમ નથી. એ તો માત્ર તારી મોહપૂર્ણ દૃષ્ટિનો વિશ્રમ છે. તું નિશ્ચય જાણ કે-એ શિકારાદિ કાર્યો વર્તમાનમાં ખેદ, કલેષ, અને આકુળતાજનિત પરમ દુઃખદાતા તો છે જ, પરંતુ ભવિષ્યમાં પણ નકાદિ ઘોર વિપત્તિનું સ્થાન છે. સ્વર્ગ મોક્ષાદિ મહોદય તેમજ વર્તમાનમાં પરમ શાંતિરૂપ ઉત્કૃષ્ટ સુખદાતા માત્ર એક ધર્મ જ છે. હે ભાઈ! તારે આ સમયે ઉચિત છે કે-એ શિકારાદિ નીચ કાર્યો છોડી દઈ સુખ પ્રાપ્તિ અર્થે ધર્મ જ અંગીકાર કરવો.

શિકારી મનુષ્યની શિકારઆસક્તિ વેળાની નીચતા (નિર્દયતા) આચાર્ય મહારાજ પ્રગટ કરે છે:—

भीतमूर्तिर्गतत्राणा निर्दोषा देह वित्तिका ।

दन्तलग्नतृणा घ्नन्ति मृगीरन्येषु का कथा ॥ २९ ॥

મહા ભયવાન, અશરણ, શરીર માત્ર ધનધારી, દાંતમાં તૃણ છે જેને એવી ગરીબ બિચારી હરિણી તેને પણ જે નિર્દયતાપૂર્વક ખાણ

રહિત કરે છે, તો બીજા પ્રાણીઓને મારવાની તે શી વાત પૂછવી ? અર્થાત્ આવા રંકમાં પણ રંક નિરપરાધી પ્રાણીને જે દુષ્ટ પ્રાણુવિહિન કરે તેની નિર્દયતાનું શું કથન કરવું ?

લૌકિકમાં રાજાદિ સમર્થ પુરુષોની એવી રીત છે કે—પોતાથી ભયવાન, અરક્ષ, દીન, નિરપરાધ, નિર્ધન, દાંતમાં તૃણ પકડી જે શરણે આવે તે, અને સ્ત્રી આદિ જીવોને તેઓ કદી મારે નહિ, તેના પર હથિયાર પણ ઉગામે નહિ. ઉલટાં તેવાં નિર્બળ પ્રાણીઓને શરણે રાખે. અનાથ, અશરણ અને દીન જીવોની હત્યા પુરુષાર્થસંપન્ન પુરુષ તો ન જ કરે. નાસવા, ભાગવા કે છુપાવા સિવાય પોતાના રક્ષણ માટે જે પ્રાણી બીજા કાંઈ ઉપાય જ કરી શકતું નથી તેવાં અનાથ અને દીન પ્રાણીઓને હણવામાં પોતાનો જરાય પુરુષાર્થ સમજતા નથી, પણ તેમનું રક્ષણ કરવામાં જ પોતાનો પુરુષાર્થ સમજે છે. એ હરિણ આદિ પ્રાણીઓમાં તો અનાથપણું, અશરણપણું, દીનપણું, નિરપરાધપણું, નિર્માનીપણું, ભયવાનપણું, નિર્બળપણું, અને નિઃશસ્ત્રપણું એ આદિ અનેક પ્રકારની દીનતા પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, તેવાં પ્રાણીઓને એ શિકાર ખેલવાવાળા મૂર્ખ અને ઘાતકી મનુષ્યો પોતાના ઘડીભરના ક્ષણિક કુતૂહલને અર્થે હણે છે, તો તેઓ બીજા પ્રાણીઓની શી દયા કરી શકવાના હતા ? શિકારી મનુષ્ય મહા નિર્દયી અને પાપી જ છે. એ પ્રકારે વિચારો નિર્મળ કરી હિંસા ત્યાગ કરી, અહિંસક વ્રતમાં જીવે દૃઢ રહેવું યોગ્ય છે.

હવે જૂઠ તથા ચોરીના ત્યાગરૂપ વ્રતમાં દૃઢતા કરાવે છે:—

પૈશૂન્યદૈન્યદમ્ભસ્તેયાનૃતજાતકાદિપરિહારાત્ ।

લોકદ્વયહિતમર્જય ધર્માર્થયશઃસુખાચાર્યમ્ ॥ ૩૦ ॥

ચુગલી, દીનતા, કપટ, ચોરી, જૂઠ, આદિ પાપકાર્યોનો ત્યાગ કરવાથી આલોક અને પરલોકમાં જીવને સુખ થાય છે, તો હે ભગ્ય ! તું ધર્મ, યશ, સુખ અને લાભને અર્થે બંને લોકમાં હિતકારી એવા (પાપકાર્યોનો ત્યાગ કરવારૂપ) પુણ્યનો સંચય કર.

જૂઠ અને ચોરીગભિત એવાં એ દુષ્ટપણું, દીનતા, ક્ષગપણું, ચોરી, અસત્યભાષણ આદિ નિધકાર્યો મહા પાપરૂપ છે, માટે તેનો ત્યાગ કરવો એ અવશ્ય ઉચિત છે. એ મહા પાતકનો ત્યાગ આલોક અને પરલોકમાં જીવને પરમ હિતકારી છે. તેના ત્યાગથી અણુવ્રત પણ મહાવ્રતરૂપ ધર્મને પ્રાપ્ત થાય છે. વળી લોકમાં પોતાના માટે વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય છે, કે જે વિશ્વાસ તેને ધન ઉપાર્જનનું પણ નિમિત્ત બને

છે. એ લોક વિરૂદ્ધ કાર્યો છોડવાથી યશ પણ પ્રાપ્ત થાય છે, અને તે પાતકોના ત્યાગથી અનાદિની પરમ આકુળતા સહેજે મટે છે. કારણ એ પાતકો સ્વયં આકુળતારૂપ છે. આકુળતા મટવાથી આત્માને સ્વયં સુખ જ અનુભવાય છે. તથા શાતા વેદનીયાદિ પુણ્યબંધ થાય છે. આ લોક અને પરલોકમાં એ મહા પાપોના ત્યાગને પરમ હિતકારી જાણીને, હે ભગ્વન! તું તેનો ત્યાગ કર.

ત્રતી પુરુષને ઉપસર્ગ આવે તે વેળા પોતાની રક્ષા અર્થે હિંસા-જૂઠાંઆદિ પાપ કદાચિત્ થઈ જાય તો તે પ્રસંગે તે શું કરે ?

પુણ્યં કુરુષ્વ કૃતપુણ્યમનીદશોઽપિ

નોપદ્રવોઽભિભવતિ પ્રભવેષ્ઠ ભૂત્યૈ ।

સંતાપયન્ જગદશેષમક્ષીતરશ્મિઃ

પદ્મેષુ પદ્ય ચિદધાતિ વિકાસલક્ષ્મીમ્ ॥ ૩૧ ॥

હે ભગ્વાત્મા ! જો તું સુખનો અભિલાષી હોય તો પુણ્ય કર. પુણ્યવાન જીવને પ્રબળ ઉપસર્ગ પણ પીડા આપી શકતો નથી. પરંતુ એજ ઉપસર્ગ કોઈ વેળા તેને મહાન વિભૂતિ પ્રાપ્ત થવાનું નિમિત્ત થઈ પડે છે. જેમ સમસ્ત જગત્ને આતાપ આપનારો સૂર્ય, કમળ જેવા કુમળા પુષ્પને વિકસાવવા નિમિત્તરૂપ થાય છે.

જે ઉપસર્ગ દુઃખનું કારણ છે, તે પુણ્યવાન જીવને દુઃખ ઉપજાવવા સમર્થ નથી. જેમ અન્યને આતાપ ઉપજાવનારો સૂર્ય કમળોને તો પ્રકુલિત કરે છે. જેઓને પાપનો જ ઉદ્ધવ વર્તે છે, તેમને જ એ ઉપદ્રવ દુઃખદાતા બને છે. પરંતુ પુણ્યોદયપ્રાપ્ત જીવને તો ઉલટો વિભૂતિનો આપનાર થઈ પડે છે. જગત્માં ઘણે ઠેકાણે પ્રત્યક્ષ દેખવામાં આવે છે કે-જે ઉપદ્રવથી સર્વને મોટું દુઃખ થાય છે, તે જ ઉપદ્રવથી જેને પુણ્યોદય વર્તે છે તેને વિપુલ ધનાદિક પ્રાપ્ત થાય છે. એવું સમજીને ધર્માત્મા પુરુષે તો ઉપસર્ગ આવવા છતાં પણ ધર્મને છોડી હિંસાદિરૂપ પાપ કાર્યોમાં પ્રવર્તવું ઉચિત નથી.

અહિં શંકાકાર કહે છે કે-સમર્થ શત્રુઓને દૂર કરી વિષમ ઉપસર્ગ નિવારવામાં એક પુરુષાર્થજ સમર્થ છે, તો પુણ્યથીજ સર્વ સિદ્ધિ છે, એમ કેમ મનાય ? એવા એકાંત પુરુષાર્થવાદીને આચાર્ય ભગવાન કહે છે કે:—

નેતા યસ્ય વૃહસ્પતિઃ પ્રહરણં વજ્રં મુરાઃ સૈનિકાઃ

સ્વર્ગો દુર્ગમનુગ્રહઃ સ્વલુ હરેરૈરાવળો વારણઃ ।

इत्याश्चर्यबलान्वितोऽपि बलिभिर्द्भग्नः परैः संगरे

तद् व्यक्तं ननु दैवमेव शरणं धिग्धिग्वृथा पौरुषम् ॥३२॥

બૃહસ્પતિ જેવો જેને મંત્રી છે, વળ જેવું જેને શસ્ત્ર છે, દેવ જેના સૈન્ય વિષે સૈનિક છે, સ્વર્ગ જેને કિલ્લો છે, હરિનો જેને પૂર્ણ અનુગ્રહ છે, અને ઐરાવત જેને હાથી છે, એવા અનુપમ અને આશ્ચર્યકારક બળ સહિત જે ઈંદ્ર તે પણ સંગ્રામ વિષે શત્રુઓથી પરાભવને પામ્યો તો અન્યનું શું કહેવું? તેથી નિશ્ચય એમ સિદ્ધ થાય છે કે-પુણ્યોદય એજ જીવોને પરમ રક્ષક છે.

પુણ્યોદય વિના નિષ્ફળ એવા પુરુષાર્થને ધિક્કાર છે, ધિક્કાર !

જે જીવો માત્ર એકાંતે પુરુષાર્થથી જ દુઃખ નિરવાણુ થાય છે, એમ માનીને પોતાનો યોજ્યો પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરવા લાણી સતત પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, તે જીવોને અંધકાર કહે છે કે:—ભાઈ! ભાગ્ય વિના કેવળ પુરુષાર્થ નિષ્ફળ છે. પરંતુ પુણ્યના ઉદયમાંજ પુરુષાર્થ કાર્યકારી છે. પુણ્યોદય સિવાય પુરુષાર્થ ઇચ્છીત સિદ્ધિ આપતો નથી. અહીં અન્ય સંપ્રદાયના દૃષ્ટાંતે આચાર્ય મહારાજ સમજાવે છે કે—તેત્રીસ કોટી દેવોમાં પણ બળવાન એવો ઈંદ્ર તે પણ સંગ્રામ વિષે દૈત્યોથી પરાભવને પામ્યો, વળી જૈન ગ્રંથોમાં પણ એ જ પાઠાંતરે એક દૃષ્ટાંત છે કે—એક ઈંદ્ર નામધારી વિદ્યાધરે, પોતાના રાજ્યશાસનમાં મંત્રીનું નામ તો બૃહસ્પતિ, ચાર દિશાના (પ્રાંતના) ચાર સુબેદારોને ચાર લોકપાલ, અને રાજ્ય સલાને ઈંદ્રસલા એવી સંજ્ઞા આપી હતી. એમ પોતાના વિપુલ બળથી ગર્વિત થઈ પોતાને સાક્ષાત્ ઈંદ્રસમ માની રહ્યો હતો. પોતાના રાજ્યમાં પણ ઈંદ્રલોક જેવી રચના કરી હતી. એવો એ વિપુલ પુરુષાર્થ સંપન્ન વિદ્યાધર પણ રાવણથી પરાભવ પામ્યો, તો પુણ્યને મુખ્યપણે કાર્યકારી જાણીને પુણ્યસાધન કરવું એ જ યોગ્ય છે.

અહિં કોઈ કહે કે—અમે તો હિંસાહિનો ત્યાગ કોઈમાં દીઠો નહિ, વાસ્તવિક અહિંસાદિ ધર્મના સાધક પણ અસંભવિત લાગે છે. અહિંસા-દિક ધર્મવાર્તા માત્ર ધર્મગ્રંથોમાં સાંભળવામાં આવે છે, એમ વર્તમાનમાં ધર્માચરણનું અસંભાવ્યપણું માનવાવાળા જીવને અંધકાર કહે છે કે:—

भर्तारः कुलपर्वता इव भ्रुवो मोहं विहाय स्वयं

रत्नानां निधयः पयोधय इव व्यावृत्तवित्तस्पृहाः ।

स्पृष्टाः कैरपि नो नभोविर्भृतयाविश्वस्य विश्रान्तये

सन्त्यद्यापि चिरन्तनान्तिकचराः सन्तः कियन्तोऽप्यमी ॥३३॥

પૂર્વ મહાપુરુષોની શિષ્યપ્રશિષ્ય પરંપરામાં તેઓના નિર્દોષ અને પવિત્ર માર્ગ વિષે પ્રવર્તતા એવા કોઈ કોઈ વિરલ સત્પુરુષ આ કંઠણ કાળમાં આજે પણ પ્રત્યક્ષ મળી આવે છે. તે સત્પુરુષ કેવા છે? જેમ કુદાયલ પર્વત પૃથ્વીને ધારણ કરે છે, છતાં પૃથ્વી પ્રત્યે નિર્મોહ છે, તેમ સત્પુરુષ પણ પૃથ્વીવાસી જીવોને તેમના જ હિત વિષે લગાવી તેમનું પોષણ કરે છે, છતાં તે જીવો પ્રત્યે નિર્મોહ છે, વળી તેઓ સમુદ્રની જેમ રત્નોના નિધિ છે. સમુદ્ર જે બહુમુલ્ય મોતી આદિ રત્નોની ખાણ છે, છતાં વાંચ્છા રહિત છે, તેમ સત્પુરુષ પણ સમ્યક્દર્શનાદિક અનેક ગુણ રત્નોની ખાણ છે. અને વળી ધનાદિ વાંચ્છા રહિત છે, વળી આકાશની જેમ અલિપ્ત છે, આકાશ અન્ય સર્વ પદાર્થોથી અસ્પૃશ્ય અને અલિપ્ત છે, છતાં તેની વિભૂતા અને પરમ મહત્તા તો એ છે કે—તે સર્વ જગતનું વિશ્રાંતિ સ્થાન છે, અને એજ તેનું વડપણ છે. તેમ સત્પુરુષ પણ સર્વ જગતના દુઃખને દૂર કરવાનું ઠેકાણું છે, છતાં તે સર્વ જગત્ અને જગતના ભાવોથી અલિપ્ત છે, એજ એનું પરમ મહત્ત્વ છે. એવા કેટલાએક સત્પુરુષ આજે પણ મળી આવે છે.

જે કાળમાં આ આત્માનુશાસન ગ્રંથની રચના થઈ તે કાળમાં પણ યથાર્થ મુનિધર્મને ધારણ કરવાવાળા જીવો બહુજ થોડા હતા, પણ શિથિલાચારી ઘણા હતા. તેવા અવસરે કોઈએ તર્ક કર્યો કે—મુનિ ધર્મ તો ઘણો કંઠણ છે, તે ધર્મ આચરણની તો માત્ર બહુ જીના જમાનાની વાતોજ સાંભળવામાં આવે છે. પણ કોઈ તેવા ધર્માચરણ યુક્ત પુરુષ આજે પ્રત્યક્ષ દેખાતા નથી, એવો તર્ક કરનાર પ્રત્યે શ્રી આચાર્ય ભગવાન કહે છે કે:—આજે પણ શ્રી જિનોક્ત મુનિ ધર્મને ધારણ કરવાવાળા કોઈક કોઈક મહાત્માઓ પ્રત્યક્ષ મળી આવે છે. તું તો ધર્મનો અભાવ માની માત્ર શિથિલાચારને જ પુષ્ટ કરે છે. કોઈ કોઈ ક્ષેત્રમાં અને કોઈ કોઈ કાળમાં કદાચ ધર્માત્મા જીવ થોડા હોય તોપણ ધર્મનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ તો જેમ છે તેમ સદાય શાશ્વત છે. હે ભગ્ય! આજે આ કાળમાં ધર્મની અસંભાવના છે, આમ વ્યર્થ કલ્પના કરી તારા શિથિલાચારને શા માટે પુષ્ટ કરે છે?

આગળ તે મહાપુરુષોએ આશ્ચર્યો એવો પવિત્ર, શાંત, અને સુખદ મોક્ષમાર્ગ તેથી અન્નણ અને વિમુખ એવો જે મોહમુગ્ધ જીવ—સંસારની વાસ્તવિક સ્થિતિને નહિ જાણતો, નહિ દેખતો, સંસારમાં રહી કેવાં કેવાં વળખાં મારે છે, તે શ્રી આચાર્ય મહારાજ કહે છે:—

પિતા પુત્રં પુત્ર: પિતરમભિસંધાય बहुधा

विमोहादीहेते सुखलवमवाप्तुं नृपपदम् ।

अहोमुग्धोलोको मृतिजननदंष्ट्रान्तरगतो

न पश्यत्यश्रान्तं तनुमपहरन्तं यमममुम् ॥ ૩૪ ॥

રાજ્ય પદ આદિ મૃગજળાવત્ કલ્પીત સુખને અર્થે પિતા તો પુત્રને અને પુત્ર પિતાને હણે છે-ઠગે છે. મોહથી અંધ થઈ તે કલ્પિત અને ક્ષણવિનાશી સુખને (સુખાભાસને) નિરંતર વાંચે છે. આચાર્ય ભગવાન કરુણાર્દ્ર સ્વરે કહે છે કે-અહો મુગ્ધ લોકો! સંસારરૂપી નાટ્ય ભૂમિ ઉપર અનેક મનુષ્યો નાચતા નાચતા યમના ખોળે હમેશાંને માટે સૂવે છે, અરે! તમારુ આ શરીર પણ યમની ભયંકર દાઢમાં રમી રહ્યું છે, તે શું તમે જોતા નથી?

જેમ કેઈ હરિણાદિ નિર્જળ પશુ સિંહની ભયંકર દાઢમાં પડ્યું છતાં જીવનનો કાંઈ વિચાર નહિ કરતાં કીડા કરવાનો ઉપાય કરે છે, એ પરમ આશ્ચર્ય છે, તેમ જન્મ મરણરૂપ ભયંકર યમની દાઢમાં ફસાયલો એવો મૂર્ખ જીવ પણ પ્રતિક્ષણે જીવનને હણવા વાળા યમનો (કાળનો) જરાય વિચાર કરતો નથી, અને ચપળ, દુઃખદ અને વિનાશી એવા રાજ્ય, ધનાદિ અર્થે નાના પ્રકારના ઉપાયોની ગડમથલમાં રમ્યા કરે છે, પણ કાળનો જરાય વિચાર કરતો નથી, એ પરમ આશ્ચર્ય છે! મૂર્ખપણને છોડી પ્રતિક્ષણ યમનું ચિત્તવન રાખવું, અને વિષયાદિ વાંચ્યા જેમ બને તેમ સર્વથા રોકી વાસ્તવિક આત્મહિતાર્થે પ્રવર્તવું એજ ઉચિત છે.

વિષયાંધ જીવ પોતાના પુત્રાદિનો પણ પ્રાણનાશ કરવા જેવા અકાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, તેનું શું કારણ? શ્રી આચાર્ય ભગવાન તેનું સમાધાન કરે છે:—

अन्धादयं महानन्धो विषयान्धीकृतेक्षणः ।

चक्षुषान्धो न जानाति विषयान्धो न केनचित् ॥ ૩૫ ॥

અંધ મનુષ્ય તો નેત્રથી દેખતો નથી, પણ વિષયાંધ મનુષ્ય કોઈ પ્રકારે દેખી શકતો નથી, એટલે તે સર્વ અધોમાં પણ મહા અંધ છે.

મોહથી કેવળ અંધ થયાં છે સમ્યક્જ્ઞાનરૂપ નેત્ર જેનાં એવો મોહાંધ જીવ સર્વ અધોમાં પણ મહાન અંધ છે. ચક્ષુ અંધ મનુષ્યને તો માત્ર નેત્રથી સૂઝતું નથી, પણ મનથી વિચારવું, કાનથી સાંભળવું, ઇત્યાદિક જ્ઞાન તો હોય છે, કે જે વડે તે હૈયોપાદેયનો વિવેક કરી શકે-આંખથી આંધળો મનુષ્ય મનથી વિચાર કરે તો ભાસે, કોઈ શિક્ષા આપવાવાળો મળી આવે તો દેખવા બાણવા જેવું નિમિત્ત બને, પરંતુ

વિષય વાસનાથી જીવ એવો અંધ થાય છે કે-કોઈ પ્રકારે તેને હેયો-પાદ્યેરૂપ વિવેક જ્ઞાન થતું નથી. કોઈને ગણતો પણ નથી. ચક્ષુઅંધપણું જગતમાં જેટલું દુઃખરૂપ અને ખરાબ છે, તેથી અનંતગણું દુઃખરૂપ અને ખરાબ વિષયાંધપણું છે.

હે ભગ્ય ! વિષયાકાંક્ષા અર્થે તારી જે આ પ્રવૃત્તિ છે તે વ્યર્થ છે, કારણ એવી વાંચ્છા તો જગતનાં પ્રાણી માત્રમાં વર્તે છે. પરંતુ એ વાંચ્છાનુસાર સર્વ વાંચ્છિત સિદ્ધિ તેઓમાંના કોઈને પણ આજ સુધીમાં થઈ છે ?

આશાગર્તઃ પ્રતિપ્રાણિ યસ્મિન્ વિશ્વમણૂપમમ્ ।

કસ્ય કિં કિયદાયાતિ વૃથા વો વિષયૈષિતા ॥ ૩૬ ॥

હે પ્રાણી ! પ્રાયેઃ પ્રત્યેક પ્રાણીઓનાં અંતઃકરણ એ આશારૂપ મહાન, ગહન, ગંભીર અને અતિ ઊંડા ગર્ત (કૂવા) છે. વળી તે અમર્યાદિત છે. જેમાંના એક ગર્તમાં આ ત્રણે લોકની સમસ્ત વિભૂતિ માત્ર એક આણું સમાન સુક્ષ્મપણે વર્તે છે. અને જગતવાસી પ્રાણીયો તો અનંતા અનંત છે, તો એ ત્રણલોકની સમસ્ત વિભૂતિની વહેંચણી કરતાં કોને કોને કેટલી કેટલી આવે ? અર્થાત્ ત્રણ લોકની સમસ્ત વિભૂતિ કદાચ એક પ્રાણીના હાથમાં આવી જાય, તો પણ તેની તૃણા શાંત થાય નહિ. ધનાદિ સર્વ સંપત્તિ જગતમાં સંખ્યાત છે, જ્યારે તેના આહુક અનંતાનંત છે. માટે હે આત્મા ! તારી એ વિષયની આકાંક્ષા વ્યર્થ છે.

આ સમસ્ત ત્રણે લોકમાં આહુકના પ્રમાણમાં ગણતાં વિભૂતિ તો માત્ર અદ્ય છે, જ્યારે દરેક જીવોનો આશારૂપ મહાન કૂવો ઘણો ઊંડો અને અગાધ છે, કે જેમાં ત્રેલોક્યની સઘળી વિભૂતિ માત્ર એક આણું સમાન છે. કહો હવે તે સંપત્તિ કોના કોના ભાગમાં કેટલી કેટલી આવે ? કે જેથી એ આશારૂપ અતિ વિસ્તીર્ણ કૂવો પૂર્ણ ભરાય ? તેથી હે ભગ્ય ! તારી એ વિષયાકાંક્ષા કેવળ વૃથા છે. એ વિષયાકાંક્ષારૂપ કૂવો ઘણો અમર્યાદિત ઊંડો દેખીને જ પૂર્વમહાપુરુષો તે સુખની અભિલાષા છોડી સ્વાત્મશાંતિરૂપ, નિરાકુળતાજન્ય, પવિત્ર અસંગ માર્ગમાં સમ્યક્ પ્રકારે પ્રવર્ત્યાં. કારણ તેઓ વિવેક પૂર્વક જાણુતા હતા કે-આ દુઃખદ વિષયસુખમાં પ્રવર્તવા જતાં અનેક નવાં નવાં અને રંગ-ખેરંગ શરીર ધારણ કરવાં પડશે. અને આ આકાંક્ષારૂપ દુઃખ તો ભાવીમાં પણ એમને એમ ઊભું રહેશે. એમ સમજી સ્વાત્મકલ્યાણરૂપ અસંગ અને શાંત માર્ગમાં દ્રઢચિત્ત થયા.

આયુ શ્રીવપુરાદિકં યદિ ભવેત્પુણ્યં પુરોપાર્જિતમ્
 સ્યાત્સર્વં ન ભવેન્ન તદ્ધ નિતરામાયાસિતેઽપ્યાત્મનિ ।
 ઇત્યાર્યાઃ સુવિચાર્ય કાર્યકુશલાઃ કાર્યેઽન્નમન્દોદ્યમાઃ
 દ્રાગાગામિભવાર્થમેવ સતતં પ્રીત્યા યતન્તેતરામ્ ॥ ૩૭ ॥

જીવને દીર્ઘ આયુ, લક્ષ્મી, નિરોગ અને સુંદર શરીર ધત્યાદિક માત્ર એક પૂર્વોપાર્જિત પુણ્યના ઉદયથીજ પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ જેણે પૂર્વે પુણ્ય ઉપાર્જન કર્યું હોય તેને જ એ સર્વ વિભૂતિ પ્રાપ્ત થાય છે. અન્યથા અનેક પ્રકારે ઉદ્યમ કરવા છતાં અને ખેદખિન્ન થવા છતાં પણ કંઈ પણ પ્રાપ્ત થતી નથી. સ્વકાર્યકુશલ ઉત્તમ પુરુષો એમ વિચાર કરીને વર્તમાન આયુમાં એ વિભૂતિ મેળવવા લાણી મંદ ઉદ્યમી થાય છે. અને ભાવી ભવના સુખને અર્થે પ્રીતિથી યત્ન કરે છે.

પૂર્વ ભવ વિષે જેણે દયા, દાન, તપ આદિ શુભ પ્રવૃત્તિ કરી વિશેષ પુણ્યોપાર્જન કર્યું હોય, તેનેજ દીર્ઘ આયુ, સુંદર અને નિરોગ શરીર, અને ધનાદિ સંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ હીણપુણ્ય જીવ ભલે ઘણા ઉદ્યમ કરે, અને અતિ ખેદખિન્ન થાય તોપણ કંઈ પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ. એમ વિચારી વિવેકી પુરુષો આ ભવના કાર્ય વિષે મંદ ઉદ્યમી થાય છે. અને ભાવિ ભવ સુધારવા માટે અતિશય પ્રીતિ પૂર્વક વિશેષ યત્ન સહિત શુભ પ્રવૃત્તિ વિષે સાવધાન થાય છે.

શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે—પૂર્વપુણ્યોદયપ્રાપ્ત વર્તમાન સુખ સાધનરૂપ વિષયાદિ સુખોમાં મંદ ઉદ્યમી શા માટે રહેવું? કારણ વર્તમાનમાં મંદ ઉદ્યમી રહીને પણ ધર્મ પ્રયત્ન કરીને ભાવીમાં પણ આજ સુખ સામગ્રી મેળવવી છે ને? શંકાકારના હૃદયમાં હજી વિષય સુખ સામગ્રી રમી રહી છે, અને ઉપરોક્ત ઉપદેશ પણ બાણે એજ સુખ પ્રાપ્તિને અર્થે અપાય છે, એમ સમજે છે. વિષયાદિ તુચ્છ ભાવોનું વિરેચન કરાવનારાં એવાં નિર્ઘ્રંથ વચનામૃતોને આશય સમજ્યા વિના ભાવિમાં એજ સુખની સાધના અર્થે યોજે છે. એવા તુચ્છ વિષયાસક્ત પણ ભગ્ય આત્માને ભગવાન આચાર્ય નીચેના કાવ્યથી સંબોધે છે કે :—

કઃસ્વાદો વિષયેષ્વસૌ કટુવિષઃપ્રભયેષ્વલં દુઃસ્વિના

ચાન્નન્વેષ્ટુમિવ ત્વયાશ્ચચિકૃતં યેનાભિમાનામૃતમ્ ।

અજ્ઞાતં કરણૈર્મનઃપ્રણિધિભીઃ પિત્તજ્વરાવિષ્ટવત્

કઠં રાગરસૈઃ સુધીસ્ત્વમપિ સન્ વ્યત્યાસિતાસ્વાદનઃ ॥ ૩૮ ॥

હે ભવ્ય ! વિષ તુલ્ય અને કડવા એવા વિષયોમાં તને શું સ્વાદ ભરાઈ રહ્યો છે ? કે જેથી તેનીજ તૃષ્ણારૂપ અતિ દુઃખને અનુભવતો એ વિષયોને હુંઢવામાં તારું અતિ મહાન નિજપદરૂપ અમૃત મલીન કરે છે ! અને મનની સેવીકા જે ઈંદ્રિયો તેનો આજ્ઞાકિત સેવક થઈ તું એજ વિષયોમાં પ્રવર્તે છે ? પીત્તજ્વરવાળા જીવને જેમ વસ્તુસ્વાદ વિપરીત ભાસે તેમ વિષયાસક્તપણાને લઈને રાગરસથી તું વિપરીત સ્વાદુ બન્યો છે.

વિષ સમાન એ વિષયોમાં હે ભાઈ ! શું સ્વાદ છે ? નથી જ. પરંતુ તને તેમાં સ્વાદ ભાસે છે, અને તેને મનોજ્ઞ જાણીને તીવ્ર વિષયાભિલાષથી મહા દુઃખી થઈ તેને હુંઢવામાં તારું પરમ મહત્ત્વરૂપ અમૃત તું મલીન કરે છે. વિષયાભિલાષીની મહત્તા સર્વથા નષ્ટ થાય છે. આગળ હવે કહે છે કે-હજી સુધી કોઈ પણ વસ્તુથી જેનું ચિત્ત નિવૃત્ત થયું નથી એવા તારી આગળ આ જગતમાંની કોઈ પણ વસ્તુ બચવા પામી હોય તો તે માત્ર ભક્ષણની અસમર્થતાને લઈને જ વાસ્તવમાં તો તું સર્વભક્ષી જ છે:-

અનિવૃત્તેર્જગત્સર્વં મુખાદવશિનષ્ટિ યત્ ।

તત્તસ્યાશક્તિતો મોક્તું વિતનોર્ભાનુસોમવત્ ॥ ૩૯ ॥

હે અસંતોષી આત્મા ! સર્વ જગતની માયાને અંગીકાર કરવાની અભિલાષારૂપ પરિણામથી તો તે આ જગતમાં કંઈ પણ છોડ્યું નથી. તારાથી જે કંઈ બચવા પામ્યું હોય તો તે તારી ભોગ કરવાની અશક્તિથી જ. જેમ રાહુથી ગળાતાં ચંદ્ર સૂર્ય બચવા પામ્યા હોય તો તે માત્ર રાહુની અશક્તિથી જ.

સર્વ જગતની વિભૂતિ અને ત્રણે લોકની વિષય સામગ્રી આ એક જ જીવને પ્રાપ્ત થઈ જાય તોપણ આ જીવ એટલો વિષયાસક્ત અને તૃષ્ણાતુર છે કે-તેની અનાદિ તૃષ્ણા કેમે કરી મટે નહિ. પરંતુ જે કાંઈ તેના ભોગથી બચવા પામે છે તે માત્ર ભોગવવાની અસમર્થતાથી જ બચે છે.

દૈવયોગથી જેના ચિત્તમાં આત્મકરુણા જાગૃત થઈ છે, મોક્ષ-લક્ષ્મીની અભિલાષાથી જે હિસા માત્રની નિવૃત્તિ ઇચ્છે છે, તેણે બાળ અવસ્થામાં જ એ પરિગ્રહાદિનો સર્વથા ત્યાગ કરવો યોગ્ય છે. એમ પ્રથકાર કહે છે :-

સામ્રાજ્યં કથમપ્યવાપ્ય સુચિરાત્સંસારસારં પુન

સ્તત્યત્તત્તૈવ યદિ ક્ષિતીશ્વરવરાઃ પ્રાપ્તાઃ શ્રિયં શાશ્વતીમ્ ।

ત્વં પ્રાગેવ પરિગ્રહાન્વરિહર ત્યાજ્યાન્ શૃદ્ધીત્વાપિ તે
માભૂર્મૌતિકમોદકવ્યતિકરં સંપાદ્ય હાસ્યાસ્પદમ્ ॥ ૪૦ ॥

હે ભવ્ય ! પૂર્વે મોટા મોટા રાજા મહારાજાઓ થઈ ગયા તેમાં કોઈ કોઈ તો વિશિષ્ટ પુણ્યોદયથી સંસારમાં સારરૂપ મનાતા એવા ચક્રવર્તીપદાદિ રાજ્ય સંપદાને ચિરંકાળ ભોગવીને પણ તેને છોડ્યા પછી જ શાશ્વત નિર્વાણપદરૂપ પરમ વિભૂતિને પામ્યા. તેથી નિશ્ચિત છે કે-નિર્વાણનું મુખ્ય કારણ આરંભ પરિગ્રહાદિનો ત્યાગ એ જ છે. હે ભાઈ ! તો તું પ્રથમથી જ એ આરંભ પરિગ્રહાદિનો ત્યાગ કરી કુમાર અવસ્થામાં જ એ નિરારંભી અને નિરાકુળ પ્રવર્ત્યાને ગ્રહણ કર. કારણ બાળ ધ્રુવચર્ય સમાન બીજું સુખ નથી. અને પરિગ્રહાદિ કેવળ તજવા યોગ્ય જ છે. તો તું પ્રથમથી જ નિર્વાણને પ્રતિબંધક એવા એ રાજ્ય કે ગૃહવ્યવહારાદિ પરિગ્રહને ગ્રહણ કરે નહિ, એના જેવું બીજું ઉત્કૃષ્ટ કયું ? કોઈ નહિ. તારી એમ પણ ભાવના હોય કે આ પરિગ્રહાદિને પ્રથમ ગ્રહણ કરી ભોગવી પછી હું ત્યજીશ, પણ તારી એ કલ્પના “વેષધારીના લાડુ” વાળી કહેવત જેવી હાંસી પાત્ર છે.

એક વેષધારી ભિક્ષુક ભિક્ષા માટે લમતો હતો, તેના પાત્રમાં કોઈએ લાડુ નાખ્યો, તે લઈને તે જતો હતો. માર્ગમાં તેનો પગ લપસવાથી પેલા પાત્રમાંનો લાડુ કોઈ મલિન જગા ઉપર જઈ પડ્યો, ત્યારે તેણે તે લાડુ ઉપાડી પોતાના પાત્રમાં નાખ્યો. ત્યાં કોઈ અન્ય પુરુષે કહ્યું કે-આવા મલિન સ્થળે પડેલો લાડુ તે પાત્રમાં પાછો નાખ્યો એ બહુ ખોટું કર્યું. કેમ કે તારે તે લેવા યોગ્ય રહ્યો નહોતો. પેલો ભિક્ષુક કહેવા લાગ્યો કે-ચુપ રહે, હું આ લાડુ ખાવાનો નથી, પણ મારા આશ્રમમાં જઈ ત્યાં ધોઈ સ્વચ્છ કરી પછી તેને નાખી દઈશ. ત્યાં ઉભેલા બીજા મનુષ્યોને તેનું આ કથન સાંભળી બહુ હસવું આવ્યું; અને કહેવા લાગ્યા કે-લલા માણસ ! તારે ખાવો નથી, અને ધોઈને નાખી દેવો છે, તો પછી તેવો મલિન જગા પર પડીને બગડી ગયેલો લાડુ પાત્રમાં નાખ્યો જ કેમ ? ત્યાંજ પડ્યો રહેવા દેવો હતો ને ? તેમ તું પણ એમ કહે છે કે-હું આ પરિગ્રહાદિ સંપદા ભોગવીને પછી ત્યજી દઈશ, તારી એ કલ્પના “મલિન જગા પર પડેલા લાડુને ધોઈને સ્વચ્છ કરી નાખી દેવા જેવી હાંસી પાત્ર છે. આ પરિગ્રહાદિ તારે અંગીકાર કરવા યોગ્ય જ નથી. ભાઈ ! જો તેનો તારે નિજ સ્વાધીન સુખને અર્થે અંતે ત્યાગ જ કરવો છે, તો પછી તેને ગ્રહણ જ શા અર્થે કરે છે ? વળી જેમ કોઈ પુરુષ કીચડ લાગ્યા પછી નહાઈ ધોઈ સ્વચ્છ થયો-પણ જ

પહેલેથીજ સાવધનતા પૂર્વક કીચડ લાગવા દે નહિ તેને ધન્ય છે. મલિન કીચડ લગાવી પછી તેને ધોઈ સ્વચ્છ કરવાની કદપના કેવળ હાંસી પાત્ર છે.

નિર્વાણ વિભૂતિના સાધક મુખ્યપણે નિર્ઘંથ મુનિ છે. કારણ ગૃહાવાસમાં નિર્વાણ સાધન બનવું પ્રાચે અસંભવિત છે. એમ સૂત્રકાર કહે છે:—

सर्वं धर्ममयं क्वचित् क्वचिदपि प्रायेण पापात्मकम्

काप्येतद्द्वयवत्करोति चरितं प्रज्ञाधनानामपि ।

तस्मादेष तदन्धरज्जुवलनं स्नानं गजस्याथवा

मत्तोन्मत्तविवेष्टितं न हि हितो गेहाश्रमः सर्वथा ॥ ૪૧ ॥

ગૃહાશ્રમી જીવન-વાસ્તવ્ય અને પૂર્ણ નિરાકુલતાજન્ય સ્વાધીન સુખ દ્વાતા કોઈ જીવને થતું નથી. જેમ ઉન્મત્ત મનુષ્ય અનેક ચેષ્ટા કરે છે, તેમ બુદ્ધિમાન ગૃહસ્થ પણ અનેક વિવિધ ચારિત્રરૂપ ઉન્મત્ત ચેષ્ટા કરે છે. કોઈ વેળા તે સામાયિક, પૌષ્ઠ, અને ઉપવાસાદિ ધર્મ પ્રવૃત્તિ કરી કેવળ ધર્મરૂપ બને છે, તો કોઈ વેળા સ્ત્રી સેવનાદિ પાપ પ્રવૃત્તિ કરી પાપરૂપ બને છે. વળી કોઈ વેળા પૂજા, પ્રભાવના, ચૈત્ય, ચૈત્યાલય બનાવવા આદિ પુણ્યપાપરૂપ મિશ્ર પરિણામ કરે છે. અને એવી ચિત્ર વિચિત્ર પ્રવૃત્તિથી એ ગૃહાશ્રમ “આંધળું વણે અને વાછડું ચાવે” વાળી કહેવત જેવો અથવા ગજસ્નાનવત્ મૂર્ખ મનુષ્યની ચેષ્ટા જેવો છે.

જેમ આંધળો મનુષ્ય દોરડું વણે, ત્યારે વાછરડું ચાવતું ચાવતું પાછળ ઉમેળતું નય-અથવા મત્ત હાથી સુંદર જળાશયમાં સ્નાન કરી બહાર આવી પાછો સૂંઢમાં ધૂળ ભરી પોતાના અંગ ઉપર નાખી મલિન થાય, તેમ ગૃહસ્થાશ્રમપણામાં થતી ધર્મપ્રવૃત્તિના સાધનમાં પણ બળબુઝ. ઘડીમાં ધર્મક્રિયારૂપ, ઘડીમાં અધર્મક્રિયારૂપ, અને ઘડીમાં ધર્માધર્મરૂપ મિશ્ર ક્રિયારૂપ તે પ્રવર્તે છે. એવો ચિત્ર વિચિત્ર ઉન્મત્ત ચેષ્ટાવાળો ગૃહાશ્રમ વાસ્તવ્ય કલ્યાણ દ્વાતા થાય નહિ, અને તેથીજ તે તજવા યોગ્ય છે, પરંતુ જે આશ્રમ જીવને શાશ્વત સંપદાનો સાધક થાય તે જ આશ્રમ મુખ્યપણે ઉપકારી છે. ગૃહાશ્રમ શિવસંપદારૂપ શાશ્વત દશાનો સાધક નહિ પણ બાધક છે, તેથી તેમ એમાં જીવનું ખરેખર આત્મહિત નથી, તેથી તથા અસિ, મસિ, કૃષિ અને વાણિજ્યાદિ ઘણી પ્રવૃત્તિઓ કેવળ દુઃખનીજ સાધક છે, તેથી સમ્યક ઔદાસીન્ય પરિણામરૂપ અને કેવળ નિરાકુળતાજન્ય સ્વાધીન સુખના અભિલાષી મુમુક્ષુએ તે છોડવા યોગ્ય છે.

એ ગૃહાશ્રમ કોઈ રીતે સુખનો સાધક નથી, એ વાત સૂત્રકાર નીચેના સૂત્રથી વિશેષ દૃઢ કરે છે:—

કૃષ્ણાપ્ત્વા નૃપતિન્નિષેવ્યં बहुशो भ्रान्त्वा वनेऽम्भोनिधौ

किं क्लिप्नासि सुखार्थमत्र सुचिरं हा कष्टमज्ञानतः ।

तैलं त्वं सिकता स्वयं मृगयसे बाञ्छेद् विषाज्જીવિતું

નત્વાશાયઘનિગ્રહાત્ત્વ સુખં ન જ્ઞાતમેતત્ત્વયા ॥ ૪૨ ॥

હે જીવ ! તું આ ગૃહસ્થાશ્રમમાં સુખના અર્થે વ્યર્થ કલેષ કેમ કરે છે ? એમાં કિચિત્ સુખ નથી. ખેતરમાં હળ ભેડી ખેડ કરી તું બીજ વાવે છે, ખડગાદિ તીક્ષ્ણ શસ્ત્ર ધારણ કરી તું રાજા મહારાજાઓને સેવે છે, લેખનવૃત્તિ કરી તું શેઠ શાહુકાર આદિની સેવા કરે છે, અને વાણિજ્ય વૃત્તિથી તું વન સમુદ્રાદિ અગમ્ય સ્થાનોમાં પણ ભટકે છે, અને એ બધું શા અર્થે ? માત્ર એક સુખને અર્થે. ભાઈ ! તારી આ બધી પ્રવૃત્તિ મને તો રેતીમાં તેલ શોધવા જેવી અથવા વિષપ્રાશન કરી જીવન વૃદ્ધિ કરવાની ઇચ્છા જેવી વિચિત્ર અને ઉન્મત્ત લાગે છે. ભાઈ ! આશાઝપ ગ્રહ (ભૂત) નો નિગ્રહ કરવામાંજ સુખ છે. તૃણાથી કોઈ કાળ કે કોઈ ક્ષેત્રમાં સુખ નથી એ ટુંકું પણ મહત્ સૂત્ર શું તને નથી સમજતું ? કે આ વ્યર્થ પરિશ્રમ તું કરી રહ્યો છે.

અસિ, મસિ, કૃષિ અને વાણિજ્યાદિ સર્વ ઉપાય કેવળ દુઃખદાઈ જ છે, એમાં જરાયે સુખ નથી, ખેતીનો મહાન ખેદ તો પ્રગટ જ છે, નિરંતર કલેષ, કુઆમવાસ, આચારહીણપણું, માનભંગ અને સ્વચ્છ પરચ્છાદિ સાત પ્રકારના ભય સદા ચિત્તમાં રમ્યા કરે છે, આજીવિકાના નિમિત્તે ખડગાદિ શસ્ત્ર ધારણ કરી રાજા આદિની સેવા કરે છે, એ પણ મહા કષ્ટરૂપ છે. તેમ કોઈ વેળા અલભ્ય માનવ જીવનને પણ હોમબું પડે છે વ્યાપારી વ્યાપાર અર્થે જહાજ આદિમાં ખેસી સમુદ્રાદિ વિષમ માર્ગે અન્ય દેશમાં જાય છે. સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્ર, બંધુ આદિ સ્વજનોનો ત્યાગ કરી દેશ દેશાંતર એકાકી રવડે છે. કોઈ વખત જહાજ આદિ વાહન નાશ પામતાં પ્રાણ પણ ગુમાવે છે, અથવા મહા ગંભીર નિર્જન વનમાં ભટકવાનું બની આવે છે, અનેક પ્રકારે ધનાદિની હાની વૃદ્ધિથી ચિત્ત પણ નિરંતર વ્યાકુલ રહે છે, એમ વાણિજ્યના દુઃખનું શું વર્ણન કરીયે. લેખનવૃત્તિ કરનાર સ્વદેષ પ્રયોજનને અર્થે નિરંતર પરાધીન રહ્યા કરે છે. એ વિગેરે ઉપાયો કરી તેમાં તું સુખી થવાની આશા રાખે છે. એ પ્રગટ રેતમાં તેલ શોધવા જેવી કેવળ વ્યર્થ છે.

ભાઈ! રેતીમાં તેલ અથવા વિષ પ્રાશનમાં જીવન વૃદ્ધિ એ ન બનવા યોગ્ય બનાવ કદાચ બની પણ જાય, પરંતુ એ અસિ, મસિ, કૃષિ, અને વાણિજ્યાદિ પ્રવૃત્તિઓથી કોઈ દેશ કે કોઈ કાળમાં સુખની ઉત્પત્તિ નથી જ, કારણ એ પ્રવૃત્તિઓના પ્રારંભમાં, મધ્યમાં, અને અંતમાં અતિશય કલેષ અને ખેદ સિવાય કશું નથી. એ આશારૂપ કુગ્રહ (ભૂત) તને અનાદિ કાળથી લાગ્યો છે, જેથી આજ સુધી તું વાસ્તવ્ય સુખને પામ્યો નથી. વળી એ આશારૂપ ગ્રહના નિગ્રહથીજ સુખ છે એ પરમ સત્ય તેં આજ સુધી જાણ્યું પણ નથી, અને તેથીજ અતિશય દુઃખરૂપ સંસાર પરિશ્રમણ તને રહ્યા કર્યું છે.

સુખનો વાસ્તવિક ઉપાય માત્ર જ્ઞાન સહિત સંતોષ છે. ઠામ ઠામ જિનાગમમાં પણ એ આશાના નિગ્રહને જ ઉપદેશ્યો છે. પણ તે વાત યથાર્થ પણે નહિ સમજવાથી જીવ વિપરીત ચેષ્ટા કર્યા કરે છે.

આશાહુતાશનયસ્તવસ્ત્વર્થી (સ્તુત્વૈઃ) વંશજાં જનાઃ

હાં કિલ્લૈતિ (ત્ય) મુલ્લચ્છાયાં દુઃસ્વધર્મ્માપનોદ (દિ) નઃ ॥૪૩॥

આશારૂપ અગ્નિનો બળ્યો જીવ સંસારની જે જે વસ્તુઓમાં સુખની જીજ્ઞાસાથી મનને ભટકાવે છે, તે તે વસ્તુઓ વિનાશિક છે, વળી મનની વૃત્તિ પણ વિનાશિક છે. માત્ર નાશવાન પરિણતી નાશવાન પદાર્થપાછળ ભટકે છે, એમાં કયું સુખ? સુખને અર્થે ભોગ સેવનરૂપ ઉપાય કેવળ વ્યર્થ છે. હાય! હાય! આ મહામોહમૂઢ જીવ કેવળ દુઃખના જ કારણોને સુખરૂપ પ્રતીત કરી દુઃખને જ આમંત્રે છે. તેની ઉપરોક્ત કલ્પના આતાપની નિવૃત્તિ અર્થે વાંસના વનની છાયામાં ખેસવા જેવી વ્યર્થ છે.

વાંસની છાયા જેમ આતાપ દૂર કરી શકે નહિ, તેમ સંસારના ભોગ્ય પદાર્થોની વાંચ્છા જીવને સુખી કરી શકે નહિ, પરંતુ વિવેક રહિત અને આશારૂપ ભયંકર અગ્નિનો બળ્યો જીવ સુખના અર્થે કનક-કામીની આદિ નાશવાન પરવસ્તુનો અભિલાષી થઈ રહ્યો છે. આતાપ નિવૃત્તિ અર્થે વાંસના વનમાં ખેઠેલા તે મનુષ્યને વાંસ પરસ્પર ઘસાઈ અગ્નિ સળગી ઉઠે તો વિશ્રાંતિ લેતાં બળીને ભસ્મ થવાનો ભયંકર ભય છે, તેમ વિષયી જીવ વર્તમાનમાં તૃષ્ણારૂપ અગ્નિનો બળ્યો અતિ ખેદખિન્ન છે, પરંતુ આગામી ભવમાં પણ નર્ક નિગોદાદિ માઠી ગતિને તે પ્રાપ્ત થાય છે. દુઃખનું મૂળ અને સુખનો નાશ કરનારા એ વિષયો જીવને કોઈ પ્રકારે હિતકારક નથી. એ વિષયાદિ પ્રવૃત્તિ વાંસની છાયા સમાન વૃથા છે, ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી, કેવળ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે.

દેવયોગથી કોઈને તુચ્છ માત્ર એ સુખ પ્રાપ્ત થયું હોય તો તે પણ સ્થિર નથી—એ વાત દૃષ્ટાંત પૂર્વક શ્રી આચાર્ય કહે છે:—

સ્વાતેઽખ્યાસજલાશયાજનિ સ્ત્રીલા પ્રારબ્ધનિર્વાહિણા
ભૂયોમેદિ રસાતલાવધિ તતઃ કૃચ્છ્રાત્સુતુચ્છં કિલ ।
ક્ષારં વાર્યુદગાત્તદપ્યુપહતં પૂતિકૃમિશ્રેણિભિઃ
શુષ્કં તચ્ચ પિપાસિતોઽસ્ય સહસા કણં વિધેશ્રેષ્ઠિતમ્ ॥ ૪૪ ॥

જેમ કોઈ પુરુષ નિર્મળ જળની અભિલાષાથી ઊઠે કૂવો ખોદવા લાગ્યો, ખોદતાં ખોદતાં આગળ શિલા નીકળી, પણ પોતે આરંભેલો આરંભ સિદ્ધ કરવા તે આગળ ને આગળ ખોદવા લાગ્યો, મહા મહેનતે અને ઘણા લાંબા કાળે કંઈક થોડુક માત્ર જળ મળ્યું. તે પણ ખાંડ, દુર્ગંધતાયુક્ત, અને કૃમીયોથી ખદખદતું નીકળ્યું, વળી તે પણ તુરત સૂકાઈ ગયું. કહો, હવે તે પુરુષે ઉદ્યમ કરવામાં શું બાકી રાખ્યું હતું? પણ ઉદ્યમી એટલો દુઃખદાઈ છે. નિશ્ચયથી આ તૃષાતુર મનુષ્યની તૃષા કોઈ પણ કાળે પૂર્ણ થવાની નથી. કારણ ઉદ્યમી ગતિ બળવાન છે.

કોઈ બાણે કે—હું અનેક ઉપાય અને વિપુલ પ્રયાસ કરી અર્થ સિદ્ધિ કરું, પણ પુણ્યોદય વિના હરેક ઉપાય અને પ્રયાસ કરવા છતાં પણ કોઈની વાંચ્છિત અર્થ સિદ્ધિ થઈ છે? નહિ જ.

ત્યારે કોઈ કહે કે—“હું ન્યાય વૃત્તિ પૂર્વક અર્થ ઉપાર્જન કરી સંપદાની વૃદ્ધિ કરું અને સુખ ભોગવું” તેને શ્રી ગુરુ સમજાવે છે કે:—

શુદ્ધૈર્ધનેર્વિવર્દતે સતામપિ ન સંપદઃ ।

ન હિ સ્વચ્છામ્બુભિઃ પૂર્ણાઃ કદાચિદપિ સિંધવઃ ॥ ૪૫ ॥

હે પ્રાણી! ન્યાય પૂર્વક ઉપાર્જન કરેલા ધનથી ઉત્તમ પુરુષોની પણ સુખસંપદા વૃદ્ધિ પામતી નથી, જેમ નિર્મળ જળ વડે સમુદ્ર કોઈ કાળે પણ પૂર્ણતાને પામતો નથી.

અયોગ્ય આચરણ તો સર્વથા ત્યાજ્ય છે. પરંતુ યોગ્ય આચરણ-પૂર્વક ઉત્પન્ન કરેલા ધનાદિથી પણ વાસ્તવિક સુખસંપદાની વૃદ્ધિ થતી નથી, જેમ નિર્મળ જળ વડે પણ સમુદ્ર પૂર્ણ થતો નથી. તેથી હે ભવ્ય! ન્યાયોપાર્જિત ધનાદિની તૃષ્ણા તજીને તું સર્વથા નિઃપરિગ્રહી થા.

કોઈ કહેશે કે—જે કંઈ સંપદાની વૃદ્ધિ થવાની હશે તે થશે, પરંતુ આ ગૃહસ્થાશ્રમપણું—ધર્મ, સુખ, જ્ઞાન અને સુગતિનું સાધન તો છે? એવા પ્રાતિગત આત્માને શ્રી સદ્ગુરુ સંબોધે છે કે:—

સ ધર્મો યત્ર નાધર્મસ્તત્સુખં યત્ર નામુત્તમ્ ।

તજ્ઞાનં યત્ર નાજ્ઞાનં સા ગતિર્યત્ર નાગતિઃ ॥ ૪૬ ॥

ધર્મ તો એજ છે કે—જ્યાં અધર્મનો લેશ નથી, સુખ તો એજ છે કે— જ્યાં દુઃખનો અંશ નથી, જ્ઞાન તો એજ કહી શકાય કે જેમાં અજ્ઞાનની કણિકા નથી અને વાસ્તવ્ય ગતિ તો એજ છે કે—જ્યાંથી ફરી આગતિ (આવાગમન) નથી.

જ્યાં લેશ માત્ર પણ હિંસાદિ પાપ છે, ત્યાં ધર્મ નથી. જ્યાં ચિત્ર વિચિત્ર સંકલેષ પરિણામ વર્તે છે ત્યાં સુખ ક્યાંથી ? જ્યાં સંદેહાદિરૂપ અજ્ઞાન વર્તે છે, ત્યાં જ્ઞાન નથી. અને જ્યાંથી વારે વારે આવવું જવું થયા કરે તે ગતિ જ નથી.

“પ્રભુ ! તમે પ્રરુપણુ કર્યા એવાં અવિનાશિ સુખાદિ તો કષ્ટ સાધ્ય જણાય છે, અને અમે માનેલાં ધનાદિ સુખોનું ઉપાર્જન તો સુખ સાધ્ય અમને લાગે છે તો તે ધનાદિ ઉત્પન્ન કરવાની પ્રવૃત્તિ અમે કરીએ એમાં હાનિ શું ? ” દયાળુ શ્રી ગુરુ સંબોધન કરે છે કે:—

વાર્તાદિભિર્વિષયલોલવિચારશૂન્યઃ

ક્લિન્નાસિ યન્મુહુરિહાર્યપરિગ્રહાર્યમ્ ।

તત્ત્વેષ્ટિતં યદિ સકૃત્પરલોક બુધ્દયા

ન પ્રાપ્યતે નનુ પુનર્જનનાદિ દુઃખમ્ ॥ ૪૭ ॥

હે—વિષયના લાલચુ ! તું અવિચાર પૂર્વક અસિ, મસિ, કૃષિ, અને વાણિજ્યાદિ ઉદ્યમ કરી આ લોકમાં ધન પ્રાપ્ત કરવા અર્થે વારંવાર કલેષ કર્યા કરે છે, તેવોજ પ્રયત્ન અગર તું એકવાર સમ્યક્ પ્રકારે પરલોકને અર્થે કરે તો આ જન્મમરણનું અનાદિ ભયંકર દુઃખ ફરી ફરી ન પામે. ભાઈ ! આ કથન ઉપર વિશ્વાસ લાવી તું ધનાદિ વિનાશિ સંપદા પ્રાપ્ત કરવાનું ભયંકર દુઃખ છોડી એક વાર વાસ્તવ્ય ધર્મ સાધન સાધ્ય કરવાનું પ્રયત્ન કર !

પરલોકના ઉપાયમાં દ્રઢતા ઉત્પન્ન કરવા શ્રી અચાર્ય મહારાજ પ્રથમ શિષ્યને બાહ્ય પદાર્થો પ્રત્યેનો રાગદ્વેષ છોડવાની શિક્ષા દે છે:—

સંકલ્પ્યેદમનિષ્ઠમિદમિત્યાજ્ઞાતયાયાત્મકો

વાહો વસ્તુનિ કિં વૃથૈવ ગમયસ્યાસજ્ય કાલં મુહુઃ ।

અંતઃશાંતિમુપૈહિ યાવદ્દયપ્રાપ્તાન્તકપ્રસ્ફુરજ્

જ્વાલાભિષ્ણજાઠરાનલમુખે મસ્મીભવેન્નો ભવાન્ ॥ ૪૮ ॥

હે જીવ ! તું વસ્તુ સ્વરૂપને યથાર્થ જાણતો નથી. બાહ્ય વસ્તુઓમાં આ મને ઈષ્ટ છે અને આ મને અનિષ્ટ છે, એવી વારંવાર મિથ્યા કલ્પના કરી તેની આસક્તિમાં ને આસક્તિમાં વ્યર્થ કાળ કેમ ગુમાવે છે ? ભાઈ ! દેદીપ્યમાન જવાળામુક્ત લયંકર નિર્દયી કાળના પ્રયંડ ઉદરાગ્નિમાં જ્યાં સુધી તું ભસ્મ થયો નથી, તે પહેલાં જ એ અનાદિ દુઃખના કારણરૂપ રાગદ્વેષને છોડી પરમ શાંત દશાને પ્રાપ્ત થા ! નહિ તો એ કાળ તો અનિવાર્ય જ છે.

જે મનુષ્ય વસ્તુ સ્વરૂપને યથાર્થ નથી જાણતો, તે જ ધન, કુટુંબ અને રાજ્યાદિ બાહ્ય વસ્તુને લલી જાણી તે ઉપર રાગ કરે છે. તથા દુઃખ દારિદ્ર અને રોગાદિને ખુરા જાણી તે ઉપર દ્વેષ કરે છે. એમ સદ્દોદીત પર વસ્તુને ઇષ્ટાનિષ્ટ કલ્પી તેમાં આસક્ત થઈ વૃથા કાળ ગુમાવે છે. અહો ભંયો ! પરમ દુઃખના હેતુભૂત અને સાક્ષાત દુઃખ સ્વરૂપ એવી એ પર વસ્તુ પ્રત્યેની ઇષ્ટાનિષ્ટ કલ્પના તમે છોડો ! બાહ્ય વસ્તુઓમાં માત્ર ઇષ્ટ અનિષ્ટપણાની ભાવના ભાવી નિરર્થક કાલ કેમ ગુમાવો છો ? ખરેખર એ ઇષ્ટ અનિષ્ટ કલ્પના પણ માત્ર સ્વમતિ કલ્પીત અને મિથ્યા છે.

આશારૂપ વેગવતી નદી વહેવડાવતી વહેવડાવતી તને ભવરૂપ અપાર અને અથાહ સમુદ્રમાં લઈ જઈ પટકશે, તો તેમાંથી તરી બહાર નીકળવાનો તું પહેલેથી જ કંઈક ઉપાય કર !

આયાતોઽસ્યતિદૂરમંઘ્ર પરવાનાશાસરિત્પેરિતઃ

કિન્નાવૈષિ નનુ ત્વમેવ નિતરામેનાં તરીતું સમઃ ।

સ્વાતંત્ર્યં વ્રજ યાસિ તોરમચિરાન્નોવેદ્ દુરન્તાન્તક—

ગ્રાહવ્યાપ્તગમીરવક્રવિષમે મધ્યે ભવાબ્ધેર્ભવેઃ ॥ ૪૯ ॥

હે મિત્ર ! તું પર વસ્તુની અભિલાષા રૂપ અતિ વેગવાન નદીનો વહેવરાવ્યો અનાદિ કાળથી અનેક જન્મ ધરતો ધરતો અતિ દુરથી અહિં સુધી આવ્યો છે, એ શું તું નથી જાણતો ? એ આશારૂપ મહાનદી એટલી અથાહ, ગંભીર અને વેગવાન છે કે—તે અન્ય કોઈ પણ ઉપાયથી દુર્લભ છે. માત્ર એક આત્મબોધવડે જ તું તેને તરી શકે એમ છે. તો હવે સ્વાધીનતાને ગ્રહણ કરી તું એ મહા ગંભીર આશારૂપ વિસ્તીર્ણુ નદીના કિનારાને પ્રાપ્ત થઈ જા, શીઘ્ર પ્રાપ્ત થઈ જા. નહિ તો એ આશારૂપ નદીનો વેગ એટલો બધો છે કે તે તને બેહોશ કરી લયંકર અને અસહ્ય ભવસમુદ્રની મધ્યમાં ખેંચી જશે. કેવો છે એ

ભવ સમુદ્ર ? જેમાં કાળરૂપ ભયંકર ગ્રાહ [મચ્છ] પોતાનું વિસ્તીર્ણું સુખ ફાડી ત્રણે લોક આસ કરી બાય, એવી રીતે બેઠો છે, છતાં આજ સુધી તું અનાયાસે બચવા પામ્યો છે. તો હવે શીઘ્ર ચેત ! ચેત ! એ ભોગતૃષ્ણારૂપ વિષમ અને દુર્લ્ભ આશારૂપ નદીના કિનારાને જલ્દી પાર પામી બા.

વિષય વાંચ્છાથી વ્યાકુલ થએલો એવો જીવ માત્ર અયોગ્યને જ ભોગવી રહ્યો છે. એ પરમ સત્ય શ્રી શુરુ દ્રઢ કરે છે:—

આસ્વાદ્યાદ્ય યદુજ્જિતં વિષયિભિર્વ્યવૃત્તકૌતૂહલૈ
સ્તદ્ભૂયોપ્યવિકુત્સયન્નમિલષસ્ય પ્રાપ્તપૂર્વં યથા ।
જન્તો કિં તવ શાન્તિરસ્તિ ન ભવાન્યાવદુરાશામિમા-
મંહઃસંહતિવીરવૈરિપૃતનાશ્રીવૈજયન્તીં હરેતુ ॥ ૫૦ ॥

આ.સંસારમાં વિષયાંધ જીવોએ કૌતુહલ પૂર્વક ભોગવી ભોગવીને છોડેલા પદાર્થોને મોહમૂઢ જીવ ફરી ફરી ધનિષ્ઠ છે. તું એ પર વસ્તુરૂપ ભોગાદિમાં એટલો તીવ્ર રાગી થયો છે કે—તેને તું વારંવાર આશ્ચર્યચક્રા અને મહત્વપૂર્ણ દૃષ્ટિએ જોઈ રહ્યો છે, કે જાણે આ ક્ષણ પહેલાં એ ભોગાદિ પદાર્થો પૂર્વે મેં ક્યારેય દીઠા નથી. પણ ભાઈ ! એ ભોગાદિ પદાર્થો તે પૂર્વે અનંતવાર ભોગવ્યા છે. અરે તે એકલાએજ નહિ પણ અનંત જીવોએ અનંત વાર તારાજ વર્તમાન અભિલાષિત ભોગાદિક પદાર્થો ભોગવ્યા છે, અને છોડ્યા છે. પણ ભાઈ ! તેની તને કાંઈપણ સુખ રહી નથી, તેથી જ એ તારી તથા બીજા અનંત જીવોની અનંતવાર છોડેલી ઉચ્છિષ્ટ [એંઠ] ને તું વારંવાર ફરી ફરી આદરચક્રા ભાવે અને આશ્ચર્યચક્રાપણે ગ્રહણ કર્યા કરે છે. એ વિષયાદિથી આજ સુધીમાં તને કે બીજા કોઈને કોઈ ક્ષેત્રે જરાય વાસ્તવિક શાંતિ થઈ છે ? કે દીઠી છે ? ના. ભાઈ ! ત્રણે લોક ઉપર જેણે અપૂર્વ વિજય પ્રાપ્ત કર્યો છે, એવી એ મહા નીચ આશા અપરાધણરૂપ પ્રબલ વૈરીની સેનાને તું જ્યાં સુધી સમ્યક્પ્રકારે નહિ હણે ત્યાં સુધી તને જરાય શાંતિ થવાની નથી. શાંતિનું મૂળ આશાનો પરિત્યાગ જ છે. ભાઈ ! તારી અને અન્ય અનેકની ઉચ્છિષ્ટને હેતે હેતે સેવતાં તને ઘૂણા પણ આવતી નથી ! એ જગતની અને તારી પણ અનંતવારની એંઠ તેને સેવવી તને ઉચિત નથી.

આશારૂપ પિશાચના પાસમાં સપડાએલો એવો તું શું શું કરી રહ્યો છે ?

મહત્ત્વાભાવિભવાંશ્ચ ભોગીવિષમાન્ ભોગાન્ બુદ્ધ્યુર્મુશં
મૃત્વાપિ સમસ્તભીતિકરુણઃ સર્વજિઘાંસુર્મુધા ।

યદત્સાધુવિગદિતં હતમતિ તસ્યૈવ ધિકકામુકઃ

કામક્રોધમહાગ્રહાદિતમનાઃ કિં કિં ન કુર્યાજ્જનનઃ ॥૫૧॥

કાળાનાગ જેવા, પ્રાણનાશ કરવાવાળા એવા એ ભોગની તીવ્ર અભિલાષાથી ભૂત, ભાવિ અને વર્તમાન ભવોને નષ્ટ કરી તું અખંડિત મૃત્યુથી અનંતવાર મર્યો અને આત્માના સર્વસ્વાધિન સુખનો નાશ કર્યો, મને તો લાગે છે કે-તું અવિવેકી, પરલોક ભયથી રહિત, નિર્દય અને કઠોર પરિણામી છે. કારણ મહાપુરુષોથી નિંદિત વસ્તુનોજ તું અભિલાષી થયો છે. ધિક્કાર છે એ કામી પુરુષોને કે-જેતું અંતઃકરણ નિરંતર કામ, ક્રોધરૂપ મહાગ્રાહ [ડાકુ-પિશાચ] ને વશ રહ્યા કરે છે! એવો પ્રાણી આ જગતમાં શું શું નથી કરતો? સર્વ કુકર્મ કરે છે.

તિક્ષણુ વિષથી ભરેલા એવા ભોગની તીવ્ર અભિલાષાથી તેં કેવળ દુર્ગતિનો જ ખંધ કર્યો, પણ પરલોકનો ભય જરાય ન ધર્યો. અન્ય જીવોની કિંચિત પણ દયા ન કરતાં માત્ર ભોગની અભિલાષામાં તણાઈ નિર્રથક સર્વ સુખનો ઘાત કર્યો, ધિક્કાર છે તારી આવી બ્રષ્ટ બુદ્ધિને કે જગતની જે વસ્તુઓ સાધુ પુરુષોએ અભોગ્ય અને નિંદનીય પ્રરુપી તેનો જ તું દુરાગ્રહતા પૂર્વક અભિલાષી થઈ રહ્યો છે! કામક્રોધરૂપ ભયંકર ગ્રાહના વશભૂત થઈ તેં શા શા અનર્થ નથી કર્યા? જીવહિંસા, અસત્ય, ચોરી, કુશીલ, અતિ આરંભ અને ધનાદિની તીવ્ર તૃષ્ણા આદિ અનેક અકાર્યો કર્યો. અનર્થનું મૂળ અને સર્વ દુઃખના હેતુરૂપ માત્ર એ વિષયાભિલાષા જ છે. તેને હવે તો તું છોડ!!

જગત અને જગતની સર્વ વસ્તુઓને ક્ષણભંશુર જે દેખતો નથી તેને જ એ ભોગાદિમાં વાંચ્યા રહ્યા કરે છે.

ઓ યસ્યાડજ્ઞિન યઃ સ એવ દિવસો હ્રસ્તસ્ય સંપદતે
સ્થૈર્યં નામ ન કસ્યચિજ્જગદિદં કાલાનિલોન્મૂલિતમ્ ।
બ્રાતર્બ્રાન્તિમપાસ્ય પસ્યસિતરાં પ્રત્યક્ષમક્ષ્ણોર્ન કિં
યેનાત્રૈવ મુહુર્મુહુર્બહુતરં બદ્ધસ્પૃહો આમ્યસિ ॥૫૨॥

હે ભાઈ! તારી નજર સામે તું શું નથી જોતો કે આ જગત કાળરૂપ પ્રચંડ પવનથી નિર્મૂળ થઈ રહ્યું છે! બ્રાંતિને છોડ! જગતમાં કોઈની નામ માત્રની પણ સ્થિરતા નથી. જે દિવસની મંગળમય પ્રભાત

જણાય છે, તેજ દિવસ અસ્તપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. ભાઈ! આ જગતનો સ્વભાવજ ક્ષણભંશુર છે. પહાડ જેવા વિસ્તીર્ણ જણાતાં રૂપોનો ઘડી પછી અવશેષ (ચિન્હ) પણ જણાતો નથી. કોણ જાણે શા કારણથી તું એ ઈંદ્રબળવત્ જગતના ઈષ્ટ પદાર્થોમાં આશા ઓંધી ઓંધી ભમ્યા કરે છે!

આ આખું જગત કાળરૂપ પ્રચંડ પવનથી ચંચળતાને પામી રહ્યું છે, એ સત્ય વાતને બાલ વૃદ્ધ આદિ સર્વ જાણે છે. પણ કોણ જાણે તને એ કેમ દેખાતું નથી? એ અસાર અને અનિત્ય સંસાર વિષે આસક્ત થઈ આશા ધારી ધારીને તું કેમ ભટક્યા કરે છે? ઘડીભર બ્રાંતિને છોડી વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપને કેમ જોઈ શકતો નથી? ભાઈ! નશ્વર વસ્તુની વળી શી વાંચ્છા! એ જગતના સ્વરૂપની ક્ષણભંશુરતા નહિ સમજવાથી જ આ ચતુર્ગતિરૂપ સંસારમાં અનેક પ્રકારનાં દુઃખ તેં ભોગવ્યાં છે.

સંસારે નરકાદિષુ સ્મૃતિષ્થેષ્યુદ્વેગકારીણ્યલં

દુઃખાનિ પ્રતિસેવિતાનિ ભવતા તાન્યેવમેવાસતામ્ ।

તત્તાવત્સ્મરસિ સ્મરસ્મિતશિતાપાઙ્ગેરનઙ્ગાયુથૈ

ર્વામાનાં હિમદગ્ધમુગ્ધતરુવત્ યત્પ્રાપ્તવાન્નિર્ધનઃ ॥ ૫૩ ॥

હે જીવ! નર્કાદિ કુયોનીયોમાં તેં જે દુઃખ સહ્યાં તેના અનુભવની વાત તો દૂર રહી, પરંતુ એ દુઃખોનું સ્મરણ માત્ર પણ મહા વ્યાકૂળતા ઉપજાવે છે. આ માનવ ભવમાં નિર્ધન છતાં પણ તું નાના પ્રકારના ભોગનો અભિલાષી થયો થકો કામથી પૂર્ણ જે સ્ત્રી તેના મંદ મંદ હાસ્ય, તિક્ષણ કટાક્ષ, અને કામના તીવ્ર બાણથી વિંધાયો છતો ખરડથી બળી ગયેલા વૃક્ષ જેવી દશાને પ્રાપ્ત થયો છે, એ જ મહા દુઃખને તો તું વિચાર!

હે જીવ! અવિવેકપણાને લઇને આ જગતની ક્ષણભંશુર માયાથી અનુરાગ કરી વારંવાર સંસાર વિષે નરક નિગોદાદિ અનેક દુઃખોનો તું ભોક્તા થયો છે. એ પ્રચંડ અને ભયંકર દુઃખોના અનુભવની વાત તો દૂર રહી, પણ તેનું ચિંતવન માત્ર અત્યંત કલેષ ઉપજાવે છે. અતિ અતિ દુઃસ્થિત એવો આ નર ભવ તેમાં પણ તૃષ્ણાવશે જીવ લેશ પણ સુખ પામ્યો નથી. કામના તિક્ષણ બાણોથી વીંધાઈ, મહોન્મત્ત સ્ત્રીઓના કટાક્ષરૂપ બાણોથી હુણાઈ હુણાઈને જાણે હીમથી બળેલા વૃક્ષ જેવી દશાને પ્રાપ્ત થઈ રહ્યો છે. હવે વિચાર કર! જગતની સઘળી વાંચ્છાથી નિવૃત્ત થા! એ જગતના રમ્ય પદાર્થોની વાંચ્છા કેવળ મૃગતૃષ્ણાવત્ છે.

રણુની સુકી રેતીને જોઈ તેને જળ બાણી તૃષાતુર મૃગ તે લેવા ભણી
 દોડે છે, પણ ત્યાં જઈ જળ નહિ દેખવાથી અતિ ખેદખિન્ન થાય છે,
 તેમ વિષય કષાયથી પીડિત થઈ તૃષ્ણાવશે કનક કામિની આદિ પર
 વસ્તુઓમાં આસક્ત થઈ તેમાં સુખ પ્રાપ્તિની મિથ્યા કલ્પના કરી તું
 અનાદિનો તેનો અભિલાષી થઈ રહ્યો છે, પ્રયત્ન પણ એજ અર્થે
 યથાશક્તિ આજ સુધી કર્યા કરેલ છે, છતાં તારી એ અભિલાષાની
 પૂર્ણતા હજી સુધી થઈ હોય એમ જણાતું નથી; અને કોઈ કાળે વિપુલ
 પ્રયત્ન કર્યે થાય, એમ પણ સંભવિત નથી. તેથી જ તારી એ પર
 વસ્તુ ભણીની વાંચ્છા વ્યર્થ છે, વિભ્રમ છે. એ પર પદાર્થ કે જેને તું
 અનાદિ કાળથી આસક્ત થઈ ઇચ્છી રહ્યો છે, તે સ્વયં દુઃખના જ
 કારણ છે. એમ તું સમજ. કોઈને કોઈ ઇચ્છિત પદાર્થ ન મળે તો,
 મળે પણ તે મનવાંચ્છિત ન હોય તો, મળ્યા પછી સ્થિર ન રહે તો,
 એમ જીવ નિરંતર તૃષ્ણાનો ખળ્યો ખેદખિન્ન રહ્યા કરે છે. એ પાંચે
 ઇન્દ્રિયોના વિષયો જીવને દુઃખના જ હેતુ છે. એક એક ઇન્દ્રિય વિષયમાં
 આસક્ત થઈ તેનું ફરી ફરી સેવન કરવા છતાં પણ જીવ તૃપ્ત થયો
 નથી. ઉલટો કલેષ અને નાશને જ પ્રાપ્ત થયો છે. સ્પર્શન ઇન્દ્રિયાનુરાગે
 મુગ્ધ બની કાગળની હાથિણીને સાક્ષાત્ ખરી હાથિણી માની તેની
 નિકટ આવતાં ખાડામાં પડી બંધનરૂપ મહાદુઃખને પામ્યો. રસના
 ઇન્દ્રિયાનુરાગે ખળ્યો, ધીવરની જળમાં સપડાઈ પ્રાણનાશને પામ્યો.
 ઘ્રાણુ ઇન્દ્રિયાનુરાગ વિષયવશે કમળના વાસમાં મુગ્ધ બની જ્રમર તેમાં
 જઈ ખેઠો-પણ તૃપ્તિ ન પામ્યો. સુર્યાસ્ત વેળા કમળ મુંદિત (બંધ)
 થઈ જતાં ગુંગળાઈ અકળાઈ મરણ પામ્યો. નેત્ર ઇન્દ્રિયના વિષયમાં
 આસક્ત થઈ પતંગ દીપકની શિખાને મનોરૂ બાણી તેમાં ઝંપાપાત
 કરી મરણને પ્રાપ્ત થયું. કર્ણેન્દ્રિય વિષયની આહુથી મુગ્ધ બની હરિણ
 મધુર ગીતનું અનુરાગી થઈ ખેહોશ બની શિકારીના બાણથી વીંધાઈ
 પ્રાણનાશને પામ્યું-એમ એક એક ઇન્દ્રિય વિષયની આસક્તિમાં અન્ય
 જીવોની આ દશા થઈ તો જે જીવો પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષયમાં બાવરા
 બની તેને સેવી રહ્યા છે, તેમની શું સ્થિતિ થશે? મને તો લાગે છે કે
 -ઉપર કહેલા એક એક ઇન્દ્રિય વિષયના અનુરાગી જીવો માત્ર વર્તમાન
 લવમાં પ્રાણ નાશને પામ્યા; પણ આ પાંચે ઇન્દ્રિય વિષયના ખળ્યા
 જીવો તો લવો લવમાં ખચીત ઘોર દુઃખને પામશે. ભાઈ! તું હવે તો
 વિષયોની અભિલાષા છોડી, સુખના કારણરૂપ એવા માત્ર વીતરાગ લાવને
 અંગીકાર કર, અને એ મહા દુઃખના હેતુભૂત પરવસ્તુની અભિલાષા
 છોડ! હજી પણ સમજીને છોડ!

સંસારમાં અનાદિ કાળથી પરિભ્રમણ કરતાં નીચે કહ્યાં એવા કુચારિત્રો પોતાનામાં પ્રત્યક્ષ જોવા છતાં પણ તું વૈરાગ્યને કેમ ન પામ્યો ?

ઉત્પન્નોસ્યતિદોષધાતુમલવદેહોસિ કોપાદિવાન
સાધિવ્યાધિરસિ પ્રતીણચરિતોઽસ્યસ્યાત્મનોઃ વશ્વકઃ ।

મૃત્યુવ્યાપ્તમુશ્વાન્તરોઽસિ જરસા ગ્રસ્તોસિ જન્મિન વૃથા

કિં મત્તોઽસ્યસિ કિં દિતારિરદિતે કિં વાસિ વદ્ધસ્પૃહઃ ॥૫૪॥

હે જીવ ! આ અપાર અને અથાહ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરતાં કરતાં તેં અનેક યોનીઓ ધારણ કરી, મહાદોષયુક્ત સમ ધાતુમય મલથી બનેલું એવું તારૂં આ શરીર છે, કોધાદિ કષાયજન્ય માનસિક અને શારીરિક દુઃખોથી તું નિરંતર પીડિત છે. હીનાચર, અલક્ષ લક્ષણ, અને દુરાચારમાં તું નિમગ્ન થઈ રહ્યો છે અને એમ કરી કરીને તું તારા આત્માનેજ નિરંતર ઠગી રહ્યો છે. વળી જરાથી ગ્રસ્ત (ગ્રહાએલો) છે. મૃત્યુના મુખ વચ્ચે પડ્યો છે. છતાં વ્યર્થ ઉન્મત્ત થઈ રહ્યો છે, એ જ પરમ આશ્ચર્ય છે ! શું તું આત્મકલ્યાણનો કદો શત્રુ છે ? અથવા શું અકલ્યાણને જ વાંચે છે ?

સંસારનું મૂળ કારણ અજ્ઞાન છે, અને તે સંસારી જીવને અનાદિ કાળથી વર્તી રહ્યું છે. તેથી જ આ વર્તમાન દેહમાં આત્મબુદ્ધિ કરી નવાં નવાં શરીર ધારણ કરી રહ્યો છે.

નરકના જીવોનું શરીર મહાદુઃખરૂપ અને અનેક રોગનું ધામ છે. દેવોનું શરીર રોગાદિ દુઃખ રહિત છે, પરંતુ તીવ્ર માનસિક દુઃખોથી તેઓ મહા દુઃખી છે. મનુષ્ય અને તિર્યચનું શરીર ત્રિદોષ (વાત, પીત્ત, કફ) અને જ્વરાદિ અસંખ્ય રોગનું નિવાસસ્થાન, સમ ધાતુમય અશુચિરૂપ પ્રત્યક્ષ જણાય છે, તેમાં પણ મનુષ્ય શરીર તો પ્રાયે મહા દુરાચારી, જીવધાતી, નિર્દય પરિણામી, અસત્યવાદી, ચોર, પરદારાસેવી, બહુ આરંભી, બહુ પરિગ્રહી અને પરવિઘ્નસંતોષી છે. એવા દેહથી હે જીવ ! તું કેમ રતિ પામી રહ્યો છે ? કોધાદિ કષાયોથી મહા અવિવેકી બની તું તારૂં તારા હાથેજ અગ્રેય કરી કહ્યો છે. ખરેખર તું આત્મધાતી છે. પોતે પોતાને જ ઠગી અનેક જન્મ મરણ કર્યો, વળી ફરી ફરી એમ જ કરવાના ઉઘમમાં પ્રવર્ત્યા કર્યો—શું તને પરલોકનો જરાય ભય નથી ? પ્રત્યક્ષ જરાથી જર્જરિત થઈ મરણ સન્મુખ થઈ રહ્યો છે, છતાં આવી વ્યર્થ ઉન્મત્તતા કેમ ધારી રહ્યો છે ? ભાઈ ! અકલ્યાણમાં પ્રવર્તી તું તારોજ બૈરી ન થા. પરમ પુરુષનો મંગળમય આત્મહિતોપદેશ

અંતરમાં ધારણ કરી સુખી થા. દેહથી અને બંધના કારણરૂપ એ રાગાદિથી સ્નેહ ત્યજ. જેમ બને તેમ ઉતાવળથી આત્મકલ્યાણ કરી લે ! અને એ જ કર્તાવ્ય આ અનુપમ અવસરે તને ઉચિત છે. કારણ અતિ અલભ્ય માનવ દેહે આત્મહિતમાં પ્રમાદ કરવો તને ન ઘટે.

કેવળ આત્માને અહિતકારક એવા વિષય કષાયમાં અનાદિ કાળથી પ્રવર્તવા છતાં આજ સુધી જરાય પણ વાંચ્છિત અર્થની સિદ્ધિ થઈ નથી. પણ એ વિષયાદિનો અનુરાગી થઈ તું કલેષને જ પામ્યો છે.

उग्रग्रीष्मकठोरधर्मकिरणस्फूर्ज्जद्भभस्तिप्रभैः

संतप्तः सकलेन्द्रियैरयमहो संवृद्धतृष्णो जनः ।

अप्राप्याभिमतं विवेकविमुखः पापप्रयासाकुल-

स्तोयोपान्तदुरन्तकर्दमगतक्षीणोऽसत् ક્લિષ્ય તે ॥ ૫૫ ॥

અહો ! વિવેક શૂન્ય મૂઠ આત્મા સર્વ ઈન્દ્રિય વિષયોથી તપ્તાયમાન થયો એટલો બધો તીવ્ર તૃષાતુર થયો છે કે—મનોવાંચ્છિત વસ્તુ નહિ મળતાં તે જ મેળવવાની કામનામાં અનેક પાપરૂપ ઉપાય કરી કરી અત્યંત વ્યાકુળ થઈ રહ્યો છે. જેમ જળ નજીકના કાદવ કીચડમાં ફસાયલો વૃદ્ધ બળદ અતિ અતિ દુઃખને પામે છે, તેમ આ વિષય તૃષાતુર જીવની દશા થઈ રહી છે. એ ઈન્દ્રિયવિષયો ગ્રીષ્મ રૂતુના પ્રચંડ રશ્મિમાન સૂર્યના મધ્યાન્હ સમયના કિરણો કરતાં પણ આત્માને અત્યંત આતાપજનક છે.

ગ્રીષ્મરૂતુના મધ્યાન્હ સમયના પ્રજ્વલિત સૂર્યનાં કિરણો અતિશય આતાપકારી અને અસહ્ય તૃષાજન્ય છે, તેમ પ્રજ્વલિત ઈન્દ્રિયવિષયોથી જેની તૃષ્ણા તીવ્રપણે વધી રહી છે એવો અવિવેકી મહા મોહમૂઠ પ્રાણી મનોવાંચ્છિત વસ્તુને નહિ પામતાં અત્યંત-અત્યંત વ્યાકુળ થયા કરે છે. જેમ વૃદ્ધ અને વળી દુર્બળ બળદ અતિ તૃષાતુર થયો જળ પ્રાપ્તિને અર્થે સરોવરાદિ જળાશય તીરે ગયો, તે હજી જળ સુધી તો પહોંચ્યો નથી, તે પહેલાં જ નજીકના કીચડમાં ફસાઈ જઈ તીવ્ર કલેષને પામ્યો, તેમ વિષયને અર્થે ઉદમ કરવા છતાં પણ ઇચ્છિત વિષયો નહિ મળતાં જીવ માત્ર કલેષને જ સહે છે. ખરેખર એ વિષયોની તૃષ્ણા મહા કલેષકારીણી છે. એ તૃષ્ણાનો અગ્નિ માત્ર એક જ્ઞાનામૃતરૂપ નિર્મળ શીતળ જળથી શાંત થાય છે. અથવા કોઈ તથારૂપ દશાસંપન્ન સત્પુરુષના ચરણકમળ આશ્રયથી શાંત થાય છે.

કોઈ કહેશે કે—જેને ઇચ્છિત વિષયોની પ્રાપ્તિ નથી તે તો કલેષ અને દુઃખને સહ્યે એ વાત પ્રમાણ, પરંતુ જેને એ પાંચે ઇન્દ્રિયના વિષયોની પૂર્ણતા વર્તે છે, એવા જે ઇન્દ્રિય ચક્રવર્તી આદિને આપે વર્ણવ્યા એવા કલેષાદિની શાંતતા હશે ને? શ્રી ગુરુ કહે છે કે:—

લઘ્વેન્ધનોજ્વલત્યગ્નિઃ પ્રશામ્યતિ નિરન્ધનઃ ।

જ્વલત્યુભયયાપ્યુચ્ચૈરહો મોહાગ્નિરુત્કટઃ ॥ ૫૬ ॥

હે ભવ્ય ! ઇન્ધનના યોગથી અગ્નિ, પ્રજ્વલિત થાય છે, અને ઇન્ધન વિના આપોઆપ યુગાંધ જાય છે. પણ અનાદિ મોહાગ્નિ તો એટલો બધો પ્રબળ છે કે—તે પરિગ્રહાદિ ઇન્ધનની પ્રાપ્તિમાં તૃષ્ણારૂપ જ્વાળાથી અતિશય લલુકે છે, અને તેની અપ્રાપ્તિમાં પ્રાપ્ત કરવાની વ્યાકુળતાથી પ્રજ્વલે છે એમ અતિ પ્રબળ એવો એ મોહાગ્નિ બંને પ્રકારે જીવને બાળે છે. તેથી મોહાગ્નિ જેવો આ જગતમાં બીજો કોઈ ભયંકર અગ્નિ નથી.^૧ અશાંતાના ઉદયથી જ્યારે ઇચ્છિત પરિગ્રહ જીવને ના મળે ત્યારે તે મહાદુઃખી થાય છે, અને શાંતાના ઉદયથી પુણ્યાનુસાર જે કાંઈ મળે તે આછું પડે એ બળતરાથી પણ મહા દુઃખી થાય છે. આમ તૃષ્ણારૂપ અગ્નિનો બળ્યો જીવ બંને સ્થિતિમાં નિરંતર દુઃખને જ અનુભવે છે, એ તૃષ્ણા ઉત્તરોત્તર પ્રજ્વલિત થતી સ્વઆત્માને જરાય પણ સંતોષરૂપ પરમશાંતિ અનુભવવા દેતી નથી. ઇન્ધન તો એક જ પ્રકારે દાહક છે, પણ એ તૃષ્ણાનો અગ્નિ ઇચ્છિત પદાર્થની પ્રાપ્તિ અને અપ્રાપ્તિમાં એમ બંને પ્રકારે તીવ્ર દાહ પેદા કરે છે. વિવેકી જીવ શાંત ભાવરૂપ નિર્મળ જળથી ઉપશમાવે તો જ એ ઉપશમે છે. હવે અચાર્ય એ અનાદિ મોહને નિદ્રાની ઉપમા આપે છે:—

કિં મર્માણ્યભિદન્નમોકરતરો દુષ્કર્મગર્મ્મદ્ગણઃ

કિં દુઃસ્વજ્વલનાવલી વિલાસિતૈર્નાલેદી દેહચ્ચિરમ્ ।

કિં ગર્જગ્નમતૂર્યયૈરૈવરવાઘ્નાર્કર્ણયન્નિર્ણયન્

યેનાયં ન જહાતિ મોહવિહિતાં નિદ્રામમદ્રાં જનઃ ॥ ૫૭ ॥

શું આ જીવના મર્મ સ્થાનને છેદી રહેલો એ પાપરૂપી મુદ્ગરનો માર ભયંકર નથી? ખરેખર ભયંકર છે. અથવા પંક્તિબદ્ધ દુઃખરૂપ અગ્નિની પ્રજ્વલિત ભયંકર જ્વાળાઓથી એનો દેહ નથી બળી રહ્યો?

^૧ શકવ્રતધરાદિનાં, કેવલં પુણ્યશાલીનાં;

તૃષ્ણાબીજ રતિસ્તેષાં, સુખં વ્યાપ્તિ કૃતસ્તનિ ?

(૫^મ અધ્યાયી)

શું ગર્જના કરી રહેલા યમરાજના વાજ્રોના ભયકારી નાદ એ નથી સાંભળતો ? સાંભળે છે. છતાં કોણ જાણે શા કારણથી મૂર્ખ જીવ એ મહા અકલ્યાણરૂપ મોહજન્ય નિદ્રાને છોડી શકતો નથી.

કોઈ અતિ નિદ્રાવશ મનુષ્યને તેના મર્મસ્થાન ઉપર મુઠ્ઠગરની ચોટ મારે, અથવા અગ્નિના આતાપથી દેહને જરા ઉષ્ણતા લાગે, અથવા કયાંય વાજ્રોના અવાજ સાંભળે તો તે તુરત જાગી યાચી જાય છે. પરંતુ અવિવેકી જીવને તો પાપ કર્મ કૃણના ઉપરા ઉપરી ઉદયરૂપ મુઠ્ઠગરના માર મર્મસ્થાન ઉપર પડ્યા કરે છે, મહા દુઃખરૂપ ત્રિવિધ તાપથી તેનો દેહ નિરંતર બળી રહ્યો છે, અને બળી આજ આ મર્યો, કાલ આ મર્યો, ક્ષણો આમ મર્યો, અને ક્ષણો તેમ મર્યો, એવા યમરાજના વાજ્રોના ભયંકર શબ્દો વારંવાર સાંભળે છે, છતાં એ મહા અકલ્યાણ કારક અનાદિ મોહ નિદ્રાને જરાય વેગળી કરી શકતો નથી, એ પરમ આશ્ચર્ય છે !

અંતકાર કહે છે કે-એ મોહજન્ય નિદ્રાવશે જીવ આ ત્રિવિધ દુઃખમય અસાર સંસારમાં પણ પ્રીતિ કરી રહ્યો છે:—

તાદાત્મ્યં તનુભિઃ સદાનુભવનં પાકસ્ય દુષ્કર્મણો

વ્યાપારઃ સમયં પ્રતિ પ્રકૃતિભિર્ગાઢં સ્વયં બન્ધનમ્ ।

નિદ્રાવિશ્રમણં મૃતેઃ પ્રતિભયં શશ્વન્મૃતિશ્ચ ધ્રુવં

જન્મિન્ જન્મનિ તે તથાપિ રમસે તત્રેવ ચિત્રં મહત્ ॥ ૫૮ ॥

હે જન્મ મરણને ધારણ કરવાવાળા જીવ ! નિશ્ચયથી આ સંસારમાં દુઃખ છે. તો પણ તું ફરી ફરી તેમાંજ અનુરાગ કર્યા કરે છે, એ એક પરમ આશ્ચર્ય છે ! પ્રથમ તો મહા કલેષ અને પરમ દુઃખનું કારણ અરે ! પ્રત્યક્ષ દુઃખનીજ સુતિરૂપ એવું જે શરીર, તેની સાથે તારો ગાઢ સંબંધ બની રહ્યો છે. એ શરીરના અનુરાગથી જ તું એક દેહ છુટતાં બીજા દેહમાં જઈ ભરાય છે. ત્યાં પણ તેના આશ્રયે પાપ કર્મનું કૃણ જે દુઃખ તેને નિરંતર અનુભવે છે. સમયે સમયે તેવુંજ કે તેથી અધિક દુઃખ પ્રાપ્ત થાય, એવી કર્મ પ્રકૃતિઓથી તું તારા અજ્ઞાનજન્ય મોહ પરિણામે બંધાયો કરે છે અને એજ તારો નિરંતર વ્યાપાર છે. મોહ નિદ્રામાં વિશ્રામ માને છે, કાળથી ડરે છે, છતાં નિશ્ચયથી પાછો મરે છે.

આ એક સાર્વાત્રિક નિયમ છે કે-દુઃખનું જે સ્થાન હોય ત્યાં કોઈ રમતું નથી, પણ ત્યાંથી સૌ દૂર ભાગે છે. પરંતુ ભયંકર અને મહા આપત્તિના સ્થાનરૂપ સંસાર સાગરમાં તારો અનાદિનો નિવાસ છતાં તેમાંજ

તું રમી રહ્યો છે, એ પરમ આશ્ચર્ય છે. પ્રથમ તો શરીર ધારણ કરવું એ જ પ્રત્યક્ષ દુઃખ છે. મોક્ષના નિમિત્ત કારણરૂપ એવું સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ મનુષ્ય શરીર તે પણ પિતાના વીર્ય અને માતાના રુધીરથી ઉત્પન્ન થયું છે. મહા અશુચિરૂપ ગર્ભાશયમાં અધોમુખે રહી અતિ ઉષ્ણતાને તે સહન કરે છે. નાના પ્રકારનાં અકથ્ય દુઃખો ત્યાં સહન કરે છે. ગર્ભાશય કરતાં વળી જન્મ સમયનાં દુઃખ કાંઈ એાછાં લયંકર નથી. અતિ બેશુદ્ધ અને અજ્ઞાનરૂપ બાલ્યાવસ્થામાં પણ જીવ સમયે સમયે એ શરીરના સંગે દુઃખના વેદન વિના બીજું શું અનુભવે છે? યૌવન અવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં જ કામ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, મત્સર આદિ પોતાના જ કષાયજન્ય પરિણામોની વ્યાકુળતાને અનુભવ્યા કરે છે. અને આ વ્યાકુળતાનું દુઃખ કાંઈ એાછું નથી કે જેનું કોઈ પ્રકારે સમાધાન થાય. વળી વૃદ્ધાવસ્થામાં તો અતિ શિથિલતાના યોગે કષાયજન્ય વ્યાકુળતાનો કોઈ સુમાર જ નથી. જે દેહ ઉપર સર્વથી અધિક પ્રેમ છે, જેને અતિ સ્નેહપૂર્વક નિરંતર પોષ્યો છે, એવા અનન્ય પ્રેમ ભાજનરૂપ દેહને છોડતી વેળાના દુઃખનું શું વર્ણન કરવું? આમ આખી મનુષ્ય જીવંતી દેહના રાગે દુઃખપૂર્ણપણે પૂરી થાય છે. કોઈ શુભ કર્મના ઉદયથી દેવ શરીર પ્રાપ્ત થાય તો તે પણ અત્યંત માનસિક દુઃખોથી પૂર્ણ હોય છે. પોતાની ન્યૂનતા અને બીજા દેવાની ઉત્કૃષ્ટતાનો ભેદ તેના અંતરને નિરંતર બાળ્યા કરે છે. બીજા દેવોને વા પોતાની દેવાંગનાને મરતી જોઈને તે, કાળના દુઃખથી વગર મોતે પણ દુઃખી રહ્યા કરે છે. તો પછી બ્યારે પોતાના જ શરીર ઉપર પ્રત્યક્ષ કાળ આવે તે વેળાના દુઃખનું તો કહેવું જ શું? પોતાનું મોત છ મહિના અગાઉ તે અવધિજ્ઞાનોપયોગે ભાળે છે, અને તે ભયે ઝુરી ઝુરીને પણ અંતે મરે છે. તિર્યંચગતિનાં દુઃખો તો પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. વળી નરકગતિ એ તો દુઃખની જ પરા કાષ્ટ છે. છેદન, ભેદન, તાડન, મારણ અને આતાપનાદિ શારીરિક દુઃખ અને કષાયજન્ય માનસિક દુઃખ સમયે સમયે તે નિરંતર અનુભવે છે. અતિ શીતળતા, અતિ ઉષ્ણતા, અતિ દુર્ગંધતા અને સર્વ રાગોનું દુઃખ તેને નિરંતર સહન કરવું પડે છે. અસુર કુમાર દેવોથી તથા પોતાના કષાયથી પરસ્પર તે નારકી જીવો ઉઢેરી ઉઢેરી લડી લડી દુઃખી થયા કરે છે. વધારે શું કહેવું? શરીર ધારણ એ જ પ્રત્યક્ષ દુઃખ છે અને એના રાગે જ ઉપરોક્ત ચાર ગતિરૂપ લયંકર સંસારમાં જીવને રજાવું પડે છે. અરે ! શરીર પ્રત્યેનો મોહ એ જ દુઃખનું મુખ્ય સ્થાન છે. કલેષનું નિરંતર સહવું, સમયે સમયે કર્મપ્રકૃતિથી બંધાવું, અને તેનાં ઉદયે ભયથી વળી નાશભાગ કરવું,

નિદ્રાથી વળી બેશુદ્ધ થવું, કાળથી નિરંતર ડરવું, અને અંતે અધૂરી ઇચ્છાએ પણ મરવું, એવા એવા અનંત દુઃખમાં પણ પાછું સુખ માનવું ! અહો ! એજ પરમ આશ્ચર્ય અને ખેદનો વિષય છે. ભાઈ ! એ દુઃખો અને દુઃખના કારણોથી ઉદાસ થઈ સુખનું મૂળ એવી જે સમ્યક્ ઉદાસીનતા તેને તું અંગીકાર કર !

વળી જે શરીરથી તું અનુરાગપૂર્વક એકતા માને છે તે કેવું છે ?

અસ્થિસ્થૂલતુલાકલાપઘટીતં નદ્દં શિરાસ્નાયુષિ—

શ્રમચ્છાદિતમસ્રસાન્દ્રપિશિતૈર્લિપ્તં સુગુપ્તં સ્વલૈઃ ।

કર્મારાતિભિરાયુરુચ્ચનિગલાલગ્નં શરીરાલયં

કારાગારમવેદિ તે હતમતે પ્રીતિં વૃથા મા કૃયાઃ ॥ ૫૯ ॥

હે નિર્બુદ્ધિ જીવ ! આ શરીરરૂપ ઘર ખરેખર તને બંદીગૃહ (કેદખાના) સમાનજ છે. તેમાં તું વૃથા પ્રીતિ ન કર ! એ શરીરરૂપ બંદીગૃહ હાડરૂપી સ્થૂલ પાષાણથી ચણેલું છે, નસોરૂપી જાળથી વીંટાયેલું છે, ચારેબાજુ અર્ધથી આચ્છાદિત છે, રુધિર અને સજલ માંસથી લીંપાયેલું છે, દુષ્ટ કર્મરૂપી વૈરીએ તેને રચ્યું છે, અને આયુકર્મરૂપી ભારે બેડીથી તે બંધાયેલું છે.

જગતમાં જીવને બંદીગૃહ જેવું દુઃખદાતા બીજું કોઈ નથી—શરીર પણ તેના મુકાબલે બંદીગૃહ સમાન જ છે. બંદીગૃહ જેમ સ્થૂલ પાષાણાદિના સમુહથી ઘડાયેલું છે તેમ શરીર પણ હાડ આદિ સ્થૂલ પદાર્થોથી ઘડાયેલું છે—બંદીગૃહ જેમ લીંપત અને કોટ આદિ બંધનથી વીંટાયેલું છે, તેમ શરીર પણ આમડીરૂપ આચ્છાદનથી વીંટાયેલું છે—બંદીગૃહ જેમ બંધનથી વીંટાયેલું છે, તેમ શરીર પણ નસો અને સ્નાયુઓ આદિ જાળથી વીંટાયેલું છે, રુધિર અને માંસાદિ ઘૃણાયુક્ત પદાર્થોથી લિપ્ત છે—બંદીગૃહ જેમ ચોર દુષ્ટ અને ભયંકર ગુન્હેગારોએ ઉભું કર્યું છે, તેમ આ શરીરરૂપ બંદીગૃહ પણ પૂર્વ કર્મરૂપ પ્રબળ વૈરીઓએ ઉભું કર્યું છે—બંદીગૃહ જેમ બેડીથી યુક્ત છે, તેમ આ શરીર પણ આયુ કર્મરૂપી બેડીથી યુક્ત છે. જગતમાં કયો એવો દુર્બુદ્ધિ છે કે જે આવા બંદીગૃહમાં ક્ષણમાત્ર પણ પ્રીતિ કરે ? તું મહા મૂર્ખ છે કે—આવા દુઃખકારક બંદીગૃહમાં પણ પ્રીતિ કરી રહ્યો છે. ભાઈ ! આવા શરીરરૂપ બંદીગૃહની સાથે પ્રીતિ કરવી એ તને ઉચિત નથી.

હવે ઘર કુટુંબાદિ કે જેનાથી તને પ્રીતી બની રહી છે તે કેવાં છે ? તે અંથકાર કહે છે—

શરણમશરણં બો બંધવો બંધમૂલં

ચિરપરિચિતદારા દ્વારમાપદ્મઘાણામ્ ।

વિપરિમૃશત પુત્રાઃ શત્રવઃ સર્વમેતત્

ત્યજત મજત ધર્મ્મં નિર્મ્મલં શર્મકામાઃ ॥ ૬૦ ॥

હે ભાઈ! મૃત્યુ આદિ ભયંકર દુઃખોથી જ્યાં કોઈ તને ખચાવવા-
વાળું નથી એવું જે ઘર તે તને શરણરૂપ નથી, બંધુ વર્ગ એ જ
ખરેખર બંધનું મૂળ છે, જેનાથી તારો અતિશય ખ્યાર છે, એવી તારી
સ્ત્રી સર્વ વિપત્તિરૂપ ધરનું દ્વાર છે, પુત્રો એ જ તારા શત્રુ છે, એમ
સર્વ પરિવાર નિશ્ચયપણે દુઃખનું જ કારણ છે. એમ સમ્યક્પણે વિચારી
એ સર્વ પ્રત્યેની મોહાસક્તિને છોડી કેવળ પરમ સુખના હેતુભૂત
નિર્મળ ધર્મને તું આરાધ્ય! આરાધ્ય!

હે મિત્ર! આ અશરણ અને કેવળ અસાર સંસારમાં શું સારભૂત-
પ્રાણું બાણી રહ્યો છે, જગતની જે જે વસ્તુઓમાં તું રાગ કરે છે, તે તે
સર્વ ખરેખર દુઃખનું જ મૂળ છે, ઘર તો કેવળ શરણ રહિત જ છે, કે
જ્યાં કોઈ આ જીવનો રક્ષક નથી. અનેક ઉપાધીનું મૂળ જે બંધુ વર્ગ
તે કેવળ બંધના જ કારણરૂપ છે, જેને તું ખાસ તારી પોતાની માની
પ્રીતિ કરી રહ્યો છે એવી જે તારી સ્ત્રી એ જ તને સર્વ વિપત્તિઓનું
દ્વાર છે, અને પુત્રાદિને તું અતિ પ્રિય માને છે, પણ એજ તારા વૈરી
છે. કેમકે તે જન્મે ત્યારે તારી પ્રિય એવી સ્ત્રીનું ચૌવન હરે છે,
બાળપણમાં તને પ્રિય એવા તારા ભોગ્ય પદાર્થો (મિષ્ટ ભોજનાદિ)ને
તે હરે છે, અને બળવાન ચૌવન અવસ્થા પામતાં તારા પ્રિય ધનને તે
હરે છે, તેથી પુત્ર સમાન બીજો કોઈ વૈરી નથી. તું જો ખચિત સુખનોજ
અર્થો હોય તો એ સર્વ ઉપરની પ્રીતિને તજ કેવળ વીતરાગ પ્રણીત
પવિત્ર ધર્મને શરણે જા અને તેને અનન્ય ભક્તિ ભાવે ભજ.

કોઈ કહેશે કે-ગૃહાદિ તો અમને ઉપકારી નથી, પણ ધન તો
ઉપકારી છે ને? તેને આચાર્ય કહે છે કે:—

તત્કૃત્યં કિમિદેન્ધનૈરિવ ધનૈરાશાગ્નિસંધુક્ષણૈઃ

સમ્બન્ધેન કિમંગ શબ્દશુભૈઃ સમ્બન્ધિર્ભવેન્ધુભિઃ ।

કિં મોહાદિમહાવિભેદેન સદૃશા દેહેન ગેહેન વા

દેહિન યાદિ સુત્રાયતે સમમમ્મં મા ગાઃ પ્રમાદં મુધા ॥ ૬૧ ॥

હે પ્રાણી! તું નિરર્થક પ્રમાદ દશાને પ્રાપ્ત ન થા! અનન્ય સુખના હેતુભૂત સમભાવને પ્રાપ્ત થા! તને એ ધનાદિથી શું પ્રયોજન છે? એ ધનાદિ આશારૂપ અગ્નિને પ્રજ્વલિત કરવામાં ઈધનની ગરજ સારે છે. નિરંતર પાપકર્મ ઉત્પન્ન કરાવવાવાળાં આ સંબંધી જનોથી પણ તને શા માટે મમત્ત્વ રહ્યા કરે છે? મહા મોહરૂપ સર્પના ખીલ સમાન તારો આ દેહ તેથી તને શું પ્રયોજન છે? અથવા આ ઘર વિગેરેથી પણ તને કંઈ ઇષ્ટ સિદ્ધિ છે? નિરર્થક પ્રમાદી થઈ રાગાદિ મહા દુઃખરૂપ ભાવોને ન ધરતાં સુખના અર્થે કેવલ એક સમભાવને જ પ્રાપ્ત થા.

રાગદ્વેષાદિ કલુષિત ભાવો જીવને દુઃખ અને કલેષનું જ કારણ છે. સમભાવ એ જ સુખનો વાસ્તવિક હેતુ છે, એ વાત શિષ્યને દઢ કરવા શ્રી ગુરુ કહે છે કે-હે મિત્ર! એ તન, ધન, ભાઈ, પુત્ર, પરિવાર, ઘર, અને સંબંધીજનો એ સર્વે જીવને દુઃખનાં જ કારણ છે. એમાં કોઈ પ્રકારે પણ સુખ નથી. અગર તને જો ખરેખર સુખી જ થવાની સાચી આકાંક્ષા હોય તો પ્રમાદી ન થા! અને સમભાવને ભજ! લાભ, અલાભ, જીવન, મરણ, વૈરી, બંધુ, રાજ, રંક, સંપદા, આપદા, એ સર્વ દ્રવ્ય અવસ્થાઓને કર્મજનિત અને વિનાશિક સમજ. એ સર્વે તે તું નથી, તું એ સર્વેથી કેવળ ભિન્ન શુદ્ધ જ્ઞાનદર્શનસ્વરૂપ ચૈતન્ય છે, એમ માન.

સમભાવને વિશેષ દઢ કરવા લક્ષ્મીને ત્યાજ્ય બતાવે છે.

આદાવેવ મહાવલૈરવિચલં પટ્ટેન વદ્ધા સ્વયં

રક્ષાધ્યક્ષશ્રુજાસિપ્દજરવૃત્તા સમાન્તસંરક્ષિતા ।

● લક્ષ્મીર્દીપન્નિસ્વોપમા ક્ષિત્તિમતાં હા પश्यतां नश्यति

પ્રાચઃ પાતિતચામરાનિલહતે વાન્યઞ્ચ કાઽઽજ્ઞા નૃણામ્ ॥ ૬૨ ॥

હાય! એ રાજા મહારાજાઓની લક્ષ્મી પણ દીપકની શિખા સમાન ચંચળ છે. ચારે બાજુ ઢોળાતા ચામરના પવનથી જાણે જોતજોતામાં તે વિક્લય પામી જાય છે, તો પછી સામાન્ય મનુષ્યની લક્ષ્મીની સ્થિરતાનું તો કહેવું જ શું! એ રાજ્ય લક્ષ્મીને ચંચળ જાણીને બળવાન પુરુષોએ તેને પટ્ટબંધનના બહાને મજબુત બાંધી, અને રક્ષાના અધિકારી બળવાન ખડગધારી ચોદ્ધારૂપ વજ્ર પીંજરથી ઘણા-ઘણા પ્રકારે તેની રક્ષા કરી-છતાં પણ તે તો ન રહી-હેખતાં હેખતાં નષ્ટ થઈ. ચક્રવર્તિ આદિ રાજા મહારાજાઓની લક્ષ્મી આમ ક્ષણભંજુર છે, તો પછી ખીજા સામાન્ય મનુષ્યની પાસે તે કાયમ રહેવાની તો આશા જ શી! હે ભાઈ! એમ રાજ્ય લક્ષ્મીને વિનાશિક જાણી અવિનાશિ વિભૂતિ પ્રાપ્ત

કરવાનો હવે તો જરૂર કાંઈક ઉપાય કર! સ્વામી કાર્તિકેય પણ કહે છે કે:—

સા સાસયા ન લચ્છી ચક્રહરાણં પિ પૂર્ણવંતાણમ્ ।

સા કિં વંધેય રઙ્ગં ઇયરજણાણં અપુર્ણાણમ્ ॥

(કાર્તિક્યાનુગ્રેક્ષા, ગા૦ ૧૦)

ચક્રવર્તિ આદિ મહા પુણ્યાધિકારી પાસે એ લક્ષ્મી નિરંતર રહેતી નથી તો પછી બીજા હિનપુણ્ય મનુષ્યો પાસે ક્યાંથી સ્થિર રહેશે? માટે પરમ દુઃખરૂપ અને કેવળ ચંચળ લક્ષ્મીની સ્થિરતા માટેનો તારો પ્રયત્ન હે ભાઈ! વ્યર્થ છે.

જે શરીરને એ રાજ્યાદિ લક્ષ્મી વરી છે, તે શરીર પણ નશ્વર છે. એ શરીરમાં પણ કેવાં કેવાં ભયંકર દુઃખો તું ભોગવી રહ્યો છે, તે અંથકાર કહે છે:—

દીપ્તોભયાગ્રવાતારી દારૂદરગકીટવત્ ।

જન્મમૃત્યુસમાશ્લિષ્ઠે શરીરે વત સીદસિ ॥ ૬૩ ॥

જેની બંને બાજુ અગ્નિ સળગી રહ્યો છે, એવી એરંડની લાકડીની વચ્ચે બરાયલો કીડો જેમ અતિશય ખેદખિન્ન થાય છે, તેમ આ શરીરરૂપ એરંડની લાકડીમાં ફસાયેલો જીવ જન્મમરણાદિ દુઃખોથી નીરંતર ખેદખિન્ન થાય છે. એરંડની લાકડીમાં ફસાયેલો કીડો નાસીભાગીને ક્યાં જાય? કારણ, બંને તરફ અગ્નિ સળગી રહ્યો છે. હે ભાઈ! આ શરીરની પણ એ જ દશા બાણીને તેનાથી તું મમત્ત્વ છોડ કે જેથી એ એરંડની લાકડીના કરતાં પણ અનંત દુઃખના હેતુભૂત એવું શરીર જ ધારણ કરવું પડે નહીં. શરીર ઉપરના અનુરાગ જ નવાં શરીર ધારણનું કારણ છે, એમ બાણી પૂર્વ મહાપુરુષોએ એ શરીરથી સર્વથા સ્નેહ છોડ્યો.

શરીરના આશ્રયે રહેલી ઇંદ્રિયોના વિષયોમાં આસક્ત થઈ તું અનેક પ્રકારના કલેષને સહે છે.

નેત્રાદીશ્વરચોદીતઃ સકલુષો રૂપાદિવિશ્વાય કિં

પ્રેષ્યઃ સીદસિ કુત્સિતવ્યતિકરૈરંદ્રાંસ્યલં બૃહયન્ ।

નીત્વા તાની શુજિણ્યતામકલુષો વિશ્વં વિમૃજ્યાત્મવા—

નાત્માનં ધિન્નુ સત્સુખી ધુતરજાઃ સદૃષ્ટિભિર્નિર્વૃતઃ ॥ ૬૪ ॥

હે જીવ! તું કર્મોદયથી પ્રાપ્ત નેત્રાદિ ઇંદ્રિયોનો સ્વામી છતાં મનની પ્રેરણાથી અતિશય વ્યાકુળ બની રૂપાદિ વિષયોના અર્થે નિર્અર્થક

ખેદખિન્ન કેમ થઈ રહ્યો છે? શું તું એ ઇન્દ્રિયોનો કિકર છે? તું અનેક દુરાચરણોને વધારતો વધારતો એ ઇન્દ્રિયોના વિષયોને ભોગવતો પૂર્વે અનંત ભવોમાં દુઃખી થયો છે. હવે તો કંઈક આકુળતા છોડી, જ્ઞાનદષ્ટિ ધારણ કરી, એ સમસ્ત વિષયનો ત્યાગ કર! ધ્યાનરૂપ નિર્મળ અમૃતથી આત્માને પુષ્ટ કર! અને વાસ્તવિક સુખને પ્રાપ્ત થા! મહા દુઃખદ અને કેવળ કલેષરૂપ અનાદિ મોહરજને ધોઈ ઉત્તમ વૃત્તિ ધારણ કરી આનંદરૂપ થા! આનંદરૂપ થા!

જીવ કર્મોદયવશે શરીર ધારણ કરે છે, અને શરીરના યોગથી ઇન્દ્રિયવશ થઈ વિષયોના અર્થે અતિશય વ્યાકુળ થાય છે. અનેક દુરાચાર કરી અત્યંત પાપ પરિણામને પોષે છે. પરિણામે તે વિષયોને ભોગવી ભોગવી નાના પ્રકારની કુયોનીઓમાં ભટકાય છે. એમ અનંત-કાળથી ઇન્દ્રિયવશે વિષયાધિન થઈ અનંત અનંત દુઃખ સહન કરે છે. જ્ઞાનવંત આત્માઓ તો એ અનંત દુઃખના હેતુભૂત મલીન ભાવોને તજી દઈ સ્વઆત્માને માત્ર નિર્મળ ધ્યાનામૃતથી જ પુષ્ટ કરે છે; અને એ રીતે તેઓ પાપરજને ખંખેરી નિર્મમત્ત્વ થઈ ઉત્તમ વૃત્તિ ધારણ કરી મહાસુખરૂપ નિવૃત્ત દશાને પામે છે. તું જો ડાહ્યો અને વિચક્ષણ, બુદ્ધિમાન હોય તો આ મહા દુઃખરૂપ સંસારથી નિવૃત્ત થા.

મુનિ જનો ધન રહિત હોય છે, અને ધન વિના તેમને સુખની પ્રાપ્તિ ક્યાંથી હોય? એવો પ્રશ્ન કરનારને શ્રી આચાર્ય કહે છે કે—જગત્વાસી જીવો નિર્ધન હોવા ધનવાન હો છતાં સર્વ દુઃખી જ છે:—

અર્થિનો-ધનમપ્રાપ્ય ધનીનોપ્યવિતૃપ્તિતઃ ।

કર્ણં સર્વેઽપિ સીદંતિ, પરમેકો મુનિઃ સુખી ॥ ૬૫ ॥

પરાયત્તાસુખાદુઃખં, સ્વાયત્તં કેવલં વરમ્ ।

અન્યથા સુખિનામાનઃ કથમાસંસ્તપસ્વિનઃ ॥ ૬૬ ॥

નિર્ધન મનુષ્યોની પાસે ધન નથી અને જગતની સર્વ ઇષ્ટ વસ્તુઓની અભિલાષા અત્યંત છે, તેથી તેઓ નિરંતર દુઃખી છે; પણ જે ધનવાન છે તેઓ પણ અતૃપ્તિપણુરૂપ તૃણુ વડે પરમ દુઃખી છે. એટલે નિર્ધન હોવા ધનવાન હોવા, જગત્વાસી સર્વ જીવો તૃણુથી મહા દુઃખી છે. વાસ્તવિક વિચાર કરતાં પરમ સંતોષી મુનિજનો જ મહા સુખી છે એમ સ્પષ્ટ જણાશે. પરાધીનતા એ જ દુઃખ છે અને એવા પરાધીનતા-જન્ય સુખ કરતાં સ્વધીનતાજન્ય દુઃખ (તારી દષ્ટિએ) એ ઐષ્ટ છે. એમ ન હોય તો તપસ્વી મુનિ સુખી છે એમ ક્યાંથી કહેવાય ?

જગત્કૃષ્ટિ સર્વ જીવાત્માઓ દુઃખી જ છે. ઇન્દ્રિયજન્ય સર્વ ઈષ્ટ પદાર્થો ધન વિના પ્રાપ્ત થતા નથી. નિર્ધન મનુષ્યો ધન રહિત છે, અને અભિલાષા અત્યંત છે, તેથી સર્વ લોગ્ય સામગ્રીથી રહિત હોવાથી તેઓ ખિચારા પોતાને સ્વયં દુઃખી જ માને છે. પરંતુ જેઓ ધનવાન છે, તેમને તો જેમ જેમ ધનની વૃદ્ધિ થતી જાય છે, તેમ તેમ દુગુણી, ચોગુણી, તૃણા પણ વધતી જ ચાલી જાય છે. ગમે તેટલા ઇચ્છિત ધનની પ્રાપ્તિ થાય તોપણ તેમનો તૃણાંશ્વ અગ્નિ શાંત થતો નથી, પરંતુ ઉલટો વધતો વધતો તે અગ્નિ તેના સાધકને નિરંતર બાળ્યાજ કરે છે. એવી સ્થિતિમાં તૃપ્તિ અને વાસ્તવિક શાંતિ ક્યાંથી થાય? અને તૃપ્તિ વિના યથાર્થ સુખ પણ ક્યાંથી? સર્વ જગત્વાસી સંસારી જીવોનું કલ્પેલું સુખ પણ માત્ર પરાધીન છે. એ પરાધીન સુખ કરતાં મહાપુરુષો કહે છે કે—સ્વાધીન દુઃખ ઘણું શ્રેષ્ઠ છે, એ ઇન્દ્રિયજન્ય આદિ સુખોમાં પ્રત્યક્ષ પરાધીનપણું હોવા છતાં તેમાં સુખની કલ્પના ઘડવી, એ જીવનો નર્યો શ્રમ છે. આથી આ વાત સુનિશ્ચિત છે કે—જે જીવમાં પર પદાર્થની લેશ પણ આશા છે, તે ખરેખર દુઃખી જ છે. પરંતુ જેઓ આશા રહિત છે, તે જ વાસ્તવિક સુખી છે. સંસારી જીવો માત્ર આશાના દાસ અને ઇન્દ્રિય વિષયોના ગુલામ છે, તેથી જ તેઓ દુઃખી છે. પરંતુ મુનિજનો આશા માત્રના ત્યાગી અને ઇન્દ્રિય વિષયોથી રહિત છે, તેથી ખરેખર તેઓજ માત્ર સુખી છે.

એવા એ મુનિજનોના અદ્ભુત ગુણોની અંથકાર પ્રશંસા કરે છે:—

યેદતત્સ્વચ્છંદં વિહરણમકાર્પણ્યમશનં

સહાયૈઃ સંવાસઃ શ્રુતમુપશમૈકશ્રમફલમ્ ।

મનોમન્દસ્યન્દં બહિરપિચિરાયાતિવિમૃશન્

ન જાનેકસ્યેયં પરિણતિરુદારસ્ય તપસઃ ॥ ૬૭ ॥

વિરતિરતુલા શાસ્ત્રે ચિંતા તથા કરુણાપરા

મતિરપિ સદૈકાન્તધ્વાંતપ્રપંચવિભેદિની

અનશનતપશ્ચર્યા ચાન્તે યથોક્તવિધાનતો ।

ભવતિ મહતાં નાલ્પસ્યેદં ફલં તપસોવિધેઃ ॥ ૬૮ ॥

કેવળ સ્વાધિનરૂપ જેનો વ્યવહાર છે. દીનતા રહિત લોજન છે, નિરંતર ગુરુજનોના સમાગમમાં જેનો નિવાસ છે, કષાયના અતિ મંદ વેગ રૂપ શાંત ભાવમય જેનું અંતઃકરણ છે, આત્મવિચારમાં જે દીન

છે, છતાં કોઈ કોઈ વેળા મંદ કષાય જન્ય બાહ્ય શુભાચાર રૂપ પ્રવૃત્તિ વિષે જેનો ઉપયોગ પ્રવર્તે છે. એવા એ મુનિજનોના મહિમાનું શું વર્ણન કરીયે ? કોણ જાણે એવા તે કયા ઉદ્ધાર તપના કૃણરૂપ તેની આવી પરિણતી વર્તતી હશે ? વળી અતુલ છે વૈરાગ્ય અને શાસ્ત્ર ચિંતન જેનું, સર્વોત્કૃષ્ટ છે સર્વ જીવો ઉપર દયા પરિણામ જેના, એકાંતવાદ રૂપ મહા હઠીલા અંધકારના વિસ્તારને દૂર કરવામાં પ્રકાશમાન સૂર્યના કીરણ સમાન તીક્ષ્ણ છે બુદ્ધિ જેની, અને શાસ્ત્રોક્ત વિધિસહ અનશન ધારી નિર્મમત્વ ભાવે સમાધિમરણરૂપ પરમ લાભ પામે છે જેઓ એવા એ સત્પુરુષોના મહત્ત્વાગ્યનું શું વર્ણન કરવું ? મને તો લાગે છે કે આ બધું કોઈ પૂર્વના મહાન સમ્યક્તપનું જ ફળ છે.

સર્વ સંસારી જીવો ઇન્દ્રિયવશ પરાધીન છે, એમની પ્રત્યેક ગમનાદિક પ્રવૃત્તિ એ ઇન્દ્રિય વિષય કામનાને અર્થે જ પ્રવર્તે છે. પરંતુ મુનિજનોનો વિહાર નિર્વાચ્યક અને સ્વાધિન હોય છે. વર્ષા રૂતુ વિના ઘણા સમય એક જ સ્થાને તેઓ સ્થિરતા કરે નહિ. કારણ એક સ્થાને ઘણા સમય વાસ કરવાથી જીવની અનાદિ સંસાર પરિણતી લોકના સ્નેહથી પ્રતિબદ્ધપણુને પામી જાય, અથવા તે તે ક્ષેત્રાદિથી પણ પ્રતિબંધપણુને પામે. પદાર્થની સાથે જીવનો પ્રતિબંધ એ જ મુખ્ય અને વૈરાગ્યનો કાળ છે. વૈરાગ્ય પરિણતીની વૃદ્ધિને અર્થે જેઓ વિહાર કરે છે, તેઓ એવી અજ્ઞાનરૂપ પ્રતિબંધતા આત્માને કેમ થવા દે ? સર્વ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવથી છુટવાના અભ્યાસી મહાપુરુષને એવી એક ઠામ સ્થિરતા કરવી એ પ્રતિકૂળ છે. કારણ એથી આત્મવૃત્તિ પ્રાપ્તિ ક્ષેત્રાકારપણુને પામી જાય છે, અને ક્ષેત્રાકારવૃત્તિ સંયમને હાની પમાડે છે. જેથી તેઓ એક સ્થાનવાસ ઘણો વખત નહિ રાખતાં વિહારપણે પ્રવર્તે છે.

જગત્વાસી સંસારી જીવોનું લોજન દીનતા સહિત છે, જ્યારે મુનિજનો કેવળ અદીન ભાવે લોજનાદિ ગ્રહણ કરે છે. ધનાદિ રહિત જેઓ દરિદ્ર છે તેઓની દીનતા તો પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, કારણ પોતાની પાસે તે ઇષ્ટ સામગ્રી નથી એટલે પારકાની પાસેથી લાવી લાવી ચલવે છે. અને તે પણ ઘણી કઠણતાથી જ મળે છે. એ વેળાના એમના હૃદયનો ચિતાર સમ્યક્જ્ઞાનીને જરૂર વૈરાગ્ય પમાડે તેવો હોય છે, મગાય નહિ, માગ્યા વિના ચાલે નહિ, માગતાં પણ સામાના આપવાનો ભરોસો નહિ, માગતાં પગ પણ ઉપડે નહિ, છતાં વળી માગવું જ પડે એવી પોતાની પરિસ્થિતિ હોય, કહો કેટલી દીનતા ? પરંતુ જેઓ ધનવાન છે, તેઓ પણ નાના પ્રકારની ભોગ્ય સામગ્રીના નિરંતર અભિલાષી હોય છે.

તેઓની ભોગ અભિલાષા બ્રહ્માંડ પ્રમાણ અને ભોગ શક્તિ કિંચિત્ હોવાથી દુઃખ અને દીનતા જ અભનુવે છે. કદાચ કોઈ દેશ કાળના યોગથી તેમની ઇચ્છિત અભિલાષાઓ ક્વચિત્ પૂર્ણ થાય, પણ ઘણા ભાગ તો અપૂર્ણ જ રહે. વાસ્તવ્યમાં તેમની ઇચ્છિત અભિલાષાઓની સંપૂર્ણતા કોઈ કાળે પણ થતી નથી. એ આશારૂપ અગ્નિના બળ્યા તેઓ પણ બિચારા દીન જ છે. પરંતુ લાલ અલાલ—રૂસ નિરસ—શાતા અશાતા—એ સર્વ જેના અભિપ્રાયમાં સમાન છે, એવા એ મુનિજનો જ માત્ર દીનતા રહિત છે. તેમને મુનિજનોના સંગમાં નિરંતર વસવા જેવો ખીજો કોઈ ઉત્કૃષ્ટ લાલ નથી. ગૃહસ્થોનો સંગ એ તેમના મન એક કુસંગ છે. તેમાં પણ સર્વથી મોટો કુસંગ તો સ્ત્રીની સંગતિ છે, કે જેથી કામ ક્રોધાદિ દુઃખદ ભાવો જન્મ પામે છે, એ કામ ક્રોધાદિ ભાવોને નષ્ટ કરવાનો અનન્ય ઉપાય માત્ર એક મુનિજનોની ભક્તિ-પૂર્વક સંગતિ છે. જગત્વાસી સંસારી જીવો સંસાર વૃદ્ધિના અભ્યાસમાં નિરંતર લાગી રહ્યા છે, ત્યારે એ મહાનુભાવ મહાપુરુષો શ્રુત વિચાર અને આત્મ વિચારમાં નિમગ્ન છે. જે વિતરાગપ્રણીત શાસ્ત્રાભ્યાસનું પરમ ફળ સ્વાત્મશાંતિરૂપ પરમ સુખ છે; પણ કોણ જાણે આ લોક એ જ શાસ્ત્રાભ્યાસથી મૂઢતા અને મદોન્મત્તતાને કેમ પામતા હશે? ખરેખર એનું પ્રધાન કારણ જીવનો સ્વચ્છંદ છે, અને એ જ મોટો દોષ છે; અને તે સત્પુરુષના ચરણકમળની ભક્તિ સહિત સમ્યક્ વિનયોપાસના વિના મટવો મુશ્કેલ છે. મુનિજનોના અંતઃકરણનો વેગ અત્યંત મંદ થઈ ગયો છે, જ્યારે સંસારી જીવોનાં અંતઃકરણ મહા ચંચળ અને નિરંતર બાહ્ય વસ્તુઓમાં જ ભટક્યા કરે છે. મુનિજનો આત્મવિચારમાં અને ક્વચિત્ શુભ પ્રવૃત્તિમાં પ્રવર્તે છે, પરંતુ અશુભ પ્રવૃત્તિનો લેશ પણ સંપર્ક થવા દેતા નથી. જ્યારે ગૃહસ્થજનો નિરંતર અશુભ ક્રિયામાં પ્રવર્તે ક્વચિત્ કોઈકજ વેળા શુભ ક્રિયામાં આવે છે, તે પણ પ્રાચે અવચંક યોગથી તો નહિ જ; ત્યાં આત્મવિચારરૂપ શુદ્ધ ભાવનાનો સંભવ જ ક્યાંથી? અમને લાગે છે કે— મુનિજનોની આ દશા કોણ જાણે કયા ઉત્કૃષ્ટ તપનું ફળ હશે? સંસાર, ભોગ, અને શરીરાદિ ઉપર તેમને અતુલ વેરાગ્ય અને પરમ ઉદાસીનતા વર્તે છે. જ્યારે સંસારી જીવો રાગદ્વેષરૂપ તીવ્ર અગ્નિથી નિરંતર બળી રહ્યા છે. અવ્રત સમ્યક્દષ્ટિ જીવો અનંતાનુબંધી કષાયના અભાવથી જો કે મિથ્યાદષ્ટિ જેવા રાગી દ્વંધી તીવ્રપણે હોતા નથી, પરંતુ અપ્રત્યાખ્યાનાવરણાદિ કષાયના ઉદ્યાનુસાર તેઓ પણ યથાકિંચિત્ રાગી દ્વેષી છે. અણુવ્રતિ શ્રાવક અપ્રત્યાખ્યાનાવરણી કષાયના અભાવથી અવ્રત સમ્યક્દષ્ટિઓથી જો કે શ્રેષ્ઠ છે, તો પણ પ્રત્યાખ્યાનાવરણાદિ કષાયના ઉદયથી તેઓ અદ્ય

રાગી છે, અને જેટલા રાગ છે તેટલા તેઓ પણ દુઃખી છે. પણ મુનિજનોને તો પ્રત્યાખ્યાનાવરણી કષાયનો પણ અભાવ હોવાથી તેમનો વિષયાનુરાગ જો કે મટી ગયો હોય છે, અર્થાત્ અત્યંત મંદપણરૂપ અને તથારૂપ પ્રવૃત્તિના અભાવરૂપ ઉપશમ્યો હોય છે, તોપણ સ્વંજન કષાયના ઉદયથી કિંચિત્ ધર્માનુરાગ પ્રવર્તે છે. એમ ઉપરની ભૂમિકાએ જીવ પ્રવેશ કરતો જાય છે, તેમ તેમ તે મહાપુરુષોને માત્ર વીતરાગભાવની વૃદ્ધિ વર્ત્યા કરે છે. છઠ્ઠા ગુણસ્થાને વર્તતા મુનિજનોનો ધર્માનુરાગ પણ માત્ર વીતરાગભાવની વૃદ્ધિના કારણરૂપ હોય છે. ઉપર ઉપરની ભૂમિકાએ માત્ર આત્મચિંત્વનની વૃદ્ધિ અને વિશુદ્ધતા અનુભવાતી જાય છે.

વળી પ્રાચે: મુનિજનોના જેવું શાસ્ત્ર જ્ઞાન પણ બીજાને ન હોય કે જેવું કૃણ માત્ર વીતરાગતા જ છે. અજ્ઞાની જગત્વાસી જીવો કુકથા અને પરકથામાં આસક્ત હોવાથી તેમને વાસ્તવિક શાસ્ત્રાનુરાગ નથી. સમ્યક્દષ્ટિ અવ્રતિ તથા વ્રતિ શ્રાવક જો કે શ્રી જિનવચનામૃતના અભ્યાસી તો છે, પરંતુ પરિશ્રદાહિના મમત્વ યોગથી તેઓ અદ્વપશૃત છે, બહુશૃત નથી.

મુનિજનોના જેવી વાસ્તવિક દયા પણ બીજાને ન હોય. અજ્ઞાની સંસારી જીવો તો સદા નિર્દયિ જ છે. અવ્રત સમ્યક્દષ્ટિ ભાવે તો દયા પરિણામી છે, પરંતુ બહુ આરંભપરિશ્રદાહિના યોગથી તેની ભાવદયા કાર્યપણે પરિણમતી નથી. અણુવ્રતિ શ્રાવકને અદ્વ આરંભ અને અદ્વ પરિશ્રદાહિના યોગથી જો કે અદ્વ હિંસા છે તથાપી ત્રસ જીવોની હિંસાનો તેમને અભાવ વર્તે છે. સ્થાવર જીવોની હિંસા તેમનાથી બન્યા કરતી હોવાથી તેઓ સર્વથા અહિંસક તો નથી જ. સર્વથા અહિંસા તો મુનિજનોને જ સંભવે છે અને તેથીજ તેઓ મહા દયાવાન ગણાય છે.

એકાંતવાદરૂપ ગાઢ અંધકારને હણવામાં તેઓની બુદ્ધિ સૂર્યપ્રભા સમાન છે. બાકી બીજા કોઈ જગત્વાસી સંસારી જીવોની એવી શુદ્ધ અને તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ પ્રકાશરૂપ નથી. સમ્યક્દષ્ટિ શ્રાવકની બુદ્ધિ એકાંતવાદરૂપ નિબીડ અંધકારથી રહિત અને સ્યાહવાદ શ્રદ્ધાનરૂપ પરિણામી છે, છતાં સ્યાહવાદ શૈલીના આદ્ય ઉપદેષ્ટા તો મુનિજનો જ છે.

વળી અંતકાળે સમ્યક પ્રકારે અનશનાદિ તપપૂર્વક શરીર તજવારૂપ સમાધિ મરણ જેવી ઉત્કૃષ્ટ આરાધના પ્રાચે મુનિજનોને હોય છે. અણુવ્રતિ શ્રાવકને મધ્યમ સમાધિમરણરૂપ આરાધના પ્રવર્તે છે. તથા અવ્રત સમ્યક્દષ્ટિ પુરુષોને જઘન્ય સમાધિમરણરૂપ આરાધના વર્તે છે. બાકી મિશ્યાત્વ મૂર્છિત સર્વ સંસારી જીવોની આરાધના મોક્ષાર્થે નહિ

થતાં માત્ર સંસાર વૃદ્ધિ અર્થે પ્રવર્તે છે. મુનિજનોની અલૌકિક આત્મવૃત્તિ કોઈ અદ્વય તપનું ક્ષણ નથી પરંતુ પૂર્વના કોઈ મહાન ઉત્તમ તપની અનુસંધિ છે.

કોઈ કહેશે કે—ધર્મના સાધનભૂત શરીરને ચત્રનથી રાખવું એ જ ઉચિત છે. તેને શ્રી ગુરુ સમજાવે છે કે:—

ઉપાય કોટીદૂરક્ષે સ્વતસ્તત્ત્વ ઇતોઽન્યતઃ ।

સર્વતઃ પતનઃપ્રાયે કાયે કોઽયં તવાગ્રહઃ ॥ ૬૯ ॥

અવદયં નશ્વરૈરભિરાયુઃ કાયાદિધિર્યદિ ।

શાશ્વતં પદમાયાતિ મુધાયાતમવેદિ તે ॥ ૭૦ ॥

હે પ્રાણી ! તને આ શરીર ઉપર આટલો બધો શો હઠાગ્રહ છે કે “હું તેની રક્ષા કરું—રક્ષા કરું” એની એ વાત વારંવાર કોઈને કોઈ પ્રકારાંતર કરીને પણ તું સિદ્ધ કરવા મથે છે ? પરંતુ ભાઈ ! તું નિશ્ચય સમજ કે—શરીર એ સર્વ પ્રકારથી પ્રતિસમય નાશ થવા સન્નુબ છે. કોટીગમે ઉપાય કરતાં પણ તે રાખ્યું ન રહે તેવું છે. આયુષ્ય અને કાયઆદિ અવશ્ય વિનશ્વર છે. અસાર, નશ્વર, અને કેવળ દુઃખનાજ હેતુભૂત એ શરીરની મમતા તજવાથી જે વાસ્તવિક અવિનાશિ શાંત પદ પ્રાપ્ત થાય, એ જ તને આ અમૂલ્ય માનવ જીવંતીમાં કર્તવ્ય છે.

હે જીવ ! તું એવી તે શી હઠ કરી રહ્યો છે કે—“આ શરીર મારું છે” અને “હું તેની રક્ષા કરું”—ભાઈ ! એ શરીર કોઈ ઉપાયથી પણ રાખ્યું ન રહે તેવું છે, જેમ હાલની અણી ઉપર ઠરેલું જળખિંદુ સ્કેજમાં ખરી પડે છે, તેમ આ શરીરની સ્થિતિ છે. અર્થાત્ તે પોતાથી વાળીજ પ્રકારથી રાખ્યું ન રહે તેવું છે, અર્થાત્ નાશવાન છે. પ્રતિસમય નાશ થવા સન્નુબ જેની ગતિ છે, જેનું સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ આયુ ગણાય છે, એવા દેવ, નારકીઓનું તેત્રીસ તેત્રીસ સાગરોપમનું મહાન આયુષ્ય પણ ખપી જાય છે, તો પછી અદ્વય આયુષ્યના ધણી એવા મનુષ્ય તિર્યચાદિ પ્રાણીયોના શરીરની સ્થિરતાનું તો કહેવું જ શું ? દેવો અને શ્રીતિર્થંકારાદિનાં નિરોગ અને નિકાચિત આયુષ્યધવાળાં મનોહર શરીરો પણ નશ્વર છે, તો ખીજા મંદપુણ્ય પ્રાણીયોના શરીરની વાતજ શી કરવી જી ખચીત નિશ્ચિત છે કે—આયુના અંતે શરીર કોઈ ઉપાયથી પણ નહિ જ ટકે. તો હે ભાઈ ! આયુ અને હેહનું મમત્વ છોડી તારા પોતાના અવિનાશી સ્વરૂપનું ધ્યાન કર, પ્રતિસમય તેનોજ ખ્યાલ કર. એ બધી પરકથા છોડીને હેહને તપ સંચમાદિ નિજ આત્મભાવ પ્રકાશક

સદ્અનુષ્ઠાન વિષે લગાવ. અને સંપૂર્ણ આયુ પર્યંત નિજ શુદ્ધ સ્વભાવ ધર્મની વૃદ્ધિ કરી અવિનાશી પદરૂપ પરમ નિઃશ્રેયને પ્રાપ્ત થા. આ અલ્પ આયુષ્ય અને ચંચળ કાયાને એ માર્ગમાં અપાવી દેતાં બે પરમ શુદ્ધ ચૈતન્યધન અવિનાશી નિઃશ્રેયસની પ્રાપ્તિ થતી હોય તો તને કુટી કોડીના બદલામાં ચિંતામણી રત્નથી પણ અધિક પ્રાપ્ત થયું છે એમ સમજ. હે જીવ ! સમ્યક્જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર-અને તપ એ ચાર આરાધનાની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ અને શુદ્ધિમાં તારા આ માનવ જીવનનો જે કાળ બીય છે, તેટલું તારૂં સફળ આયુષ્ય છે, એમ સમજ.

હવે આયુની વિનશ્વરતા દર્શાવે છે:—

ગતુમુચ્છવાસનિઃશ્વાસૈરભ્યસ્યત્યેષ સંતતમ્ ।

લોકઃ પૃથગિતો વાંચ્છત્યાત્માનમજરામરમ્ ॥ ૭૧ ॥

ગત્વત્યાયુઃ પ્રાયઃ પ્રકટિતઘટીયંત્રસલિલં

સ્વલઃ કાયોપ્યાયુર્ગતિમનુપતત્યેષ સતતમ્ ।

કિમસ્યાન્યૈરન્યૈર્દ્વયમયમિદં જીવિતમિહ

સ્થિતો બ્રાન્ત્યા નાવિ સ્વમિવ મનુતે સ્થાસ્તુમપધીઃ ॥ ૭૨ ॥

એ આયુષ્ય શ્વાસ લેવાના બહાને નિરંતર ગમન કરવાનો જ (નાશ પામવાનો જ) અભ્યાસ કરી રહ્યું છે, છતાં અજ્ઞાની મૂઠ જીવ પોતે અજર અમર હોવાનો અભિલાષી બની રહ્યો છે, એ પરમ આશ્ચર્ય છે. વળી અરહટ યંત્રની ઘડીના જળાની માફક એ આયુ ક્ષણે ક્ષણે ક્ષીણ થઈ રહ્યું છે. તેની સાથે કાયાની પણ ક્ષીણતા થતી બીય છે. કાયા એ આયુની સહચરી (સાહેલી) છે. હે ભાઈ ! જીવનાં જે અત્યંત નિકટ પ્રદેશી છે એવાં એ આયુ અને કાયાદિની આ સ્થિતિ છે, તો પછી તેથી દૂર એવાં પુત્ર, સ્ત્રી, ધન, ધાન્ય, અને સ્વજનાદિની સ્થિરતા માટે કહેવું જ શું? જેમ કોઈ મનુષ્ય નાવમાં બેઠો છતાં બ્રાંતિથી પોતાને સ્થિર માની રહ્યો છે, તેમ બુદ્ધિહિન મૂર્ખ બહિરાત્મા પોતે પોતાને સ્થિરપણે જીવે છે. જીવનનાં મૂળ કારણ આયુ અને શરીરની સ્થિતિ કેવળ ક્ષણભંગુર છે, એમ બાણી વિવેકી પુરુષ એ નશ્વર આયુ અને શરીર પ્રત્યેનું મમત્વ છોડી અવિનાશી અને કેવળ સુખરૂપ પદાર્થ ઉપર પ્રેમ બેઠે છે. જે પુરુષ આયુષ્ય અને કાયા કે જે જીવના અત્યંત નજીક-પણે વર્તે છે તેપરથી મમત્વ તળે છે, તે વિવેકી પુરુષ જીવથી પ્રગટ બિન્ન એવાં ધન, સ્ત્રી, પુત્ર અને સ્વજનાદિ ઉપર તો મમત્વ કેમ કરે ?

જીવને આ શ્વાસોશ્વાસ પણ દુઃખરૂપ છે તો અન્ય સુખરૂપ ક્યાંથી થશે ?

उच्छ्वासस्वेदजन्यत्वादुःखमेवात्र जीवितम् ।

तद्विरामे भवेन्मृत्युर्नृणां भण कुतः सुखम् ॥ ૭૩ ॥

જેનાથી જીવાય છે એવો જે ઉશ્વાસ તે પણ જ્યારે ખેદપૂર્વક ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેના અભાવમાં તુરત મરણ થાય છે, તો પછી કહો તો ખરા કે—પ્રાણીયોને સુખ ક્યાં છે ?

જ્યાં ખેદ છે ત્યાં સુખ નથી. અને શ્વાસ તો ખેદપૂર્વક ઉપજે છે, વળી તે શ્વાસોશ્વાસ વર્તે છે ત્યાં સુધી જીવન છે. પણ જ્યારે શ્વાસોશ્વાસ જ આમ દુઃખરૂપ છે તો પછી જીવનમાં સુખ ક્યાંથી અને શાથી ? શ્વાસોશ્વાસ બંધ પડે મરણ થાય છે તો પછી સુખ કેને ? ભાઈ ! પ્રથમ તો, સંબંધ જ દુઃખનું કારણ છે, એથી આ વાત સુનિશ્ચિત છે કે—દેહનો નેહ છોડી વીતરાગભાવ પ્રાપ્ત થયે જ વાસ્તવિક સુખ છે. આમ હોવાથી સુખના અર્થે સુખાભિલાષી મુમુક્ષુએ માત્ર એક વીતરાગ-ભાવ અંગિકાર કરવો એ જ ઈષ્ટ છે.

જન્મ મરણની વચ્ચે વર્તતું જીવનું જીવન કેટલા કાળ ટકે છે ? એ વાત અંતકાર સ્વયં કહે છે:—

जन्मतालद्रुमाज्जन्तु फलानि प्रच्युतान्यथः ।

अप्राप्य मृत्युभूभागमन्तरे स्युः कियच्चिगम् ॥ ૭૪ ॥

જન્મરૂપ તાડના વૃક્ષથી જીવરૂપ ફળ પડતાં પડતાં જ્યાં સુધી નીચે મૃત્યુરૂપ ભૂમિકા સુધી ન પહોંચે ત્યાં સુધી અંતરાલ સમય-વર્તી જ જીવનું જીવન છે.

તાડના વૃક્ષથી તુરેલું ફળ નીચે પૃથ્વી ઉપર પડવા માંડ્યા પછી વચ્ચે ક્યાં સુધી રહે ? તેમ જન્મ થયા પછીનું જીવન આયુસ્થિતિમાં ક્યાં સુધી રહે ? બહુ જ અલ્પકાળ, અને તે પણ અનિયત. તેથી હે ભગ્ય ! આ દેહાદિને આમ ક્ષણભંશુર જાણીને વાસ્તવિક અવિનાશિ-પદનું સાધન બીજા બધાં કાર્યોને જતાં કરીને પણ ત્વરાએ કરી લેવું એ જ સુયોગ્ય છે. કારણ જીવન સમય બહુ સાંકડો છે. કવિવર બનારસીદાસ પણ કહે છે કે:—

રવિકે ઉઘોત અસ્ત હોત દિન દિન પ્રતિ,
 અંબુલીકે જીવન જ્યાં જીવન ઘટતુ હૈ;
 કાલકે ગ્રસત છીન છીન હોત છીન તન,
 ઔરકે ચલત માનો કાઠસો કટતુ હૈ;
 એતે પરી મુરખ ન ખોજે પરમારથકો,
 સ્વારથકે હેતુ બ્રમ ભારત કટતુ હૈ.
 લગ્યો ફીરે લોગનીસો પગ્યો પરી જોગનીસોં
 વિષે રસ ભોગનીસોં નેકુ ન હટતુ હૈ.

(ભાષા સમયસાર)

વિધિએ જીવોની રક્ષાર્થે અનાદિ કાળથી ઘણો ચતન કર્યો પણ તે
 રક્ષા કરી શક્યો નહિ, એ વાત ગ્રંથકાર નીચેના કાવ્યથી કહે છે:—

સિત્તિજલધિભિઃ સંખ્યાતૈર્વિહિઃ પવનૈસ્ત્રિભિઃ

પરિવૃત્તમતઃ સ્વેનાધસ્તાત્ સ્વલાસુરનારકાન ।

ઉપરિ દિવિજાન્મધ્યે કૃત્વા નરાન્વિધિમંત્રિણા

પતિરપિ નૃણાં ગ્રાતા નૈકો જ્ઞાલંઘ્યતમોઽન્તકઃ ॥ ૭૫ ॥

મનુષ્ય પ્રાણીની દુર્લભતા અને ઉત્તમતાને લઈને વિધિરૂપ મંત્રીએ
 તેની અનેક પ્રકારે રક્ષા કરી. દુષ્ટ પરિણામી નકંના જીવોને અધો
 ભાગમાં રાખ્યા—દેવોને ઉર્ધ્વ ભાગમાં રાખ્યા—લોકની ચારે તરફ અનેક
 મહાન અલંઘ્ય સમુદ્ર તથા તેની ચારે તરફ ઘનોદ્ધિ, ઘન, અને તનુ
 એ નામત્તા ત્રણ પવનથી વીંટી વિસ્તીર્ણુ કોટ કરી રાખ્યો—અને વચ્ચે
 પૂર્ણ જતનથી મનુષ્ય પ્રાણીને રાખ્યાં. આટલા આટલા વિધિના પૂર્ણ
 બાપ્તા છતાં પણ મનુષ્ય પ્રાણી મરણથી ન બચ્યાં. અહો ! ચમરાજ
 અત્યંત અલંઘ્ય છે.

હે ભવ્ય ! ચિકાશ વિનાની રેતીની ધમાસ્ત જેવા આ દેહની રક્ષા
 કરવાની વ્યર્થ ગડમથલ છોડીને કંઈક આત્મધર્મની રક્ષા કરવા લાજી
 ઉજમાલ થા. આત્મા સ્વયં સતઃ અવિનાશિ અશરીરિ છે. તેને શરીર
 કરવા લાજીનો તારો પ્રયત્ન વ્યર્થ છે. શરીર ઉપરના મમત્વને લઈને નવાં
 નવાં શરીર ધારણ થઈ જાય છે, છતાં આત્મા તે કેવળ ચૈતન્યરૂપ અને
 શરીર તે કેવળ જડરૂપ ત્રણે કાળ વર્તે છે. હે ભાઈ ! શરીરનો આત્મા ન
 બની જાય—તેમ આત્માનું શરીર ન બની જાય—શું તું વસ્તુ સ્વસ્થાવને

પણ ફેરવવા માગે છે? પણ એમ કોઈ કાળે બન્યું છે? શરીરની રક્ષા કરવા બાળીની નરી મૂર્ખતા ભરી હઠ હે ભાઈ-તું છોડ! આ વર્તમાન દેહ તરફના સ્નેહ તું તજે તો જ વારંવાર આવાં ક્ષણવિનાશિ-પરમ-દુઃખરૂપ શરીર ધારણ કરવાનો અનંત કલેષ શમે અને દેહાતીત જીવન-મુક્તદશાને પામી તું વાસ્તવિક આનંદપૂર્ણ થાય.

આયુસ્થિતિ પૂર્ણ થતાં જ કાળ પ્રાણ લેવા પ્રવૃત થાય છે. તેને દૂર કરવા કોણ સમર્થ છે:—

અવિજ્ઞાતસ્થાનો વ્યપગતતનુઃ પાપમલીનઃ

સ્વલો રાહુર્ભાસ્વદશક્ષતકરાક્રાંતધ્રુવનમ્ ।

સ્ફુરન્તં માસ્વંતં કિલ ગિલતિ હા કષ્ટમપરં

પરિપ્રાપ્તે કાલે વિલસતિવિધેઃ કો હિ બલવાન્ ॥ ૭૬ ॥

હાય હાય! ઘણા દુઃખની વાત છે કે-આયુકર્મ પૂર્ણ થતાંની સાથે જ કાળ મોતાનું ઉચ્ચ સ્વરૂપ ધારણ કરીને આવી પહોંચે છે. તે વેળા તેનાથી કોઈ પણ આ જીવની રક્ષા કરી શકતું નથી. સહસ્ર કિરણ સૂર્ય કે જેના પ્રકાશથી આ સમસ્ત જીવન પ્રકાશિત થઈ રહ્યું છે. દુષ્ટ અહ જે રાહુ તેના આસ કાળે તેનાથી તે સૂર્યને કોઈ બચાવી કે રાહુને આસ કરતો હઠાવી શકતો નથી. તેમ આયુના અંતનો સમય પામીને કાળરૂપ રાહુ જીવરૂપ સૂર્યને ઝસે છે. સૂર્ય સહસ્ર કિરણ છે, પણ જીવરૂપ સૂર્ય તો અનંત જ્યોતિરૂપ સ્વયં પ્રકાશમાન છે. કોણ બાણે એ કાળ કેવો છે? કે જેની દશા સૌ બાણે છે પણ તેનું સ્થાન કોઈ બાણી શકતું નથી. સોમ-મંગળ-બુધ-ગુરુ આદિની માફક રાહુનો કોઈ વાર નથી. તેથી લોકમાં પણ તે સ્થાન રહિત ગણાય છે. કાળ શરીર રહિત છે, તેમ રાહુને પણ લોક અતનુ કહે છે. કાળ લોક આદિ સમુદને યથા સમયે ઝસે છે તેમ રાહુ પણ સૂર્યને યથા સમયે ઝસે છે. લોકો પણ રાહુ અને કાળ એ બંનેને પાપી-મલીન અને શ્યામ કહે છે. એમ ઘણી ખરી કાળ અને રાહુમાં સમાનતા છે તેથી કાળને રાહુની ઉપમા આપી છે.

એ કાળ કયા સાધનથી-અને કયા સ્થાનમાં રહી પ્રાણીયોને હણે છે? એ અંધકાર કહે છે:—

ઉત્પાદ્ય મોહમદવિભ્રમમેવ વિશ્વં

વેધાઃ સ્વયં ગતઘૃણઘટગવદ્યથેષ્ટમ્ ।

સંસારમીકરમહાગહનાન્તરાલે

ઈન્તા નિવારયિતુમત્ર હિ કઃ સમર્થ ॥ ૭૭ ॥

પૂર્વોપાર્જીત કર્મ યથેષ્ટ ઠગની માફક કેવળ નિર્દયી થઈ ત્રૈલોક્ય-વાસી સર્વ પ્રાણીઓને મોહમદ ઉપભવી બેહોશ કરી આ સંસારરૂપ વિસ્તીર્ણ અને ભયંકર વનમાં—શોધી શોધીને હણે છે, તેનો પ્રતિકાર કરવા કોણ સમર્થ છે ?

કાળનું કારણ કર્મ છે. કર્મવશ પ્રત્યેક પ્રાણીએ એ કાળને વશ છે. માત્ર એક ભગવાન શુદ્ધાત્મા જ કર્મ રહિત હોવાથી કાળને અતિક્રમ્યા છે, છૂટ્યા છે. કોઈ પણ દેશ કે કોઈ પણ સમયમાં કાળથી બચવાનો બીજો કોઈ ઉપાય જ નથી. સર્વ દેશ અને સર્વ સમયમાં કાળની સર્વોત્કૃષ્ટ સત્તા અરબલિતપણે પ્રવર્તે છે. કાળને પરાભવ પમાડવાનો ઉપાય માત્ર એક કર્મક્ષય છે. કર્મનો નાશ થવો એ જ કાળનો નાશ છે :—

કદા કયં કુતઃ કસ્મિન્નિત્યતર્કયઃ સ્વલોઽન્તકઃ ।

પ્રાપ્નોત્યેવ કિમિત્યાધ્વં યતધ્વં શ્રેયસે બુધાઃ ॥ ૭૮ ॥

હે જીવ ! આત્મકલ્યાણને અર્થે કંઈક યત્ન કર ! કર ! કેમ શક થઈ પ્રમાદી બની રહે છે ? જ્યારે એ કાળ પોતાની તીવ્ર ગતિથી આવી પહોંચશે, ત્યારે યત્ન કરવા છતાં પણ તે રોકાશે નહિ. એમ તું નિશ્ચય સમજ. ક્યારે, ક્યાંથી, અને કેવી રીતે એ કાળ અચાનક આવી ચડશે, તેની પણ કોઈને ખબર નથી. એ દુષ્ટ યમરાજ જીવને કાંઈ પણ સુચના પહોંચાડ્યા સિવાય એકાએક હુમલો કરે છે તેનો કંઈક તો ખ્યાલ કર. કાળની અપ્રહત અરોક ગતિ આગળ મંત્ર તંત્ર અને ઔષધાદિ સર્વ સાધન વ્યર્થ છે.

સર્વ દેશ અને સર્વ કાળ વિષે એ કાળ (મૃત્યુ) પ્રખર વિજેતાની માફક પ્રવર્તે છે. એની ગતિથી કોઈ પણ દેશ કે કાળ ખાલી નથી. એ વાત અંધકાર કહે છે :—

અસામવાયિકં મૃત્યોરેકમાલોક્ય કંચન ।

દેશં કાલં વિધિદેતું નિશ્ચિતાઃ સત્તુ જંતવઃ ॥ ૭૯ ॥

સર્વ ક્ષેત્ર કે કાલમાં કોઈ પણ પ્રકાર કે કારણ વડે જીવ કાળથી બચ્યો નથી, બચતો નથી કે બચશે પણ નહિ. સર્વ શરીરધારી પ્રાણીઓ એ પ્રચંડ કાળને વશ વર્તી રહ્યાં છે. એ પ્રત્યક્ષ જોઈ, હે જીવ ! પ્રતિ પળે વિનાશ સન્નુભ શરીરને રાખવાની ચિતા છોડી એક નિજ આત્માને જ રાગદ્વેષાદિ દુષ્પરિણામોથી હણાતો બચાવ્ય-બચાવ્ય ! વિનાશિ પદાર્થને રાખવાની માથાકુટ છોડી એ અવિનાશિ નિજ આત્મપદ્ધતું રક્ષણ કર-રક્ષણ કર ! અને દેહ નાશની ચિતાથી નિશ્ચિત થા-કારણ

એ નિજ પદ નથી, પણ પર પદ છે. વળી સડણુ, પડણુ અને વિધ્વંસણાદિ ધર્મયુક્ત છે. એના બચાવ લાણીનો તારે પ્રયત્ન સૂર્યાસ્ત સમયની ખીલી કાલી કુલેલી સંધ્યાના રંગ ઘેરંગી મનોહર દેખાવને ટકાવી રાખવા જેવો કેવળ નિરર્થક છે.

સર્વ સંસારી જીવો નિરંતર દેહની ચિતા રાખે છે. દેહ અને દેહાર્થ મમત્વમાં જ કાળ નિર્ગમન કરે છે, તેની રક્ષાના પ્રયત્નમાં પ્રતિપળે સાવધાન છે. તેમ છતાં પણ આ સૃષ્ટિ મંડળમાં ભૂત-વર્તમાન કે ભાવિ કાળમાં આજ સુધીમાં કોઈના દેહ ટક્યા હોય કે ટકી શકે એમ હોય એવું કદી દીકું-બાણું-કે સંભવતું પણ નથી.

હવે દેહથી પ્રત્યક્ષ ભિન્ન-સ્ત્રી પ્રત્યે જીવને રાગ છે તેના શરીરને જ પ્રથમ અકલ્યાણનું કારણ દર્શાવે છે:—

અપિહિતમહાઘોરદ્વારં નર્કિ નરકાપદા—

મુપકૃતવતો ભૂયઃ કિં તેન વેદમષાકરોત ।

કુશલવિલમ્બજ્વાલાજાલે કલત્રકલેવરે

કથમિવ ભવાનન્ત્ર પ્રીતઃ પૃથગ્જનદુર્લભે ॥ ૮૦ ॥

હે જીવ ! તું સ્ત્રીના કલેવર ઉપર શા સાડે રાગ કરી રહ્યો છે ? ખરેખર એ સ્ત્રીનું કલેવર નિજ આત્મકલ્યાણરૂપ લીલા હરિયાળા નંદનવનને ભસ્મ કરવામાં પ્રયત્ન અગ્નિની જ્વાળા સમાન છે. નર્કરૂપ ભયંકર આપદાનું દ્વાર છે. એમ શું તું પ્રત્યક્ષ દેખતો નથી ! વળી જે સ્ત્રીના કલેવર ઉપર તું અનુરાગ કરે છે, તેને ઉપકાર કરે છે, પણ તે તો નિરંતર વિઘ્નકારક જ થાય છે. સ્ત્રીઓના શરીર ઉપર અજ્ઞાની વિવેકહિન મનુષ્યો ઘેલા બની તેને હુલ્લ માને છે, પરંતુ તું તેના પ્રત્યેની પ્રીતિ તજ. કારણ એમાં કંઈપણ સારરૂપ વસ્તુ નથી.

સ્ત્રી મોક્ષદારની મજબુત અર્ગલા છે, સંસારરૂપ વૃક્ષને પોષણ આપનારી જળાની ઝારી છે, મનુષ્યરૂપ હરિણોને પકડવા માટે બાલ છે, જેના સંગ માત્રથી આજ સુધીમાં કેટલાય ઉત્તમ આત્માઓ પોતાના અમૂલ્ય જ્ઞાનશ્રદ્ધારૂપ પરમ જીવિતવ્યને ગુમાવી બેઠા, જેનું નામ માત્ર પણ મોટા મોટા મુનીશ્વરોનું મુનિત્વ નષ્ટ કરી નાખે છે, તેના શરીરનો પ્રત્યક્ષ રાગ શું શું અનર્થ ન કરે ?

“જે મનુષ્ય એ સ્ત્રી શરીરના મુકાબલામાં—કદલી સ્તંભ, કમળપત્ર સૂવર્ણ, ચંદ્રમા, નીલકમલ કંઈ પણ હિસાબમાં નથી, એમ કહી કહી વારંવાર અનુરાગી બન્યા કરતો હતો, તેને બોધ મુગ્ધ બનતો હતો,

આશ્ચર્ય પામતો હતો, તેજ સ્ત્રીનું શરીર નિર્ભયતામાં સ્મશાન ભૂમિમાં ફેંકી દેતાં બિધાદિ પક્ષીઓથી ચૂંથાએલું છિન્ન લિન્ન થયેલું બેઠ લયભીત થઈ નાક બંધ કરી ત્યાંથી જલદી નાશી છૂટે છે. ક્યાં ગયો એ સ્ત્રી શરીર ઉપરનો પ્રેમ? સડેલા પ્રેત સમુદાયને બેઠને તો કાગ સંતુષ્ઠ થાય છે—રાજ હંસ નહિ. વળી સ્ત્રીના કેશ એ બુઓનું નિવાસ સ્થાન છે, મુખાદિ અંગ ચામથી મઢેલું છે, નેત્ર એ બે છીંદ્રો છે, બંને સ્તનો મલીન માંસના લોચા છે, બંને હાથ લાંબી લાંબી હડી છે, પેટ એ મળમૂત્રનું સ્થાન છે, નિતાંબ નિરંતર સ્વવાવાળા મલનું ગૃહ છે, અને બંને પગ એ મળગૃહના સ્તંભ છે. એવા મહા અશુચિરૂપ કલેવરમાં પ્રીતિ કરવા યોગ્ય કોણુ બાણુ શું છે? એ સમજાતું નથી.”

“ સર્વાશુચિમયેકાયે—દુર્ગધામેધ્યસંમૃતે ।

રમંતે રાગિણઃ સ્ત્રીણાં—વિરમંતિ તપસ્વિનઃ ” ॥

જ્ઞાનાર્ણવ સર્ગ ૧૩ શ્લોક ૨૪

કેવળ દુર્ગંધમય, વિષ્ટા આદિથી ભરેલા અને સર્વત્ર મહા અશુચિ-મય સ્ત્રીના કલેવરમાં તેના અનુરાગી અંધ જીવો જ રમે છે. પરંતુ ઉત્તમ આત્માઓ તો તેથી વિરક્ત રહે છે.

હે જીવ! સ્ત્રીના કલેવર ઉપરથી પ્રીતિ છોડી સર્વ પ્રકારે દુર્લભ મનુષ્યપણુને ધર્મ ઉપાર્જન ભણી લગાવીને સફળ કર! એમ અથકાર ઉપદેશ છે:—

વ્યાપત્તર્વમયં વિરામવિરસં મૂલેપ્યમોગોચિતં

વિષ્વક્ ક્ષુત્ક્ષતપાતકુષ્ટકુચિતાદુગ્રામયૈઃ છિદ્રિતમ્ ।

માનુષ્યં ઘુણમક્ષિતેક્ષુસદૃશં નામ્નૈકરમ્યં પુન—

ર્નિઃસારં પરલોકર્ષીજમચિરાસ્કૃત્વેહ સારીકુરુ ॥ ૮૧ ॥

મનુષ્ય જીવન ઘુણુ નામના કીડાથી સર્વાંગ ખવાણલા શેરડીના કાંણા સાંકા જેવું છે. વચ્ચે વચ્ચે આપદારૂપ ગાંઠોથી ભરેલું છે, અંતમાં વિરસ છે. તેનું મૂળ પણ ભોગવવા યોગ્ય નથી. સર્વાંગે ક્ષુધા-ક્રોધ-આદિ ભયાનક રોગોથી છિદ્રરૂપ છે, કેવલ અજ્ઞાન પરિણામે નામ માત્ર રમ્ય ભાસે છે, બાકી તો સર્વ પ્રકારે અસાર છે. હે ભગ્ય! એવા અસાર મનુષ્યદેહને તુરત વીતરાગ સન્માર્ગ પ્રત્યે લગાવી સુંદર રસવાળું મીઠું ફળ ઉત્પન્ન કરી લે.

શેરડીના કાંણા સાંકાની વચ્ચે જ ગાંઠો છે, તેમાં તો રસ નથી. અંતમાં પૂંછડીયું છે તેમાં મીઠાશ નથી, મૂળમાં તેની જડ છે તેમાં પણ

રસ નથી, વચ્ચે વચ્ચે ઘુલુથી છિદ્રિત છે, તેમાં પણ રસ નથી, એવો એ શેલડીનો કાણો સાંઠો નામમાત્ર રૂઠો લાસે છે; પણ વાસ્તવિક સર્વ પ્રકારથી તે અસાર છે, ભોગવવા યોગ્ય નથી. પરંતુ એવા કાણા સાંઠાને પણ જો લાવિ ઝિજ્ઞાસા અર્થે વાવે તો તેથી ઘણું મીઠા સાંઠા નિપજે.

તેમ આ મનુષ્ય પર્યાયમાં પણ વચ્ચે વચ્ચે અનેક આપદા સાંપડે છે. અંતમાં વૃદ્ધાવસ્થા તેના વિકાળરૂપે ખડી છે. ત્યાં પણ સુખનો સ્વાદ જીવને નથી, મૂળમાં બાળ અવસ્થા તે પણ સુખથી રહિત છે, રહી મધ્યમ અવસ્થા તે તો વળી ક્ષુધા તૃષ્ણા, પીડા, ચિંતા, અને અનેક રોગાદિ ઉપદ્રવોથી છિદ્રિત છિદ્રિત થઈ રહી છે, ત્યાં પણ સુખ નથી. એમ આ મનુષ્યજીવન કેવળ દુઃખરૂપ છતાં અજ્ઞાન યોગે નામ માત્ર સુખરૂપ લાસે છે, બાકી તે સર્વ પ્રકારે અસાર છે. આમ છતાં પણ તે મનુષ્યપણાને વિષયાદિ તુચ્છ સુખો છોડી સદ્ધર્મ સાધન કરી પરલોકના ખીજરૂપ કરે તો તેનાથી સ્વર્ગ મોક્ષાદિ ઘણું મીઠું ફળ નિપજે અને તો જ આ અલભ્ય માનવપણાની સફળતા છે.

મનુષ્યજીવનના કયા સમયને સુખનો સમય ગણવો? અંધકાર સ્વયં એ મનુષ્યપર્યાયમાં રહેલા આત્માની શું શું ક્રિયા થાય છે? તે નીચેના શ્લોકથી વર્ણવે છે:—

પ્રસુપ્તો મરણાશક્ત્યાં પ્રવુદ્ધો જીવિતોત્સવમ્ ।

પ્રત્યહં જનયત્યેષ તિષ્ઠેત્કાયે કિયચ્ચિરમ્ ॥૮૨॥

મૂઠ આત્મા દિન પ્રતિદિન સૂતાં મરણની આશંકા ઉપજાવે છે, અને જાગતાં જીવનનો ઉત્સવ મનાવે છે, એવી એની અસ્થિર દશા છે. તો આ ક્ષણિક શરીરમાં તે કેટલા કાળ ટકશે? જેમ કેઈ મનુષ્ય નિત્ય પ્રતિ છુપાઈ જાય. તેના વસવાટનો સ્થિરતાવાળો કેટલો સમય સમજવો? તેને ત્યાં રહેવાનો ભરોસો શો? હે, જીવ! આ વાત નિશ્ચિત છે કે—આ શરીર એક દિવસ અવશ્ય તને ગમે તે સ્થળે છોડશે જ. તો હવે તારે કરવા યોગ્ય ઉચિત કાર્ય તું કરી લે! એ શરીર જીવને ઉપકારક કેઈ રીતે નથી. એમ તું સમજ. તું તેને તારા પોતાના ઉપકારક કાર્યમાં લગાવી દે.

હવે કુટુંબ પણ આત્માને ઉપકારક નથી, તે કહે છે:—

સત્યં વદાત્ર યદિ જન્મનિ બંધુકૃત્ય—

માપ્તં ત્વયઃ કિમપિ બંધુજનાદિત્યર્થમ્ ।

एतावदेव परमस्ति मृतस्य पश्चात्

संभूय कायमहितं तव भस्मयन्ति ॥ ८३ ॥

હે જીવ ! તું કહે તો ખરો કે-આ સંસારમાં એ બંધુજનોથી તને કરવા યોગ્ય અને ત્હારા જ હિતરૂપ એવું પ્રયોજન આજ સુધી કાંઈ પણ તેઓનાથી તું પામ્યો છે? ખરું કહેજે. કુટુંબથી કદી કાંઈપણ આત્મહિત થયું હોય એમ લાગતું નથી. માત્ર એ બંધુ આદિ જનોથી તારા પ્રત્યે એટલો ઉપકાર થયો છે ખરો કે-તારા મરણ પછી એ લોકો એકઠા થઈ તારું વૈરી જે શરીર તેને ભસ્મ કરે છે.

ભાઈ ! બંધુ તો તે જ કહી શકાય કે-જેઓ આપણું કંઈક ભલું કરે, પરમ દુઃખના હેતુભૂત બંધને છોડાવવામાં સહાયક થાય તે બંધુ. તું જેઓને ભાઈ અને બંધુ માની તેઓથી મમત્વ કરે છે, પરંતુ હું તને પૂછું છું કે-તેઓથી આજ સુધી કાંઈ પણ વાસ્તવિક હિત તને થયું છે? અતાવ તો ખરો? જો તેમણે તારું કાંઈ પણ યથાર્થ હિત કર્યું હોય તો તો તારું માનવું પણ ઠીક છે. અમને તો કેવળ એટલું જ લાગે છે કે-“શત્રુનો શત્રુ તે મિત્ર” એ ન્યાયથી તારા એ શરીરરૂપ વૈરીને તેમણે સર્વેએ તારા મર્યા પછી બાળી દગ્ધ કર્યું અને તારા એ શરીરરૂપ વૈરીનો તેમણે તારી વતી બદલો લીધો, એટલું તેમણે તારા પ્રત્યે હિત કર્યું. આચાર્ય ભગવાને અહીં અન્યોક્તિપૂર્વક “કુટુંબથી કાંઈ પણ આત્મહિત સરતું નથી” એમ સમજાવ્યું. અને એ શરીર પ્રત્યેથી પણ રાગ નિવારવા શિક્ષા આપી.

સંસારમાં વિવાહાદિ કાર્યો બંધુ જનો આદિ કુટુંબથી થાય છે, તો પછી તેઓથી મારું કાંઈપણ હિતરૂપ કાર્ય સરતું નથી, એમ કેમ કહેવાય? ઉત્તર:-

जन्मसंतानसंपादि विवाहादिविधायिनः ।

स्वाः परेऽस्य सकृत्प्राणहारिणो न परे परे ॥ ८४ ॥

અનંત સંસાર પરિપાટીના કેવળ કારણરૂપ એ વિવાહાદિ કાર્યો કરવા કરાવવાવાળા જે પોતાના કુટુંબીજનો તે જ ખરેખર આ જીવના એક પ્રકારે વૈરી છે. જે એક જ વાર પ્રાણ હરણ કરે તે વૈરી નથી, પરંતુ આ તો અનંતવાર મરણ કરાવે છે તેને વૈરી કેમ ન કહીએ? વ્યવહારમાં પણ સ્પષ્ટ સમજાય છે કે-દેવું છોડાવે તે વૈરી નથી, પણ નવીન કરજ કરાવે તે વૈરી છે. વર્તમાનમાં પ્રાણ નાશ કરનાર તો પૂર્વકર્મની નિજરા

કરાવવામાં સહાયક છે અને તેથી તો તે ખરેખરે મિત્ર છે, વૈરી નથી. આ કુટુંબાદિ બંધુજનો અનંત સંસારબંધના કારણરૂપ જે કર્મબંધ તેને નિપજાવવામાં સહાયક છે. પરમાર્થથી તો તે વૈરી છે, એમ જાણી તેઓને હિતસ્વી માની તેઓ પ્રત્યે રાગ કરવો કે તેઓના રાગે અંધ થવું એ તને ઉચિત નથી.

અહીં શિષ્ય તર્ક કરે છે કે—એ બંધુજનાદિ મારાં વિવાહાદિ કાર્યો કરે છે; ધન, ધાન્ય, સ્ત્રી આદિ ઇષ્ટ વસ્તુઓ નિપજાવવામાં મને સહાયક થાય છે. વાંછિત પ્રયોજનની પ્રાપ્તિ કરાવવાવાળા છે, તેઓનાથી વળી શત્રુપણાની કલ્પના કરવી કેમ સંભવે? (ઉત્તર):—

રે ધનેન્વનસંમારં પ્રસિપ્યાશાહુતાશને ।

જ્વલન્તં મન્યતે भ्रान्तઃ શાન્તંસંધુસળે સળે ॥ ૮૫ ॥

આશારૂપ અલંબ્ય અગ્નિમાં ધનાદિરૂપ ઈંધનના ભારા નાંખી તે આશારૂપ અગ્નિને પ્રતિ પળે વધારી તેમાં નિરંતર બળવા છતાં પોતાને શાંત થયો માનવો, એ જ ખરેખર જીવનો અનાદિ વિજ્રમ છે.

જેમ કોઈ મૂર્ખ માણસ થોડી થોડી અગ્નિથી પોતે બળ્યા તો કરે છે, પણ વળી તેમાં ઈંધનાદિ નાખી તે અગ્નિની જ્વાળાને વધારી પોતે જેમ જેમ વધારે બળે તેમ તેમ શીતળતા માને તેમ કેવળ વિજ્રમ ભાવથી જ એ કુટુંબાદિ સચેતન અને લક્ષ્મી સુવર્ણાદિ અચેતન પદાર્થોને વધારી જગતમાં જીવ સુખ માને છે, પરંતુ પરમાર્થથી તે સુખ નથી. એ કુટુંબ ધનાદિ પરિગ્રહ જીવને ખરેખર દુઃખના જ કારણરૂપ છે તો પછી તેની જ આશારૂપ અગ્નિમાં નિરંતર બળ્યા કરવું એ શું સાક્ષાત-પ્રત્યક્ષ દુઃખ નથી? આશા કરવા છતાં તે તે ઇષ્ટ પદાર્થોની પ્રાપ્તિ થવી સર્જીત હશે તો થશે અને તે પણ જ્યારે થવી સર્જીત હશે ત્યારે જ થશે—પણ તેને માટે જે ઝુર્યા કરવું એ જ પ્રત્યક્ષ દુઃખ છે.

ધન કુટુંબાદિ જીવને ખરેખર દુઃખનાં કારણ છે—અને તેથી એ જ જીવના મોટા શત્રુ છે—તેની ભયંકર તૃષ્ણામાં જીવને સ્વવિચારનો અવકાશ જ રહેતો નથી. સ્વસ્વરૂપરૂપ પરમ શાંત જીવનનું એ મરણ છે. પોતાના જ આત્મચુષ્ણોનું મરણ જે ધન કુટુંબાદિ નિમિત્તોથી થાય તે શું જીવના શત્રુ નથી? છે જ.

એ ધન કુટુંબાદિ પરિગ્રહરૂપ પિશાચના પાસમાં સપડાએલા જીવની શું શું દશા થાય છે તે કહે છે:—

પલિતચ્છલેન દેહાન્ નિર્ગચ્છતિ શુદ્ધિરેવ તવ બુદ્ધેઃ ।

કથમિવ પરલોકાર્થે જરી વરાકસ્તદા સ્મરતિ ॥ ૮૬ ॥

સફેદ કેશના બહાને તારી બુદ્ધિની શુદ્ધતા બહાર નીકળી રહી છે, અર્થાત્ બુદ્ધિ વિકળ થઈ છે. એવી વૃદ્ધાવસ્થાને લઈને અસમર્થ થયો થકો તું પરલોકના અર્થે કે પોતા સંબંધીનો કાંઈ પણ વિચાર શું કરી શકીશ?

તું એમ સમજે છે કે-યૌવન અવસ્થામાં ધન, સ્ત્રી આદિ સામગ્રી મેળવી પ્રથમ આ લોકનાં સુખ ભોગવું, અને પછી વૃદ્ધાવસ્થામાં ધર્મ સેવન કરી પરલોકને અર્થે યત્ન કરીશ. પણ ભાઈ! વૃદ્ધાવસ્થામાં તો સફેદ કેશના બહાને તારી બુદ્ધિની શુદ્ધતા ચાલી જશે અને બુદ્ધિની શુદ્ધતા વિના આ લોક સંબંધીનાં કાર્યોનો વિચાર યથાર્થ પણ થવો મુશ્કેલ છે, તો પછી પરલોકને અર્થે વિચાર ક્યાંથી બને? વૃદ્ધાવસ્થામાં હું કાંઈક આત્મવિચાર કરીશ, પણ એ વૃદ્ધાવસ્થાને જ્ઞાનીઓ અધુર જાણેલું મડદું જ ગણે છે.

બુદ્ધિમાન અને મંદકષાયી પુરુષો પરલોક હિતાર્થે નિરંતર ચિંતા કરે છે પણ તેવા બહુ થોડા હોય છે. એમ અંધકાર નીચેના શ્લોકથી કહે છે:—

इष्टार्थाद्यदवाप्ततद्भवसुखे क्षाराम्भसि प्रस्फुर—

ज्ञानामानસदुःखवाढवश्चिन्तासंदीपिताभ्यन्तरे ।

मृत्युत्वत्तिजरातरंगचपले संसारघोरार्णवे

मोहमाहविदारितास्यविवरादूरे चरा दुर्लभाः ॥ ૮૭ ॥

આ સંસારરૂપ ભયંકર સમુદ્રમાં મોહરૂપ મહામચ્છ પોતાનું વિકાસ મોહ કાઢીને ભક્ષની નિરિક્ષા કરતો બેઠો છે. તેનાથી જે દૂર વિચરે છે તેવા ધન્ય પુરુષ બહુ થોડા હોય છે.

જેનાથી તૃપ્તિ જ ન થાય એવા ઇષ્ટ વિષયજન્ય સુખ એ જ જેમાં ખાડું જળ છે. સમુદ્રનું ખાડું પાણી તૃષાતુર ગમે તેટલું પીવે પણ તેનાથી તૃપ્તિ ન જ થાય, તેમ સંસારના ઇષ્ટ વિષયોથી તૃષ્ણા શમે નહિ.

સમુદ્ર વિષે રહેલો વડવાનલ અગ્નિ સમુદ્રના જળને શોષે છે, તેમ સંસાર વિષે માનસિક દુઃખરૂપી ભયંકર વડવાનલ એટલો બધો દુઃખપ્રદ છે કે—તે જીવને પ્રાપ્ત વિષયો પણ સુખે ભોગવવા દેતો નથી, અને અપ્રાપ્ત વિષયાદિની ઝંખનામાં ને ઝંખનામાં સદોદિત બાળ્યા કરે છે, અને એમ કરી તેના શાંતભાવરૂપ નિજ પ્રાણને પ્રતિપળે શોષ્યા કરે છે.

સમુદ્રમાં તેના વિસ્તિર્ણુ તરંગોની ચપળતા અથા કરે છે, તેમ સંસાર દશાવાળા પ્રાણીઓમાં જન્મ-જરા-મરણાદિ અવસ્થાઓની પલટના થાય કરે છે, જરાય સ્થિરતા નથી-લાવ સ્થિરતાની તો વાત જ રી કરવી ?

જે મહાભાગ્ય પુરુષો મોહના ઉદયકાળે પણ મોહરૂપ બની વિકારી થતા નથી તેમને ધન્ય છે. પણ તેવા બહુ થોડા છે. કારણ એવા જીવો જે ધણા હોય તો આ સંસાર જ કેમ હોય ? તેથી તો સંસારનું અસ્તિત્વ છે.

ઉપરોક્ત શ્લોકમાં અંધકારે સંસારને ભયંકર વિસ્તિર્ણુ સમુદ્રની ઉપમા આપી—તેનાથી જીવને પ્રતિપળે સાવધાન રહેવા સૂચવ્યું. સમુદ્રમાં જેમ મહામચ્છ, અત્યંત ખાડું જળ, ભયંકર વડવાનલ, અને વિસ્તારયુક્ત ભયંકર તરંગો હોય છે, તેમ સંસાર સમુદ્રમાં પણ મહા મોહરૂપી મચ્છ, ઇષ્ટ વિષયાદિજન્ય ખાડું જળ, માનસિક દુઃખરૂપી ભયાનક વડવાનલ, તથા નાના પ્રકારના જન્મ, જરા, મરણાદિ દ્રવ્ય અને લાવ અવસ્થાની પલટનારૂપી ભયંકર તરંગો સમયે સમયે ઉછળ્યા કરે છે, તેનાથી હે જીવ ! તું નિરંતર સાવધ રહે !

अव्युच्छिन्नैः मुखपरिकरैर्कालिता लोलरम्यैः

श्यामाङ्गीनां नयनकमलैरर्चिता यौवनान्तम् ।

धन्योऽसि त्वं यदि तनुरियं लम्बबोधो मृगीभि-

र्दग्धारण्यस्थलकमलिनीशङ्कषालोक्यते ते ॥ ૮૮ ॥

અવિચ્છિન્નપણે સુખના પૂર્ણ સાધનોથી લાલન પાલન કરેલું મનોહર અંગયુક્ત, સ્ત્રીઓના ચંચળ અને રમ્ય નેત્ર કમળોથી નિરંતર સન્માનિત થયેલું, તારું આ શરીર સમ્યક્જ્ઞાનના પ્રકાશ સહિત યૌવન અવસ્થામાં જ બળી ગયેલા જંગલમાં સ્થલ કમલિનીની શંકાથી હિરણ્યાદિ અખણ દૃષ્ટિવાળાં પ્રાણીઓથી દેખ્યું જશે તે શરીરને ધન્ય છે.

જગતમાં એક સામાન્ય નિયમ છે કે—“જો અભ્યાસ તેવું પ્રવર્તન, જે મનુષ્ય દુઃખ સહન કરવાની ટેવ પાડે તેજ દુઃખને શાંતપણે સહન કરી શકે, અને સુખથી ટેવાયલો મનુષ્ય સુખ જ સહે-દુઃખ નહિ. પરંતુ આશ્ચર્યોત્તેજ છે કે—પૂર્વ પુણ્યોદયથી જે મનુષ્ય સંસાર સુખના સાધનભૂત સ્ત્રી, લક્ષ્મી આદિથી નિરંતર પરમ સુખને (પોતે માનેલા) અનુભવતો હોતો-તેમાં જ સદોદિત ટેવાયલો હોતો, તે જ મનુષ્ય જ્ઞાનસંપન્ન

થઈ યૌવન અવસ્થામાં જ પ્રવળ્યા ધારણ કરી દુર્ધર તપાદિ આચરી એવો થાય છે કે-જેને તપોવનમાં હિરણ્ય જેવાં ચંચળ દૃષ્ટિવંત પ્રાણીયો અર્થ જોલો કાષ્ટના કુંઠા સમાન અવલોકી પોતાના અંગની ખાજ મટાડવા પોતાનું અંગ તેના અંગને ઘસે છે. ધન્ય છે તે માનવ આત્માને ! તે જ મનુષ્ય જડ ચેતનના વાસ્તવિક સ્વરૂપને સમજ્યો છે કે-જે આત્મ શ્રદ્ધાના અપૂર્વ બળ વડે પોતાની આત્મ-પરિણતી અને બાહ્ય શરીરાદિ યોગને અવંચક લાવે સ્થિર પરિણમાવી શક્યો છે. સંસાર પદ્ધે પરમ સુખી શ્રી તીર્થંકર ચક્રવર્તિ આદિપણ જગત અને કાયાના સ્વરૂપથી સમ્યક્પ્રકારે સંવેગ વૈરાગ્યાદિ પામી ગૃહવાસ છોડી પ્રવળ્યા ધારણ કરી નિજ આત્મપરિણતીમાં મેરૂવત્ નિશ્ચલ થયા. શ્રી બાહુબળ આદિ મહા પુરુષોના શરીર ઉપર વેલો લપટાઈ ગઈ, શ્રી સુકુમાલ આદિ રાજપુત્રો કે જેઓને ગૃહવાસમાં અતિ કૌમલ સરશવના દાણા ખુંચતા હતા, તેવા સુકૌમળ શરીરધારી મહાત્માને શિયાળ પોતાના બન્ધ્યાં સહિત ત્રણ ત્રણ દિવસ સુધી ચુંચી ચુંચીને ખાધા તોપણ જેઓ નિજ આત્મપરિણતીમાં અડોલ મેરૂવત્ નિષ્કંપ પ્રવર્ત્યા-ધન્ય છે તેવા અપૂર્વ અવસર પ્રાપ્ત મહાપુરુષોને.

એ જ વાત શ્રી આચાર્ય દેહ કરે છે:—

बाल्ये वेत्ति न किंचिदप्यपरिपुर्णाङ्गो हितं वाहितं

कामान्धः खलु कामिनीद्रुमघने भ्राम्यन्वने यौवने ।

मध्ये वृद्धत्वार्जितुं वसुपशुः क्लिप्नासि कृष्यादिभि-

र्तृद्धો वार्धमृतः क्व जन्मफलिते धर्मो भवेन्निर्मलः ॥ ૮૯ ॥

વિકાસવાળા અંગોપાંગના અભાવથી બાળ અવસ્થા વિષે હે જી ! તું કાંઈ પણ હિત કે અહિત સમજી શક્યો નહિ. વળી યૌવન અવસ્થામાં સ્ત્રીરૂપ વૃક્ષોના વિસ્તિર્ણુ સઘન વનમાં જ્યાં ત્યાં કામરૂપ મદથી અધે થઈ ઘેલાની માફક લમ્બ્યો, પ્રૌઢ (મધ્યમ) અવસ્થામાં પરિગ્રહની અતિ તૃષ્ણારૂપ સર્પદંશથી ધનાદિ ઉપાજન કરવા નિમિત્તે કૃષી કર્મોદિ અતિ ભાર વહન કરી અતિ કલેષને પામ્યો-તથા વૃદ્ધાવસ્થામાં અર્ધ મૃતક જેવી દશાને પ્રાપ્ત થઈ રહ્યો એમ આખી મનુષ્ય જીંદગી નિષ્ફળપણે પૂર્ણ કરી. કહો હવે ધર્મસાધન કે સ્વાત્મવિચાર જીવ કયા સમયે કરી શકે ?

સર્વ પર્યાયમાં માત્ર એક મનુષ્ય પર્યાય ધર્મ પ્રાપ્તિનું મુખ્ય સાધન છે-મોક્ષ છે. અને તે ધર્મ પ્રાપ્તિપણાથી જ તેની સફળતા છે.

હે જીવ! ચિતામણિથી પણ અત્યંત મુલ્યવાન એવા આ મનુષ્ય પર્યાયનો ત્હારો સમય પરપ્રવૃત્તિ અને પરકથામાં વહ્યો જાય છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં મન અને ઇંદ્રિયોના શિથિલપણમાં તું શું કરી શકીશ? બાળ અને વૃદ્ધાવસ્થામાં ધર્મ પ્રાપ્ત કરવો પ્રાપ્ત તારે વશ નથી. પણ હે લભ્ય! યૌવન અને પ્રૌઢાવસ્થામાં તો કંઈક ધન-સ્ત્રી કુટુંબાદિથી રાગને મંદ કરી વાસ્તવ્ય ધર્મને પ્રાપ્ત કર! તેમાં જ માનવ જીવનની સફળતા છે-શોભા છે.

હે જીવ! એ ત્રણે અવસ્થામાં કર્માધિનપણે રહેવું એ તને યોગ્ય નથી.

बाल्येऽस्मिन् यदनेन ते विरचितं स्मर्तुं च तन्नोचितम्

मध्येचापि धनार्जनव्यतिकरैस्तन्नापितं यच्चयि ।

बार्द्धक्येप्यभिभूय दन्तदलनाद्याच्चेष्टीतं निष्ठुरं

पश्याद्यापि विधेर्वशेन चालितुं वाञ्छस्यहो दुर्मते ॥ ૧૦ ॥

બાલ્યાવસ્થામાં પૂર્વ કર્મે તારૂં જે જીવંત કર્યું હતું તે તો યાદ કરવા યોગ્ય પણ નથી. મધ્યમ વયમાં ધન ઉપાર્જન કરવાના બહાના હેઠળ એ કર્મોએ તને એવું એક પણ દુઃખ આપવું બાકી રાખ્યું નથી અને વૃદ્ધાવસ્થામાં તારી મહત્તા ઘટાડીને હાંત તોડવા આદિ કર્મોએ કરેલી કઠોર ચેષ્ટા તેં અનુભવી છે. છતાં હે દુર્બુદ્ધિ જીવ! અધ થઈ હજી પણ તું એ કર્મોના વશ રહેવા ઇચ્છે છે?

લોકનો એક સામાન્ય સ્વભાવ છે કે-કોઈ એકવાર જીવંત કરે તેને તેઓ વેરી સમજે છે; તેના આધીન રહેવું કોઈને ગમતું પણ નથી. પણ આ દુષ્ટ કર્મોએ તો અનાદિ કાળથી તને અતિ અતિ હેરાન કર્યો છે. એ વાત કદાપિ તને યાદ ન હોય તો તું આ વર્તમાન મનુષ્ય પર્યાય તરફ જરા દીર્ઘદ્રષ્ટિપૂર્વક જોઈ જા. બાળ અવસ્થામાં તો ગર્ભ-જન્મ-શરીરવૃદ્ધિ આદિ દશાઓ પ્રવર્તાવી એ કર્મોએ તને અતિ અતિ હેરાન કર્યો-મધ્યમ અવસ્થામાં ધનોપાર્જન આદિ ક્રિયાઓ નિમિત્ત, અને વૃદ્ધાવસ્થામાં તારા હાંત તોડવા આદિએ કરીને તને અતિ અતિ અપમાનીત કાર્યો નિમિત્તે હેરાન હેરાન-દુઃખી દુઃખી કરવામાં એ કર્મોએ કાંઈ પણ મણા રાખી નથી. પ્રત્યક્ષ પણ એ દુઃખો તું અનુભવી રહ્યો છું, છતાં પણ હજી એ જ કર્મોને-આધીન રહેવું તું ઇચ્છે છે! તેના નાશ લણી તારી કિંચિત્ પણ પ્રવૃત્તિ નથી એ જોઈ સખેદ આશ્ચર્ય થાય છે. ભાઈ! આ તારી પુરુષાર્થહિનતા ભવિષ્યમાં તને અત્યંત દુઃખી કરશે.

વૃદ્ધાવસ્થાની આવી વિકલ અવસ્થા જોઈ હે જીવ! હવે તારે નિશ્ચિંતપણે પ્રમાદી રહેવું યોગ્ય નથી એમ શ્રી આચાર્ય નીચેના કાવ્ય દ્વારા સંબોધે છે:—

અજોત્રીવ તિરસ્કૃતા પરતિરસ્કારશ્રુતીનાં શ્રુતિઃ
 ચક્ષુર્વીક્ષિતુમક્ષમં તવ દશાં દૃષ્યામિવાન્ધ્યં ગતમ્ ।
 મીત્યેવાભિમુખાન્તકાદતિતરાં કાયોડ્યયં કમ્પતે
 નિષ્કંપસ્ત્વમહો પ્રદીપ્તભવનેડ્યાસે જરાજર્જરે ॥ ૧૧ ॥

પરકૃત નિદા-અપમાન અને તિરસ્કાર દર્શાવનારાં વચનો નહિ સહન થવાથી તે નહિ સાંભળવા ઇચ્છતા એવા તારા કાન સાંભળવાની શક્તિથી રહિત થયા-તારી આ નિંદા પરવશ દશા પ્રત્યક્ષ જોવા તારાં નેત્ર અસમર્થ અર્થાત્ અંધ દશાને પામ્યાં, તને અત્યંત પ્રિય એવું તારું શરીર પણ જાણે સન્મુખ આવી રહેલા કાળના ભયથી થર થર કંપે છે. એમ જરાથી કેવળ જીવું થઈ રહેલા અને અગ્નિથી બળી રહેલા ઘર સમાન આ મનુષ્ય શરીરમાં હે જીવ! તું શું નિશ્ચળ થઈ બેઠો છે?

મરણ તો સર્વ અવસ્થામાં આવી પહોંચે છે, તેથી જ ડાહ્યા પુરુષો આવા અલભ્ય માનવ જીવનમાં નીચા મને કરી બેસતા નથી પણ પરલોક હિતાર્થે નિરંતર પ્રવર્તે છે, તો પછી વૃદ્ધાવસ્થા આંખે જીવનની સ્થિરતાની શી આશા? એ સ્થિતિમાં તો મરણ નિશ્ચિંત છે. વિષયાદિ ભોગના કારણરૂપ સર્વ ઇન્દ્રિયો પણ શિથિલ થઈ રહી છે, તો પણ કેણું જાણે શા કારણથી સંસારમાં રહેવાની આશાથી તું નિશ્ચિંત થઈ રહ્યો છે! અમને તો લાગે છે કે-ચારે તરફથી સળગતા મકાનમાં સપડાયલો મનુષ્ય બેલાનપણે નિશ્ચિંત પ્રવર્તે તેમ તારી આ દશા જોઈ અમને ખેદ અને આશ્ચર્ય થાય છે. ભાઈ! કંઈક આત્મકલ્યાણ લાણી ઉદ્યુક્ત થા! થા! હવે આખર સ્થિતિરૂપ એવી આ કેવળ અસાર વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ તું શું મમત્વ કરી રહ્યો છે!

શરીર રૂપ સળગતી ઝુંપડીમાં બળી રહેલા જીવને અંતકાર શિક્ષા આપે છે કે:—

અતિપરિચિતેષ્વજ્ઞા નવે ભવેત્પ્રીતિરિતિ હિ જનવાદઃ ।

ત્વં કિમિતિ મૃષા કુરુષે દોષાસક્તો ગુણેષ્વરતઃ ॥ ૧૨ ॥

લાકમાં પ્રચલિત જનસ્વભાવ એક એ છે કે-જેની સાથે સ્વલ્પ વખત સુધી પરિચય રહ્યો હોય તે પ્રત્યે સ્નેહે જીવને અનાદર બુદ્ધિ

શાય છે. અને નવીન નવીન સંબંધી જનો પ્રત્યે અહો (આશ્ચર્ય) રૂપ પ્રીતિ રહેજે વર્તે છે. પણ હે ભવ્ય! તારા સ્વભાવમાં તો કોઈ વિચિત્રતા જણાય છે. તું એ જન પ્રચલિત કહેવતને પણ જાણે મિથ્યા કરી રહ્યો છે. કારણ અનાદિના તારા અતિ પરિચયી એના એ રાગાદિ દોષોમાં વારંવાર તું આશ્ચર્ય દૃષ્ટિયુક્ત રમી રહ્યો છે—આસક્ત થઈ રહ્યો છે. અને કેવળ અપરિચિત સમ્યક્ત્વાદિ ગુણો પ્રત્યે ઉપેક્ષિત રહે છે. સમ્યક્ત્વાદિ ગુણોનો લાભ નવીન છે, અર્થાત્ પૂર્વે ક્યારેય પણ પ્રાપ્ત થયો નથી—અને આ રાગાદિ દોષોનો પરિચય—સેવન તો અનાદિ કાળનું આદ્યું આવે છે. છતાં પેટી (અતિ પરિચયાદવજ્ઞાત) વાળી લોક પ્રસિદ્ધ કહેવતને પણ તું જૂઠી કરી રહ્યો છે એ જ આશ્ચર્ય છે. દોષમાં આસક્ત અને હિતા-હિતની ભાવનાથી રહિત તેં આ સંસારમાં માત્ર દોષનો જ વ્યસની બનીને જન્મ મરણાદિ વિપુલ કષ્ટ સહ્યાં એ વાત દૃષ્ટાંત સાથે અંથકાર સમજાવે છે:—

इसैनं शुक्तमतिकर्कशमंभसापि

नो संगतं दिनविकाशि सरोजमिच्छन् ।

नालोकितं मधुकरेण मृतं वृथैव

प्रायः कुतो व्यसनिनो स्वहिते विवेकः ॥ ૧૩ ॥

કમળ એટલું બધું કઠોર છે કે—જેને હંસાદિ ઉત્તમ પ્રાણીયો પણ ભોગવતાં નથી, તેમ જળથી પણ જે લિપ્ત થતું નથી. આટલી બધી તેનામાં કઠોરતા છતાં માત્ર તેના દિન વિકાસી સ્વભાવને લઈને ગંધના વિષયમાં લુબ્ધ બનેલો જ્રમર વિચાર રહિત થઈ તેમાંને તેમાં વ્યર્થ મૃત્યુને પામે છે; તેમ રાગાંધ-વિષયના વ્યસનીઓને ખરેખર પોતાના હિતનું કે અહિતનું ભાન રહેતું નથી.

પેલા જ્રમરને ભાન નથી કે હંસરાજે પણ આનું સેવન કર્યું નથી. પોતાના નિકટ પરિચયિ જળથી પણ જે મળતું નથી, ન્યાડું રહે છે એવું એ કઠોર છે, વળી રાત્રી સમય થતાં તુરત ખીડાય છે, છતાં મૂર્ખતા-વશ માત્ર વાસમુગ્ધ બની બિચારો મરણ શરણ થાય છે.

તેમ સરાગી અને વિષય સુખ સામગ્રીના લોભી મુગ્ધ જીવો એટલો પણ વિચાર કરતા નથી કે—મહા પુરુષો પણ જેને સેવતા નથી, વળી જે ભોગાદિ વડે કઠોર દુઃખ-કર્તા છે, અત્યંત નિકટ એવો જે નિર્મળ આત્મસ્વભાવ-તેથી જે ન્યારા છે, પાપ ઉદયકાળે એવ એવામાં

વિલય પામી જાય એવા ચંચળ છે, છતાં એવા એ વિષય ભોગાદિમાં શું રતિ (પ્રીતિ) કરવી ?

વિષય ભોગાદિના રાગી અને મુગ્ધ જીવો નિરર્થક પાપબંધ કરી નર્કાદિ ભયંકર દુઃખના પાત્ર બને છે. અહો ! વ્યસન મુગ્ધ બનેલા જીવોને પોતાના હિતનું પણ જ્ઞાન નથી ! આસક્તતામાં ગૃહ બની પહેલાં તો તેઓ નિર્વિચારપણે વિષયરૂપ ભયંકર અગ્નિમાં ઝુકાવે છે, પણ જ્યારે પરિપાક કાળે તેને ઉચિત રૂળ આવે છે ત્યારે અત્યંત દુઃખી થાય છે. હે જીવ ! એ વિષયાદિ ભાવોમાં તારી બુદ્ધિ રમી રહી છે, પરંતુ તું નિશ્ચિંત માન કે એ તારા સુખનાં સાધન નથી. એ વિષયાદિ સુખ કેવાં છે :—

સપરં વાધા સહિયં વિચ્છીર્ણં બંધકારણં વિસમં ।

જં રંદિર્ણિ લઢ્ઢં, તં સોક્ષ્મં દુઃસ્વમેવ તદા ॥

સર્વ ઇન્દ્રિય વિષય સુખો પરાધીન, બાધા સહિત, વિનાશિ, બંધનાં કારણ અને સર્વ દેશકાળમાં એક સરખાં નહિ રહેવાવાળાં એવાં વિષમ છે. તેથી એ સુખો સુખ નહિ પણ વાસ્તવિક દુઃખજ છે. (પ્રવચનસાર ગા. ૭૬)

જે સુખ સ્વાધીન, આત્માને અબાધક, અવિનાશિ, અપ્રતિબંધરૂપ, અને એક સરખું ધારા પ્રવાહરૂપ હોય તે જ ખરેખર સુખ છે. અન્યત્ર સર્વ સુખાભાસ છે. ઇન્દ્રિયજન્ય વિષયાદિ સુખોમાં જીવને અનંત કાળના અધ્યાસે કરીને સુખની કલ્પના થાય છે. અને એ જ અનંત જન્મ મરણાદિ ભવ પરિબ્રમણના હેતુરૂપ અનાદિની જીવની જાંતિ છે. નિરાકુળ, નિર્મળ અને સ્વાધીન સુખનો એક સમય પણ દેવરાજ ઇન્દ્રની આખી આયુષ્યના સર્વ સમય કરતાં અત્યંત મૂલ્યવાન અને વંધ છે, એમ પૂર્વ મહાપુરુષો કહે છે. કોઈ તથારૂપ દશાવાન મહાપુરુષના ભોગ અને સંગ વિના તથા જડથી ઓસરી કંઈક જીવ સન્સુખ વાસ્તવિક દૃષ્ટિ થયા વિના એ વાતની જીવને સુપ્રતીતિ આવતી નથી.

ભાઈ ! સંસારની કોઈ એકાદ વિષયજન્ય ઇચ્છાની તૃપ્તિથી ઉત્પન્ન થતા સુખ (સુખ નહિ પણ સુખાભાસ) કરતાં અનંત અતૃપ્ત ઇચ્છાઓનું ભયંકર દુઃખ જીવ પ્રતિપળે અનુભવે છે, અને તે દુઃખે નિરંતર ભયાકુળ છે. પરંતુ ઇન્દ્રિય વિષય લુપ્થતા આડે જીવને વસ્તુ વિચાર ભણી અવકાશ જ નથી, અને તેથીજ સમ્યક્જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ જીવને પરમ દુર્લભ થઈ પડી છે.

प्रज्ञैव दुर्लभा सुष्ठु दुर्लभा सान्यजन्मनि ।

तां प्राप्य ये प्रमाद्यन्ति ते शोच्याः खलु धीमताम् ॥ ૧૪ ॥

આ સંસારમાં સદ્વિચારરૂપ બુદ્ધિ હોવી પરમ દુર્લભ છે. તેમાં પણ પરલોક હિતાર્થે ભણી બુદ્ધિ થવી તો અત્યંત દુર્લભ છે. એવી બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ જે જીવો પ્રમાદી બની રહ્યા છે તે જોઈ જ્ઞાની પુરુષોને પણ શોક અને દયા ઉત્પન્ન થાય છે.

એકેન્દ્રિય આદિથી લઈને અસંસી પંચેન્દ્રિય પર્યંત સર્વ જીવોને, તથા અપર્યાપ્ત આદિ સંસી જીવાત્માઓને તો વિચાર જ નથી. સંસાર પરિશ્રમણ કરતો જીવ એ સ્થિતિમાં ઘણો કાળ ભમે છે. એટલે પ્રથમ તો સંસીપણું જ પામવું અતિ દુર્લભ છે. કવચિત્ કોઈ જીવને બુદ્ધિની પ્રાપ્તિ થાય, તોપણ પરલોક હિતાર્થે ધર્મરૂપ વિચાર થવો એ તો અતિ અતિ દુર્લભ છે. અનંત વાર મન સહિત સંસીપણું જીવ પામે, તોપણ ધર્મબુદ્ધિ કોઈ વિરલ ભાગ્યવાન આત્માને જ પ્રાપ્ત થાય છે. કોઈ પરમ ભાગ્યોદયે સદ્ધર્મબુદ્ધિ પામીને પણ એ જ જીવો સ્વહિત ભણી પ્રમાદિત અને શિથિલ રહે છે, એ જોઈ જ્ઞાની પુરુષોને શોક થાય છે કે-અહો ! આ બિચારા જીવો કલ્યાણ કમાવાનો ખરેખરો અવસર પામીને પણ ભુલે છે. કોણ જાણે આમનું શું એ ભવિતવ્ય સર્જીત હશે? અતિ કરુણાદ્ર ચિત્તે તે મહત્પુરુષો વારંવાર કહી ગયા છે કે-હૈ પ્રિય ભવ્યો ! ધર્મબુદ્ધિ પામીને પ્રમાદ યુક્ત રહેવું એ તમને કોઈ રીતે યોગ્ય નથી. આવું માનવપણું પામવું પરમ દુર્લભ છે:—

रणुव्व जलहि पडियं मणुयत्तं तं पि होइ अइदुलहं ।

एवं सुणिच्चइत्ता मिच्छ कसायेय वज्जेह ॥

“હે ભવ્યાત્મન ! જેમ સમુદ્રના મધ્ય ભાગે પડેલું રત્ન ફરી પામવું દુર્લભ છે, તેમ તું નિશ્ચયથી માન કે-આ મનુષ્યપણું પામવું અતિ અતિ દુર્લભ છે. આવું સંસીમનુષ્યપણું પામીને તો મિથ્યાત્વ-કષાયાદિને છોડ ! (સ્વામિ, કાત્તિકેયાનુપ્રેક્ષા-ગા. ૨૬૭)”

અલભ્ય માનવ જીવનમાં બુદ્ધિને પામીને પરાક્રમી પુરુષો પણ આત્માર્થને જતો કરીને લક્ષ્મી આદિ ક્ષણવિનાશી અસત્ પદાર્થોની અભિલાષાથી રાજ સેવા કરે છે, એ જોઈ શોચપૂર્વક શ્રીચુર કહે છે કે:—

लोकाधिपाः सितिश्रुजो भुवि येन जाता-

स्तस्मिन् विषौ सति हि सर्वजनप्रसिद्धे ।

જ્ઞોચ્યં તદેવ યદમી સ્પૃહણીયવીર્યા-

સ્તેષાં બુધાશ્વષત કિંકરતાં પ્રણાન્તિ ॥ ૧૫ ॥

ધર્મના સેવનથી જીવ રાજાઓનો પણ સ્વામી થાય છે, કે જેનું બળ પરાક્રમ સ્તુતિ કરવા યોગ્ય હોય છે. એ વાત જગ પ્રસિદ્ધ છે. છતાં અજ્ઞાની મૂર્ખ જીવ લક્ષ્મીને અર્થે રાજાઓની સેવા-કિંકરપણું કરે છે તે જોઈ શોક થાય છે કે-આમ પ્રત્યક્ષ ધર્મસેવનનું ફળ હેખવા છતાં જીવો ધર્મસેવા છોડી શું કરવા રાજસેવા કરતા હશે ?

રાજ્યાદિ ઉત્કૃષ્ટપદ માત્ર ધર્મસેવનનું ફળ છે, એ વાત લોકમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે. ધર્મસાધનની સર્વ સામગ્રી મળવાથી જ ધર્મસાધન થઈ શકે છે-પોતે પરાક્રમવંત, સમર્થ અને ધર્મફળ જાણવામાં ચતુર છે, છતાં રાજ્યાદિ અનુપમ વિભૂતિની પ્રાપ્તિના અનન્ય કારણરૂપ ધર્મને નહિ સાધતાં માત્ર ધનાદિ વિનાશિ વિભૂતિના લોભથી ધર્મને જતા કરીને પણ રાજા-મહારાજ આદિની સેવા કરે છે એ જોઈ શોક થાય છે કે-જે ધર્મના પસાયે આ રાજ્યાદિ વિભૂતિસંપન્ન થયો, તે ધર્મનું સેવન છોડી આ મૂર્ખ શાથી રાજસેવા કરી રહ્યો હશે ? ધર્મસેવન છોડી અન્ય કાર્ય કરવું એ શું આ સુઅવસરે ઉચિત છે ? અરે ! ફરી આવું સાધન સામગ્રી સંપન્ન માનવપણું પામવું પરમ દુર્લભ છે, એ કેમ લક્ષમાં નહિ આવતું હોય ?

“ચત્તારિ પરમંગાણિ-દુલ્લહાણીય જન્તુણો”

“માણુસત્તં સુદ્ધ સદ્ધા સંજમંમિ ય વિરિયં”

“મનુષ્યપણું, આત્મ ઉપદિષ્ટિત શ્રુતધર્મનું શ્રવણ, તે પ્રત્યે શ્રદ્ધા, અને અંતમાં સંયમને વિષે બળ પરાક્રમનું અર્ચવું એ ઉત્તરોત્તર અતિ અતિ દુર્લભ છે. એમ જાણી ઉપરોક્ત ચાર પરમ મંગલમાંથી મળેલ મનુષ્યપણુને બાકીના ત્રણ પરમ મંગલથી અલંકૃત કરો-શોભાવો !” રાજપદ તો શું પણ તેથીએ ઉત્કૃષ્ટ અનુપમ લક્ષ્મીના હેતુભૂત ધર્મને પ્રાપ્ત કરવાની આ અપ્રાપ્ય મોક્ષમમાં કુસકા (વિનાશિ વિભૂતિ) લેવા જાણી દોડી બ્યથા કાળ બ્યથ કરવો એ સુખુદ્ધિમાનને યોગ્ય નથી. રાજ્યાદિ વિનાશિ ચપળ વિભૂતિ તો ધર્મમાર્ગે પ્રયાણ કરતાં વચ્ચે વચ્ચે સ્ફેજે આવી મળશે. એ તરફની અતિ ઘેલી આતુરતા છોડો.

ધર્મનું સ્વરૂપ-ફળ-તથા તે માર્ગ, સૂત્રકાર દર્શાવે છે:-

યસ્મિન્નાસ્તિ સ ભૂમૃતો ધૃતમહાવંશાઃ પ્રદેશઃ પરઃ

પ્રજ્ઞાપારમિતા ધૃતોક્તિધના મૂર્ધાધિયન્તે ત્રિયૈ ।

भूयांस्तस्य भुजङ्गदुर्गमतमो मार्गो निरासस्ततो

व्यक्तं वक्तुमयुक्तमार्यमहतां सर्वार्यसाक्षात्कृतः ॥ ९६ ॥

સ્લેષ અલંકારયુક્ત આ સ્લોકના બે અર્થ થઈ શકે છે. કોઈ રાજાનો સર્વાર્થ નામનો મંત્રી હોતો તેણે કોઈ કૃષ્ણ નામના રાજાનો ખબરનો જે અતિ દુર્ગમ સ્થાનમાં હોતો તે તેણે અતિ પુરુષાર્થ કરી પ્રગટ કર્યો. તે સ્થાન કે જ્યાં મોટા મોટા ગગનસ્પર્શી પર્વતો છે, જ્યાં મોટાં મોટાં વાંસાદિ વૃક્ષોનાં જંગલ છે, તીવ્ર બુદ્ધિમાનને જ જે સ્થાન ગમ્ય થાય તેવું છે, જેનાં અડોલ અને અતિ ઊંચા શિખરો જાણે ગગનને માપી રહ્યાં હોય, એવા વિસ્તિર્ણુ પર્વતો યુક્ત પ્રદેશમાં માર્ગ પણુ અતિ વિષમ અને અતિ લંબાઈ વાળો છે, જ્યાં મોટા મોટા નાગરાજ (ભયંકર-સર્પ) ઠામ ઠામ વિચરે છે, પૂર્વ પશ્ચિમાદિ દિશાઓની પણુ જે પ્રદેશમાં શુદ્ધ રહેલી અતિ મુશ્કેલ છે, આવો પ્રદેશ સર્વ સાધારણુ જનોને ગમ્ય થાય એમ કહેવું પણુ અયુક્ત છે, એવા પ્રદેશને એ સર્વાર્થ નામના મંત્રીએ પ્રગટ કર્યો, અર્થાત્ ત્યાં જઈને તે કૃષ્ણ રાજાનો મહાનિધિ જે ઘણા કાળથી અપ્રગટ અને અગોચર હોતો તે સાક્ષાત્ પ્રાપ્ત કર્યો, અને આનંદયુક્ત થયો એમ એ પ્રથમ અર્થ વિષે એ સર્વાર્થ મંત્રીની પ્રશંસા કરી-હવે સ્લોકનો બીજો અર્થ અંથકાર સ્વયં કહે છે-પ્રદેશઃ પરઃ “પ્રદેશ” એટલે ધર્મ-અને “પરઃ” ઉત્કૃષ્ટ-અર્થાત્ ધર્મ એ સર્વ પદાર્થોમાં પ્રધાન ઉત્કૃષ્ટ પદાર્થ છે. ધર્મકૃણના અસ્તિત્વને લઈને રાજા લોકો લક્ષ્મીને અર્થે પણુ વંદનીય થાય છે. લોકો તેને શિરોમણી ગણે છે. લોકો લક્ષ્મીને અર્થે તે રાજપુરુષની આગળ શીર ઝુકાવે છે. આ બધું શું છે? માત્ર એક પૂર્વ ધર્મકરણીનું કૃણ છે. એ રાજપુરુષો કે જેઓ ઈક્ષ્વાકુ આદિ ઉત્તમ વંશમાં ઉત્પન્ન થાય છે, બુદ્ધિમાન છે, વળી ઉન્નત ધન ભંડારવાળા છે, એવા રાજપુરુષો ધર્મના પસાયથી એ રાજ્યાદિ વિભૂતિથી વિભૂષિત થયા છે. એ ધર્મરૂપ પ્રદેશનો માર્ગ-દાન, વ્રત, શીલ, ત્યાગ આદિ અનેક અંગરૂપ છે, આશાથી કેવળ રહિત છે, ભુજંગ જે કામી જનો તેમને અતિ દુર્ગમ એટલે અગોચર છે, આર્થ જે શ્રી તિર્થંકરાદિ મહાપુરુષો તે પવિત્ર અને શાશ્વત સત્ય માર્ગના પ્રણેતા છે, અમારા જેવા મંદ બુદ્ધિના ધણી તે માર્ગને સર્વાંશે કહેવા અશક્ત છે. શ્રી ગણધર દેવાદિ સત્પુરુષોને સર્વદા વંદનીય-સેવ્ય એવા શ્રી તીર્થંકર દેવે એ શાશ્વત અનુપમ માર્ગ બોધ્યો છે, કે જે સર્વથી અધિક પ્રતીતિ કરવા યોગ્ય છે, યાવત્ ધારણુ કરવા યોગ્ય છે.

શરીરાદિ પર વસ્તુથી વૈરાગ્ય ઉપજાવી ધર્મ અને અધર્મ માર્ગને નિષ્કામપણે પ્રતિબોધતા એવા મુનિજનો કે જેઓની પ્રવૃત્તિ માત્ર સ્વપર ઉપકારપણે સહજપણે પ્રવર્તિ રહી છે-તેમની સર્વોત્કૃષ્ટ દશાને હે જીવ ! તું જો !

શરીરેસ્મિન સર્વાશુચિનિ बहुदुःखेपि निवसन्

व्यरंसीशो नैव प्रथयति जनः प्रीतिमधिकाम् ।

इमां दृष्ट्वाप्यस्माद्विरमयितुमेनं च यतते

यतिर्याતાख्यानैः परहितरतिं पश्य महतः ॥ ૧૭ ॥

અનેક પ્રકારનાં શારીરિક અને માનસિક તીવ્ર દુઃખ જેમાં નિરંતર રહ્યાં છે, એવા મહા અપવિત્ર શરીરમાં વસી રહેલો આ જીવ શરીરથી જરાય વિરક્ત થતો નથી, પરંતુ ઉલટો તે શરીર પ્રત્યે અધિકાધિક રાગ વિસ્તારે છે; તેમને મુનિજનો સારભૂત બોધ આપી શરીરથી વિરક્ત થવાનો યત્ન કરે છે, એવા મહા મુનિજનોની પરહિત ભણી સદોદિત સમ્યક્ અનુરાગશીલતા તો તું જો !

જેથી આપણને બીજાઓ ભલો માને અને જેમાં આપણો મનોકલ્પીત અભિપ્રાય પણ સાધ્ય થતો હોય એવો ભળતો જ બોધ આપવાવાળા તો જગતમાં ઘણા છે, પરંતુ શરીરને અપવિત્ર અને પરમ દુઃખનું કારણ પ્રત્યક્ષ જોવા છતાં પણ જે જીવો તેથી વિરક્ત થતા નથી, પરંતુ તે પ્રત્યે અતિ અતિ પ્રીતિ કરે છે, તેવા બહિષ્કૃષ્ટ જીવોને જેમ આસક્તિથી દિપકની જ્વાળામાં પડતા પતંગને કોઈ દયાવાન સજ્જન બચાવે તેમ મોહ ક્રૂપમાં પડતા બચાવી લેવાને સમ્યક્ ધર્મોપદેશ આપી શરીરથી વિરક્ત કરે તેવા પરહિતકારક વિશુદ્ધ માર્ગ ઉપદેશ કોઈ વિરલ જ હોય છે. મહાપુરુષોનો એ બોધ પ્રથમ કદાચ શ્રોતાને કટુક લાગે, તોપણ તેઓ જાણે છે કે-આ આત્મા અજ્ઞાનથી શરીરના રાગે ઘણો દુઃખી થશે, એમ ચિંતવી દયાથી ભીંજાએલ અંતઃકરણે શ્રોતાને સુખાવહ સમ્યક્ બોધ આપ્યા જ કરે છે. બાકી તેઓને અન્ય કોઈ પ્રકારની સ્મૃહા નથી. એ મહાપુરુષોની કરુણા તો જીવો ! કેવું અચિંતનીય કરુણાળપણું !

इत्थं तथेति बहुना किमुदीरितेन

भूयस्त्वयैव ननु जन्मनि भुक्तमुक्तम् ।

एतावदेव कथितं तव संकलय्य

सर्वापदां पदमिदं जननं जनानाम् ॥ ૧૮ ॥

હે જીવ! આમ છે, અને તેમ છે, એમ ઘણું કહેવાથી શું સિદ્ધિ છે? આ સંસારમાં પરિશ્રમણ કરતાં તેં આવાં શરીર તો અનંતવાર મેળવ્યાં અને છોડ્યાં—દુઃકામાં એટલુંજ કહેવાનું કે—જીવને શરીર એ જ સર્વ આપત્તિનું સ્થાન છે.

અનેક પ્રકારે દૃષ્ટાંત અને દાષ્ટાંતાદિ દ્વારા ઘણું ઘણું કહેવા છતાં તને તેની કંઈપણ અસર ન થઈ તો તેથી હવે તને ઘણું કહેવું નિષ્ફળ છે. આ અનાદિ અનંત સંસાર વાસમાં પરિશ્રમણ કરતાં એકને છોડી બીજું અને બીજાને છોડી ત્રીજું એમ ઉત્તરોત્તર અનંત શરીરો શરીરના રાગે ગ્રહ્યાં અને છોડ્યાં; છતાં હજી સુધી તે પ્રત્યેની તારી મૂર્છા નિવૃત્ત થઈ નહિ. સંક્ષેપમાં એટલું જ કહેવાનું કે—જન્મ, મરણ, ક્ષુધા, તૃષ્ણા અને રોગ આદિ સર્વ લયંકર આપત્તિનું સ્થાન એ શરીર જ છે. તેથી સર્વથા વિરક્ત થઈ કોઈ એવો ઉપાય કરવો અવશ્યક છે કે—જેથી જીવને અનંત દુઃખની ખાણરૂપ શરીરની જ ફરી પ્રાપ્તિ ન થાય.

અન્તર્વાતં વદન વિવરે શુચ્ચુર્વાતઃ પ્રતીચ્છન્

કર્માયત્તઃ સુચિરમુદરાવસ્કરે વૃદ્ધગૃધ્રદયા ।

નિષ્પન્દાત્મા કૃમિસહચરો જન્મનિ ક્લેશભીતો

મન્યે જન્મિન્નપિ ચ મરણાત્તન્નિમિત્તાદિમેષિ ॥ ૯૧ ॥

હે પ્રાણી! વિષ્ટાના સ્થાનરૂપ માતાના ઉદરમાં માતાનું આધેલું ઉચ્છિષ્ટ નિંદા અન્નમાંનું “કોઈ ખુંદ મારા મુખમાં ક્યારે પડે” એવી તીવ્ર આહનામાં ને આહનામાં ઘણા કાળ સુધી મુખ ફાડીને તું રહ્યો. વળી ઉદરનું ક્ષેત્ર અતિ સાંકડું હોવાથી હલન ચલન રહિતપણે ક્ષુધા તૃષ્ણાથી તું ઘણો કદર્થીત થયો. કૃમી અને બીજા એવા સૂક્ષ્મ જીવો ત્યાં તારા સાથી હતા. કોઈ મહાન અધિકારમય પર્વતની વિષમ કંદરા કરતાં પણ મહા લયંકર એવા એ ગર્ભાશય ક્ષેત્રમાં લગભગ નવ માસ જેટલા લાંબા વખત સુધી તું વસ્યો—કે જ્યાં હવા નહિ, પ્રકાશ નહિ, મોકળાશ નહિ, અને યોગ્ય ખોરાક પાણી પણ નહિ. હું તો એમ સમજું છું કે—એ ગર્ભવાસનાં લયંકર વિષમ દુઃખોથી અતિ કાયર થઈને ભાવી જન્મના કારણરૂપ એવા આગામી મરણથી તું વારંવાર ડરે છે. નર્કાદિકમાં શરીર સંબંધને લઈને જે દુઃખો પ્રાપ્ત થાય છે તે તો દૂર છે પણ આ વર્તમાન ઉત્તમ મનુષ્ય પ્રયાય ગ્રહણ કરતાં ગર્ભાવસ્થામાં હે જીવ! તું કેવા લયંકર દુઃખોને પામ્યો છે, તે તો વિચાર! મરણ થયા પછી નવીન શરીર ધારણ કરવું જ પડશે—અને ગર્ભ વિના જન્મ

નથી-એટલે તારે તો પુનરપિ જનમમ્ પુનરપિ મરણમ્-પુનરપિ જનનીજઠરે શક્તમ્ એ કહેવત જેવું જ થયું. અને વાસ્તવ્ય પણ એમ જ છે.

ગર્ભાવસ્થાનાં અનંત દુઃખો તેં સહ્યાં છે, એટલે એવી ને એવી ભાવિની દહેશતથી મને લાગે છે કે તું મરણથી ડરે છે. હે પ્રાણી! શરીરની ઉત્પત્તિમાં જ બે તું એવું ભયંકર દુઃખ સમજતો હોય તો હવે જેથી એવું દુઃખ ન થાય એવો ઉપાય શીઘ્ર કર! હે જીવ! આજ સુધી સર્વ પર્યાયમાં તેં તારા જ ઘાત અર્થે બધી પ્રવૃત્તિ કરી. એ તું જરા સ્વચ્છ દૃષ્ટિ કરીને બે.

अजाकृपाणीयमनुष्ठितं त्वया विकल्पमुग्धेन भवादितः पुरा ।

यदत्र किंचित्सुखरूपमाप्यते तदार्य विध्दयन्धकवर्तकीयकम् ॥ ૧૦૦ ॥

હે ભોળા પ્રાણી! તેં આ પર્યાય પહેલાં સર્વ કાર્ય “અજાકૃપા-નીયવત્” કર્યાં. કોઈ મનુષ્ય બકરીને મારવા માટે છરી ઇચ્છતો હતો-પણ બકરીએ જ પોતાની ખરીથી પોતાના નીચે દટાયલી છરી કાઢી આપી, જેથી તે જ છરીથી તે મૂર્ખ બકરીનું મરણ થયું. તેમ જે કાર્યોથી તારો ઘાત થાય-ખુદ થાય, તે જ કાર્ય તેં કર્યું-ખરેખર તું હેય ઉપાદેયના વિવેકથી રહિત મૂર્ખ છે.

આ સંસારમાં જે કંઈ કિંચિત્ સુખરૂપ ભાસતા વિષયાદિનાં સેવન છે તેને તું “અંધકવર્તકીયક” બાણુ. અર્થાત્ જેમ કોઈ આંધળો માણસ તાળી દેતાં બટારાને પકડે એ ન બનવા જેવું આશ્ચર્ય છે. તેમ એ વિષયાદિ સેવન માત્ર ક્ષણિક છે, ચપળ છે.

પોતાની જ ખરી વડે-પોતાનો જ ઘાત કરવા ઇચ્છતા મનુષ્યને પોતે જ પોતાના નીચે દટાયલી છરી કાઢીને ધરવી એ જેમ બકરાને માટે સ્વઘાતક કાર્ય છે, તેમ આ મનુષ્ય પર્યાયમાં તને જે કંઈ વિષયાદિ સેવનથી સુખજેવું ભાસે છે, અને તેથી તું એમ માની રહ્યો છે કે-આ સુખ અવસ્થા મારી આમ સદાય બની રહેશે, એમ સમજી નિશ્ચિંત થઈ રહ્યો છે, પણ એ ભરોસે નિશ્ચિંત રહેવું તને યોગ્ય નથી. તારો એ વિચાર તને જ ઘાતરૂપ છે, તેનું તને લેશ ભાન છે? એ વિષયાદિ સેવનમાં સુખ નથી જ-સુખાભાસ માત્ર છે. અને તે પણ ક્ષણિક છે. એમ બાણી તેની લુબ્ધતામાં અજ્ઞાન વડે આ અમૂલ્ય માનવ જીવનનો હીન ઉપયોગ ન કર! એથી તારો જ ઘાત થાય છે તે વિચાર! પોતાના ઉપયોગને પોતે જ મલીન કરી પોતાના જ શુદ્ધ જ્ઞાન, દર્શન, સુખાદિ ભાવ પ્રાણનો નાશ કરી આનંદ માણુવો એ પેલા બકરા જેવું સ્વઘાતક કાર્ય નહિ

તો ખીજું શું? અનાદિ કાળથી જીવ આમ જ કરતો ચાલ્યો આવે છે. ઉપયોગની મલિનતા એ જ મરણ—અને સમયે સમયે મૂર્ખ જીવ પોતાના નિર્મળ ઉપયોગને આમ એંઠો કરી ખુશી થાય છે, આવાં નિરંતર થઈ રહેલાં ભાવ મરણને પાછો પોતાનું જીવન માને છે, આનંદ માને છે, એ એક ભયંકર ઘેલછા નહિ તો ખીજું શું?

हा कष्टमिष्टवनिताभिरकाण्ड एव

चंडो विखंडयतिपंडितमानिनोऽपि ।

पश्याद्भूतं तदपि घोरतया सहंते

दग्धं तपोग्निभिरમું न समुत्सहन्ते ॥ ૧૦૧ ॥

હાય! ઘણા જ દુઃખની વાત છે કે—જેઓ પોતાને પંડિત માને છે તેવાઓને પણ એ પ્રયંત્ર કામે ઈષ્ટ સ્ત્રીઓના નિમિત્તે જ્ઞાનીપણાથી ખંડ ખંડ કરી મહા દુઃખી દુઃખી કરી નાંખ્યા, છતાં એ જ પંડિતો (જ્ઞાનીઓ) એ કામને ધીરજથી સહન કરી રહ્યા છે, પણ તેને તપરૂપ પ્રયંત્ર અગ્નિથી ભસ્મ કરવામાં જરાય ઉત્સાહવંત થતા નથી એ પરમ આશ્ચર્ય છે!

એ કામ, દેવો સુદ્ધાંત સર્વ જીવોને સતાવી રહ્યો છે, ખરેખર એ પિત્રાચ છે—વળગ્યો તેનો કેડો ન મૂકે એવો સેતાન છે. જેઓ પોતાને જ્ઞાની માને છે, તેમને પણ એ કામપિશાચ સ્ત્રીઓના નિમિત્તે શ્રષ્ટ કરી અત્યંત દુઃખી કરે છે. જેમ કોઈ બુદ્ધિમાન પુરુષને કોઈ બાણથી છેદે, ત્યારે તે બાણના મારને તો સહન કરે પણ બાણ મારનારને મિત્ર ગણી તેને મારવાનો ઉપાય ન કરે ઉલટો તેની પુષ્ટતા કરે, એ ખરેખર હાસ્ય-જનક છે. તેમ કોઈ પોતાને જ્ઞાની માને—પરંતુ તેને એ કામપિશાચ સ્ત્રીરૂપ બાણથી પીડે તેની પીડાને તો એ સહે, પણ અભિગ્રાચમાં કામને હિતરૂપ ગણી—તેને તપરૂપ (ઈચ્છાનિરોધરૂપ) બળ્લવત્યમાન જ્ઞાનાગ્નિથી ભસ્મ કરવાનો ઉપાય ન કરે ઉલટી તેની પુષ્ટતા કર્યા કરે એ એક પરમ આશ્ચર્ય છે!

કામપિશાચને સહંતર બાળવાના ઉત્સાહવંત પુરુષો શું કરે છે તે કહે છે:—

अर्थिभ्यस्तृणवद्विचिंत्य विषयान् कश्चिच्छिद्यंदक्षवान्

पापां तामवितर्पिणीं विगणयन्नादात्परस्त्वक्कवान् ।

પ્રાગેવાકુશલાં વિમૃશ્ય સુભગોઽપ્યન્યો ન પર્ય્યગ્રહી-

દેતે તે વિદિતોત્તરોત્તરવરાઃ સર્વોત્તમાસ્ત્યાગિનઃ ॥ ૧૦૨ ॥

કોઈ ત્યાગી વિષયાદિને તૃણ સમાન સર્વથા અકાર્યકારી બાણીને પુત્રાદિ વા યાચકાદિને અર્પણ કરે છે, (લક્ષ્મી આદિ) તથા કોઈ ત્યાગી લક્ષ્મી આદિ સર્વ વિષય સાધનોને પાપરૂપ અને તૃણાને વધારવાવાળાં બાણીને તેને કોઈને નહિ દેતાં જ્યાંનાં ત્યાં છોડીને પુંક વાળી આલ્યા જાય છે. ફરી પાછું વાળી તેના સામે દૃષ્ટિપાત પણ કરતા નથી. વળી કોઈ ત્યાગી તે લક્ષ્મીઆદિ વિષયસાધનોને પાપનું મૂળ અને સર્વ અકલ્યાણનું કારણ સમજીને પ્રથમથી જ તેને નહિ અહણ કરતાં પરમ સૌભાગ્ય દશાને પ્રાપ્ત થાય છે. એમ ઉપરોક્ત ત્રણે ત્યાગી પુરુષો ઉત્તરોત્તર ઉત્કૃષ્ટ છે.

પ્રથમ પ્રકારના ત્યાગીમાં કોઈ અંશે પ્રશસ્ત કષાયનો અંશ છે, જેથી કોઈને પણ આપવાના તેના પરિણામ થયા-ળીજા પ્રકારના ત્યાગીમાં એ લક્ષ્મી આદિ ઉપર એવી વિરક્તતા થઈ છે કે-તેને કોઈ અહો વા ન અહો-એને તો કશાથી પ્રયોજન નથી. ત્રીજા પ્રકારના ત્યાગીમાં એવા પ્રકારનો સર્વોત્કૃષ્ટ ત્યાગ વૈરાગ્ય વર્તે છે કે-પ્રથમથી જ તેને ભોગવવાના વા મેળવવાના પરિણામ જ સ્હેજે થતા નથી. એમ એ ત્રણે પ્રકારના ત્યાગી પુરુષો એક એકથી ઉત્કૃષ્ટ વૈરાગ્ય પરિણામયુક્ત છે. એમ ત્યાગી પુરુષો ત્રણ પ્રકારે ત્યાગ કરે છે, જો કે એ ત્રણે ત્યાગી પુરુષોમાં એ પંચ ઈન્દ્રિય વિષયના સાધનરૂપ લક્ષ્મી આદિ પ્રત્યે સ્વરૂપ પ્રતીતિ તો સમાન છે, પણ ત્યાગ પરિણામની હિનાધિકતા-અંતરંગ રાગની હિનાધીકતાને લઈને વર્તે છે. ગમે તે પ્રકારે પણ એ વિષય અને લક્ષ્મી આદિ સાધનોનો ત્યાગ કરવો-થવો શ્રેષ્ઠ છે, એવી ઉત્કૃષ્ટ સંપદાને પામીને જે સત્પુરુષો તેને વાસ્તવ્ય ત્યાગ પરિણામે છોડે છે, તેમને ધન્ય છે. એમ અંતકાર નીચેના કાવ્યથી કહે છે:—

વિરજ્ય સમ્પદઃ સન્તસ્ત્યજન્તિ કિમિહાદ્યુતમ્ ।

માવમીત્તર્કિ જુગુપ્સાવાન્ સુચુક્તમપિ ભોજનમ્ ॥ ૧૦૩ ॥

સત્પુરુષો વિરક્ત પરિણામે સર્વ વિષય સાધનરૂપ સંપદાને છોડે છે, એમાં શું આશ્ચર્ય છે? કારણ ગ્લાનિયુક્ત પુરુષ ભાવથી ભક્ષણ કરેલા ભોજનને પણ શું નથી વમતો? વમે છે.

રાગી જીવોને ત્યાગ કરવાથી દુઃખ થાય છે, અને દુઃખ સહનું એ એમને મન અતિ કઠણુ છે. તેથી તેવા સરાગી જીવો ત્યાગ કરે એ તો આશ્ચર્યયુક્ત છે, પણ વૈરાગ્ય સમેત ચિત્તવાળા પુરુષોને ત્યાગ કરવો એમાં કંઈ ખેદ થતો નથી. એમને મન તો એ ત્યાગ સહજ અને ઉલટો સુખાવહુ થાય છે, અને સુખને કોણુ નથી ઇચ્છતું? તેમનો ત્યાગ કંઈ આશ્ચર્યયુક્ત નથી. જેમ કોઈ મનુષ્યે ભોજન કર્યા પછી તેને એમ સમજાયું કે—આ ભોજનથી મારો પ્રાણુ જશે, વા રોગ થશે, તો તે મનુષ્ય ગમે તે ઉપાય કરીને પણ તે જમેલા ભોજનનું વમન કરે છે. તેમ પ્રાપ્ત વિષયોમાં પણ એમ સમજાયું કે—આ વિષયાદિના સેવનથી મારું ખરેખર અનિષ્ઠ થશે, આત્મા દિન-પ્રતિદિન રંક બનતો જઈ સ્વવીર્યથી હુંટાઈ ભાવ મરણુને પામશે, સ્વાધીનતાનો નાશ થશે—પરાધીનતા વૃદ્ધિ પામશે—આત્મજાતી હણુશે—નષ્ટ થશે, તેવી સમ્યક્ સમજણુ ભરી ઉદ્ઘાસીનતા થયે બનતા હરેક ઉપાય કરીને પણ તે લક્ષ્મી-વિષયાદિનો સમ્યક્ પ્રકારે ત્યાગ કરે છે, અને એમાં કંઈ આશ્ચર્ય પણ નથી.

હવે એ લક્ષ્મી આદિને છોડતાં જીદી જીદી પ્રકૃતિવાળા જીવો શું કરે છે તે કહે છે:—

શ્રિયં ત્યજન્ જહઃ શ્લોકં વિસ્મયં સાત્વિકમ્સતામ્ ।

કરોતિ તત્ત્વચિન્ત્રં ન શ્લોકં ન ચ વિસ્મયમ્ ॥ ૧૦૪ ॥

મૂર્ખ અને પરાક્રમ રહિત મોહી પુરુષો વશે કે કવશે એ લક્ષ્મીનો ત્યાગ કરતાં—થતાં અતિ શોક કરે છે—જુરે છે, અને પરાક્રમશીલ સાત્વિક પુરુષો વિસ્મય પામે છે, ત્યારે તત્ત્વજ્ઞાની પુરુષો તે લક્ષ્મી આદિનો ત્યાગ કરતાં શોક કે વિસ્મય પામતા નથી—એજ પરમ આશ્ચર્ય છે.

સંસારી જીવોને ધનાદિનો ત્યાગ કરતાં કે થતાં બે પ્રકારના ભાવ થાય છે. જે પરાક્રમ રહિત મોહી જીવો છે તેમને કોઈ કારણવશાત્ તે ધનાદિનો વિયોગ થાય છે ત્યારે તેઓ શોકથી અત્યંત પીડાય છે.—“અરેરે! આ કાર્ય શાથી થયું કે જેથી આ મારી પ્રિય લક્ષ્મી ગઈ ” એમ તેઓ અત્યંત ઉદ્વેગ કર્યા કરે છે, તથા પરાક્રમશીલ પુરુષોને કોઈ કારણથી વા પોતાના ઉત્સાહથી તે ધનાદિનો ત્યાગ થાય છે, ત્યારે તેમના અંતરમાં વિસ્મય થાય છે, પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાની આત્માઓને એ લક્ષ્મી આદિનો ત્યાગ કરતાં શોક કે વિસ્મય એમાંનું કંઈ પણ થતું નથી. કારણ તેઓ તે ધનાદિ પદાર્થોને વિષે સ્વપણુ માનતા જ નથી. સ્પષ્ટ

ભિન્ન પરદ્રવ્ય બાણે છે, અને પોતાથી સ્પષ્ટ ભિન્ન એવાં પરદ્રવ્યોનો ત્યાગ કરતાં શોક કે ગર્વ કરવો કેમ થટે ? તેથી જ જ્ઞાની પુરુષો શોક કે ગર્વ રહિત-ત્યાગના વિકલ્પ વિના સહજ દશાએ ત્યાગ કરે છે.

વિવેકી પુરુષો જેમ લક્ષ્મી આદિને ત્યજે છે, તેમ શરીરને પણ તજે છે. એ વાત અંતકાર કહે છે :—

વિમુક્ત્યોચ્ચૈર્ગર્ભાત્ પ્રભૃતિ મૃતિપર્યંતમસ્તિલમ્

મુધાપ્યેતત ક્લેષાશુચિમયનિકારાઘબહુલમ્ ।

બુધૈસ્ત્યાજ્યં ત્યાગાઘદિ મ્ભવતિ મુક્તિશ્ચ જઘ્નીઃ

સ કસ્યક્તુ નાલં સ્વલ્પજનસમાયોગસદૃશમ્ ॥ ૧૦૫ ॥

ગર્ભાથી લઈને છેક મરણાંત સુધી આ શરીર નિર્સ્થક કલેશ, અપવિત્રતા, ભય, તિરસ્કાર અને પાપથી ભરપૂર હોય છે—આમ વિચારી સમજી પુરુષોએ એવા વિટંબણાપૂર્ણ શરીરનો સ્નેહ સર્વથા ત્યજવા યોગ્ય છે. જો નશ્વર અને કેવળ દુઃખપૂર્ણ શરીરપરનું મમત્વ છોડવાથી આત્મા ખરેખર મુક્તદશાને પ્રાપ્ત થતો હોય, તો જગતમાં એવો કોણ મૂર્ખ છે કે—જે તેના ત્યાગ ભણી પ્રમાદ કરે ! શરીર એ ખરેખર દૂષ્ટ મનુષ્યના મેળાપ જેવું છે.

દુઃખ, ભય, અપવિત્રતા, આત્મહિનતા, અને પાપ એમાંનો એક અંશ પણ સત્પુરુષો સહન કરી શકતા નથી—પણ તેને છોડવા જ ઇચ્છે છે, સંસાર દશામાં તો એ સર્વ સંપૂર્ણપણે અને નિરંતર વર્તે છે; તેથી વિવેકી જનોએ એવા દુઃખ, અપવિત્રતા આદિથી ભરેલા શરીરને ખરેખર છોડવા યોગ્ય છે—જેમાં જીવને કોઈ પ્રકારનો લાભ ન હોય—ઉલટી પીડા હોય એને કયો મૂર્ખ છોડવા ન ઇચ્છે ? જેમ દુષ્ટ જનનો જરા પણ સંબંધ દુઃખકર્તા થઈ પડે છે, તેમ આ શરીર સંબંધ પણ દુઃખદાયક સમજીને તે પરનું મમત્વ સર્વથા છોડવા યોગ્ય છે.

શરીર રાખ્યું રહે તેમ નથી. આ જગતમાં ગમે તેટલા ભગીરથ પ્રયત્ને પણ તેને કોઈ રાખી શક્યા છે ? હે જીવ ! રાત્રી દિવસ તેજ દેહ અને દેહાર્થ મમત્વને લઈને તું સ્વાત્મબોધથી વંચિત રહે છે. દેહની માયા વિસારી સ્વરૂપ વિશરામી થયે જ તને વાસ્તવિક સુખના કિનારાની આંખી થશે. પરિણામે તું સુખી થઈશ. માટે દેહ પ્રત્યેનું મમત્વ છોડ !

હવે રાગાદિ સર્વ વિભાવોને છોડવા અંતકાર સંબોધે છે :—

કુબોધમાદિવિવેષ્ટિતૈઃ ફલમ્
ત્વયાપિ ભૂયોજનનાદિ લક્ષણમ્ ।

પ્રતીહિ મન્યપ્રતિલોમવર્તિભિ-

ર્ચુર્લ્લક્ષણમ્ ॥ ૧૦૬ ॥

હે ભગ્ય! તું અજ્ઞાન અને રાગાદિપૂર્ણ વિરૂદ્ધ ચેષ્ટાઓ વડે વારંવાર જન્મ મરણાદિ ક્રીડાને પામ્યો, હવે કોઈ એવીજ પ્રતીતિ કર કે જેનાથી વિપરિત પ્રવૃત્તિ કરી વિલક્ષણ ક્રીડાને તું પ્રાપ્ત થાય.

“જે કારણથી જે ક્રીડા નીપજે તેનાથી ઉલટાં કારણથી ઉલટું ક્રીડા થાય.” એ વાત લોકમાં પણ પ્રચલિત છે. જેમ ગરમીથી થયેલો રોગ શીતોપચારથી નાશ થાય છે, તું અજ્ઞાન અને અસંયમે કરીને જ જન્મ મરણાદિ ક્રીડાને પામ્યો, જે કારણથી એકજ વાર કોઈ કાર્ય થાય ત્યાં તો કદાચ એમ પણ જ્રમ થાય કે-આ ક્રીડા કોઈ બીજા જ કારણથી થયું હોયું જોઈએ, પરંતુ સંસારી જીવોને તો વારંવાર અજ્ઞાન અને અસંયમનું સેવન પ્રત્યક્ષ જણાય છે, અને તેથી જન્મ મરણાદિક દુઃખો પણ વારંવાર દેખાય છે. એટલે આ નિર્ણય કાંઈ જ્રમ નથી. જેમ કોઈ વસ્તુ ખાવાથી તુરંતજ કોઈ રોગ ઉત્પન્ન થાય તો સમજવું કે-આ રોગનું કારણ તે ખાધેલી વસ્તુ છે. બીજાને તે પ્રમાણે થયું હોય, અને તને ન થયું હોય તો કદાચ જ્રમ મનાય. પણ તું જ પોતે વિચાર કે-હું કેમ પરિણમી રહ્યો છું! અને શું ક્રીડા અનુભવી રહ્યો છું! હે ભાઈ! સ્થિર વિચાર કરતાં આ ક્રીડા જો તને યુરં લાગતું હોય તો હાલ તું જે અજ્ઞાનાદિ ભાવે પરિણમી રહ્યો છે, તેમ પરિણમવું છોડી દે. અને એ અજ્ઞાન અને અસંયમથી ઉલટ સમ્યક્જ્ઞાન, ચારિત્રનું ભક્તિથી સેવન કર! કે જેથી એ જન્મ મરણાદિ ક્રીડાથી ઉલટા અવિનાશિ સુખરૂપ મોક્ષ ક્રીડાને તું પ્રાપ્ત થાય. આ કાંઈ જ્રમ નથી. સમ્યક્જ્ઞાન-ચારીત્રને સેવવાવાળા જીવો જગતમાં બહુ થોડા છે. તેમને અનાદિ અજ્ઞાન અને અસંયમ-જનિત આકુળતા મટીને કોઈક અંશે વાસ્તવ્ય સુખ અનુભવાય છે, તે ઉપરથી એ સમ્યક્જ્ઞાન ચારિત્રના યથાર્થ અને પૂર્ણ સેવનથી પૂર્ણ સ્વાધીન સુખ પ્રાપ્ત થાય, એમ સ્પષ્ટ પ્રતીતિમાં આવે છે. જેમ કોઈ ઔષધીના સેવનથી રોગ ઘટતો જણાય તો એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે કે-આજ ઔષધીના સેવનથી અવશ્ય સર્વથા રોગ મટી પૂર્ણ આરોગ્યતા પ્રાપ્ત થશે, એટલે નિશ્ચિત છે કે-સમ્યક્જ્ઞાન-ચારિત્રના યથાર્થ સેવનથી સર્વ દુઃખનો ક્ષય થઈ પૂર્ણ સ્વાધીન અને શાશ્વત સુખ પ્રાપ્ત થાય છે.

અંતકાર એ જ સ્વાત્મશાંતિરૂપ શાશ્વત સુખને ઈચ્છતા મુમુક્ષુને તે કુળની પ્રાપ્તિના માર્ગ લક્ષી પ્રેરણા કરતાં કહે છે કે:—

દશાદમત્યાગસમાધિસંતતેઃ પથિ પ્રયાહિ પ્રગુણં પ્રવત્નવાન ।

નયત્યવશ્યં વચસામગોચરં વિકલ્પદૂરં પરમં કિમપ્યસૌ ॥ ૧૦૭ ॥

સ્વપર જીવોની કરુણા તે હયા, ઈદ્રિય અને મનનો નિરોધ તે દમ, પરિશ્રમને છાંડવો તે ત્યાગ અને વીતરાગ દશારૂપ પરિણામ સુખમાં નિમગ્નતા તે સમાધિ. એ હયા, દમ, ત્યાગ અને સમાધિરૂપ સન્માર્ગ વિષે તું ચતુર્પૂર્વક અને નિષ્કપટ પરિણામે પ્રવર્ત. એ પવિત્ર માર્ગ તને અનિર્વચનીય અને નિર્વિકલ્પ શુદ્ધ ચૈતન્યપદને વિષે સ્થાપન કરશે કે જે પદ તારા શાશ્વત અવિચ્છિન્ન સુખની પરિસીમા છે.

જેમ કોઈ મનુષ્ય પોતાને ઇષ્ટ નગરના ખરેખરા માર્ગને વિષે સીધો ચાલ્યો જાય તો તે પોતાને ઇષ્ટ નગરે અવશ્ય પહોંચશે. તેમ સમ્યક્જ્ઞાન ગર્ભિત હયા, દમ, ત્યાગ, અને સમાધિ આદિ સત્ય મોક્ષ-માર્ગે નિષ્કપટપણે પ્રવર્તે તો ખચીત યથાખ્યાત ચારિત્રદશા પ્રગટીને મુક્તદશાને પ્રાપ્ત થાય એ નિશ્ચય છે. “હું સાધન કરું-પણ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત ન થાય તો!” એવા ભ્રમથી તું મોક્ષમાર્ગથી શિથિલ ન થા! એ સત્ય સાધનોથી તને અચર્ય યથેષ્ટ સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ થશે-અરે તું પોતે જ તે સિદ્ધિ સ્વરૂપ બનીશ તારો અને તને વાંછિત સિદ્ધિ પ્રત્યેનો વર્તમાન ભેદ સર્વથા મટી જશે અને તું પરમાનંદમય બનીશ. વિશેષ શું કહું!

વિવેકપૂર્વક પરિશ્રમ ત્યાગરૂપ સન્માર્ગ જીવને અવશ્ય મુક્ત દશા પ્રાપ્ત કરાવે છે, એમ અંતકાર કહે છે:—

વિજ્ઞાનનિહતમોહં કુટીપ્રવેશો વિશુદ્ધકાયમિવ ।

ત્યાગઃ પરિગ્રહાણામવશ્યમજરામરં કુરુતે ॥ ૧૦૮ ॥

જેમ પવન સાધન વિષે કુટીપ્રવેશ નામની યોગક્રિયા છે, તેમ સમ્યક્જ્ઞાનરૂપ તીક્ષ્ણ ધારા વડે જેમણે મોહનો નાશ કર્યો છે, અને જેમના શરીરાદિ યોગ વિશુદ્ધ વર્તે છે, તેવા જીવોનો પરિશ્રમ ત્યાગ અવશ્ય તેમને અજર અમર બનાવે છે.

હેય, જ્ઞેય, અને ઉપાદેય યુદ્ધિરૂપ તીક્ષ્ણ ભેદ વિજ્ઞાન વડે મોહનો નાશ કરવો એજ સમ્યક્જ્ઞાનગર્ભિત સમ્યક્દર્શન છે. તે સાથે બાહ્યાભ્યંતર પરિશ્રમનો ત્યાગ થવો-તે સમ્યક્ ચારિત્ર છે. એ ત્રણે રત્નોનો આત્માથી અનન્ય ભાવે અંગિકાર થવો એજ સાક્ષાત મોક્ષમાર્ગ છે. એવા અપૂર્વ

મોક્ષમાર્ગને પ્રાપ્ત થયેલો જીવ અવશ્ય નિર્મલ, નિષ્કલંક, નિરંજન, અને સ્વાભાવિક કેવળ સમ અવસ્થિત શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ શાશ્વત નિજપદને વિષે સ્થિત થઈ મુક્ત દશાને પ્રાપ્ત થાય એ નિઃસંદેહ છે.

અહિં અંતકાર વિવેકપૂર્વક પરિગ્રહ ત્યાગ કરવા બોધ કરે છે. તેનો હેતુ-પરિગ્રહના વાસ્તવિક સ્વરૂપને સમજ્યા સિવાય એ જ પરિગ્રહની વધુ કામનાની ઈચ્છા અને રસે કરી અથવા “આથી મારું કલ્યાણ થશે” એવી માત્ર બોધબુદ્ધિએ ગ્રહાઈ જીવે પૂર્વે ઘણીવાર માત્ર બાહ્ય પરિગ્રહ ત્યાગ કર્યો છે. તેમ લોક સમુદાયમાં પણ પરિગ્રહ ત્યાગી કહેવાયો છે. એમ પરિગ્રહનો પૂર્વે ઘણીવાર ત્યાગ કર્યા છતાં સંસાર કાયમ રહ્યો છે. પણ “મુછાં પરિગ્રહ” એ ટુંકું પણ મહાં ભાવસૂચક સૂત્ર જીવની દૃષ્ટિમાં સમજાઈ-પરિગ્રહનું વાસ્તવિક દુઃખ જણાઈ, પરિગ્રહ, પરિગ્રહ હેતુ, પરિગ્રહી, અને પરિગ્રહનું કૃણ એનો વાસ્તવ્ય વિવેક થઈ જીવ જો એક જ વાર બાહ્યાભ્યંતર પરિગ્રહને છોડે તો અવશ્ય તદ્દભવે અથવા ભાવી એવા થોડા સમયમાં ક્રમે કરી અપરિગ્રહરૂપ નિજ નિરાકુળ દશાને પ્રાપ્ત થાય.

વિવેકપૂર્વક ત્યાગ કરનારા પુરુષોમાં પણ સર્વોત્તમ ત્યાગી પુરુષની પ્રશંસારૂપ કાવ્ય કહે છે:—

અમુક્તવાપિ પરિત્યાગાત્સ્વોચ્છિષ્ટં વિશ્વમાસિતમ્ ।

येन चित्रं नमस्तस्मै कुमारब्रह्मचारिणे ॥ ૧૦૯ ॥

લોગને લોગબ્યા વિના જ અને સ્વાભાવિક વિષયો પ્રત્યેના ત્યાગ પરિણામથી સમસ્ત વિષયોને જેમણે પોતાની અનંત વારની એંઠ સમાન ગણ્યા છે, એવા શ્રી કુમાર બ્રહ્મચારીને મારા નમસ્કાર હો !

પૂર્વે ત્રણ પ્રકારના ત્યાગી કહ્યા છે, તેમાં જેને લોગ સામગ્રીનું નિમિત્ત પ્રાપ્ત થયું છે, પરંતુ અંતરંગમાં લોગાદિ પ્રત્યેના ઉત્કટ વૈરાગ્ય પરિણામને લીધે તેને લોગબ્યા વિના જ વિકલ્પ રહિત દશાએ જે છોડે છે, અર્થાત્ બાળ અવસ્થામાં જ બાહ્યાભ્યંતર દીક્ષા શિક્ષાની સાપેક્ષતા સહિત ધારણ કરે છે તે જ સર્વોત્કૃષ્ટ ત્યાગી છે. લોગાદિને ગ્રહણ કરી પછી જેઓ છોડે છે, અથવા લોગાદિ સામગ્રી પ્રયત્ન કરવા છતાં નહિ મળવાથી તેથી ખેદ પામી તે લોગાદિ પ્રત્યે ઉપેક્ષિત થઈ તેને છોડે છે-તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. પરંતુ લોગનું પૂર્ણ નિમિત્ત પ્રાપ્ત થવા છતાં તેને લોગબ્યા સિવાય કે લોગવવાની વૃત્તિ સિવાય જેઓ તેને છોડે છે તેમને ધન્ય છે, અને એ જ મોટું આશ્ચર્ય છે ! જેમ કોઈ

પુરુષની આગળ તમે ઈષ્ટ સુંદર લોજન ધર્યું, તે પુરુષે તેને પોતાની અનંત વારની એંઠ સમજી નહિ ગ્રહણ કરતાં છોડ્યું, તેમ સર્વ પ્રાપ્ત-વિષયોને નહિ લોગવતાં નિવિકલપ પરિણામે જોણે છોડ્યા-પોતાની અનંત વારની એંઠ સમાન ગણ્યા-એવા તે કુમાર બ્રહ્મચારીને હું નમસ્કાર કરું છું.

હવે અંધકાર ચારિત્રનું વર્ણન કરે છે:—

अकिंचनोऽहमीत्यास्व त्रैलोक्याधिपतिर्भवे: ।

योगिगम्यं तव प्रोक्तं रहस्यं परमात्मन: ॥ ૧૧૦ ॥

હે જીવ! હું અકિંચન છું, અર્થાત્ માફ કરી પણ નથી. એવી સમ્યક્ ભાવનાપૂર્વક તું નિરંતર રહે. કારણ એજ ભાવનાના સતત ચિંતવનથી તું ત્રેલોક્યનો સ્વામી થઈશ. આ વાત માત્ર શ્રી યોગીશ્વરે જ જાણે છે. એ યોગીશ્વરેને ગમ્ય એવું પરમાત્મતત્ત્વનું રહસ્ય મેં તને સંક્ષેપમાં કહ્યું.

અજ્ઞાનના ઉદયથી જીવને પર પદાર્થ વિષે મમત્વ થયા કરે છે પરંતુ જે પર છે તે કોઈ પ્રકારે કરીને પણ નિજરૂપ થવાનું નથી. પર પદાર્થની મમત્વ ભાવનાને યોગેજ અનાદિ કાળથી જીવ હીનસત્ત્વ થઈ રહ્યો છે. “કોઈ પણ દ્રવ્ય માફ નથી.” એમ જ્યારે સમ્યક્ પ્રકારે વિશિષ્ટ ભાવના સતતપણે જીવને વિષે જાગ્રત થશે ત્યારે તે જ સમયે જીવ ત્રેલોક્યનો નાશ થશે. આ સુખ રહસ્ય માત્ર યોગી પુરુષે જ જાણે છે—અનુભવે છે, ને તે મેં આજે તને સંક્ષેપમાં કહ્યું. પર પદાર્થના મમત્વમાં અનાદિ કાળથી હીન-હીન બનવા છતાં એક પણ પદાર્થ આજ સુધી તારો કે તુજરૂપ થયો હોય એમ શું તને લાગે છે? ના. તો પછી તેના જ વ્યર્થ વિકલ્પમાં શું સાધ્ય છે? અથવા શું તને માત્ર કૈંઈ હઠ જ છે? કે જેથી તું અનાદિ કાળથી પરને પોતાપણે પરિણમાવવા મથે છે! ભાઈ! રેતીને ગમે તેટલા પ્રયત્ને પીલવા છતાં તેમાંથી તેલની પ્રાપ્તિ કહી પણ થશે? અર્થાત્ રેતનું શું તેલ બનશે? નહિ જ. હવે તો હે જીવ! અનાદિ કાળથી બની રહેલી એવી પર પદાર્થને વિષેની નિજ બુદ્ધિ છોડી સ્વને વિષે સ્વ બુદ્ધિરૂપ પરમ અકિંચન ભાવને તું ગ્રહણ કર! એ તને અમારી ટુંકી પણ હિતકર શિક્ષા છે. કવિવર બનારસીદાસ પણ કહે છે કે:—

પુફ્ફલ પીંડ ભાવ રાગાદિ, ઈનસેં નહિ તુમ્હારો મેલ;

એ જડ પ્રમટ શુપત તુમ ચેતન, જૈસે લીજ તીલ અરૂ તૈલ.

(ભાષા સમયસાર)

હવે તપ આરાધનાનું સ્વરૂપ શ્રી અંથકાર કહે છે:—

દુર્લભમશુદ્ધમપસુસ્વમવિદિતમૃતિસમયમલ્યપરમાયુઃ ।

માનુષ્યમિદૈવ તપોમુક્તિસ્તપસૈવ તત્ત્વઃ કાર્યમ્ ॥ ૧૧૧ ॥

હે જીવ! માનવ પર્યાય અતિ દુર્લભ છે, અપવિત્ર છે, સુખ રહિત છે, મરણ સમય અનિશ્ચિત છે, અને આયુ અદ્ય છે; તેથી જ આ મનુષ્ય પર્યાય (લોગને યોગ્ય નહિ પણ) તપને જ યોગ્ય છે. તપથી નિર્જરા થાય છે અને નિર્જરાથી મુક્તદશા પ્રાપ્ત થાય છે; તેથી આ મનુષ્ય પર્યાયમાં જ તારે તપ અભ્યાસીત-સંસ્કારીત કરી લેવું એ જ યોગ્ય છે.

આત્માનું વાસ્તવિક હિત મોક્ષ છે. તેની પ્રાપ્તિ તપ વિના નથી. સમ્યક્ પ્રકારે જ્ઞાનચારિત્રપૂર્વક તપ કરે તો સાક્ષાત્ મોક્ષમાર્ગ પ્રાપ્ત થાય. તે તપ માત્ર આ માનવ પર્યાયમાં જ બની શકે એમ છે. કહ્યું છે કે:—

દેવા વિસયપસત્તા ધારયા તિષ્ઠદુઃસ્વસંતત્તા

તિરયા વિવેયવિયુક્તા મણુસાણં ધમ્મસંપ્પત્તી (ક્ષેપક)

દેવો વિષયાસક્ત છે, નારકી તીવ્ર દુઃખે નિરંતર તમાયમાન છે, તિર્થંચો વિવેક રહિત છે, માત્ર એક મનુષ્ય પર્યાયમાં ધર્મ પ્રાપ્તિ સંભવિત છે. મનુષ્ય પ્રયાંય પણ વારંવાર પામવો અતિ અતિ દુર્લભ છે. એવો અલભ્ય માનવ દેહ પામવા છતાં તેને તપરૂપ સન્માર્ગે નહિ લગાવતાં જેઓ વ્યર્થ જવા દે છે, તે જીવોને અનંતાનંત કાળે પણ ફરી એ માનવ પર્યાય પ્રાપ્ત થવો પરમ દુર્લભ છે. મનુષ્ય પર્યાયમાં પણ દેવવત્ ઉત્તમ લોગાદિ સુખ છોડી તપમાં પ્રવર્તવું એ અત્યંત દુર્લભ છે અને અહિં તો કેવળ શારીરિક અને માનસિક દુઃખોની મુખ્યતા વર્તે છે. તો પછી તેવા દુઃખોને છોડીને તપ કરવામાં ખેદ શો? વળી મનુષ્યમાં પણ શરીરની સુંદરતા દેવોના જેવી ધાતુ ઉપધાતુથી રહિત વૈકીયક હોત તો તો તપ વડે તે સુંદરતા બગડવાનો જીવને ભય રહે! પણ મનુષ્ય શરીર તો માત્ર ધાતુ-ઉપધાતુ-મલ-મુત્ર-પુરિષ આદિ નિધ અને અત્યંત ગ્લાની યોગ્ય વસ્તુઓનું ભરેલું મહા અપવિત્ર છે. કહો કે સાક્ષાત્ કહોવાટવાળા મેલની કેવળ મૂર્તિ છે. એમાં વળી કઈ સુંદરતા બગડી જવાની હતી! અને તેને મલિન થવાનો ભય શો? કે તને એ શરીરને તપ વિષે લગાવતાં સુંદરતા બગડવાનો કે મલિન થવાનો ભય રહે છે? સુંદરતા અને સ્વચ્છતા તો આત્માની છે, શરીરની નથી. વળી દેવોની માફક કદાપી મરણનો સમય નિશ્ચય હોત તો “ઓડાક

વખત નિશ્ચિંત રહી પછી તપ કરીશું” એ ભાવના તારી કોઈક પ્રકારે માન્ય થાત. પણ એ મનુષ્ય જીવનના અંતકાળનો કોઈ નિશ્ચયજ નથી કે અમુક કાળે જ તે પડશે. વળી ઉત્કૃષ્ટ આયુ હોત તો એમ પણ જીવને દિલાસો રહે કે—“ચાલો આગળ તપ કરીશું” પણ આયુ અતિ અલ્પ છે. આમ સર્વ પ્રકારે જોતાં મનુષ્ય પર્યાયમાં ધર્મપ્રવૃત્તિ કરવી કે થવી એ વીજળીના ઝળકારે સોયના નાકામાં દોરો પડેલી લેવા જેવું છે. આવા અલભ્ય અવસરે તો શિદ્ધ અપ્રમાદી થઈ તપ વિષે ઉઘમ્મી થવું એ જ યોગ્ય છે.

હે જીવ! જે અલભ્ય અને અમુલ્ય માનવ દેહે સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રપૂર્વક તપ આરાધનાનો લાભ પ્રાપ્ત થાય તે જ માનવ દેહ સાર્થક છે. ધન્ય છે-કૃતાર્થ છે.

હવે દ્વાદશાંગ તપ વિષે મોક્ષનું નિકટ સાધન ધ્યાનરૂપ અભ્યંતર તપ છે. તેનું ધ્યેય તથા રૂળ વિગેરેનું અંથકાર વર્ણન કરે છે:—

આરાધ્યો ભગવાન જગત્ત્રયગુરુવૃત્તિઃ સતાં સમ્પત્તા

ક્લેશસ્તશ્ચરણસ્મૃતિઃ ક્ષતિરપિપ્રપક્ષયઃ કર્મણામ્ ।

સાધ્યં સિદ્ધિસુખં કિયાન્ પરિમિતઃ કાલો મનઃસાશ્વધમ્

સમ્યક્ ચેતસિ ચિંતયન્તુ વિધુરં કિં વા સમાપ્તૌ બુધાઃ ॥ ૧૧૨ ॥

સમાધિ વિષે ત્રૈલોક્ય ગુરુ ભગવાન એ આરાધના છે, સંત પુરુષો જેને નિરંતર પ્રશંસે છે એવી ઉત્તમ પ્રવૃત્તિ એ કાર્ય છે, ભગવાનના ચરણોનું સ્મરણ કરવા માત્ર સ્વલ્પ જેમાં શ્રમ છે, કર્મ પ્રકૃતિઓનો નાશ થવો એ રૂપ જેમાં ખર્ચ છે, સાધનાનું રૂળ સર્વ પ્રતિબંધરૂપ દ્વંદ્વનો અભાવ થઈ મોક્ષ દશારૂપ સુખ છે, અને માત્ર પરિમિત (થોડા) કાળ સુધી મનનું જેમાં સાધન કરવાનું છે, તો હે જ્ઞાની! તું અંતઃકરણથી જરા સમ્યક્ વિચાર તો કર કે—સમાધિ વિષે હું ખું શું છે?

કોઈ એમ સમજે છે કે—“તપમાં કષ્ટ છે, અને કષ્ટ અમારાથી સહન થતું નથી.” તેને શ્રી આચાર્ય મહારાજ સમજાવે છે કે—સર્વ તપમાં પરમ વિશુદ્ધ તપ શુદ્ધાત્માનું ધ્યાન છે, એવા ઉત્કૃષ્ટ પણ સરલ તપમાં ભાઈ! શું કષ્ટ છે તે તો જરા વિચાર! જો કોઈ નીચની સેવા કરવાની હોય તો જીવને લલ્લ આદિ ખેદ થાય, પણ આ ધ્યાનરૂપ તપમાં તો ત્રૈલોક્ય નાથ શ્રી અહંત ભગવાન કે જેઓ પરમ વિશુદ્ધ પરમાત્મા છે, એવા સર્વોત્કૃષ્ટ ઉજવળ આત્માનું આરાધન છે. તેમાં વળી લલ્લરૂપ ખેદ શાનો? વળી કોઈ નીચ કાર્ય કરવાનું હોય તો

તો ખેદ થાય, પરંતુ જે પ્રવૃત્તિને સંત પુરુષોએ નિરંતર પ્રશંસી છે, તેવી નિર્મળ પ્રવૃત્તિ અંગીકાર કરવાની છે, તેમાં ખેદ હોય ? વળી કંઈ કલેષ સહન કરવાનો હોય તોપણ ખેદ થાય, પણ અહીં તો ભગવાનના ચરણરૂપ આચરણનું સ્મરણ-ચિંતન માત્ર કરવાનું છે, તેમાં કલેષ ક્યાંથી હોય ? તથા સાધન કરતાં જો કંઈ આપણું ધન જતું હોય તો વખતે દુઃખ થાય, પણ અહીં તો જેનો સર્વથા નાશ કરવો જ ઇષ્ટ છે, કે જે જીવના સુખને જ પ્રતિબંધક છે, તેનો જ નાશ કરવાનો છે તેમ થતાં ભય હોય ? અર્થાત્-કર્મ પ્રકૃતિઓનો નાશ થાય એ રૂપ ખર્ચ છે, પણ પોતાનું જેમાં કાંઈ ખર્ચ થતું નથી. વળી સાધનનું જો જરા જેટલું તુચ્છ ફળ હોય તો તો આપણને કાંઈ કાર્યકારી ઓછું હોય, પણ અહીં તો ધ્યાનનું ફળ સર્વોત્કૃષ્ટ મોક્ષ છે, એ શું થોડું કાર્યકારી ફળ છે ? વળી સાધનનો કાળ જો લાંબો હોય તોપણ વખતે ખેદ થાય-પણ ધ્યાનનો કાળ પણ થોડો છે, તેમાં ખેદ શાનો ? સાધન પરાધીન હોય તોપણ ખેદ થાય, પણ અહીં તો પોતાના મનરૂપ સ્વાધીન સાધન વડે સર્વોત્કૃષ્ટ સાધ્યની સિદ્ધિ કરવાની છે, તેમાં ખેદ શાનો ? વળી જ્યાં ત્યાં સાધ્યને અર્થે શ્રમણ કરવાનું હોય તો કદાપી થાક લાગે, પણ અત્રે તો અન્ય વિચારથી છોડાવી ચિત્તને એક શુદ્ધાત્માને વિષે જ લગાવવાનું છે. તેમાં ખેદ કે શ્રમનો સંભવ જ નથી. તો હે ભાઈ ! આપું સરલમાં સરલ ધ્યાનરૂપી તપ કરવું તેમાં તને ખેદ કે શ્રમ જેવું શું ભાસે છે ? તુંજ વિચાર કર, અને તપમાં અનાદર ના કર ! અહીં શિષ્ય પૂછે છે કે-ધ્યાન વિષે તો કષ્ટ નથી, પણ અનશનાદિ તપ વિષે તો જરૂર કષ્ટ છે. (ઉત્તર) અનશનાદિ તપમાં તો ત્યારે જ કષ્ટ થાય છે કે-જ્યારે તે સરલ સ્વાભાવિક અને જ્ઞાનોદ્દાસ સિવાય ખેંચી તાણીને કરવું પડે ! પણ અત્રે તો પરિણામ પ્રમાદી ન થાય, કલેષરૂપ ન થાય, તેમ ધ્યાનની સિદ્ધિના અર્થે ઉદ્દાસ પૂર્વક કરવામાં આવે છે, તેથી તેમાં કષ્ટ ન હોય. વળી જે જીવો એ અનશનાદિ તપમાં કલેશ અને કષ્ટ દેખે છે, તે માત્ર તેઓનો અભ્યંતર પ્રમાદ જ છે. જીવો કૃષિકાર આદિ સંસાર પરિણામી જીવો કષાયવશ તેવાં અનશનાદિ કે તેથી પણ વિપુલ કષ્ટ રાજી ખુશીથી ઉદ્દાસસહ ક્યાં નથી વેઠતા ? તો પછી આત્મસ્વભાવની નિર્મળતાના હેતુભૂત એ અનશનાદિ તપ તને શું કષ્ટરૂપ લાગે છે ? તપ કષ્ટરૂપ લાગવાનું કારણ માત્ર તારી તે પ્રત્યે અરુચી છે. ધનાદિ વિનાશિ વસ્તુઓની પાછળ અજ્ઞાન અને મોહવશે ઘેલો બનેલો-પરાધીન થયેલો જીવ કેટલું કષ્ટ, કેટલો ખેદ, કેટલું અપમાન, અને કેટલી પરાધીનતા સહન કરે છે. અને એટલું બધું જીવન પર્યંત સહન કરવા છતાં પણ

બહલામાં શું મેળવે છે? તેનો જો ખ્યાલ કરવામાં આવે તો એ અનંત અતીન્દ્રિય પરમાનંદરૂપ સ્વાધીન શાશ્વતસુખની પ્રાપ્તિને અર્થે જે સહન કરીએ તે થોડું જ છે અર્થાત્ કંઈ જ નથી એમ સ્પષ્ટ અનુભવમાં આવશે.

હવે ધનાદિની તુચ્છતાપૂર્વક અંતકાર તપના અપૂર્વ મહિમાનું વર્ણન કરે છે :—

દ્રવિણપવન્ત્રાધ્માતાનાં સુખં કિમિહેક્ષતે

કિમપિ કિમયં કામવ્યાધઃ સ્વલીકુરુતે સ્વભઃ ।

ચરણમપિ કિં સ્પૃહ્દં શક્તાઃ પરાભવપાંશવો

વદત્ તપસોઽપ્યન્યન્માન્યં સમીહિતસાધનમ્ ॥ ૧૧૩ ॥

હે જીવ ! માત્ર ધનેષણરૂપી નિરંતર ચાલી રહેલી ધમણના પવનથી વધી ગયેલા તૃણાગ્નિ વડે તમાચમાન થઈ રહેલા જીવોને અહીં પણ આપણે વિવેકથી જોતાં શું સુખ દેખીએ છીએ? હુષ્ટ કામરૂપ આહોડી આત્માનો પ્રતિપળે શિકાર કરી રહ્યો છે, અસહ્ય કષ્ટ આપી રહ્યો છે, એ કષ્ટરૂપ ધુળ નિર્મળ નિષ્કલંક ચારિત્રને સ્પર્શ કરવાને શું સમર્થ થાય? નહિ જ. તો પછી વાંચ્છિત અર્થને સિદ્ધ કરવામાં તપ સિવાય બીજો કયો ઉપાય શ્રેષ્ઠ માનવા યોગ્ય છે?

જગતમાં જે જીવો ધનવાન છે, કામવાસનાથી નિરંતર પીડિત છે, અને તપ કરવામાં કષ્ટ માની રહ્યા છે, તે જીવોને સંસારમાં કદી પણ સુખ હોઈ શકે નહિ. સુખ તો માત્ર ઇચ્છા નિરોધરૂપ સમ્યક્ તપમાં જ સમાયેલું છે. તપના યોગે સંસારી વિનાશિ વિષયાદિ પદાર્થોની ચાહના દૂર થવાથી આત્મપરિણામમાં નિરાકુળતા ઉત્પન્ન થઈ યથાસંભવ પરિતોષપાત્રું વર્તે છે. અને આ લોકમાં જ સાક્ષાત્ સુખનો અનુભવ થાય છે, પર પદાર્થો પ્રત્યેની ભાવના-ચાહના મટવાથી આત્મા અપ્રતિબંધ થઈ જગતના સર્વ દ્વંદ્વથી રહિત થઈ નિર્વાણપદરૂપ પરમ નિઃશ્રેયસને પ્રાપ્ત થાય છે. એથી સુનિશ્ચિત છે કે—આ લોક અને પરલોકમાં સુખની પ્રાપ્તિનું વાસ્તવિક કારણ એક સમ્યક્ તપ સિવાય બીજું કોઈ નથી.

એ જ અર્થને અંતકાર પુષ્ટ કરે છે :—

इहैव सहजान् रिपून्विजयते प्रकोपादिकान्

गुणाः परिणमन्ति यानसुभिरप्ययं वाञ्छति ।

પુરશ્ચ પુરુષાર્થસિદ્ધિરચિરાત્ સ્વયં 'યાયિની

નરો ન રમતે કથં તપસિ તાપસંહારિણિ ॥ ૧૧૪ ॥

અનાદિ કાળથી આત્માની પાછળ પિશાચની માફક લાગી રહેલા ક્રોધાદિ પ્રબળ વૈરીઓ તપના પ્રભાવથી તત્કાલ જીતી શકાય છે અને પ્રાણને સાટે પણ ન પ્રાપ્ત થાય તેવા દુઃખપ્રાપ્ત સમ્યક્ ગુણો શિઘ્ર પ્રગટ થાય છે. તથા ભાવિમાં મોક્ષ પુરુષાર્થની સ્વયંમેવ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. તો એ અનંત આતાપને શિઘ્ર સંહારવાવાળા તપ વિષે કયો પુરુષ ન રમે ? રમે જ. વિવેકી અને કલ્યાણના પીપાસુ આત્માઓને માટે તપ એ એક આનંદદાયક ક્રીડા વન છે. ત્યાં ખેલ કે કલેષ શાનો હોય ?

જે કાર્યથી ભાવિમાં હાનિ થાય અને વર્તમાનમાં લાભ થાય-અથવા વર્તમાનમાં હાનિ થાય પણ ભાવિમાં મહદ્ લાભ થાય તેવાં કાર્યો વિષે જીવ અનુરાગશીલ થાય છે. એમ જગતવાસી જીવોની પ્રવૃત્તિ જોતાં પ્રગટ દેખાય છે, તો પછી વર્તમાન તેમ ભાવિ, એ બંને સ્થિતિમાં લાભ કરે એવા તપને વિષે કયો વિવેકી જીવ પ્રયત્નશીલ ન થાય ? થાય જ. તપનો પ્રત્યક્ષ ગુણ તો એ છે કે—જીવને પ્રત્યક્ષ દુઃખ દર્શ રહેલા એવા અનાદિ ક્રોધાદિ વૈરીનો તત્કાલ અભાવ થાય છે. અને પ્રાણ સાટે પણ જેની પ્રાપ્તિ ન થાય એવા જ્ઞાનાદિ ગુણો અથવા રિદ્ધિ સન્માનાદિ આનુષંગિક અતિશય સહેજે પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રત્યક્ષ રોકડું ફળ છે, અને આગામી પુરુષ જે આત્મા તેનો વાસ્તવિક અર્થ જે મોક્ષ તેની સહજ પ્રાપ્તિ થાય છે. એમ અનંતર અને પરંપર બંને પ્રેકારે તપને પરમ લાભદાતા સમજીને બુદ્ધિમાન મુમુક્ષુઓએ તે પ્રત્યે પ્રીતિ કરવી યોગ્ય છે. યથા:—“તપસા નિર્જરા ચ” (તત્વાર્થ સૂત્ર.) વળી તપ એ સંવર નિર્જરાનો સુંદર ઉપાય છે. આત્માના વાસ્તવિક સુખનું સાચું સાધન છે. કારણ આકુળતા એ જ દુઃખ છે, ઐહિક વિનાશિ પદાર્થોની વાંચ્છા એ જ આકુળતા છે. એ અનાદિ આકુળતા શમાવવા તથા અનંત સુખ સ્થાનરૂપ શુદ્ધોપયોગની પ્રાપ્તિ થવા શુભાશુભ ધ્યેયોનો સમ્યક્ જ્ઞાને કરી નિરોધ કરવો તે સમ્યક્ તપ છે. યથા:—“ઈચ્છાનિરોધસ્તપઃ” દ્રવ્ય અને ભાવરૂપ અનાદિ કર્મ સંસ્કારોની નિર્જરા તપથી જ થાય છે. વળી દ્વાદશ પ્રકારનાં બાહ્યાભ્યંતર તપ એ ઉક્ત પરમાર્થ તપનાં સાધન છે. આત્મસ્થિત દશા સિવાય અન્ય સર્વ ભાવો અને પદાર્થો એ કેવળ દુઃખ છે એમ સમજીને પરમ નિઃશ્રેયસ્ આધ્યાત્મરૂપ પરમ સુખને અર્થે એ દ્વાદશ પ્રકારનાં સમ્યક્ તપને પરમ આદરભાવે હે જીવ ! તું ધારણ કર.

તપોરક્ત આત્માના જીવન અને શરીરની સફળતા છે, એમ
અંતકાર કહે છે :—

તપોવલ્યાં દેહઃ સમુપચિત્તુષ્ણ્યાર્જિતફલઃ

શલાટ્વગ્રે યસ્ય પ્રસવ ઇવ કાલેન ગલિતઃ ।

વ્યગ્રુષ્યદ્વાયુષ્યં સલ્લિમિવ સંરક્ષિતપયઃ

સ ધન્યઃ સન્યાસાહુતશ્ચિ સમાધાનચરમમ્ ॥ ૧૧૫ ॥

જેમ કુલ કાચું ફળ ઉપજાવી સમય પામી ખરી પડે છે, તેમ
જેનું શરીર તપરૂપી વેલ ઉપર પુષ્યરૂપ ફળ ઉપજાવી પોતે સમય પામી
નાશ પામે છે. તથા અગ્નિ ઉપર પાણી દુધને બચાવીને પણ પોતે
બળે છે તેમ જેનું શરીર અને આયુ સમાધિરૂપ પરમ ધર્મને બચાવી
સંન્યાસરૂપ અગ્નિમાં બળે છે, તે શરીરધારી સત્પુરુષને ધન્ય છે. તેનું
જ શરીર અને આયુ સફળ છે.

અપવિત્ર અને દુઃખના હેતુભૂત શરીરમાં રહીને તેમજ તેનું
પોષણ કરીને પણ તેથી જે વૈરાગ્યવંત આત્મા સમ્યક્ તપ આચરે છે
તેનું કારણ અંતકાર નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

અમી પ્રભુ વૈરાગ્યા સ્તનુમપ્યનુપાલ્ય યત્ ।

તપસ્યંતિ ચિરં તદ્દિ જ્ઞાતં જ્ઞાનસ્ય વૈભવમ્ ॥ ૧૧૬ ॥

ઉત્કૃષ્ટ વૈરાગ્ય પામવા છતાં પણ ઔદાસીન્ય વૃત્તિએ શરીરનું પાલન
કરીને ચિરકાલ પર્યંત તપ કરે, એ માત્ર જ્ઞાનનો જ મહિમા છે.

જેનાથી જે ઉદાસ થાય, એટલે જેના પ્રત્યેથી જેની પ્રીતિ ઉતરી
જાય, તે તેનું પાલન કરે, એ અસંભવિત છે. પરંતુ બુદ્ધિમાન પુરુષ
શરીરનું પાલન કરવાથી પોતાનું ઈષ્ટ પ્રયોજન સધાય છે, એમ જાણી
જેમ પોતાનું ઈષ્ટ પ્રયોજન સાધ્ય થાય તેમ તેટલા પુરતું તેને પાળે
છે, પરંતુ અધઅનુરાગપૂર્વક અધિક પોષતો નથી. મહા મુનિ શરીરથી
ઉદાસ થયા છે પરંતુ તેઓ સમજે છે કે—મનુષ્ય શરીરના અસ્તિત્વમાં
જ તપ બની શકે છે. તેથી તે શરીરને યથાકાળે ઉચિત આહારાદિક
આપીને પણ પોતાના પ્રયોજન પુરતું સંભાળે છે. શરીરના અતિ
અનુરાગરક્ત થઈ ગૃહિતાપૂર્વક અધિક પોષતા નથી. પ્રયોજન પુરતું
શરીરને પોષીને પણ ઘણા કાળ સુધી તપ કરવું, એ માત્ર સમ્યક્
જ્ઞાનનો જ મહિમા છે. જ્ઞાન વિના ઉચ્ચ તપ તપે તો શરીરનો નાશ
કરે અને બહુ તો દેવાદિ ગતિ પામે કે જ્યાં તપ સંયમ હોય નહિ,
તેથી જ્ઞાની એમ કરે નહિ.

જ્ઞાની દેહને અર્થે દેહનું પોષણ નહિ, પણ ઉદાસીન વૃત્તિએ દેહને સંભાળી માત્ર સંયમનું પોષણ કરે છે, અને તેમ કરતાં દેહના અનુરાગે મુહિત પરિણામી નહિ થતાં નિરંતર આત્મજાતિરૂપ દશાએ વર્તે છે. અજ્ઞાની જીવોનો સંયમ તે માત્ર અંતરંગ બળતરા છે; કારણ તે સંયમ કે અસંયમને તથારૂપે સમજતો જ નથી. જ્યાં અજ્ઞાન છે, ત્યાં સંયમ અને ચારિત્ર ક્યાંથી હોય ? કારણ :—

દ્રવ્યસ્યસિદ્ધૌ ચરણસ્યસિદ્ધિઃ, દ્રવ્યસ્યસિદ્ધિશ્ચરણસ્યસિદ્ધૌ ।

બુદ્ધ્વેવેતિકર્માવિરતાઃ પરંપિ, દ્રવ્યાવિરુદ્ધં ચરણં ચરંતુ ॥

(શ્રી ગુ. પ્રવચનસાર પૃષ્ઠ ૩૨૮)

અર્થ—દ્રવ્યબોધના અનુસારે ચારિત્ર હોય છે, અને ચારિત્રને અનુસાર દ્રવ્યબોધ વર્તે છે, અર્થાત્ દ્રવ્યને અવિરુદ્ધ ચારિત્ર વર્તે છે. હવે જ્યાં દ્રવ્ય કે દ્રવ્યના ગુણોનું કે ગુણોની મહત્તાનું જે જીવને તથારૂપ ભાન નથી તે જીવ કોઈ અન્ય ઇચ્છાની બળતરામાં જ બાહ્ય તપ સંયમાદિમાં તણાય છે. વિચાર કરતાં આ વાત સહેજે પ્રતીતિમાં આવે એમ છે. એ અજ્ઞાન તપ સંયમાદિ જીવને દેવાદિ પર્યાય આપી પ્રાપ્તિ નિષ્ફળ થઈ જાય છે, અર્થાત્ બાહ્ય દેખાવે પણ રહ્યો સહ્યો તપ સંયમ અજ્ઞાન યોગે અંતે નષ્ટ થાય છે. વળી એ અજ્ઞાન તપ સંયમ તેના પ્રારંભમાં પણ તપ સંયમરૂપ નહોતો. જે પ્રારંભમાં જ તે તપ સંયમ સમ્યક્રૂપ હોત તો તેનો આમ નાશ થાત નહિ. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે—તપ સંયમ અક્ષણ નથી, પરંતુ અજ્ઞાન યોગે અધપણે કરતાં અક્ષણરૂપ થાય છે. એવા અમુલ્ય તપ સંયમને ધારણ કરી તેને માત્ર મોક્ષાર્થે જ પ્રવર્તાવવો એજ સુવિચ્છિન્ન દૃષ્ટિ છે. કોડી ધન માટે ચિતામણિ રત્ન વેચવાનું કામ બુદ્ધિમાનો કરતા નથી. શરીરનું પોષણ તો પ્રારંભાદિન કાળજી નહિ રાખતાં છતાં પણ જગતમાં થાય છે. પણ આત્મહિતના પોષણ સાથે શરીર સ્થિતિ રહે તે દેહને કોડીશઃ ધન્ય છે—કૃતાર્થતા છે. શરીરનો માત્ર નાશ થાય અને કાર્યસિદ્ધિ કાંઈ પણ ન થાય એમ જ્ઞાની કરે નહિ. જ્ઞાનીના જ્ઞાન વૈરાગ્ય તપ સંયમ અદ્વિભૂત હોય છે.

જ્ઞાનાર્થમપિ દેહેન સાહચર્યં સહેત કઃ ।

યદિ પ્રકોષ્ટમાદાય ન સ્પાદ્બોધો નિરોધકઃ ॥ ૧૧૭ ॥

શરીરની સહેજ માત્ર સોબત એ જ સર્વ દુઃખનું કારણ છે, એમ બાળીને શરીરને ફેંકી દેતી વખતે હાથનો પોંચો પકડી રોકવા વાળું

જ્ઞાન જો હાજર ન હોત તો કયો મુનિ એ કૃતધ્ન શરીરની સાથે ક્ષણ માત્ર પણ રહેવા ઇચ્છે ? કોઈ નહિ.

કોઈ મનુષ્યની સાથે એક જનને મિત્રતા હતી પાછળથી જ્યારે તેનું દુષ્ટપણું તેના જાણવામાં આવ્યું ત્યારે તે એટલો બધો ઉતાવળો થઈ ગયો કે-કલેષ કરીને પણ આ દુષ્ટ મનુષ્યનો સંબંધ સદંતર બંધ કરું. ત્યાં એક બુદ્ધિમાન મનુષ્યે તેને સમજાવ્યો કે-ભાઈ ! આમ તેની સાથે લડવાથી તેનું તો કંઈ નહિ જાય પણ તને ભાવિમાં તે દુઃખ કર્તા થઈ પડશે; માટે હમણાં તો તેને પાસે રાખીને પણ ડહાપણુ પૂર્વક તેની સત્તાનો ધીરે ધીરે નાશ થાય તેમ કર; કે જેથી વખત આવ્યે તેનો સંબંધ સર્વથા છોડતાં તને કાંઈ હાની થાય નહિ.

તેમ જીવને પણ શરીરની સાથે અનાદિ કાળથી અનુરાગ હતો, પણ જ્યારે તેને કેવળ તે દુઃખનું જ કારણ છે એમ સમજવામાં આવ્યું ત્યારે ઉચ્ચ ઉચ્ચ પ્રવૃત્તિ કરીને તેનો નાશ કરવા તે પ્રેરાયો-પરંતુ શ્રી જિનેન્દ્ર-વાક્યરૂપ અમૃત તેના ઉપયોગ પર આવી સચેત કરી તેને નેપથ્યમાંથી કહેવા લાગ્યું કે-આમ કરવાથી અર્થાત્ શરીરથી વગર સમજે અકળાવાથી તે નાશ નહિ થાય; આથી કદાચ દેવાદિ પર્યાય પ્રાપ્ત થશે, તો ત્યાં પણ શરીર અને શરીરજન્ય વેદના તો ઉલ્લેખ રહેશે-માટે હે ભવ્ય ! કેટલોક સમય તેને સાથમાં રાખીને જેમ લાગ કાવે તેમ તેની અંતરંગ સત્તાને નિર્જળ કર, કે જેથી ફરી શરીર ધારણ કરવાપણું રહે જ નહિ. અસંખ્ય પ્રદેશી શુદ્ધ ચિદ્રૂપ આત્મઅવગાહના સાથે તે સ્થૂલ શરીરનું વારંવાર ઉભું થવાપણું જ સર્વ કાળને માટે મટી જાય.

આમ સમ્યક્ સમજણ આપીને તેને રોકનાર જ્ઞાન ન હોય તો કયો અઢલવંત મનુષ્ય તેનો ક્ષણવાર પણ સાથ કરે !

શરીરને આમ સર્વથા છોડી અને દુઃખદ જાણવા છતાં માત્ર સ્વ-પ્રયોજનાર્થે જીવ શરીરનો સાથ રાખે છે તે માત્ર જ્ઞાનનો જ મહિમા છે.

समस्तं साम्राज्यं तृणमिव परित्यज्य भगवान्

तपस्यन्निर्माणः क्षुधित इव दीनः परगृहान् ।

किलाटेद्भिक्षार्थी स्वयमलभमानोऽपि सुचिरं

न सोढव्यं किंवा परमिह परैः कार्यवन्ततः ॥ ११८ ॥

જ્યારે શ્રી વૃષભનાથ ભગવાન સર્વ વિપુલ સામ્રાજ્ય લક્ષ્મીને તૃણ સમાન ત્યાગ કરી તપ સંયમમાં પ્રવર્ત્યા-અદીન છતાં માન રહિતપણે

દીનલિક્ષ્ણુની જેમ વારંવાર ગોચરી માટે ફરતા છતાં લાંબા સમય સુધી નિર્દોષ લોજનનો યોગ પ્રાપ્ત ન થયો. આમ લોજનનો લાભ નહિ મળવા છતાં પણ હરહમેશ ખરાબર યથા સમયે ગોચરી અર્થે ફરતા હતા-તો પછી બીબા સાધારણ જનોએ પોતાના કાર્યવશે પરિષદો કેમ ન સહવા ?-અર્થાત્ સહવા જ યોગ્ય છે.

કાર્યનો અર્થો થોડું ઘણું કષ્ટ વેઠીને પણ કાર્યની સિદ્ધિ કરે છે, પ્રથમ સમ્રાટ અને પછી મહાયોગી એવા શ્રી વૃષભનાથ જેવા મહાન પુરુષે જ્યારે એમ કયું ત્યારે અન્ય અદ્ય શક્તિમાન સાધારણ જીવોને શું લગ્ન છે? સર્વને કાંઈ સહેલાઈથી કાર્યસિદ્ધિ થતી નથી. ઔદિક કાર્યો સિદ્ધ કરતાં ઘણું ઘણું કષ્ટ ઉઠાવવું પડે છે તો પછી થોડું ઘણું કષ્ટ સહીને પણ આ માનવ જાતીમાં એ મોક્ષપુરુષાર્થની સિદ્ધિ કરી લેવી એ જ યોગ્ય છે.

ઉપરોક્ત ગાથામાં શ્રી વૃષભનાથના દૃષ્ટાંતથી એમ સ્પષ્ટ સિદ્ધિ કયું કે-સંયમની સિદ્ધિ અર્થે ઉચિત પ્રકારે શરીરની રક્ષા આવશ્યક છે -તેમ શરીર પ્રત્યે મૂર્છા રાખીને આત્માને આવરણ કરવા યોગ્ય પણ નથી.

પુરા ગર્ભાદિદ્રો મુકુલિતકરઃ કિંકર ઇવ

સ્વયં સૃષ્ટા સૃષ્ટેઃ પતિરથનિધીનાં નિજસુતઃ ।

ક્ષુધિત્વા વળ્માસાન્ સ કિલ પુરુષપ્યાટ જગતી-

મહો કેનાપ્યસ્મિન્ વિલસિતમલંઘ્યં હતવિધેઃ ॥ ૧૧૯ ॥

જેના ગર્ભાવતરણ પહેલાં સર્વોત્કૃષ્ટ રિદ્ધિનો સ્વામિ ઇંદ્ર બે કર બેડી પૂર્ણ વિનિત પરિણામે કિંકરની જેમ જેને વંદન કરે છે, વળી જે મહાન આત્મા યુગસૃષ્ટા (યુગને અનુસરતું સમ્યક્ શિક્ષણ બોધનાર) છે, ચક્રવર્તિ જેવા જેના ખારણે પનોતા વિશિષ્ટ પુણ્યવાન પુત્ર છે, એવા શ્રી આદિનાથ સ્વામિએ ક્ષુધાવંતપણે પૃથ્વી વિષે ઘેર ઘેર આહાર અર્થે ખરિખમણ કયું. અહો! વિદ્યાતા (કર્મ) નો વિલાસ ખરેખર આશ્ચર્ય પમાડે છે, અતિશય અલંઘ્ય, કોઈથી મટાડી શકાય નહિ એવો મહા સમર્થ છે.

જગતમાં એવો કોઈ પુરુષાર્થ નથી કે જે-અસ્પક્ષિત ધારાએ ઉદ્યાલિમુખ થતા કર્મોદયને અટકાવી શકે! કોઈ એમ સમજતો હોય કે-હું મોટા પુરુષાર્થ વડે અનેક પ્રકારે સુખ સામગ્રી મેળવી દુઃખનાં કારણોને દૂર કરું, પણ એ બુદ્ધિ માત્ર એનો જન્મ છે. કિંકરની માફક ઇંદ્ર જેવા તો જેને વંદન કરે છે, વળી પોતે યુગપ્રધાન પુરુષ છે,

મહાન પુરુષાર્થ સંપન્ન છે, છ ખંડ અધિપતિ ચક્રવર્તિ જેવા જેને ઘેર પુત્ર છે, છતાં પણ પ્રબળ અંતરાયનો ઉદય થતાં લાંબા સમય સુધી જે વિધિએ શ્રી વૃષભનાથ જેવા પ્રબળ આત્માને તે વળી માત્ર ભિક્ષા જેવા ક્ષુદ્ર પ્રયોજન અર્થે ઘેર ઘેર પરિશ્રમણ કરાવ્યું; તો પછી અન્ય સામાન્ય મંદ શક્તિવાળા જીવની તો વાત જ શી કરવી? આ ઉપરથી હે જીવ! તું કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થતા ઉપસર્ગ પરિષદને ધીરજથી સહન કર. એ ઉપસર્ગ પરિષદ કાંઈ નિરંતર રહેતા નથી, તેની પણ અવધિ હોય છે, એમ વિચારી ધીરજ રાખી જેમ બને તેમ એ અનાદિ સંસારદશા આત્માને વિષેથી પરિક્ષીણુપણાને પામે તેમ તું પ્રવર્ત! નિશ્ચય કરી એ જ સમ્યક્ સાધનાને તું સાધ્ય! એમાં જ તારું સર્વોત્તમ શ્રેય છે.

હવે એ સમ્યક્દર્શન, ચારિત્ર અને તપ એ ત્રણે આરાધના જીવને જિનાગમના શ્રવણ-મનન-નિદિધ્યાસન-અને અતે તત્ત્વ નિર્ણયની પ્રધાનતા પૂર્વક થાય છે, અન્યથા વાસ્તવિક થતી નથી; તેથી અંથકાર જ્ઞાન આરાધનાનું સ્વરૂપ દર્શાવતાં તેની સમ્યક્ પ્રકારે ઉપાસના કરવા શિષ્યને પ્રેરણા કરે છે.

પ્રાક્ પ્રકાશપ્રધાનઃ સ્યાત્ પ્રદીપ ઇવ સંયમી ।

વશ્વાત્તાપપ્રકાશાભ્યાં માસ્વાનિવ હિ માસતામ્ ॥ ૧૨૦ ॥

પ્રથમ દશાના સંયમી પુરુષોમાં દેહીખ્યમાન તેજસ્વી દીવા જેવો જ્ઞાન પ્રકાશ હોય છે, અને તે જ પ્રકાશ ક્રમાનુસાર સ્વાભાવિક સૂર્ય સમાન દેહીખ્યમાન થાય છે.

મોક્ષ સાધક પુરુષો પ્રથમ અવસ્થામાં તેજસ્વી દીપક જેવા હોય છે, જેમ દીપક તેલાદિ સામગ્રીના બળથી ઘટ પટાદિને પ્રકાશે છે તેમ મોક્ષ સાધક આત્મા જિનાગમના બળથી જીવાદિ પદાર્થોને બળુતો થાય છે. પછી તે જ સાધક આત્મા ક્રમે કરીને સૂર્ય સમાન તેજ અને પ્રભાનો ધારણ કરનાર સ્વાભાવિકપણે થાય છે. જેમ સૂર્ય અનુપમ પ્રતાપી અને સર્વ પદાર્થોનો સ્વાભાવિક પ્રકાશક છે, તેમ તે સાધક-મુમુક્ષુ જ્ઞાન, તપશ્ચરણાદિનો ધારક સ્વાભાવિકપણે થાય છે.

સમ્યક્જ્ઞાન આરાધનાના આરાધક આત્માને પ્રથમ દશામાં દીપકની ઉપમા કેમ આપી તે અંથકાર કહે છે:—

ભૂત્વા દીપોપમો ધીમાન્ જ્ઞાનચારિત્રમાસ્વરઃ ।

સ્વમન્યં માસયત્યેષ પ્રોદ્ધમન્કર્મકઙ્ગલમ્ ॥ ૧૨૧ ॥

જ્ઞાની આત્મા દીવાની માફક જ્ઞાન-ચારિત્રથી પ્રકાશતો કર્મરૂપ કાળજીને વમન કરતો સ્વ-પરનો સ્વાભાવિક પ્રકાશક થાય છે. એ જ્ઞાન આરાધનાનો કોઈ અદ્ભુત મહિમા છે.

જેમ દીપક પોતાની દીપ્તિથી પ્રકાશતો કાળજીને વમે છે, અને વળી ઘટપટાદિ પદાર્થોને પ્રકાશે છે, તેમ જ્ઞાની આત્મા જ્ઞાનચારિત્રરૂપ દીપ્તિથી દેહીધ્યમાન થતો અનાદિ કર્મરૂપ કાળજીની નિર્જરા કરે છે, અને વળી આત્મા તથા અન્ય શરીરાદિ પરપદાર્થોનો ભેદપૂર્વક પ્રકાશક થાય છે.

શરીર અને જીવ એ બંનેમાં જ્યાં સુધી ભેદબુદ્ધિ થઈને શરીરથી ભિન્ન યથાવત્ આત્મસ્વરૂપ પ્રતીતિમાં ન આવે ત્યાં સુધીનું જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપ છે. એક ક્ષેત્રાવગાહપણે પરિણમેલા અનાદિ સંબંધવાળા એ બંને પદાર્થોમાં ભેદ ભાસવો એ જ જ્ઞાનનો મહિમા છે.

પૂર્વોક્ત જ્ઞાન આરાધનાના આરાધક જીવો શ્રી વીતરાગ પ્રણીત શ્રુતજ્ઞાનના અભ્યાસથી ઉત્પન્ન થયેલ વિવેક વડે ક્રમથી અશુભ પરિણામને છોડી શુભ પરિણામનો આશ્રય કરી અંતે તથારૂપ પુરુષાર્થ કરી શુદ્ધ થાય છે. એમ અંતકાર કહે છે:—

અશુભાચ્છુભમાયાતઃ શુદ્ધઃ સ્યાદયમાગમાત્ ।

રવેરપ્રાપ્ત સંધ્યસ્ય તપસો ન સમુદ્ગમઃ ॥ ૧૨૨ ॥

સંધ્યાને નહિ પ્રાપ્ત થયેલા સૂર્યથી જેમ અંધકાર પ્રસરતો નથી, પણ ઉલટો પ્રકાશ વિસ્તરે છે, તેમ શ્રુતજ્ઞાન વડે જીવ અશુભથી છુટી શુભને પ્રાપ્ત થઈ તથારૂપ પુરુષાર્થ કરી શુદ્ધ થાય છે. શ્રી જિનેન્દ્ર વીતરાગ પ્રણીત શ્રુતજ્ઞાનનો કોઈ અકથ્ય મહિમા છે. સદાશય પૂર્વક અને વિનય ભક્તિ સહિત તેના સેવનથી અજ્ઞાનનો સંચાર તો થાય જ નહિ, પણ ઉલટ સમ્યક્જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. અનંત મહાપુરુષોએ એ શ્રુતજ્ઞાન અને સત્સંગનો અપૂર્વ મહિમા મુક્ત કંઠે ગાયો છે.

અશુભમાંથી છુટી શુભોપયોગ દશા પ્રાપ્ત થવા અર્થે શ્રી વીતરાગ પ્રણીત પ્રવચન એક અમોઘ ઔષધ છે. માત્ર વિધિ પૂર્વક તેનું સેવન થવું જોઈએ. એથી કરી જીવ શુદ્ધોપયોગ દશાને પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રબોધાય વિવેકાય હિતાય પ્રજ્ઞમાયચ ।

સમ્યક્ તત્વોપદેશાય સતાં મુક્તિઃ પ્રવર્તતે ॥ (જ્ઞાનાર્થવ.)

સત્પુરુષોની વાણી જીવને પ્રકૃષ્ટ જ્ઞાન, વિવેક, હિત, પ્રશમ અને તત્વોપદેશ દાતા થાય છે.

આમ સર્વ પ્રકારે અનંતર અને પરંપર પરમ સુખના અનન્ય કારણરૂપ વીતરાગ પ્રવચનનું સેવન સર્વદા નિયમીતપણે સદાશય પૂર્વક અને ભક્તિ સહિત જીવને કર્તવ્ય છે.

શ્લોકમાં “સ્વેદ પ્રાપ્ત સંધ્યસ્ય” એ પદ સૂચવે છે કે—જેમ સૂર્ય સંધ્યાને પ્રાપ્ત થતો નથી ત્યાં સુધી અંધકાર પ્રવેશ પામતો નથી—તેમ આત્મામાં જ્યાં સુધી પૂર્વ મહાપુરુષોની પવિત્ર આગમ વાણી કર્ણગોચર થઈ હૃદયમંદિરમાં પ્રસર્યા કરે ત્યાં સુધી અજ્ઞાન અને અસંયમરૂપ નિષિદ્ધ અંધકાર જીવમાં પ્રવેશ પામતો નથી. પરંતુ નિરંતર વિવેક-જ્ઞાનરૂપ પ્રખર સૂર્ય પ્રકાશતો રહે છે.

કોઈ પ્રશ્ન કરે કે—જ્ઞાન આરાધન કરનાર જીવને તપ શાસ્ત્રાદિ પ્રત્યેના શુભ અનુરાગ વડે સરાગી દશા થાય છે, જે મોક્ષ માર્ગે પ્રવર્તતા મુમુક્ષુને પૂર્વ મહાપુરુષોએ હેય ગણી છે તેનો ઉત્તર :—

વિદ્યુતતપસો રાગ સ્તપઃશ્રુતનિબંધનઃ ।

સંધ્યારાગ ઇવાર્કસ્ય જંતોરભ્યુદયાય સઃ ॥૧૨૩॥

હે ભવ્ય ! જેમ પ્રભાત સમયની સૂર્યની રક્તતા તેના ઉદયને સૂચવે છે, તેમ જે મહાભાગ્ય આત્માનો અજ્ઞાન અંધકાર દૂર થયો છે, તેનો તપ શાસ્ત્રાદિ પ્રત્યેનો રાગ એ પણ તેના કલ્યાણને જ અર્થ છે.

સૂર્યાસ્ત સમયના સૂર્યની લાલાશ જેવી લાલાશ પ્રભાતે ઉદય પામતા સૂર્યની પણ હોય છે. પરંતુ સંધ્યા સમયની લાલાશ આગામી અંધકાર વિસ્તરવાનું ચિન્હ છે, ત્યારે પ્રભાત સમયની લાલાશ આગામી પૂર્ણ પ્રકાશ વિસ્તરવાનું ચિન્હ છે, કારણ પ્રભાત સમયની લાલાશ રાત્રીના અંધકારને નાશ કરીને પ્રગટી છે.

તેમ જીવને જેવો વિષયાદિ ભાવો પ્રત્યે રાગ છે, તેવો તપ શાસ્ત્રાદિ પ્રત્યે પણ રાગ છે, પરંતુ તપ શાસ્ત્રાદિ પરત્વે જે રાગ છે તે મિથ્યાત્વાદિ અંધકારનો નાશ કરી ઉદ્દભવે છે. તેથી તે રાગ ભાવિમાં જીવને કેવળ-દશારૂપ શુદ્ધ પ્રકાશને પ્રકાશવાનો હેતુ છે. વળી જેને શુદ્ધોપયોગની પ્રાપ્તિ નથી, તેણે શુભોપયોગરૂપ સરાગપણું છોડીને શું અશુભમાં પ્રવર્તવું ? શુભોપયોગને તથારૂપ દશા પ્રાપ્ત થવા અગાઉ છોડી દેવાથી તો માત્ર સ્વચ્છંદતાની જ વૃદ્ધિ થશે. પરિણામે સંસારીક શાતાના કારણે પણ નિર્મૂળ થઈ જીવ કેવળ નિર્ધર્વશ પરિણામી થશે—હા સરાગ પરિણામ જરૂર હેય છે, ત્યાગવા યોગ્ય છે, પણ તે ક્યારે ? તથારૂપ વીતરાગ પરિણતિ જાત્રત થયે. તે પહેલાં શ્રદ્ધાનમાં હેય અને પ્રવૃત્તિમાં ઉપાદેય રાખવાં એમાં જ આત્મહિત છે.

અંતઃકરણમાં રાગના સંસ્કારો અને આવેશો ક્ષીણ થયા ન હોય- અને સરાગ ભાવ હેય છે એમ કહી જીવ યથેચ્છ પ્રવર્તે તો શું સ્થિતિ થાય ?

વીતરાગ ભાવરૂપ આધ્યાત્મિક વિકાસના સાધક તરીકે અમુક અવસ્થા સુધી એ તપ-શાસ્ત્રાદિરૂપ સરાગ ભાવ ઉપાદેય છે, અને સામુદાયિક જીવનની એટલે તીર્થની આરોગ્યતા માટે પણ એ ઇષ્ટ છે.

વીતરાગ દશા પ્રગટ થઈ ન હોય-અરે ! બહુ દૂર હોય, છતાં એ તપ શાસ્ત્રાદિરૂપ સરાગ પરિણામથી પણ ઘણી વાર સ્થૂલ સુખ શાંતિ આત્મામાં વર્તે છે, તેથી પણ એ તપ શાસ્ત્રાદિ સરાગ ભાવ ઉપાદેય છે.

હવે અશુભ રાગ સર્વથા હેય છે, એમ અંતકાર પ્રતિપાદન કરે છે:—

વિહાય વ્યાપ્તમાલોકં પુરસ્કૃત્ય પુનસ્તપઃ ।

રવિવદ્રાગમાગચ્છન્ પાતાલતલમૃચ્છતિ ॥ ૧૨૪ ॥

જેમ સૂર્ય પોતાના વ્યાપ્ત પ્રકાશને છોડી અસ્તની લાલીને પ્રાપ્ત થઈ અંધકાર ફેલાવી પાતળમાં ચાલ્યો જાય છે, અર્થાત્ અસ્ત થઈ જાય છે, તેમ સંસાર રાગી આત્મા પોતાના વ્યાપ્ત જ્ઞાનભાવને છોડી અજ્ઞાન-ભાવને આગેવાન કરી રાગને પ્રાપ્ત થતો અધોલોકમાં ચાલ્યો જાય છે. શ્રદ્ધ થતો આત્મા પોતાના વ્યાપ્ત જ્ઞાનભાવને છોડી અજ્ઞાનને આગળ કરી હિંસાદિ પાપરૂપ બની નિગોદાદિ અધોલોક પર્યંત જઈ પહોંચે છે.

જે કે શુભ કે અશુભ એ બંને વસ્તુતાએ રાગભાવ જ છે, પરંતુ નીચેની દશામાં શુભરાગ શુદ્ધતાના સાધકને કથંચિત્ શુદ્ધતાનું કારણ છે. નીચેની દશામાં શુભરાગ થોડો થાય છે પણ અધોગતિના કારણરૂપ અશુભરાગ વધારે થાય છે. તે પ્રયત્ન પૂર્વક પણ તે અશુભ રાગનો ત્યાગ કરી શુભ રાગમાં આવવું એ ઇષ્ટ છે.

પૂર્વોક્ત ચાર આરાધનામાં નિષ્કપટ પરિણામે વર્તતા મુમુક્ષુ જીવોને મોક્ષપ્રાપ્તિ નિર્વિઘ્નપણે થાય છે. એમ અંતકાર કહે છે:—

જ્ઞાનં યત્ર પુરઃસરં સદ્ચરી લજ્ઞા તપઃ સંવલમ્

ચારિત્રં શિવિકા નિવેશનશ્રુવઃ સ્વર્ગાઃગુણા રક્ષકાઃ ।

પંથાશ્ચ પ્રગુણં ક્રમામ્બુબહુલઃચ્છાયા દયા ભાવના

યાનં તન્મુનિમાપયેદભિમતં સ્થાનં વિના વિપ્લવૈઃ ॥ ૧૨૫ ॥

જ્ઞાન જેને માર્ગ દર્શકપણે આગળ આગળ ચાલે છે, લક્ષ્મી જેની સાથેમાં છે, તપ જેને વાટ ખર્ચી છે, ચારિત્રરૂપ જેને શિબિકા છે,

સ્વર્ગાદિ વચ્ચે વચ્ચે જેને ઉત્તમ વિશ્રામ સ્થાન છે, સમ્યક્ ગુણો જેની સાથેમાં રખવાલ છે, ઉપશમ જળના છંટકાવ સહિત જેને સ્વચ્છ માર્ગ છે, દ્વારૂપ રસ્તાની બંને તરફ શાંત છાયા છે, અને સમ્યક્ભાવનારૂપ જેનું ગમન છે, આવી આવી સર્વોત્તમ પ્રવાસની સામગ્રી જરૂર તે પ્રવાસી મુનિને વિના ઉપદ્રવે પોતાને ઇષ્ટ સ્થાનકે પહોંચાડે છે.

હવે મોક્ષ માર્ગના પ્રવાસીને વચ્ચે વચ્ચે જે ઉપદ્રવો આવવા સંભવિત છે તેને અંતકાર પાંચ શ્લોકમાં કહે છે:—

મિથ્યા દૃષ્ટિ વિષાન્વદંતિ ફણિનો દૃષ્ટં તદા મુસ્ફુટં

યાસામર્ધવિલોકનૈરપિ જગદ્વિદ્યતે સર્વતઃ ।

તાસ્ત્વયેવ વિલોમવર્તિનિ ભૃશં આમ્યન્તિ વદ્મકૃષઃ

સ્ત્રીરૂપેણ વિષં હિ કેવલમતસ્તદ્ગોચરં માસ્મગાઃ ॥ ૧૨૬ ॥

સર્પ લોકોમાં દૃષ્ટિ વિષપણું બતાવે છે, પણ તે બરાબર નથી, હમે તેો સ્પષ્ટપણે સ્ત્રીઓમાં જે દૃષ્ટિવિષપણું અનુભવ્યું છે, તેવું સર્પમાં જોયું નથી. સ્ત્રીના કટાક્ષ માત્રથી આખો લોક સર્વાંગે બળી ઉઠે છે. કહો! આથી બળવાન દૃષ્ટિવિષપણું કયું છે ? તું એ સ્ત્રીનો ત્યાગ કરી તેનાથી પ્રતિકુલ થયો, જેથી તારા પ્રત્યે ક્રોધયુક્ત થયેલી તે સ્ત્રીઓ તને જ શ્રેષ્ઠ કરવા ઠામ ઠામ જગતમાં ભમે છે, સ્ત્રીના રાગરૂપ ભયંકર વિષની લહેરોમાં તું ન સપડાય માટે હવે તું તેણીના ભણી દૃષ્ટિ પણ ન કર.

જગતમાં કેટલાક એવા પણ સર્પો છે કે જેની દૃષ્ટિ પડવા માત્રથી ભયંકર વિષની લહેરો ચઢે છે. અંતકારે એ વાતને ઘણાના અનુભવ બહારની બાણી બરાબર માન્ય રાખી નહિ. સ્ત્રીઓની આંખના ઝેરનો તેો સર્વને અનુભવ છે. સ્ત્રીબળ પોતાના કટાક્ષ માત્રથી તરત જ વિષ કરતાં પણ મહા ભયંકર કામાગ્નિ સળગાવી મૂકે છે; અને તેથી પુરુષો વ્યાકુળ બની સર્વ ભાન ભૂટી જાય છે, ખેડોશ બની જાય છે. કામની આતિ તીવ્ર અગ્નિમાં શેકાઈ જાય છે; અને મહા મહા પ્રયાસે મેળવેલા અમૂલ્ય સદ્ગુણોને સહજ માત્રમાં બાળી ભસ્મ કરી નાખે છે. પરિણામે જીવ પોતાપણું પણ સાવ વિસરી જાય છે. કામની એ જ્વલંત ભઠ્ઠીમાં સાતે ધાતુ, પ્રાણ, આયુષ્ય, યશ સર્વ બળીને ખાખ થઈ જાય છે.

આચાર્ય મુનિજનોને શિક્ષા આપે છે કે—હેવ, દાનવ અને સમસ્ત ચર અચર જગત જેને નિરંતર વશ વર્તે છે, તેવી સમર્થ સ્ત્રીનો તે ત્યાગ કર્યો હોવાથી ક્રોધી થઈ તે સ્ત્રીઓ તને શ્રેષ્ઠ કરવા તારા પવિત્ર

માર્ગમાં ઠામ ઠામ ભમે છે, પણ તું સાવધાન રહી એવી રીતે પ્રવર્ત કે તેની દૃષ્ટિએ પણ તું ન પડે, અને તારી દૃષ્ટિ તેના ઉપર ન પડે. મોક્ષમાર્ગમાં સ્ત્રીવશ બની જવું એ એક ભયંકર ઉપદ્રવ છે. તેથી સાંગોપાંગ નિર્વિઘ્નપણે કોઈક જ માહાભાગ્ય બચે છે; જે બચે છે તેને ધન્ય છે.

ક્રુધ્તાઃ પ્રાણહરા ભવન્તિ શુજગા દષ્ટૈવ કાલે ક્વચિ

તેષામૌષધયશ્ચ સન્તિ વહવઃ સદ્યોવિષવ્યુચ્છિદઃ ।

દન્યુઃ સ્ત્રીશુજગાઃ પુરેહ ચ મુહુઃ ક્રુધ્તાઃ પ્રસન્નાસ્તથા

યોગીન્દ્રાનપિ તાન્નિરૌષધવિષા દૃષ્ટાશ્ચ દૃષ્ટ્વાપિ ચ ॥ ૧૨૭ ॥

સર્પતો ક્રોધાવેશમાં આવે ત્યારે કોઈક પ્રસંગેજ ઉસે અને પ્રાણુ હરણુ કરે, પણ તેના વિષને નિવારવા એવી ઘણી ઔષધીઓ જગતમાં છે, કે જેથી વિષ દૂર થાય. પરંતુ સ્ત્રીરૂપ સર્પ તો ક્રોધી દશામાં કે પ્રસન્ન દશામાં, આલોકમાં કે પરલોકમાં, તેને દેખવાથી કે તેણીના દેખવાથી, મહાન યોગીશ્વરોને પણ ક્ષણ માત્રમાં હણે છે. એ સ્ત્રીરૂપ દૃષ્ટિવિષસર્પોના ડંસનો પ્રતિકાર કરવા જગતમાં કોઈ ધન્વંતરિ સખળ ઔષધી આજ સુધી શોધી શક્યો નથી.

લોકો સર્પને અતિ અનિષ્ટ જાણી તેનાથી ડરે છે, પણ સ્ત્રીઓને અતિ ઇષ્ટ જાણી તેનો વિશ્વાસ કરે છે. સ્ત્રી પ્રત્યેનો રાગ છોડાવવા અર્થે સર્પથી પણ સ્ત્રીઓની અધિક ભયંકરતા બતાવી. કારણ સર્પ તો ક્રોધી થાય ત્યારે જ દંશ મારે છે, પણ સ્ત્રી ક્રોધી થાય ત્યારે હરકોઈ ઉપાય કરીને પણ અને પ્રસન્ન થાય ત્યારે આકુલતા વધારીને પ્રત્યેક ક્ષણે જીવને હણે છે. સર્પ દંશ દઈ પ્રાણુ હરણુ કરે છે, ત્યારે આ સ્ત્રીઓ દેખતાં માત્રમાં વા તેના દેખવા માત્રમાં, અરે સ્મૃતિપટ ઉપર આવીને પણ જીવનો ઘાટ કરે છે. સર્પવિષના પ્રતિકારની જગતમાં અનેક ઔષધીઓ છે, પરંતુ સ્ત્રીઓથી ઉત્પન્ન થએલા વિષમ કામજ્વરના વિષને દૂર કરવા માટે કોઈ ઔષધી જ નથી. એ પ્રમાણે એ સ્ત્રીરૂપ ભયંકર સર્પો વિશેષે કરીને મોક્ષમાર્ગે વિચરતા મુમુક્ષુના માર્ગમાં ઠામ ઠામ જ્યાં ત્યાં ભમે છે. તેઓ મોક્ષ માર્ગે જતા પંથીને માર્ગથી પતિત કરે છે, મુમુક્ષુએ તેનો ક્ષણ માત્ર પણ વિશ્વાસ કરવો ઇષ્ટ નથી.

एतामुत्तमनायिकामभिज्जावज्ज्यां जगत्प्रेयसीं

मुक्तिश्रीललनां गुणप्रणयिनीं गन्तुं तवेच्छा यदि ।

તાં ત્વં સંસ્કૃત્ત્વં વર્જયાન્યવનિતાવાર્તામપિ પ્રસ્ફુટં

તસ્યામેવ રતિં તનુષ્વ નિતરાં પ્રાયેણ સેષ્યાઃ સ્ત્રિયઃ ॥ ૧૨૮ ॥

એ મોક્ષ લક્ષ્મીરૂપ મનોહર ઉત્તમ નાયિકા સામાન્ય પુરુષોને વર્જ્ય છે (અપ્રાપ્ત છે) અર્થાત્ જો તેને તેની પ્રાપ્તિ હોતી નથી. એ નાયિકા એવી તો સર્વાંગ સુંદર અને પરમ સુખપ્રદ છે કે જો તેના વાસ્તવિક સ્વરૂપની યથાર્થ પિછાન થાય તે તેને જરૂર મેળવવા ઇચ્છે પરંતુ તે ગુણો પ્રત્યે પ્રેમ કરવાના સ્વભાવવાળી હોવાથી ગુણીજનને જ તે પ્રાપ્ત થાય છે.

હે ભવ્ય ! તે મોક્ષ લક્ષ્મીરૂપ ઉત્તમ નાયિકાને વરવાની તારી અનન્ય ઇચ્છા હોય તો તું રત્નત્રયાદિ ઉત્તમ ગુણરૂપ આભૂષણોથી અલંકૃત થા. પ્રત્યક્ષપણે લૌકીક સ્ત્રીઓની વાર્તા સરખી પણ તું છોડી દે. અને એ મોક્ષલક્ષ્મીરૂપ મનોહર નાયિકામાં જ તારો અનુરાગ દિન પ્રતિદિન વધાર. કારણ ઘણા ભાગે સ્ત્રીઓ ઇર્ષા યુક્ત સ્વભાવવાળી હોય છે. અન્ય સ્ત્રી ઉપરનો પોતાના નાયકનો પ્રેમ તે જરાપણુ સાંખી શકતી નથી. જેમ કોઈ પુરુષ કોઈ સ્ત્રીને વશ કરવા ઇચ્છતો હોય તો તેણે ખીજી સ્ત્રીઓથી વાર્તા સરખી પણ છોડવી યોગ્ય છે. અને સુંદર આભૂષણાદિથી તેને પ્રસન્ન કરી તેના પ્રત્યેનો અનુરાગ વધારવાથી તે સ્ત્રી તેને વશ વર્તે છે. તેમ હે ભવ્ય ! તું જો મોક્ષલક્ષ્મીરૂપ નાયિકાને ચહાતો હોય તો અન્ય લૌકીક સ્ત્રીઓની વાર્તા સરખી પણ છોડી મોક્ષ લક્ષ્મીમાં જ તારો અનુરાગ વધારી રત્નત્રયાદિ સર્વોત્તમ અલંકારોથી તેને તું સાધ્ય કર. અને એજ માત્ર તે સર્વોત્તમ નાયિકાને વરવાનો સાચો ઉપાય છે.

વચનસલિલૈર્હાસસ્વચ્છૈસ્તરન્ગસુખોદરૈ-

વેદનકમલૈર્વાહિરમ્યાઃ સ્ત્રિયઃ સરસીસમાઃ ।

इह हि बहवः प्रास्तप्रज्ञास्तटेऽपि पिपासवो

विषयविषमग्राह्यस्ताः पुनर्न समुद्गताः ॥ ૧૨૯ ॥

અરેઅર એ સ્ત્રીઓ એક વિસ્તીર્ણ સરોવરની ઉપમાને યોગ્ય છે. સરોવરમાં જેમ નિર્મળતા, તરંગો, જળ અને કમળ દેખાય છે, તેમ એ સ્ત્રીઓમાં હાસ્યરૂપી નિર્મળતા, વક્રોક્તિ (કંકા) રૂપ સુખકારી તરંગો, વચનરૂપ જળ, અને સુખરૂપી કમળ એ આદિ વડે એ સ્ત્રીઓ બાહ્યથી બહુ રમ્ય લાગે છે. તેમાં કેટલાય મોહમૂઢ જીવો તૃષાતુર (કામાતુર) થઈ માત્ર કિનારે જતાં જ વિષયાકાંક્ષારૂપ ભયંકર મગરમચ્છથી

પકડાઈ તે અગાધ જળમાં ઘૂડી પ્રાણુહીન થઈ ગયા-જીવિતવ્ય ખેઈ બેઠા-બેઝો ફરી બહાર નીકળી શક્યા નહિ.

જેમ સરોવર નિમર્ણતા, તરંગો, જળ અને કમળોથી રમ્ય ભાસે છે, પણ તેના મધ્ય ભાગમાં મગરમચ્છાદિ જળચર જીવો રહે છે, ત્યાં કોઈ મૂર્ખ પુરુષ તૃષાતુર થવાથી જળપાન કરવા માટે સરોવરના કિનારે જઈ ઉભો રહ્યો. બિચારાને પાણી પીવું તો દૂર રહું પણ ઉલટું તે સરોવરની અંદરના મગર મચ્છાદિ હિંસક પ્રાણિયો તેને એકાએક પકડી ખેંચી ગળી ગયાં, જેથી ફરી તે મૂર્ખ મનુષ્ય બહાર નહિ નીકળી શકતાં અંદરનો અંદર મરણને શરણુ થયો. તેમ એ સ્ત્રીઓ હાસ્ય અને યુક્તિવાળાં મધુર પણ વક્ વચન, અને સુખની શોભા વડે બાહ્યથી રમ્ય ભાસે છે, પણ કામરૂપ અગાધ જળથી તે પૂર્ણ છે. ત્યાં કોઈ અજ્ઞાની મહોન્મત્ત મોહ મૂઢ જીવ વિષયની તૃષ્ણાથી આતુર થઈ તે સ્ત્રીની પાસે જઈ નિરખવા લાગ્યો. બિચારો પોતાની ચાહ મટાડવા ગયો હતો ત્યાં તો કામના ઉદ્રેકથી અને વિષય સામગ્રીથી વિહ્વલ બની ત્યાં ને ત્યાં ભ્રષ્ટ થઈ અચેત થઈ પડ્યો. પરિણામે સ્થાવરાદિ પર્યાયને પ્રાપ્ત થયો. તે ફરી પાછો સચેત થયો નહિ. એમ એ સ્ત્રીરૂપ અગાધ અને અમર્યાદિત ઊંડા અને ઘેરા જળમાં કેટલાય જીવોને વિષયરૂપ મગરમચ્છો પકડી પકડીને ગળી ગયા જેનો ફરી પત્તો પણ લાગવો મુશ્કેલ થઈ પડ્યો. કોઈ ઊંડા અને લપસી જવાય એવા જળાશય આગળ એકલદોકલ અનાયાસે જઈ ચડેલો બુદ્ધિમાન મનુષ્ય પૂરી સાવધાનતાથી ત્યાં ઉભો રહે છે, પણ તેનો નિમેષ માત્ર વિશ્વાસ કરતો નથી-જેમ એ જળાશય આગળ એકલદોકલ મનુષ્યની સલામતીનો સંશય અને ભય છે, તેમ સ્ત્રીરૂપ અગાધ જળાશય પાસે પણ કોઈ એકલદોકલ મનુષ્યની ચૈતન્ય-બ્રહ્મતિ માટે પૂરે પૂરો ભય છે, જાપમ છે. માટે એ સ્ત્રીઓનો વિશ્વાસ કરવો યોગ્ય નથી.

પાપિષ્ઠૈર્જગતી વિધીતમભિતઃપ્રજ્વાલ્ય રાગાનલં

ક્રુધૈર્નિદ્રિયલુબ્ધકૈર્મયપદૈઃ સંત્રાસિતાઃ સર્વતઃ ।

ઈન્તૈતે શરણૈષિણોજનમૃગાઃ સ્ત્રીછબ્રના નિર્મિતમ્

ઘાતસ્થાનમુપાશ્રયન્તિ મદનવ્યાધાધિપસ્યાકુલાઃ ॥ ૧૩૦ ॥

હાય ! ઘણા દુઃખની વાત છે કે-સંસારરૂપ કતલખાનામાં પાણી અને ક્રોધી એવા ઈન્દ્રિય વિષયરૂપ ચંડાળોએ ચારે બાજુ રાગરૂપ ભયંકર અગ્નિ સળગાવી મૂક્યો-જેથી ચારે તરફથી ભય પામેલાં અને આત્મંત

વ્યાકુલ થયેલાં પુરુષરૂપી હરિણો પોતાના બચાવ માટે અંતિમ શરણુ અહુતાં-શોષતાં કામરૂપી ચંડાળે ગોઠવી રાખેલાં સ્ત્રીરૂપ કપટસ્થાનમાં (પાસલામાં) જઈ જઈને ભરાઈ પડે છે.

જેમ કોઈ હોશિયાર આહેડી કિંકરો સહિત શિકાર કરવાને અર્થે જ્યાં હિરણોનો સમૂહ હોય તેવા વનમાં જઈ ચોતરફ અગ્નિ સળગાવે, અને પોતાને શિકાર કરવાનું ઇલાયદું સ્થાન રાખી પોતે ત્યાં રહે. ત્યાં અગ્નિના ભયથી નાસતાં એવાં એ રંક હરિણો ચારે તરફ દોડાદોડ કરતાં ભાગતાં શરણુની ઇચ્છાએ બિચારાં પેલાં શિકારીએ ગોઠવેલા સ્થાનમાં જઈ પહોંચ્યાં. જાણે અમે અહીં સુરક્ષિત રહીશું, પણ ત્યાં તો પેલો દુષ્ટ આહેડી બેઠાજ છે, તે નિઃશસ્ત્ર નિરાધાર રંક હરિણોને શસ્ત્રથી મારી ખાણુ રહિત કરે છે. તેમ વિકારરૂપ પ્રધાન કામ મોહ અને તેના ઇદ્રિયરૂપ કિંકરો જીવરૂપ હરિણોને શ્રષ્ટ કરવા, વર્ણાદિ વિષયોમાં રાગાદિરૂપ અગ્નિ સળગાવી જીવરૂપ હરિણોને પકડવા સ્ત્રીરૂપ કપટસ્થાન લોકમાં ગોઠવી રાખ્યું છે. રાગરૂપ અગ્નિથી અતિ વ્યાકુળ થયેલા બળી રહેલા જીવરૂપ હરિણો-જાણે અહીં અમને રક્ષણ મળશે એવી ભુદ્ધિથી આવી ત્યાં પ્રાપ્ત થાય છે, પણ ત્યાં તો પેલો પ્રધાન કામ આહેડી લાગ જોઈ બેઠો છે-જે શરણુની હોંશ ભરી આશાએ આવેલા જીવોને પોતાનાં કુચેષ્ટારૂપ ખાણુથી શ્રષ્ટ કરે છે, અચેત કરે છે, ઉલટો બિચારો તે જીવ પરમ વ્યાકુલતારૂપ ભયંકર દાહને પ્રાપ્ત થાય છે. અંથકાર કહે છે કે-તેથીજ એ સ્ત્રીઓનો વિશ્વાસ કોઈને કોઈ પ્રકારે પણ કર્તવ્ય નથી.

અપત્રપતપોગ્નિના મયજુગુપ્સયોરાસ્પદં

શરીરમિદમર્થદગ્ધશ્વવન્ન કિં વચ્ચસિ ।

વૃથા વ્રજસિ કિં રતિં નનુ ન મીષયસ્યાતુરો

નિસર્ગતરલાઃ સ્ત્રિયસ્તદિહ તાઃ સ્ફુટં વિભ્યતિ ॥ ૧૩૧ ॥

હે નિર્લજ્જ ! તારું શરીર તપરૂપ અગ્નિ વડે અધબળ્યા મુડકા જેવું ભય અને ભુશુન્સાનું સ્થાન રહ્યું છે, એ શું તું દેખતો નથી ? નિર્રર્થક કેમ આસક્તિને પ્રાપ્ત થઈ રહ્યો છે ? હે શ્રષ્ટ અને મૂર્ખ આત્મા ! આતુરતારૂપ રોગને પ્રાપ્ત થયેલો તું સ્ત્રીઓને ડરાવતો નથી, પણ ઉલટો તેમનો સંગ કરવા ચાહે છે, પરંતુ સ્વભાવથી ચંચળ અને કાયરતાવાળી તે સ્ત્રીઓ તને જોઈને ડરે છે, તારી ભયાનક મૂર્તિ દેખી ભાગે છે, અને એમ છતાં તું ફરી ફરી તેના સંગને ઇચ્છે છે !

અંતકાર આ ઠેકાણે મુનિ જનોને સંબોધે છે કે-હો નિર્લજ્જ ! તારું આ શરીર તપ વડે ભયાનક અને ઘૃણાચુકત થઇ રહ્યું છે, બાણે અડધું બળેલું મુડદું, અને છતાં તું સ્ત્રીઓનો સંગ ઇચ્છે છે ! ભાઈ ! એ સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ તું બાણે છે ? જેનું શરીર બળવાન પુષ્ટ અને સુંદર દેખાય તેનાથી જ તે રાગ કરે, હાસ્ય કરે. પરંતુ જેનું શરીર અશક્ત, કૃષ, અને અશોભનિક દેખાય તેનાથી તે દૂર ભાગે છે. એ શું તું નથી બાણતો ? હો નિર્લજ્જ, તું આવી અવસ્થામાં તેનો સંગ પામે એ અશક્ય છે. જ્યારે આમ છે ત્યારે વ્યર્થ આત્મશ્રેયને તું કેમ ભૂલે છે ? સ્વરૂપ વિસ્મરણુતાને કેમ પ્રાપ્ત થાય છે ? આવું અલભ્ય મુનિપદ પામીને હો ભવ્ય ! તને ઉચિત છે કે-નિજ કલ્યાણને વિષે અપ્રમત થવું.

જે સ્થાનમાં તું રતિ કરે છે તે સ્થાન કેવું છે તે અંતકાર ત્રણ શ્લોક દ્વારા વર્ણન કરે છે :—

ઉત્તુક્કસંગતકુલાચલદુર્ગદૂર—

મારાદ્વલીત્રયસરિદ્વિષમાવતારમ્ ।

રોમાવલીકુસુતિમાર્ગમનન્નમૂઢાઃ

કાંતાકટીવિવરમેત્ય ન કેઽઞ્ચ સ્વિન્નાઃ ॥ ૧૩૨ ॥

કામ વિકારથી ઉન્મત્ત થયેલા એવા કયા ભૂવો છે કે જેઓ સ્ત્રીઓના ચોની સ્થાનને પ્રાપ્ત થઈને ખેદખિન્ન ન થાય ? અર્થાત્ તત્કાલ અને ભાવિમાં તેઓ મહા ખેદને જ પામે છે. કેવું છે તે સ્થાન પરસ્પર ભીડા-યલા ઊંચા અને કઠિન એવા સ્તનોરૂપ બે પર્વતો એ જેના માટે ઉત્તંગ કિલ્લાની ગરજ સારે છે, જેથી તે સ્થાન અતિ દુઃખે પામવા યોગ્ય છે. વળી ત્રિવલીરૂપ વિસ્તીર્ણુ નદી વડે વિષમ છે પાર ઉતરવું જેનું, તથા આગળ વિસ્તીર્ણુ શેમ પંકિતરૂપ ઘેરી વૃક્ષ ઘટાએ કરીને જેનો માર્ગ પણ ખરાબ થઈ રહ્યો છે.

જગતમાં પ્રત્યક્ષ દેખાય છે કે—જે સ્થાનના માર્ગમાં ઊંચા અને પરસ્પર મળેલા વિસ્તીર્ણુ પહાડો પડ્યા હોય, કઠિનતાથી પાર ઉતરાય એવી મોટી વિશાળ નદી હોય, અને વૃક્ષોની સઘનતાથી માર્ગ પણ દુર્ગમ્ય થઈ રહ્યો હોય, એવા પહાડી કોતરોથી ભરેલા ભયંકર સ્થાનકે પહોંચવામાં ખેદ જ હોય. તેમ સ્ત્રીના ચોની સ્થાનકે રમવા પહેલાં ઊંચા અને પરસ્પર મળેલા બે કુચથી ખેદખિન્ન થઈ જેમ તેમ અતિ ઝડપે છૂટવું થાય ત્યાં તો આગળ ત્રિવલીરૂપ વિશાળ નદી અને તેની આગળ શેમની સઘન વિસ્તીર્ણુ વૃક્ષ પંકિતથી દુર્ગમ્ય અને ભયંકર

સ્થાનકે પહોંચતાં અવશ્ય ખેદભિન્ન જ થવાય. એટલો પ્રયત્ન કરતાં તે યોની સ્થાનકે તો કોઈક જ પહોંચી શકે. આવા પ્રત્યક્ષ ખેદને જીવ સુખ માને છે એ જીવની મૂઢતા નહિ તો બીજું શું ? અંધકાર કહે છે કે—જેમ એક અતિ દુઃખીયો મનુષ્ય દુઃખથી કંટાળી માથું ફેડતાં સુખ માને તેમ કામગીરી ભયંકર વ્યાધિથી નિરંતરનો પીડિત જીવ ખેદભિન્ન થવા છતાં પણ સુખ કલ્પે છે. કામરૂપી અંધારો જ એવો છે.

વર્ચોગૃહં વિષયિણાં મદનાયુધસ્ય

નાદીવ્રણં વિષમનિર્વૃત્ત પર્વતસ્ય ।

પ્રચ્છન્નપાદુકમનઙ્ગમહાહિરંધ્ર

માહુર્બુધા જઘનરંધ્રમદઃ સુદત્યાઃ ॥ ૧૩૩ ॥

ઉત્તમ દંત પંકિતવાળી સ્ત્રીનું જઘન રંધ્ર જે યોનીછિદ્ર—તેને જ્ઞાની પુરુષો વિષયી પુરુષોનું વિષ્ણુગૃહ (પાયખાનું) અથવા કામરૂપી શસ્ત્રનો ભયંકર ઘા, અથવા જે ભયંકર પર્વતોથી ઢંકાયેલો જાંડો ખાડો, અથવા કામરૂપ ભયંકર નાગનું ખિલ સમજે છે.

વિષ્ણુ ફેંકવાના સ્થાનની માફક યોનીછિદ્ર કામીપુરુષોને વીર્યરૂપ વિષ્ણુ ફેંકવાનું એક સ્થાન છે, અથવા કામદેવના ભયંકર શસ્ત્રનો એક 'ઘા' છે, અથવા વિસ્તીર્ણ પહાડોથી ઢંકાયેલી જાંડી અને ભયંકર એક ખાઈ છે, કે જે મોક્ષ નગરે જતા પથિકને આડે આવે છે. તે ખાઈ અવ્યક્તપણે સૂચવે છે કે—હો પંથિકજનો! અમને આજાણવાનું સાહસ ખેડીને કોઈ આગળ જશો નહિ, નહિતો તમારી જીવન સ્થિતિ તમે ગુમાવશો. એ ખાઈ એવી તો દુર્ગમ્ય છે કે જે વમન યોગ્ય પણ નથી અને તેથી તો તે પર્વતોથી ઢંકાયેલી રહી છે—માટે જ મોક્ષાર્થી જીવો એ ખાઈને દૂરથી જ ત્યજે છે. વળી એ કામરૂપ ભયંકર નાગને રહેવાનું ખિલ છે, તેમાં જે મોહમૂઢ આત્મા રતિ માને છે તેને એ કામરૂપી સર્પ પોતાના વિષમ દંશથી તુરત મૂર્છિત કરે છે—અચેત કરે છે. એમ અનેક ઉપમાઓથી એ યોનીછિદ્ર અનિષ્ઠ છે. તેથી તે પ્રત્યેનો રાગ હે જીવ ! તું નિવાર-નિવાર !

અધ્યાસ્યાપિ તપોવનં વત પરે નારીકટીકોટરે

વ્યાકૃષ્ટા વિષયૈઃ પતંતિ કરિણઃ કૂટાવપાતે યથા ।

પ્રોચે પ્રીતિકરિં જનસ્ય જનનીં પ્રાગ્જન્મભૂમિં ચ યો

વ્યક્તં તસ્ય દુરાત્મનો દુરુદિતૈર્મન્યે જમદવંચિતમ્ ॥ ૧૩૪ ॥

જેમ હાથી કપટથી બનાવેલા ભયંકર ખાડામાં મોહમુગ્ધ થઇ અસાવધ બની પડે છે, તેમ કેટલાય જીવો ઉત્તમ તપોવનને પ્રાપ્ત થઇને પણ ધર્મ વિમુખ બની સ્ત્રીના ભયંકર કટીછિદ્ર વિષે પડી મરે છે. પ્રથમ તો એ યોનિ મનુષ્યની જન્મ ભૂમિ હોવાથી માતા સમાન છે. પણ માત્ર મૂઢ કવિઓએ તેને પ્રીતિ કરવા યોગ્ય વર્ણવી છે. એવા પઠિત મૂર્ખ કવિઓના મોહોત્પાદક વચનવિલાસથી ખરેખર આ જગત ઠગાઇ રહ્યું છે.

જેમ કેઇ એક હાથી જંગલમાં સ્વાધીનતા પૂર્વક વિચરતો હતો, તેને પકડવા માટે હાથિણીનું રૂપ બનાવી તેની નીચે કપટ પૂર્વક તેને ન સમજાય તેવો ખાડો બનાવ્યો-વિષયાંધ થયેલો હાથી હાથિણીની લાલચે તે ખાડામાં પડી ઝૂરી ઝૂરી નિર્બળ થયો, અને પૂર્ણ પરાધીન બન્યો. તેમ મુનિ તપોવનમાં એકાંત સ્વાધીનપણે વિચરતા હતા, તેમને ભટ્ટ કરવાના-તપથી પતિત કરવાના કારણરૂપ એ સ્ત્રીનું યોનિછિદ્ર છે. ત્યાં વિષય સેવનના લોભે મુનિ જો ભાન ભૂલી તે યોનિછિદ્રરૂપ ખાડામાં પડે તો ઘણા કાળનો ઉપાસિત તપ સંયમ શુભાવવા ઉપરાંત અનેક પ્રકારનાં કષ્ટો સહન કરે.

અંથકાર કહે છે કે-મૂળમાં કામવિકાર તો પ્રથમથી હતો જ, તેમાં વળી ઉપરથી મૂર્ખ કવિઓએ અનેક કુચુક્તિઓ વડે સ્ત્રીના અંગોપાંગની રમ્યતા બતાવી કામ વિકારનો વધારો થાય તેવાં કાવ્યો-છંદો રચ્યા. જે વચનોથી ઠગાએલા એવા જીવો પછી તેથી બચી શકતા નથી. જુઓ તો ખરા ! એ કુકવિઓની ધીટતા. કે-જે 'યોનીસ્થાન પોતાનું' જન્મ સ્થાન છે તેને જ રમવા યોગ્ય વર્ણવ્યું ! એ કુકવિઓનાં બહેકાવનારાં વચનોથી અનુરંજિત થઇ-ઉત્તેજિત થઇ હે જીવ ! તું તેથી ઠગાઇને એ સ્ત્રીની યોની વિષે જરાએ રાગી થઇશ નહિ. પણ તારી સાવધાનતા પૂર્ણ જાળવજે. કારણ યોની જેમ દેહધારી પ્રાણીઓનું જન્મ સ્થાન છે, તેમ જગતના પ્રાયે બધાય દુઃખોનું ઉત્પત્તિસ્થાન પણ છે. જગતના ત્રિવિધ દુઃખથી છૂટવું હોય તો તે પ્રત્યેનો મોહ-અનુરાગ છોડ !

આગળ વિષને અમૃતના આકારમાં અપાવી દેનારને જગત ઠગ કહે છે, પરંતુ એ સ્ત્રી મહાન પુરુષોને પણ ઉંધા પાટા બંધાવી દઇ-પરમ દુઃખનું કારણ થાય છે, તેથી જગતના સર્વ વિષમ વિષો કરતાં એ જ મોટું ભયંકર વિષ છે. એમ અંથકાર વર્ણવે કરે છે :—

કંઠસ્યઃ કાલકૂટોડપિ શ્મ્ભોઃ કિમપિ નાકરોત્ ।

સોપિ દંદહતે સ્ત્રીભિઃ સ્ત્રીયો હિ વિષમં વિષમ્ ॥ ૧૩૫ ॥

રુદ્ર (મહાદેવ) ના કંઠમાં કાળકૂટ વિષ રહે છે, તે વિષ મહાદેવ-જીને કાંઈ પણ અસર કરી શક્યું નહિ. કાળકૂટને પચાવી શકે તેવા મહાદેવજી પણ સ્ત્રીઓની માયામાં ફસાઈ-યોગક્ષેમ હારી ગયા, તેથી નિશ્ચય થાય છે કે-સ્ત્રી એ જ સર્વ વિષમ વિષેથી પણ ભયંકર વિષ છે.

લોકમાં મનાય છે કે-કાળકૂટ વિષ જેવું ખીજું કોઈ નિરૂપાય અનિષ્ટકારક વિષ નથી. પણ અમને લાગે છે કે-સ્ત્રીઓ એ તેનાથી પણ વિષમ અર્થાત્ અનિવારિત અનિષ્ટકારક ભયંકર વિષ છે. જુઓ મહાદેવજી કાળકૂટ વિષને કંઠમાં જ ધારણ કરે છે, પણ તે તેમને કાંઈપણ અનિષ્ટ કરી શક્યું નહિ. પરંતુ માત્ર સ્ત્રીની કામનાના ભયંકર આતાપથી પીડિત થઈ સહજ માત્રમાં પરાભવ પામ્યા. તેથી નિશ્ચય થાય છે કે-સ્ત્રી એ કાળકૂટ વિષથી પણ ભયંકર વિષ છે.

વિષમાં અમૃત સ્થાપન કરે છે એવા ઠગો કરતાં પણ જેઓ સ્ત્રી વિષે અમૃત બતાવી અનુરાગ કરાવે છે, તે મહા ઠગ છે. એવા કુકવિઓની કુયુક્તિથી મૂઢ ન થતાં સ્ત્રી પ્રત્યેનો અનુરાગ છોડવો એ જ સર્વ પ્રકારે સુખનું કારણ છે.

તव युवति शरीरे सर्वदोषैकपात्रे

रतिरमृतमयूषाद्यर्थसाधर्म्यतश्चेत् ।

ननु शुचिषु शुभेषु प्रीतिरेष्वेव साध्वि

मदनमधुमदान्धे प्रायशः को विवेकः ॥ ૧૩૬ ॥

હે બ્રાણી ! સર્વ દોષના પાત્રરૂપ સ્ત્રીના શરીર વિષે ચંદ્ર આદિ પદાર્થોના જેવા શુભો કદંપી તું એ સ્ત્રીના શરીર ઉપર પ્રીતિ ધરી રહ્યો છે, પણ એ ચંદ્રાદિ પદાર્થો તો શુચિ અને શુભ છે, એમાં પ્રીતિ કરવી ભલી (ડીક) છે, પણ કામરૂપ મદિરાના મદ વડે અંધ થઈ મહા અશુચિના ભાજનરૂપ એ સ્ત્રીના કલેવર પ્રત્યે તું અનુરાગ ધારી રહ્યો છે, એ શું તારો સફવિવેક છે ?

મૂર્ખ કુકવિઓ સ્ત્રીના મુખ આદિ અંગ વિષે ચંદ્ર અને કમલ આદિ શુભ પદાર્થોની ઉપમા દઈ પ્રીતિ કરાવે છે,^૧ વિવેકથી જોતાં સ્ત્રીનું શરીર મહા અશુચિનો ભંડાર છે; છતાં કામમદથી અંધ થવાથી તને તેમાં યોગ્ય અયોગ્ય કાંઈ સૂઝતું નથી. હાડ માંસ રુધીર શ્લેષ્મ-પરુ

^૧ પદ્મગવેણી ચંદ્ર મુ આનન કંચનકલસ યુગલકુવભાર,

લટ કવિ સવ દૂષ જગતકે લેલ મેરા ચહ રૂપ અપાર.

અને ધાતુ ઉપધાતુ આદિ સર્વ મહા બુગુપ્સા યોગ્ય અશુચિના ભંડાર રૂપ સ્ત્રીના કલેવરમાં અંદ્રાદિ શુભ પદાર્થોની કલ્પના કલ્પી તું તેથી રતિ પામે છે, તે કરતાં એ અંદ્રાદિ પદાર્થો પ્રત્યે અનુરાગી કેમ થતો નથી ?

જેમ કીડા વિષ્ણુમાં રતિ માની રહ્યો છે, તેમ તું કામથી અંધ થઈ સ્ત્રીના ગંધાતા સડી રહેલા કલેવર વિષે રતિ માની રહ્યો છે. કારણ કામાંધ પુરુષને ભલા બૂરાનો વિવેક જ હોતો નથી. હે ભગ્ય ! મહા અંધકાર સમ એ કામાંધપણું છોડી હવે તો કાંઈક વિવેકી થા !

સ્ત્રીના કલેવર ઉપર પ્રીતિ થાય છે તે મનની પ્રેરણાથી થાય છે. મન એ નપુંસક છે. નપુંસક મન જગતમાં માત્ર જ્ઞાની પુરુષોને પરાભવ પમાડી શકતું નથી. એમ અંધકાર કહે છે :—

પ્રિયામનુભવત્સ્વયં ભવતિ કાતરં કેવલં

પરેષ્વનુભવત્સુ તાં વિષયિષુ સ્ફુટં હ્રદતે ।

મનો નનુ નપુંસકં ત્વિતિ ન શબ્દતઃપ્રાર્થતઃ

મુધી કથમનેન સન્નુભયયા પુમાન્ જીયતે ॥ ૧૩૭ ॥

મન એ કેવલ શબ્દથી નપુંસક નહિ પરંતુ અર્થથી પણ નપુંસક છે. કારણકે મન પોતે વિષય ભોગવવામાં અશક્ત હોય છે, પરંતુ બ્યારે બીજી સ્પર્શાદિક ઇન્દ્રિયો સ્ત્રી આદિને ભોગવે છે ત્યારે તે બિચાઈ દુર રહું રહું માત્ર હર્ષાયમાન થાય છે. સમ્યક્ બુદ્ધિના ધારક જ્ઞાની પુરુષો જ શબ્દથી અને અર્થથી એમ બંને પ્રકારે પુરુષ લિંગી છે. તેઓને એ નપુંસક રાંકડુ મન કેમ પરાભવ પમાડી શકે ? નહિજ.

શબ્દ શાસ્ત્રમાં મનને નપુંસક લિંગી કહ્યું છે. પરંતુ એ કેવળ શબ્દથી જ નપુંસક નથી, પણ અર્થથી પણ નપુંસક છે. જગતમાં નપુંસક પુરુષ પોતે તો સ્ત્રીને ભોગવી શકતો નથી, પોતાને બળવાન ભોગતૃષ્ણા હોવા છતાં બીજાં સ્ત્રી પુરુષની કીડા બેઠને ખુશી ખુશી થાય છે. તેમ એ મન સ્ત્રીના ભોગને તો બહુ જ ઇચ્છે છે, પરંતુ પોતે ભોગવી શકતું નથી. બીજી સ્પર્શાદિક ઇન્દ્રિયો ભોગ કરે ત્યારે તે બિચાઈ તેમની કીડા માત્ર બેઠ હર્ષ કર્યા કરે છે. એટલે આ વાત યુક્તિ સંગત છે કે મન એ પોતે શબ્દ અને અર્થથી નપુંસક છે. જે સુવિવેકવાન પુરુષ છે (સુવિવેક એ શબ્દને બ્યાકરણ શાસ્ત્રક્રમે પુરુષ લિંગી દર્શાવેલો છે, કારણ સ્ત્રીના ધણી પુરુષ હોય પણ સ્ત્રી કે નપુંસક ન હોય—એ દ્રષ્ટિએ સુવિવેક શબ્દ શબ્દથી તેમ અર્થથી બંનેથી પુરુષ લિંગી છે.) તે પોતાના પુરુષાર્થને ન સંભાળે તો તે નપુંસક એવા મનથી પણ હારી જાય—પરંતુ

નપુંસક મન તે સહવિવેકવાન પુરુષને ક્યાંથી ખરાભવ પમાડી શકે !
અંથકાર કહે છે કે:-હે પ્રિય ભંયો ! મનને બળવાન માની લઇ તમે
સ્વપુરુષાર્થને ન શુભાવો પુરુષાર્થ વડે નપુંસક મનનો જય કરવો એજ
તમને યોગ્ય છે.

રાજ્યં સૌજન્યયુક્તં શ્રુતવદુરુષતઃ પૂજ્યમત્રાપિ યસ્માત્

ત્યક્ત્વા રાજ્યં તપસ્યન્નલઘુરતિલઘુઃ સ્યાત્તપઃ પ્રોક્ત રાજ્યમ્ ।

રાજ્યાત્તસ્માત્પૂજ્યં તપ હતિ મનસાલોચ્ય ધીમાનુદયં

કુર્યાદર્યઃ સમગ્રં પ્રભવમયહરં સત્તપઃપાપમીરુઃ ॥ ૧૩૮ ॥

મનને જીતવા માટે તપ કરવું યોગ્ય છે તપ વડે પરમ પૂજ્ય પદની જીવને સિદ્ધિ થાય છે. એમ અંથકાર ઉપરના શ્લોકથી પ્રતિપાદન કરે છે.

સુજનતા અર્થાત્ નીતિ સહિત રાજ્ય, અને શાસ્ત્રજ્ઞાન સહિત સમ્યક્ તપ એ બંને જગતમાં પૂજ્ય છે. તેમાં પણ જે રાજ્યને છોડીને સમ્યક્ તપ આચરે છે તે સર્વોત્કૃષ્ટપણાને પ્રાપ્ત થાય છે-તેથી ઉલટું જે તપને છોડીને રાજ્ય ધારણ કરે છે તે જગતમાં પણ અત્યંત લઘુપણાને પામે છે, તેથી આ વાત સુયોગ્ય છે કે તપ એ રાજ્યથી પણ અધિક પૂજ્ય છે. બુદ્ધિમાન આર્ય પુરુષો પાપથી ભયભીત થઈ અનંત સંસાર-ભયને સર્વથા દૂર કરવાવાળા ઉત્તમ તપને ઉદ્દાસિત ચિત્તે આચરે છે.

રાજ્યથી પણ તપ અધિક પ્રધાન છે કારણ રાજ્ય પણ તપસ્વીને વંદન કરે છે. પરંતુ તપસ્વી રાજ્યને વંદન કરતો નથી. એ આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ.

તપશુણના નાશથી જગતમાં લઘુપણું પ્રાપ્ત થાય છે એ વાત અંથકાર દૃષ્ટાંત પૂર્વક સિદ્ધ કરે છે:—

પુરા સિરસિ ધાર્યન્તે પુષ્પાણિ વિવુઘૈરપિ ।

પશ્ચાત્ પાદોઽપિ નાસ્પ્રાપ્તીત્ કિં ન કુર્યાદ્ગુણક્ષતિઃ ॥ ૧૩૯ ॥

જે પુષ્પ પહેલાં સુગંધાદિ ગુણોના વિદ્યમાનપણામાં દેવના શિરો-ભાગે શોભતું હતું, તે પાછળથી સુગંધાદિ ગુણોના નષ્ટ થવાથી ચરણ સ્પર્શને પણ યોગ્ય રહેતું નથી. અને એ ન્યાય છે. કારણ ગુણનો નાશ જગતમાં લઘુતા જ પ્રાપ્ત કરાવે છે.

શ્લોકમાં પણ ગુણનો જ મહિમા છે. ઉપરોક્ત દૃષ્ટાંતથી નિશ્ચિત છે કે-જ્ઞાન સહિત સમ્યક્તપના અસ્તિત્વમાં જે પુરુષને દેવો પણ પરમ

પ્રેમ ઉપાસે છે, તપથી બ્રહ્મ થયા પછી તે જ પુરુષનું જગતમાં કોઈ નામ પણ યાદ કરતું નથી. તેનું નામ યાદ કરવામાં પણ પાપ સમજે છે. અને એ ન્યાય છે. કારણ ગુણોનો નાશ લઘુપણું જ પ્રાપ્ત કરાવે છે. તેથી સુયોગ્ય છે કે જે તે પ્રકારે ગુણોની રક્ષા કરવી શ્રેષ્ઠ છે. સાથે આ વાત પણ ધ્યાન રાખવા જેવી છે કે-કુલના, પદના, કે વેષના સંબંધથી માત્ર ઉચ્ચપણું કદપણું એ નિતાંત બ્રમ છે. કારણ એક જ જીવ જે પ્રથમ ગુણોના અસ્તિત્વમાં વંદનીય હતો તેજ પુરુષ ગુણોના નાશથી નિંદ્યપણાને પ્રાપ્ત થયો. તો પછી પૂર્વ મહાપુરુષોના ગુણવાનપણાથી વર્તમાન ગુણહીન પુરુષ માત્ર ગુણીનું નામ અને વેષ ધારણ કરવાથી કયાંથી વંદનીય હોય? કુલ પરંપરાએ, કે લોક પ્રવાહે વંદનિકપણું ઘટતું નથી, પણ ગુણોથી જ પૂજ્યપણું પ્રાપ્ત થાય છે.

ઉર્જિવળ ગુણોના સમુદાયમાં દોષની કાળાશનો અંશ પણ ન શોભે. એ વાત અન્યોક્તિ અલંકાર પૂર્વક અંથકાર નીચેના શ્લોકથી પ્રતિપાદન કરે છે:—

हे चंद्रमः किमिति लांछनवानभूस्त्वं

तद्वान् भवेः किमिति तन्मय एव नाभूः ।

किं ज्योत्स्नया मलमलं तव घोषयन्त्वा

स्वर्मानुवन्नનુ तथा सति नासि लक्ष्यः ॥ ૧૪૦ ॥

હે ચંદ્ર! તું કાલિમારૂપ કલંક સહિત કેમ થયો? અગર કલંક સહિત થવું હતું તો સર્વ પ્રદેશે કલંકમય કેમ ન થયો? રે ચંદ્ર! અવશેષ મલ દર્શાવતી (લાંછન યુક્ત) ચાંદનીથી તને શું સિદ્ધિ છે? અગર તું રાહુવત્ શ્યામ રહ્યો હોત તો જગતમાં કોઈની પણ ટીકાને પાત્ર ન થાત. તારું રહું સહું એક અંશ પણ શ્યામપણું જગતમાં તને લાંચ્છન યુક્ત કહેવરાવે છે. તારી નિર્મળ, શાંત અને મધુરી ચાંદનિમાં એટલી પણ શ્યામતા તારા સ્વરૂપથી જુદી પડી જઈ તને લજાવે છે. અહીં ચંદ્રને ઠપકો આપવાના બહાને અન્યોક્તિ અલંકાર પૂર્વક અંથકાર મુનિજનોને સંબોધે છે કે હે ચંદ્રસ્વરૂપ નિર્મળ, શાંત અને આનંદ-દાતા મુનિ! ઉર્જિવળ પદનો ધારક ચંદ્ર જેમ કિંચિત કાલિમાંથી જગતમાં અન્ય જનોથી ટીકાને પાત્ર થાય છે. અગર જો તે સર્વ પ્રકારે રાહુવત્ શ્યામ હોત તો તેને કોઈ પણ ટોકત નહિ. તેમ તું નિર્મળ સર્વોત્કૃષ્ટ પદધારી મુનિ થયો છે, તો તારામાં કિંચિત પણ દોષ દેખી તને કલંકી સમજી લોક ટોકશે. અગર તું નીચેના ગૃહસ્થ પદમાં હોત તો ત્યાં તને સર્વ પ્રકારે મલ યુક્ત જોઈને પણ “એ તો ગૃહસ્થ છે”

એમ સમજીને તને કોઈ પણ ટોકત નહિ. મુનિપણમાં આમ કલંક યુક્ત રહેવું તેના કરતાં તો નીચેની ગૃહસ્થાવસ્થા જ રાખવી યોગ્ય હતી. હે મુનિ! ઉંચી મુનિપદ યોગ્ય ક્રિયાઓને દોષયુક્તપણે સાધવામાં તને શું સિદ્ધિ છે? એથી તો ઉલટા તારા છતાં ગુણો દબાઈ જઈ દોષો બહાર આવે છે. તથા પંડિત જનોથી તું જગતમાં ટીકાને પાત્ર થાય છે. આમ દોષ યુક્તપણે મુનિપદને સેવતાં તારું તો નહિ પણ મુનિપદનું સન્માન જગતમાં તું ઘટાડે છે. અને વળી પ્રભુનો દ્રોહ કરે છે. એથી અમારી તને શિક્ષા છે કે સર્વોત્કૃષ્ટ મુનિપદને ધારણ કરી મુનિને ન છોડે એવા કિંચિત્ દોષને પણ ન સેવ. અગર મુનિપદને અણછાજતા દોષો જ સેવવા હોય તો એ જગતપૂજ્ય મુનિપદને છોડી દે. સાંભળ! ભગવાન આદીશ્વર સ્વામિની સાથે ચાર હજાર રાજાઓએ મુનિદ્વિક્ષા ધારણ કરી પાછળથી મુનિઓના સમ્યક આચાર અબળણપણાના યોગે (નહિ કે સ્વ ધરાદે-) કષ્ટ નહિ સહી શકવાથી બ્રહ્મ થયા ત્યારે દેવો આકાશવાણીથી તેમને કહે છે કે—“આમ સર્વોત્કૃષ્ટ પદ ધારણ કરી બ્રહ્મ આચરણ કરશો તો અમે તમને દંડ દઈશું. આમ બ્રહ્મપણે જ જો રહેવું હોય તો આ જગતવંદ્ય પદને છોડી દો. (મુનિ સમાચરીના અબળણ તે રાજાઓએ પોતાની કષ્ટ સહવાની શિથિલતાના કારણથી તે દશા છોડી યથેચ્છ મનોકલ્પિત વેષ ધારણ કરી લીધો.)

શિષ્યના દોષને છુપાવનારા ગુરુ કરતાં થોડા પણ દોષ જોઈ તેને ઘણા પ્રકારે પ્રગટ કરનારા દુર્જનો સારા છે, કે જેથી ધર્મર્થી પુરુષો પોતાનો દોષ બાણી તેનો ક્ષય કરવાના ઉદ્યમ બાણી પ્રવર્તે; તેથી દોષ પ્રગટ કરનારા દુર્જનો કોઈ અપેક્ષાએ ગુરુ સમાન કાર્યકારી છે. ધર્માત્મા પુરુષો પોતાના દોષ છુપાવવાવાળા ગુરુઓ કરતાં દોષ પ્રગટ કરવાવાળા દુર્જનોને ભલા સમજે છે. વળી દોષને પ્રગટ કરનાર જગતમાં જો ન હોત તો જીવની સ્વછંદ દશા કયા મલિન છેડે જઈ અટકત એની કલ્પના પણ અશક્ય છે. કારણ અનાદિ અભ્યાસરૂપ મોહીજીવનો એવો સ્વભાવ છે. જગતમાં બીજા જીવોની ચોકી વિના આત્મગુણો ધરનાર જીવો બહુ અદ્ય છે. બહુધા જગતવાસી જીવો લોક નિંદાના ભયથી જ પૂર્વ મહા પુરુષોએ ચોળેલી સુંદર બાહ્ય મર્યાદામાં પ્રવર્તે છે. અને તે પણ હિતકારક છે. ભગવાનનો અને આત્મમલિનતાનો જીવને ભય નથી, એટલો જગતનો ભય જીવોને મર્યાદામાં રાખી રહ્યો છે; બાકી સર્વ જીવો મનોયોગ પ્રમાણે કાયયોગને જો મોકળો મૂકે તો જગતની અને જગતવાસી જીવોની કેટલી અકથ્ય અંધાધૂની થાય? દુર્જનો એક રીતે સજ્જનોની સજ્જનતાના દરમાયા વિનાના રખવાળ

છે, તેથી જ મહાપુરુષો કહે છે કે :—“ જગત એક રીતે ગુરુની ગરજ સારે છે. ”

પ્રશ્ન—દોષ પ્રગટ કરવાથી ધર્મનો છેદ થાય, અને તેથી પાપ થાય.

ઉત્તર—ધર્માર્થપૂર્વક અન્યનું ગુરુ કરવાને અર્થે જો સામાના દોષ પ્રગટ કરવામાં આવે તો પાપ થાય; પરંતુ દયાબુદ્ધિપૂર્વક દોષ છોડાવવાના હેતુથી દોષ કહેવામાં આવે તેથી તો ખરેખર પુણ્ય થાય.

પ્રશ્ન—દુર્જનો તો પાપી છે, તેમને ગુરુ કેમ કહેવાય ?

ઉત્તર—દુર્જનો તો ખરેખર પાપી જ છે, પરંતુ દોષ છુપાવવાવાળા ખુશામતિયા ગુરુઓ દુર્જનોથી પણ અધિક ખૂરા છે તેથી અહિં પ્રયોજનવશાત્ અલંકાર યુક્તપણે તેમને ગુરુ કહ્યા છે; પરમાર્થથી તેઓ ગુરુ નથી.

વિકાશયન્તિ મન્યસ્ય મનોમુકુલમંજવઃ ।

રવેરિવારવિદસ્ય કઠોરાશ્ચ ગુરુત્તયઃ ॥ ૧૪૧ ॥

જેમ સૂર્યના આકરાં કિરણો કમળની નાભુક કલિઓને પ્રકુલિત કરે છે તેમ શ્રી ગુરુનાં કઠોર શિક્ષા વચ્ચનો પણ ભવ્ય જીવોના અંતઃકરણને પ્રકુલિત કરે છે.

દોષ છોડાવવાને અને ગુણ ગ્રહણ કરાવવાને અર્થે શ્રી ગુરુ કંઈ પણ વચન કહે પણ તેથી ભવ્ય જીવોનું હૃદય આનંદિત થાય છે, પરંતુ તેથી તેમને શોક કે ખેદ થતો નથી. જેમ સમસ્ત જગતને આતાપ ઉપજાવનારાં સૂર્યનાં પ્રખર ઉષ્ણ કિરણો પણ નાભુક કમળોને પ્રકુલિત કરે છે. શ્રી ગુરુ જ્યારે ધર્માત્મા જનોને વારંવાર પ્રેરણા કરી કરીને ધર્માપદેશ કરે છે, ત્યારે ત્યારે તેઓ પોતાને ધન્ય અને કૃતાર્થ સમજે છે, અને એમાં જ તેઓ પોતાનું શ્રેય સમજે છે.

વળી ઉપવાસી જીવ અન્નનો એક કણ પણ ભક્ષણ કરે તો તે પાપી છે, જ્યારે ઊનોદરી તપ વિષે તેથી વિશેષ અન્ન ભક્ષણ કરે તોપણ તે ધર્માત્મા જ છે. કારણ પ્રથમ પુરુષ ઉપવાસ તપ માટે વીતરાગે પ્રરુપણ કરેલી મર્યાદાનું તેની આજ્ઞા ઉપર પગ દબ ઉલ્લંઘન કરે છે, અને એ જ તેનો જ્ઞાની પુરુષની સમ્યક્ આજ્ઞા ઉલ્લંઘનરૂપ તીવ્રકષાય તેને તીવ્ર પાપબંધનું કારણ થાય છે. જ્યારે બીજો પુરુષ ઊનોદરી તપ માટે વીતરાગે પ્રરુપણ કરેલી મર્યાદારૂપ આજ્ઞાના સાપેક્ષપણને લઈને પાપબંધ કરતો નથી ઊલટો મંદ કષાય વડે પુણ્યબંધ કરે છે, અને તેથી તે ધર્માત્મા છે.

દોષયુક્ત ઊંચી પદવી કરતાં નીચી પદવી શ્રેષ્ઠ છે. અહિં અંથકાર ઊંચી સ્થિતિ છોડાવાનું કહેતા નથી; પણ દોષ યુક્ત થઈ સર્વોત્કૃષ્ટ પદને મલિન કરવું યોગ્ય નથી એમ શિક્ષા આપે છે. સાધુ નામ ધરાવી આકાર ફેર કરી એના એ જ આરંભ પરિગ્રહાદિમાં ફસાયા હોય, ત્યાગને નામે ઇદ્રિયાર્થ, માનાર્થ અને સંસારાર્થ સાધી રહ્યા હોય, એવા જીવો પ્રત્યે અનુકંપા લાવી શ્રી ગુરુ ઉપરોક્ત સમ્યક્ શિક્ષા આપે છે.

શિષ્યના વિદ્યમાન દોષને પ્રકાશવાવાળા હૃદયનો હિતકારી અને આરાધ્ય છે. પણ વિદ્યમાન દોષને ઢાંકપિછોડો કરનારા આચાર્ય હોય તોપણ તે અહિતકારી અને અનારાધ્ય છે. એ વાત અંથકાર સ્વયં વર્ણન કરે છે:—

દોષાન્ કાંશ્વન તાન્ પ્રવર્ત્તકતયા પ્રચ્છાદ્ય ગચ્છત્યયં

સાર્દ્ધં તૈઃ સહસા ઋયેદ્યદિ ગુરુઃ પશ્ચાત્ કરોત્યેષ કિમ્ ।

તસ્માન્મે ન ગુરુર્ગુરુસ્તરાન્ કૃત્વા લઘૂશ્ચ સ્ફુટમ્

બ્રૂતે યઃ સતતં સમીક્ષ્ય નિપુણં સોડ્યં સ્વલ્લઃ સદ્ગુરુઃ ॥ ૧૪૨ ॥

અગર જો કોઈ ગુરુ પોતાની પાટ સાચવી રાખવાને અર્થે, પરંપરા જેમ તેમ નિભાવવા અર્થે શિષ્યના દોષને છુપાવી રાખે, અને તે શિષ્ય એવા દોષ સહિતપણે મરણ પામે તો તે ગુરુ શિષ્યના મરણ પછી તેનું શું ભલું કરવાના હતા? શિષ્યની જીવન સ્થિતિમાં જે ગુરુ શિષ્યને દોષયુક્ત ના કરી શક્યા તે પરગતિ પરવરેલા શિષ્યને શું દોષ યુક્ત કરવાના હતા? એવા ગુરુ તે અમારા ગુરુ નથી, પણ દોષ દેખવામાં પ્રવીણ અને સમ્યક્ ગુણોને ગ્રહણ કરાવવામાં નિરંતર દક્ષ હોય તે જ સાચા ગુરુ છે. એમ ન હોય તો પેલા ખુશામતિયા સ્વાર્થી ગુરુઓ કરતાં તો કોઈ અપેક્ષાએ થોડા પ્રમાણમાં પણ દોષને દેખીને તેને ઘણા પ્રકારે પ્રગટ કરવાવાળા હૃદયનો ગુરુ સમાન કાર્યકારી છે—ડીક છે.

પૂર્વ સૂત્રમાં દોષવાનની નિંદા કરી હતી, તે સાંભળી કોઈ એમ કહે કે—“અવગુણ ગ્રાહી થવું એ યોગ્ય નથી, પણ ગુણગ્રાહી થવું એ જ યોગ્ય છે” તે પ્રત્યે અંથકાર કહે છે કે—પોતે દોષ સહિત હોય, ને તે છોડવા ગમે નહિ, અને વળી લોકોમાં ઊંચ્ય પદ રાખવું ઇચ્છે, તે પણ છોડવું ગમે નહિ તેવાને દોષ પ્રગટ કરનાર ખૂરો જ લાગે. પરંતુ જેને પોતાનું લઘુપણું હિતકારી ભાસ્યું છે, પોતાની જરા પણ ઊચતા જગતમાં પ્રગટ કરવા જે ઇચ્છતો નથી, વ્યર્થ આડંબરને જે પ્રગટ એર સમજે છે, અને નિરંતર દોષયુક્ત થવાની જેની તીવ્ર કામના વર્તે છે, એવા ધર્માત્માને દોષ પ્રગટ કરવાવાળો ખૂરો લાગતો નથી.

ધર્માત્મા મુમુક્ષુ જીવ તો વિચાર કરે છે કે ગુણ દોષનું યથાર્થ જ્ઞાન તો શ્રી સદ્ગુરુના ઉપદેશથી જ થાય છે, એ વાત સત્ય છે, પણ જે ગુરુ માત્ર સંપ્રદાય વધારવાના અને સાચવવાના લોભથી માત્ર પરંપરા ચાલુ રાખવા અર્થે શિષ્યના છતાં દોષને કહે નહિ, તો તે શિષ્ય દોષના વાસ્તવિક ઓળખાણ સિવાય શી રીતે દોષ મુક્ત થાય? પેલો ગુરુ વિચારે છે કે પાછળથી દોષ જણાવી દોષ મુક્ત કરીશું, પણ આયુકર્મને યોગે તે શિષ્ય દોષને સેવતો સેવતો વચ્ચે જ મરણ પામી કુગતિમાં જાય તો પછી તે ગુરુ તેને ક્યાંથી દોષ મુક્ત કરવાના હતા?

પ્રશ્ન—કડવી શિક્ષાથી પાપી હોય તેનું અંતર તો દુભાય ને?

ઉત્તર—જે તીવ્ર કષાયી અને પાપી જણાય તેને તો કઠોર શિક્ષા નહિ આપતાં મધ્યસ્થ રહેવું એજ ઉચિત છે. કવિવર શ્રી બનારસીદાસ પણ તેવાઓના માટે કહે છે કે—“इनको विलोक के ब्यालरूप रहीए” એવા તીવ્ર કષાયી અને પાપ અનુરક્ત જીવો કે જેમને સત્પુરુષનો ઉપદેશ પરિણામ પામે તેમ નથી, તેવાઓને બોધને તેમની તો ક્યા ખાવી એ જ યોગ્ય છે. નહિ તો વાંદરાને શીખામણ દેવા જતાં મુગરીનો માળો લાગવા જેવું થાય. ત્યાં તો મધ્યસ્થ ભાવના ચિંતવવા યોગ્ય છે.

શ્રી ગુરુ માત્ર શિષ્યના ભલા માટે જ કઠોર વચન યુક્ત ધર્મોપદેશ આપે છે, પરંતુ તેમને કંઈ પણ ઈર્ષાંરૂપ કે સ્વાર્થંરૂપ પ્રયોજન નથી. એમ સમજી એ કઠોર પણ નિર્મળ ધર્મોપદેશ સાંભળીને તે પ્રત્યે પરમ આદર કરવા યોગ્ય છે.

હવે અંતકાર કહે છે કે—કદ્યાણુરુપદ કઠોર વચનોથી ધર્મોપદેશ દેનારા, અને તેનો અંગીકાર કરવાવાળા જીવો આ કાળમાં બહુ થોડા છે.

लोकद्वयहितं वक्तुं श्रोतुं च सुलभाः पुरा ।

दुर्लभाः कर्तुमद्यत्वे वक्तुं श्रोतुं च दुर्लभाः ॥ ૧૪૩ ॥

પહેલાંના વખતમાં તો આલોક પરલોકમાં હિતકારી સમ્યક્ધર્મ કહેવાવાળા અને સાંભળવાવાળા અરે પ્રેમથી સાંભળવાવાળા જીવો ઘણા હતા. માત્ર આદરવાવાળા જીવો દુર્લભ હતા. ન્યારે આ નિઃકૃષ્ટ કાળમાં તો કહેવાવાળા પણ અતિ દુર્લભ છે, ત્યાં આદરવાવાળા તો ક્યાંથી સંભવે?

આલોક અને પરલોક ઉભયમાં આત્માનું પરમ હિત કરનાર એવો ધર્મોપદેશ કરવાવાળા—તેમ તેને ભક્તિ પૂર્વક સાંભળવાવાળા જીવો અતુર્યાદિ કાળમાં ઘણા હતા, પણ અંગીકાર કરવાવાળા જીવાની તો તે કાળે પણ દુર્લભતા હતી. કારણ સંસારમાં ધર્માત્મા જીવો બહુ થોડા

હોય છે. પરંતુ આ નિઃકૃષ્ટ હુંડાવત્સર્પીણી કાળમાં તો સત્ય ધર્મને સમ્યક્ પ્રકારે કહેવાવાળા તેમ સાંભળવાવાળા જીવો જ બહુ થોડા જણાય છે, ત્યાં અંગીકાર કરવાવાળા જીવોની હીનતાનું તો પૂછવું જ શું? આ કાળમાં ધર્મોપદેશકો પોતાના માન-લોભાર્થીપણાને લીધે સત્ય ધર્મ પ્રફૂલ્લ શકે નહિ, ત્યારે સાંભળવાવાળા જડ અને વક્રપણાને લીધે સત્ય અસત્ય વચનની તુલના વિના માત્ર હઠગ્રાહીપણાને લઇને સમ્યક્ ધર્મોપદેશ સાંભળે નહિ. એમ જ્યારે કહેવા અને સાંભળવાવાળા જીવો જ્યાં આ કાળમાં દુર્લભ છે તો પછી ત્યાં સમ્યક્ધર્મોપદેશ અંગીકાર કરવાવાળા જીવોની દુર્લભતા હોય, એમાં આશ્ચર્ય શું? એ રીતે આ કઠણ કળીકાળમાં ધર્મ વસ્તુ દુર્લભ થઈ પડી છે. કારણ આ કાળમાં ઉત્તમ વસ્તુઓની ઉત્તરોત્તર હીનતા જ થતી ચાલી આવે છે. તો પછી ધર્મ જેવી સર્વોત્તમ વસ્તુની અધિકતા ક્યાંથી હોય? ખરેખર આ નિષ્કૃષ્ટ કાળમાં સમ્યક્ધર્મની પ્રાપ્તિ જે કોઈ વિરલ જીવોને કવચિત્ થાય છે, તેમને ધન્ય છે.

અહિં કોઈ સંદેહ કરે કે ઉભય લોકમાં હિતકારી સમ્યક્ પણ કઠોર, અને શિષ્યના દોષ પ્રગટ કરતો ધર્મોપદેશ શિષ્યને અરુચિકર થઈ આર્તધ્યાનનું કારણ થાય, અને આર્તધ્યાનને તો મોક્ષમાર્ગમાં સર્વથા હેય ગણ્યું છે! ઉક્ત શંકાનું અંતકાર નીચેના કાવ્યથી સમાધાન કરે છે:—

ગુણાગુણવિવેકિર્ભિર્વિહિતમપ્યલં દૂષણં

ભવેત્સદુપદેશવન્મતિમતામઽતિપ્રીતયે ।

કૃતં કિમપિ ધાષ્ટર્યતઃ સ્તવનમપ્યતીર્યોષિતૈ-

ર્જ તોષયતિ તન્મનાંસિ સ્વલુ કષ્ટમજ્ઞાનતા ॥ ૧૪૪ ॥

અહીં દોષના વિચાર યુક્ત વિવેકી સત્પુરુષનાં પોતાનાં અત્યંત દૂષણ પ્રગટ કરનારાં નિર્મળ પણ કઠોર વચનો—“જેમ ભલો ઉપદેશ જીવને પ્રીતિ ઉપજાવે છે” તેમ સુશિષ્યના હૃદયમાં તે સત્પુરુષ પ્રત્યે અત્યંત પ્રેમ ઉપજાવે છે. પરંતુ ધર્મતીર્થને નહિ સેવનારા ધીટ શુર્વાભાસોના ધીટતાયુક્ત અણુનુવાદ બુદ્ધિમાનોના હૃદયમાં જરાય સતોષ ઉપજાવતો નથી.

જે પુરુષ પરનું ભલું ઇચ્છે તે જેમ પરનું ભલું થાય તેમજ પ્રવતે, જીવને અકલ્યાણ લાણી લઈ જનાર એવા દોષને છોડાવવા અર્થે સત્પુરુષ તે જીવના દોષને જણાવે તેમાં ખોટું શું! સત્પુરુષ જો દોષને પ્રગટ ન

કરે તો જીવ દોષને દોષરૂપે જાણે પણ ક્યાંથી? અને દોષને દોષરૂપે જાણ્યા વિના જીવ દોષમુક્ત પણ ક્યાંથી થાય?

માન, પૂજા, ખ્યાતિ અને લોભાદિના ઇચ્છક ગુરુઓ પોતાનું ઉક્ત પ્રયોજન સાધવા શિષ્ય જેમ પોતાથી પ્રસન્ન થાય તેમ જ પ્રવર્તે. શિષ્યને પ્રસન્ન કરવા અર્થે તેના છતા દોષમાં પણ ધીરતાપૂર્વક ગુણ કરાવી તેની મિથ્યા પ્રશંસા કરે છે; અને એમ જો તે ન કરે તો જગતમાં અજ્ઞાની અને મૂર્ખ એવા એ કુગુરુઓનું માન પણ ક્યાંથી વધે? ગભરુ ગાડરનાં ટોળાં તેના લાણી વળે પણ ક્યાંથી? તેથી આ વાત સુસિદ્ધ છે કે-અધર્મીકુગુરુઓ શિષ્યની બડાઈ કરે, મિથ્યા પદ્ધતિઓથી તેને શણગારે; જ્યારે સત્યરૂપો દોષ પ્રગટ કરે તેમાં સંસાર રસિક શિષ્યને દોષ સાંભળવા અનિષ્ટ લાસે અને ગુણ સાંભળવા ઇષ્ટ લાસે, ત્યાં તે અવિવેકી શિષ્યને રુચે પણ કેમ? પરંતુ સદ્વિવેકવાન શિષ્ય તો એમ વિચારે કે-પરમ દુઃખના કારણરૂપ એવા મારા દોષો પ્રગટ કરી મને દોષ મુક્ત કરવા પરમ ગુરુ મને લલી શિક્ષા આપે છે, જે મને રોમ રોમ અતિ પ્રિય છે. એ સમ્યક્શિક્ષા જો મને આવા અનુપમ અવસરે પ્રાપ્ત ન થઈ હોત તો મારી શું સ્થિતિ થાત? હું કેવા મિથ્યા લાવોમાં વહ્યો જાત? તત્ત્વ નિર્ણય થઈ અપૂર્વ શાંતિ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાત? હેય ઉપાદેયનો સદ્વિવેક મને ક્યાંથી જાગ્રત થાત? આવા આવા વિચારોથી તે સુશિષ્યને સદ્ગુરુપ્રાપ્ત કઠોર અને દોષને પ્રગટ કરનારી શિક્ષા પણ ઇષ્ટરૂપ લાસે છે. સ્વપ્રયોજન સાધક કુગુરુઓ દોષમાં ગુણ કરાવી દે છે તેઓ ખરેખર પોતાનો ખરો વેષ છુપાવી અનુકૂલ વેષે રહી જગતને ઠગનારા ઠગ છે. એમની બડાઈ સાંભળવી એ પણ મને અહિંતનું જ કારણ છે. તેઓની છતા દોષને આચ્છાદક અને અછતા ગુણોની પ્રકાશક પ્રશંસા કે શિક્ષા કલ્યાણરુચી જીવને અતિશય અનિષ્ટ લાસે છે. સારાંશ એ છે કે-દોષ પ્રગટ કરવાથી વિવેકી જીવોને આર્તધ્યાન થઈ અનિષ્ટ લાસશે એ ભ્રમ મિથ્યા છે. કલ્યાણ અભિરુચી જીવને તેથી આર્તધ્યાન થાય જ નહિ. પરંતુ સ્વપરિણતિ અનુપ્રેક્ષણરૂપ ધર્મ ધ્યાન જ જાગ્રત થાય.

હવે અંતકાર દોષને દોષરૂપે જાણી ત્યાગ કરવા તથા ગુણને ગુણરૂપે જાણી ગ્રહણ કરવા સુબુદ્ધિમાન જીવોને પ્રેરણા કરે છે:—

ત્યક્તહેત્વન્તરાપેક્ષૌ ગુણદોષનિબંધનૌ ।

यस्यादानपरित्यागौ स एव विदुषां वरः ॥ ૧૪૫ ॥

જેને અન્ય કોઈ પણ પ્રયોજનની અપેક્ષા-જરૂરીઆત મટી ગઈ છે, માત્ર ગુણ દોષને વિષે જ અહુણુ ત્યાગ વર્તે છે, તે જ પુરુષ જ્ઞાની-ઓમાં પ્રધાન શ્રેષ્ઠ છે.

અહુણુ ત્યાગરૂપ પ્રવૃત્તિ જગતવાસી સર્વ જીવો અનાદિ કાળથી કરી જ રહ્યા છે. એ પ્રવૃત્તિ તો જીવોમાં છે જ. પરંતુ જે વડે સમ્યક્-દર્શનાદિકગુણો પ્રાપ્ત થાય તે તે સાધનોને અહુણુ કરવાં, અને મિથ્યાત્વાદિક દોષ જેથી નિપજે તે તે કારણોને ત્યાગ કરવાં, એવા ગુણ દોષના સાપેક્ષપણા સહિત જે પુરુષને અહુણુ ત્યાગ વર્તે છે, અને જેમાં કોઈ પ્રકારે વિષય કષાયોદિનું પ્રયોજન નથી તે જ જીવ ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાની છે, કારણકે તે પોતાનું આ અલભ્ય અવસરે સ્વહિત સાધી રહ્યો છે; અને સ્વહિતને હરકોઈ તથારૂપ પ્રયત્ને સાધ્ય કરવું એ જ બુદ્ધિમાનોનું કાર્ય છે. હિત અને અહિતને વિચાર્યા વિના અથવા અન્યથા વિચારીને આખું જગત અહુણુ ત્યાગ કરી રહ્યું છે પણ એ વિવેક નથી. તેથી શું વાસ્તવિક ઈષ્ટ સાધ્ય થાય ?

અંથકાર અન્યથા પ્રકારે થતા અહુણુ ત્યાગમાં દૂષણ બતાવે છે:—

હિતં હિત્વાઝહિતે સ્થિત્વા, દુર્ધર્દિઃસ્વાયસે મૃશં ।

વિપર્યયે તયો રે ધિ ત્વં સુસ્વાયિષ્યસે સુધીઃ ॥ ૧૪૬ ॥

હો જીવ ! તું હિતને છોડી અહિતમાં પ્રવર્તે છે તેથી જ તું ખરેખર મૂર્ખ છે, તેથી તો તું તને પોતાને દુઃખી કરે છે. હવે તો કંઈક સફવિવેકી થઈ એ અનાદિ ક્રમથી ઉલટો પ્રવર્ત-અર્થાત્ અહિતને છોડી હિતને આદર, જેથી તું વાસ્તવિક વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થઈ તને પોતાને સુખી કરીશ.

સમ્યક્દર્શનાદિ હિતકારી ગુણોનો અને તેના કારણોનો તો તે ત્યાગ કર્યો, અને મિથ્યાદર્શનાદિ અહિતનાં કારણોને તેં અહુણુ કર્યાં; પણ એવા અહુણુત્યાગથી તો તું અનાદિ કાળથી દુઃખી થઈ રહ્યો છે. તારા અંતઃકરણમાં તું સ્થિર ચિત્તે વિચાર તો ખરો કે-હું કેવો બની રહ્યો છું, અને શું કુળ અનુભવુ છું ! અગર હવેથી પણ એ અનાદિ ક્રમથી ઉલટો પ્રવર્તે-અર્થાત્ સત્સુખના કારણરૂપ સમ્યક્દર્શનાદિક ગુણોને અહુણુ કરે, અને અનાદિ સંસાર દુઃખના હેતુભૂત મિથ્યાત્વાદિક દુર્ગુણોને છોડે તો અવશ્ય સુખી થાય. કારણ ચાલુ ચાલથી ઉલટા ફરવાથી કાર્ય પણ એ અનાદિ પદ્ધતિથી ઉલટું જ થશે. જેમ કોઈ પુરુષ અગ્નિનું સેવન કરે તો તેથી આતાપ, અને જળનું સેવન કરે તો

તેથી શીતળતા અનુભવે, તેમ અહીં પણ જે અનાદિ સંસાર પરિણામોથી તું દુઃખ અનુભવી રહ્યો છે, તેથી ઉલટો પરિણામે તો અવશ્ય સુખને જ અનુભવે. હે જીવ ! ગુણને છોડી દોષનું સેવન તો તું અનાદિકાળથી કરી રહ્યો છે, અને તેથી જ તું આજ સુધી વાસ્તવિક શાશ્વત સુખને પામ્યો નથી. ક્યાંથી પામે ? કારણ વિપરીત હોય ત્યાં કાર્ય પણ વિપરીત જ થાય. હવે તો તને ઉચિત છે કે-દોષને છોડી ગુણોને જ શ્રદ્ધા કરવા. જેથી તું પરમ સુખી થાય. ફરી આવો સુઅવસર પ્રાપ્ત થવો અતિ અતિ દુર્લભ છે.

ગુણ દોષને કારણ સહિત જાણીને બુદ્ધિમાનો શું કરે છે:—

इमे दोषास्तेषां प्रभवनममीभ्यो नियमितो

गुणाश्चैते तेषामपि भवनमेतेभ्य इति यः ।

त्यजंस्त्याज्यान् हेतून् ह्यदिति हितहेतून् प्रतिभजन्

स विद्वान् सद्वृत्तः स हि स हि निधिः सौख्ययज्ञसोः॥ ૧૪૭॥

અમુક કારણોથી દોષ, અને અમુક કારણો સેવવાથી ગુણ ઉત્પન્ન થાય છે, એમ સમ્યક્ પ્રકારે જાણીને જે પુરુષ દોષના ઉત્પાદક કારણોનો તુરત ત્યાગ કરે, અને હિતરૂપ ગુણોના ઉત્પાદક કારણોને તુરત શ્રદ્ધા કરે તે જ પુરુષ જ્ઞાની, તે જ ચારિત્રવાન, અને તે જ સુખ અને યશનું નિધાન છે.

વિવેકી પુરુષ ગુણ દોષને વિચારપૂર્વક ઓળખે, તો મિથ્યાત્વાદિક તેને ખરેખર દોષ જ લાગે. કારણ એ જ આત્માને પરમ દુઃખના હેતુ છે, અને સમ્યક્ત્વાદિક ગુણ લાગે છે કે જે આત્માને વાસ્તવ્ય સુખના અનન્ય હેતુ છે. વિપરીત તત્વાર્થ પ્રતીતિ એ જ મિથ્યાત્વ છે. જીવ અનાદિ સંસાર દશામાં જગતના સઘળા બનાવો-બાવો-અને પ્રવૃત્તિઓનો નિર્ણય કર્યા કરતો છતો પણ માત્ર પોતાના વાસ્તવ્ય સ્વરૂપ સંબંધી અનિર્ણય અર્થાત્ વિપરીત શ્રદ્ધા વડે જ દુઃખી થઈ રહ્યો છે; અને એ જ અનંત સંસારદશાનું બીજ છે, સર્વ દુઃખોનું મૂળ છે. જન્મ મરણાદિ, શત્રુ મિત્રાદિ લાવ કલ્પનાનો હેતુ છે. અને એ જ આત્માના વાસ્તવ્ય સુખનું પ્રતિપક્ષી છે. જેને જૈન પરિભાષામાં મિથ્યાદર્શન એ સંજ્ઞાએ ઓળખાવવામાં આવ્યું છે.

વિચારવાન વિવેકી પુરુષને કુદ્દેવ, કુશુર, અને વિષયાદિ સામગ્રી એ સર્વ મિથ્યાત્વાદિ પરમ દોષના કારણરૂપ છે, એમ પ્રત્યક્ષ લાગે છે. અને સત્કેવ, સદ્ગુરુ, સત્શાસ્ત્ર અને વ્રત સંયમાદિ સદ્અનુષ્ઠાન એ

સર્વ સમ્યક્ત્વાદિ ઉત્તમ ગુણોના કારણરૂપ સ્વાભાવિકપણે સ્પષ્ટ ભાસે છે. આમ તેનો નિશ્ચય હોવાથી તજવા યોગ્ય દોષના કારણોને શીઘ્ર તજે છે તથા ગ્રહણ કરવા યોગ્ય ગુણના કારણોને તુરત ગ્રહણ કરે છે. ગુણ દોષ અને તેનાં કારણોનો સમ્યક્ વિવેક થઈ આત્મામાં તથારૂપ દશાપૂર્વક નિશ્ચય વર્તવો એ જ સમ્યક્દર્શન સહિત સમ્યક્જ્ઞાન છે. તથા દોષના કારણોને છોડી ગુણના કારણોને (હિયોપાદેય વિવેકપૂર્વક) પરમ આદર ભાવે ગ્રહણ કરવાં એ જ સમ્યક્ચારિત્ર છે. એ ત્રણેની વાસ્તવિક ઐક્યતારૂપ આત્મદશા વર્તવી તે મોક્ષમાર્ગ છે, અને તેથી અખંડ અવ્યાબાધ શુદ્ધાત્મસ્વરૂપમાં તદ્દત્તીનતા થવી એ તેનું કૃણ છે, અર્થાત્ મોક્ષ છે; કે જે દશામાં નિજ અનંત અવ્યાબાધ સ્વાધીન સુખને તે નિરંતર અનુભવે છે. એ જ દશા પ્રાપ્ત થયે જીવની ખરેખરી મહત્તા થશે. તેથી સુખુદ્ધિમાન વિવેકી પુરુષને ઉચિત છે કે-ગુણ દોષ અને તેના કારણોને પ્રથમ બાણી લેવાં.

હિતની વૃદ્ધિ અને અહિતનો પરિહાર એ બંને કાર્યો વિવેકવાન જીવને કર્તાવ્ય છે. અવિવેકી જીવને વૃદ્ધિ અને નાશ સમાન છે. એમ અંથકાર કહે છે:—

સાધારણૌ સકલજંતુષુ વૃદ્ધિનાશૌ

જન્માન્તરાર્જિતશુભાશુભકર્મયોગાત્ ।

ધીમાન્સ યઃ સુગતિસાધનવૃદ્ધિનાશ—

સ્તદ્વ્યત્યયાદ્વિગતધીરપરોમ્યધાયિ ॥ ૧૪૮ ॥

પૂર્વોપાર્ણત શુભાશુભ કર્મ સંયોગથી શરીરાદિ પર પદાર્થોની હાની વૃદ્ધિ તો સર્વ સંસારી જીવોને થાય છે, એમાં જીવનું નાનામોટા-પણું ખરી રીતે જરાય નથી, પરંતુ બુદ્ધિમાન પુરુષ તો એ જ કે જે સુગતિના કારણોની વૃદ્ધિ અને દુર્ગતિના કારણોની હાની કરવાના પ્રયત્નમાં નિરંતર સાવધાનપણે પ્રવર્તે છે. બ્યારે દુર્બુદ્ધી જીવ દુર્ગતિના સાધનોની વૃદ્ધિ અને સુગતિના સાધનોની હાની કરી રહ્યો હોય છે.

ધનાદિની વૃદ્ધિ અને નિર્ધનાવસ્થાનો નાશ કરનારા જીવને લોકો ચતુર (બુદ્ધિમાન) કહે છે. તથા નિર્ધનાવસ્થાની વૃદ્ધિ અને ધનાદિનો નાશ થવાથી તેને મૂર્ખામાં ગણે છે. લોકોની ઉપરોક્ત માન્યતા નિતાંત ભૂલ છે. કારણ એ તો પૂર્વોપાર્ણત શુભાશુભ પ્રારબ્ધોદયથી થાય છે. સર્વ જીવોને એવી હાની વૃદ્ધિ તથારૂપ પ્રારબ્ધોદય વડે સ્વયમેવ થઈ રહી છે. એવી હાની વૃદ્ધિમાં જીવનું કાંઈ પણ અવિશેષ કે વિશેષપણું નથી.

જગતમાં પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે કે-કોઈ કોઈ બુદ્ધિમાન પુરુષો સરસાઈપૂર્વક પુરો પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ નિર્ધન રહે છે. જ્યારે કોઈ કોઈ મૂખ જીવો વિના પ્રયત્ન, થોડા પ્રયત્ન, વા વિપરીત પ્રયત્ન પણ ધનવાન થતા જોવામાં આવે છે. વળી એક જ જીવ જે બુદ્ધિ વડે ધનવાન થયો હોય, તે જ જીવ તે જ બુદ્ધિ વડે ઘડીભરમાં નિર્ધન થતો દેખીએ છીએ. એટલે એવા વૃદ્ધિ, નાશમાં બુદ્ધિનું કાંઈ ખાસ પ્રયેજન લાગતું નથી. એમાં જીવનો પુરુષાર્થ માનવો એ નિર્રર્થક જેવું છે. પરંતુ જે બુદ્ધિ વડે સમ્યક્ત્વાદિ નિજ સુખદ લાવોની વૃદ્ધિ થાય, તે બુદ્ધિને ધન્ય છે, સત્ય છે. કારણ નિજ ગુણોની વૃદ્ધિ હાની થવામાં ખાસ કરીને જીવનો પુરુષાર્થ જ કાર્યકારી થાય છે. જેવો પોતાની બુદ્ધિ અર્થાત્ વિચાર પરિણામે તેવું કાર્ય પ્રાપ્તિ જીવ કરે છે. પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે કે તિર્થંચારિક પ્રાણીઓ પણ સદ્બુદ્ધિથી ધર્મ સાધન કરી સ્વર્ગાદિકને પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે કોઈ ચક્રવર્તિ જેવો મહારાજ કેવળ દુષ્ટ બુદ્ધિનો પ્રેર્યો અધર્મ સાધન કરી નર્કાદિ દુર્ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. માટે ઉત્તમ ગતિના સાધનભૂત વૃદ્ધિ નાશ પ્રત્યે બુદ્ધિનું ખાસ પ્રયોજન બાણી જીવે એ તરફ જ પુરુષાર્થ કરવો યોગ્ય છે.

સુગતિના સાધનભૂત ધર્મ પરિણામની વૃદ્ધિ કરવાવાળા જીવો જગતમાં બહુ થોડા છે, એમ અંધકાર કહે છે:—

કલૌ દંદો નીતિઃ સ ચ નૃપતિભિસ્તે નૃપતયો

નયન્ત્યર્થાર્યં તં ન ચ ધન મદોસ્ત્યાશ્રમવતામ્ ।

નતાનામાચાર્યા ન દિ નતિરતાઃ સાધુચરિતા—

સ્તપસ્તેષુ શ્રીમન્મળય ઇવ જાતાઃ પ્રવિરલાઃ ॥ ૧૪૯ ॥

આ નિષ્કૃષ્ટ કળિકાળમાં રાજા પણ મુનિ જનોને ન્યાય માર્ગમાં પ્રવર્તાવી શકે નહિ, તેમ આચાર્ય પણ તેમને ન્યાયમાર્ગમાં પ્રવર્તાવી શકે નહિ. અને તેથી જ આ કાળમાં મુનિ જનોમાં ઉત્તમ આચરણના ધારક શોભાયમાન ઉત્કૃષ્ટ મુનિરૂપ રત્નો બહુ થોડાં છે.

કળિકાળમાં નીતિ એ જ દંડ છે. દંડથી ન્યાયમાર્ગ ચાલે છે, રાજા વિના તે દંડ દેવાને કોઈ સમર્થ નથી. પણ રાજા ધનને અર્થે ન્યાય કરે છે-ધન પ્રાપ્તિરૂપ પ્રયોજન વિના રાજા ન્યાય પણ કરે નહિ. એમ ન્યાય આટલો બધો આ કાળમાં એવો ચઢ પડ્યો છે. મુનિજનો પાસે તે ધન નથી, કારણ તેમનો બાહ્ય વેષ જ ધનાદિ રહિત છે. તેથી તેમાંના કેઈ જાણે મુનિઓને રાજા પણ ન્યાય માર્ગમાં પ્રવર્તાવી શકતાં નથી.

વળી આચાર્યો વિનય, માન, પૂજા, સત્કારાદિના લોભી થયા, તેથી તેઓ પોતાના લોભરૂપ પ્રયોજનવશે મુનીજનોને ન્યાય માર્ગમાં પ્રવર્તાવી શકતા નથી.

આ કળિકાળમાં જીવે બહુધા જડ અને વક હોય છે, જેઓ ઉચિત દંડ વિના ન્યાય પુરઃસર પ્રવર્તતા નથી. તે દંડ આપવાવાળા લોક પદ્ધતિમાં તો મુખ્ય રાજ છે. અને ધર્મ પદ્ધતિ વિષે મુખ્ય આચાર્ય છે. પણ રાજ ધન પ્રાપ્તિરૂપ સ્વપ્રયોજન સાધ્ય થતું હોય તો ન્યાય કરે, તે ધન મુનિજનો પાસે નથી, તેથી રાજ પણ તેમને ન્યાય માર્ગમાં વર્તાવી શકે નહિ. જેમ તેમની ઈચ્છા હોડે તેમ સ્વછંદે પ્રવર્તે. અને વિનય આદિના લોભી આચાર્ય પણ તેમને દંડ આપે નહિ, જેથી બંને તરફથી નિર્ભય થયેલ એવા તે બ્રહ્મ મુનિઓ જેમ પોતાની ઈચ્છામાં આવે તેમ સ્વછંદે પ્રવર્તે છે, તેમને કોણ પૂછનાર છે? એટલે આ દુષ્કળ કળિકાળમાં સત્યાર્થ ધર્મ સાધન કરવાવાળા કોઈક જ વિરલ મુનિજન દેખાય છે.

એવા સ્વછંદી મુનિની સંગતિ કરવી ધર્માર્થી જીવને કોઈ રીતે યોગ્ય નથી, એમ અંતકાર કહે છે:—

एते ते मुनिमानिनः कवलिताः कान्ताकटाक्षेक्षणै—

रङ्गालप्रशरावसन्नहरिणप्रख्या भ्रमन्त्याकुलाः ।

संघर्तुं विषयाटवीस्थलतले स्वान्क्वाप्यहो न क्षमा—

मात्राजीन्મરુદાદતાભ્રમ્મપલૈઃ સંસર્ગમેભિર્ભવાન્ ॥ ૧૫૦ ॥

હે ભગ્ય ! સ્ત્રીઓની કટાક્ષ દૃષ્ટિરૂપ તીક્ષ્ણ બાણોથી જેમનું સંયમરૂપ અંગ ભગ્ન થયું છે, વિકાર વેગના દુઃખથી દુઃખી થતા એવા મુનિવેષધારીઓ વિષયરૂપી ગહન વનમાં હરિણોની માફક સ્વરક્ષણ કરવાને સર્વથા અશક્ત બની વાયુથી ઉડાવેલા વાદળોની માફક ચંચળ અને વ્યાકુળ ચિત્તે જ્યાં ત્યાં ભ્રમતા ફરે છે, છતાં વળી તેઓ પોતાને મુનિ મનાવે છે, એવા એ બ્રહ્મ મુનિઓની સંગતિ પણ તું ન કર ! કારણ યથાર્થપણે તેઓ મુનિ જ નથી.

જેમ હરિણના અંગમાં બાણ વાગ્યું હોય તેની પીડાથી ખિંચાડું વ્યાકુળચિત્ત થતું જંગલમાં કામ કામ હોડતું ભાગતું ફર્યા કરે, તેમ મુનિવેષધારી પતિત જીવેનું અંતઃકરણ સ્ત્રીઓના કટાક્ષરૂપ તીક્ષ્ણ કામ-બાણથી ઘવાયું છે, તેની તીવ્ર પીડાથી વ્યાકુળ ચિત્ત થઈ તે કામ કામ વિષયની શોધમાં ભમે છે, અને વ્યર્થ પોતાને મુનિ માને છે, મનાવે

છે. કારણ કામની તીવ્રતામાં ધર્મ સાધન કરવું તો દૂર રહું, પરંતુ દેખવા, સુંઘવા, સાંભળવા આદિ વિષયોમાં પણ મન સ્થિર થતું નથી; એ કામની પીડા જ કોઈ એવી વિચિત્ર છે. જેમ પવનથી વિખરાતાં જાદળ અતિ ચંચળ હોય છે, તેમ વિકાર ભાવથી જ્રાંથ થએલા એવા એ મુનિવેષધારીઓ પણ અતિ ચંચળ ચિત્તવાળા હોય છે. આચાર્ય શિક્ષા આપે છે કે—હે ભગ્ય ! તેમનું તો હોનહાર (ભાવી) જ એવું છે; પણ તું જો જરા પણ ધર્મ બુદ્ધિ ધરાવતો હોય, અને તને સ્વકલ્યાણ ભણી જો જરા પણ અભિરુચી હોય તો એવા જ્રાંથ મુનિઓની સંગતિ પણ તું ન કર ! એમની સંગતિ માત્રથી પણ તું તેમનો સાથી થઈ દુર્ગતિને પ્રાપ્ત થઈશ, માટે એવા જ્રાંથ મુનિઓની સંગતિ કરવી પણ ચોચ નથી.

એવા જ્રાંથ મુનિઓની સંગતિ દૂર કરી છે જેણે એવા સુબુદ્ધિમાન સાધુને અંચકાર સંબોધે છે કે—હે મહા ભાગ્ય ! તું પુરો સ્વતંત્ર છે. તને કોઈ પણ વસ્તુની એવી જરૂર નથી કે જેના વિના તને આ સંયમી સ્થિતિમાં ન જ ચાલે ! અને તારી આ પરમ નિઃશ્ચેય સ્ સાધક પ્રવૃત્તિ અટકી પડે, સાંભળ :—

મેહં ગુહા પરિદધાસિ દિશો વિહાય

સંયાનમિષ્ટમશનં તપસોઽભિવૃદ્ધિઃ ।

પ્રાપ્તાગમાર્થ તવ સન્તિ ગુણાઃ કલત્ર—

મપ્રાર્થ્યવૃત્તિરસિ યાસિ વૃથૈવ યાચ્ચામ્ ॥ ૧૫૧ ॥

હે ગીતાર્થ ! ગુફા તારું મંદિર છે, દિશાઓ એ તારાં વસ્ત્ર છે, આકાશ એ તારું વાહન છે, તપવૃદ્ધિરૂપ ઉત્તમ ભોજન છે, શુણ્ણકમીરૂપ સ્વામિ ભક્ત તારી સ્ત્રી છે, એમ સર્વ પ્રકારે સાધન સંપન્ન તું છે, તો પછી તને યાચના કરવાનું શું પ્રયોજન છે ? આવી સર્વોત્તમ દશામાં કોઈ પાસે કાંઈ પણ યાચવાની તને આવશ્યકતા જ નથી. હવે યાચના કરવી એ કેવળ બ્યર્થ છે.

જગતમાં લોક ધન, ગૃહ, વસ્ત્ર, વાહન, ભોજન, સ્ત્રી, આદિ તુચ્છ જરૂરીઆતોને આધિન થઈ પોતાનું પરમ મહત્વ ભૂલી જઈ દીનવત્ બની જાય છે. આત્મગૌરવને વિસારી તને દીન થવું ન ઘટે. સાંભળ ! આગમના અર્થરૂપ સર્વ મનોરથને વિના પરિશ્રમે સાધ્ય કરવાવાળું અતૂટ જ્ઞાન—ધન તારી પાસે છે. તો પછી પરમ ખેદરૂપ અને તે પણ ક્ષણિક ધનને અર્થે યાચના કરી દીનપણું અનુભવવું એ શું તને ઉચિત છે ? વળી લોક ઘર મંદિરાદિને અર્થે યાચના કરે છે, પણ પ્રાકૃતિક

(સ્વાભાવિક) મંદિર તારે માટે સ્થળે સ્થળે છે, તે પછી અન્ય લૌકિક ધર મકાનાદિનું તારે શું પ્રયોજન છે ? દિશાઓરૂપ નિર્મળ વસ્ત્રના બદલે બીજાં સુતરાદિનાં આત્માને ખેદ અને વ્યર્થ બોલો લાધનારા વસ્ત્રોને અર્થે યાચકવૃત્તિ કરવાનું તારા જેવા સ્વાતંત્ર્યવૃત્તિમાન પુરુષને શું પ્રયોજન ? યથેચ્છ વિહારી ઉત્તમ આકાશરૂપ નિર્મળ સ્વારી તારી પાસે છે, જ્યાં ઇચ્છામાં આવે ત્યાં ગમન કર ! એ સિવાય બીજાં વાહનાદિની યાચના તારા જેવાને ન ઘટે. સમ્યક્તપની અભિવૃદ્ધિરૂપ નિર્મળ અને આત્મપરિસંતુષ્ટતાજન્ય લોજનને છોડી મહા ગ્લાનિયુક્ત સમઘાતુની અભિવૃદ્ધિ કરનારા લોજનની વાંચ્છના અર્થે દીન થવું એ શું તને ઉચિત છે ? ક્ષમા આદિ સુખદ નિજગુણોમાં રમણ કરાવવાવાળી નિજ પરિણતિરૂપ અખંડ અને એકનિષ્ઠ રમણીને છોડી ભય, ત્રાસ, અને ખેદના કારણરૂપ જગતની ચપળ વૃત્તિમાન સ્ત્રીઓને કયો બુદ્ધિમાન પુરુષ ઇચ્છે ? એ રીતે ધન, મંદિર, વસ્ત્ર, વાહન, લોજન અને સ્ત્રી આદિ સર્વ જરૂરી સામગ્રી તારી પાસે છે. હવે તારે બીજી એવી કઈ વસ્તુની આવશ્યકતા છે ? કે જેના અર્થે તું આત્મગૌરવ અને વીર્યને હણનારી એવી લૌકિક યાચના કરે છે ? હવે તો અયાચક વૃત્તિપૂર્વક સ્વગુણો વિષે અખંડ રમણ કર ! ત્યાં જ પરિસંતુષ્ટ થા, એ મહાપુરુષોની તને શિક્ષા છે.

જગતમાં પણ યાચક છોટો અને અયાચક મોટો મનાય છે ! સાંલળ:-

परमाणोः परं नालं नभसो न परं 'महत्

इति ब्रुवन् किमद्राक्षीन्नेमौ दिनाभिमानिनौ ॥ ૧૫૨ ॥

પરમાણુથી કોઈ નાનું અને આકાશથી કોઈ મોટું નથી, એમ કહેનારા પુરુષોએ જગતમાં દીન અને સ્વાભિમાની પુરુષોને જોયા નથી. દીન અને સ્વાભિમાની જનોને જો તેઓએ જોયા હોત તો તેઓ દીનને છોડી પરમાણુને નાનો અને સ્વાભિમાની પુરુષને છોડી આકાશને મોટું કહેત નહિ. કારણ દીન (યાચક) જન પરમાણુથી પણ હલકો છે, તથા સ્વાભિમાની મનુષ્ય આકાશથી પણ મહાન છે.

ધર્મ અને સ્વગૌરવને દીન કરનારી એવી યાચના કરનારો મનુષ્ય એ જ સર્વથી દીન છે, તથા આત્મગૌરવની અભિવૃદ્ધિ કરનાર અયાચક-વૃત્તિમાન પુરુષ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે.

પ્રશ્ન—શાસ્ત્રકારોએ તો માનાદિની વૃદ્ધિમાં પાપ અને તેની હાનીમાં ધર્મ કહ્યો છે. તો પછી દીન (યાચક) પુરુષને ધર્મ અને અભિમાની જનને અધર્મ કેમ ન ઘટે ? કારણ કષાય તથા ધર્મને તો પ્રતિપક્ષપણું છે.

ઉત્તર—કોઈ કષાયની તીવ્રતાના કારણે કોઈ કષાય ઘટે તો ત્યાં ધર્મ નથી. લોભ કષાયની તીવ્રતાના કારણે ચાચક જન માનાદિને આધુ કરે છે. પરંતુ વાસ્તવિકપણે તેને કષાયનો અભાવ નથી. અને જ્યાં કષાયનો અભાવ નથી પરંતુ કષાયની જ વૃદ્ધિ અર્થે કોઈ કષાય ઘટાડે તો ત્યાં કષાયવૃદ્ધિરૂપ અંતરંગ હેતુ હોવાથી ધર્મ નથી, પરંતુ સાથે સાથે તે માયારૂપ પાપને પણ સેવે છે, ત્યાં તો હેતુમાં જ વિપર્યાસપણું છે.

સ્વાભિમાની પુરુષમાં સર્વ કષાય ઘટવા છતાં તેની કોઈ અવસ્થા તને ભ્રમથી કષાયી જેવી લાસે છતાં ધર્મ જ છે. એટલે જે પુરુષ આત્મગૌરવના રક્ષણને અર્થે યાચના નહિ કરતાં અદીનવૃત્તિને અનુસરે તે અભિમાની નહિ, પરંતુ લોભ પરિણામ આત્મામાં દુઃખ આપતો છતાં મિથ્યા અકડઠમાં રહી સીધી માગણી નહિ કરતાં આડાટેડા માયાયુક્ત ઘાટ ઘડે તે જ અભિમાની છે.

વળી સર્વ કષાય મંદ થયા હોય એવો પુરુષ અવૃત્તિ જનોને નમે નહીં; કારણ તેને નમવાનું કંઈ પ્રયે જન નથી. જ્યાં લોભ નથી ત્યાં જગતની તુચ્છ અને ક્ષણિક વસ્તુઓને અર્થે તે બીજને કેમ નમે ? અને તેથી તે કોઈ વેળા બીજને અભિમાની જેવો ભ્રમથી લાસે પરંતુ તે ખરેખર અભિમાની નથી. દીનતા કરવા છતાં પણ કોઈ આપી દેતું નથી. લાભ-અલાભનું ઉપાદાન કારણ માત્ર અંતરાય કર્મનો ક્ષયોપશમ અને તેના ઉદયની તીવ્રતા છે. તો પછી અણુમૂલ્યરૂપ નિજ ગૌરવને વિસ્મણ કરી તે યાચના કેમ કરે ?

અહીં કોઈ કહે છે કે-યાચકનું ગૌરવ ક્યાં ગયું ? કે જેથી તેનામાં લઘુપણું પ્રાપ્ત થયું ?

याचितुर्गौरवं दातुर्मन्ये संक्रान्तमन्यथा ।

तदवस्थौ कथं स्यातामेतौ गुरुलघू तदा ॥ ૧૫૩ ॥

હું એમ સમજું છું કે-યાચકનું ગૌરવ દાતાર પુરુષમાં મળી ગયું, કારણ જો એમ ના હોય તો યાચનાના સમયમાં યાચવારૂપ અને દેવારૂપ છે દશા જેની એવા તે બંનેમાં નહાના મોટાપણું ક્યાંથી હોય ?

અહીં ઉત્પ્રેક્ષાલંકારપૂર્વક અંથકાર કહે છે કે-અમને એમ લાસે છે કે-પ્રથમ એ યાચક અને દાતાર બંને સમાન હતા, પણ જે વેળા

યાચકભાવ ઉગી યાચક યાચના કરવા સન્મુખ થયો તે વેળા તે યાચકનું મહત્વ દાતારમાં મળી ગયું જેથી યાચક લઘુ અને દાતાર મહાન ગણાયો. અને વાસ્તવ્યમાં પણ એમ જ છે. કારણ જો એમ ન હોય તો તે વેળા યાચકમાં સંકોચાદિ ભાવ ઉગી તે લઘુત્વ પરિણામી કેમ જણાય ? અને દાતાર પ્રકુલ્લતાદિ આત્મવિકાસી ભાવોમાં કલ્લોલ કરતો મહાન કેમ ભાસે ? એટલે યુક્તિ અને આગમ સંગત આ વાત સત્ય છે કે—દીનપણું સર્વથા નિષેધ્ય અને વર્જનીય છે.

પ્રશ્ન—મુનિ જનો આહારાદિ દાન ગ્રહણ કરે છે તો તેમનામાં પણ દીનપણું કેમ ના ઘટે ?

ઉત્તર—જેમ કોઈ રાજભક્ત પુરુષ રાજાની આગળ ભેટ ધરે, પરંતુ તેમાં રાજાની ઇચ્છા નથી, તેમ આત્મગુણ રસીક જનો આત્મગુણ વિકાસી મુનિજનોને તેમના વિના યાચે પણ ભક્તિ વિનયાદિ સફલાવ-પૂર્વક આહારાદિ દાન આપે અને તે મહાપુરુષ લોભ કે આસક્તિ રહિત ગ્રહણ કરે તો તેથી તે દીનપણાને અનુભવતા નથી. અને એવી નિરપ્રલુ-વૃત્તિ જે મહાપુરુષમાં વર્તે છે તેજ મહાન છે. પરંતુ લોભથી દીનતા સહિત લેવા ઇચ્છે તેજ ખરેખર દીનતાને પ્રાપ્ત થાય. મુનિજન યાચના-પૂર્વક દીનતાથી દાનાદિ ગ્રહણ કરતા નથી જેથી તેઓ અયાચક, અદીન અને સર્વશ્રેષ્ઠ છે.

આગળ અંચકાર યાચક અને દાતારની ગતિ વિશેષતા બતાવતાં કહે છે કે :—

અથો મિષ્ટુક્ષવો યાન્તિ યાન્ત્યૂર્ધ્વમજિષ્ટુક્ષવઃ ।

ઈતિ સ્પષ્ટં વદન્તો વા નામોન્નામૌ તુલાન્તયોઃ ॥ ૧૫૪ ॥

ત્રાજવાનાં બંને પદલાં શું કહે છે ? તેઓ પોતાની કૃતિથી કહે છે કે—“જેમને ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા છે તેઓ ક્રમે કરી અધોગતિને પામે છે તથા જેઓને ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા નથી તેઓ ઉર્ધ્વગતિને પામે છે.”

ત્રાજવાનાં બંને પદલાં પ્રથમ સમાન હોય છે, ત્યાં જે પદલું અન્ય વસ્તુને ગ્રહણ કરે છે તે સ્વયં નીચું જાય છે; તથા જે પદલું અન્ય વસ્તુને ગ્રહણ કરતું નથી તે સ્વાભાવિક ઉચ્ચું જાય છે. એ બંને પદલાં તેના પ્રેક્ષકને સ્પષ્ટ દર્શાવી રહ્યાં છે કે—“એ પર વસ્તુના ગ્રહણ ત્યાગના યોગે જેવી હુમારી દશા થઈ રહી છે, તેમ જે જીવો લોભાદિ પરિણામે પર વસ્તુને ગ્રહણ કરશે તે તત્કાલ અધોગતિને પામશે; તથા જે જીવો પરવસ્તુને લોભાદિ પરિણામ રહિત ગ્રહણ નહિ કરે તે સ્વયં ઉર્ધ્વગતિને

પ્રાપ્ત થશે. અંથકાર કહે છે કે-દીનતા ત્યાં હીનતા અને દુર્ગતિનો વાસ છે; માટે મુમુક્ષુને કોઈ પ્રકારે દીનતા કર્તવ્ય નથી.

પ્રશ્ન—દીનતામાં તે વળી એવું શું પાપ છે? તેમાં નથી હિંસા કે નથી ચોરી આદિ.

ઉત્તર—ત્યાં લોભ કષાયની એટલી બધી તીવ્રતા છે કે જેથી અન્ય કષાયો તેને નિર્બળ કરવા પડે છે, લોક લજ્જા મૂકવી પડે છે, ધર્માદિ સદ્ અનુષ્ઠાનને પણ તે ગણતો નથી. ક્વચિત્ કરે છે તો અંતરંગમાં તે લોભ હેતુને ઊભો રાખીને કરે છે. વધારે શું કહીએ, પોતાના પૂજ્ય અને વડીલાદિ માનનિય પુરુષોનું પણ અપમાન કરી-કરાવીને પણ પોતાના ઇચ્છિત પ્રયોજનને સાધવા પ્રયત્ન કરે છે. લોભાદિને અર્થે વિવેક કે હિતાહિત હેયોપાદેયને ભૂલી ચૈતન્ય જેવા ચૈતન્યને જડવત બનાવી મૂકે છે; અને એ જ મહા પાપ છે.

“યાચકોના મનોવાંચ્છિત અર્થની સિદ્ધિ થતી નથી એવા એ ઐશ્વર્યપણા કરતાં તો પેલી દરિદ્રાવસ્થા ભલી છે,” એમ અંથકાર નીચેના કાવ્યથી સંબોધે છે:—

સસ્વમાજ્ઞાસતે સર્વે ન સ્વં તત્સર્વતર્પિ યત્ ।

અર્થિવૈમુખ્યસંપાદિ સસ્વત્વાન્નિઃ સ્વતાવરમ્ ॥ ૧૫૫ ॥

જગતમાં ધનવાન પુરુષને સર્વ યાચે છે. પણ એટલું ધન કોઈ પાસે સંગ્રહિત નથી કે જે વડે સર્વ યાચકોને તૃપ્ત કરી શકાય. યાચકોને વિમુખ કરવાવાળા ધન સહિતપણા કરતાં તો એ ધન રહિતપણું જ ભલું છે.

કેટલાક મનુષ્યો કહે છે કે ધન વડે યાચકોના મનોરથ પૂર્ણ કરાય છે, તેથી ધનવાન થવું એ ઇષ્ટ છે. અંથકાર કહે છે કે સર્વ અર્થોઓના સર્વ મનોરથ પૂર્ણ થાય એવું ધનવાનપણું જગતમાં કોઈને પણ પ્રાપ્ત થતું નથી. વળી ધનવાનોનું ધનવાનપણું એ એની પોતાની મહદ્ અને વિશાળ ઇચ્છાનું એક બિંદુ માત્ર પણ નથી. તો પછી એની વિશાળ ઇચ્છા આગળ સ્વદેપ જેટલા ધન વડે તે અન્ય યાચકોની યાચના શી રીતે પૂર્ણ કરી શકશે? પોતાની ઇચ્છા પૂર્ણ થાય નહિ, તથા અન્ય યાચકો વિમુખ થાય, પોતે પણ દાનથી વિમુખપણે વર્તે તેવા ધનવાનપણા કરતાં તો એ નિર્ધનપણું જ રૂડું છે; કે જેમાં તેની પાસે કોઈ મનુષ્યાદિ પ્રાણી આશા તો ન કરે! પ્રત્યક્ષ જુઓ કે-ધનવાનની પાછળ રાજા, મિત્ર, સ્ત્રી, પુત્ર, અને યાચકાદિ સર્વ લાગ્યાં છે. નિર્ધન પુરુષને

એ ભણીની એક રીતે નિરાંત છે. ક્ષિતાર્થ એ છે કે દાતાર થવાની ઇચ્છાથી પણ ધનવાન થવા ચાહવું એ જીવની માત્ર અણુસમજણ છે, લોભ અને માનની તીવ્રતા છે. કોઈ પ્રારબ્ધ કર્મ યોગથી લાભાંતરાય કર્મના ક્ષયોપશમથી સહેજે સ્વયમેવ ધનવાનપણું પ્રાપ્ત થયું હોય અને તે સર્વસંગ પરિત્યાગ ન કરી શકે તો તેવા જીવને દાન દેવામાં જેટલો ત્યાગ અવિષમ ભાવે તે કરી શકે તેટલો ત્યાગ કરવા પૂર્વ મહાપુરુષોએ ઉપદેશ્યું અર્થાત્ દાન ધર્મનું પ્રતિપાદન કર્યું. પણ એનો અર્થ એમ નથી કે દાન દેવાના બહાને પણ લોભ અને માનના વેગે તથાઈ માત્ર ધન જ રખ્યા કરી જીદગીને પૂરી કરવી. એમ કષાયની વ્યાકુળતામાં નિરંતર દુઃખી થવા કરતાં તો નિર્લોભ પરિણામને દૃઢ કરી અનાકુળતા-રૂપ પરમ શાંત પદને-નિજ પદને અનુભવવું એજ શ્રેષ્ઠ છે.

ધન પ્રાપ્ત કરી તેનો વળી દાન દઈ ત્યાગ કરવો તે પણ લોભ કષાયને ઉપશમાવવા અર્થે જ છે, તો પછી પ્રથમથી જ તેને પ્રાપ્ત કરવાની કડાકૂટ કરવા કરતાં એ નિર્લોભ પરિણામને કાં ન દૃઢ કરવો? એ તો ઉલટું પ્રથમના કરતાં વધારે સહેલું કાર્ય છે. હાથ બગાડીને પછી ધોવાની માથાફેડમાં પડવું તે કરતાં પ્રથમથી હાથને સ્વચ્છ રાખવાની સાવચેતીમાં રહેવું એ શું વધારે ઈષ્ટ નથી!

તું કહે છે કે “દાન દેવા માટે ધન મેળવું” પણ હજી તને એ આશારૂપ ગંભીર આઈની અગાધતા અને અથાહતાની ગમ જ નથી. સાંભળ:—

આશાઘનિરતીવામ્ભૂદગાધા નિધિમિશ્ર યા ।

સાપિ યેન સમીભૃતા તત્તે માનધનં ધનમ્ ॥ ૧૫૬ ॥

આશારૂપ ખાણુ નિધિઓથી પણ અતિશય અગાધ છે. વળી એ એટલી બધી ગહન અને વિશાળ છે કે જે ત્રૈલોક્યની સમસ્ત વિભૂતિથી પણ ભરાવી અસંભવ છે, માત્ર એક આત્મગૌરવ-આત્મ મહત્તારૂપ ધનવડે સહજમાં તે ભરાય છે, કે જે હજારો પ્રકારની તૃષ્ણારૂપ દુઃખદ વ્યાકુળતાને શમાવવામાં એક અદ્વિતિય અમોઘ ઔષધ છે.

ધનાદિની વાંચ્યા એ જ આશા છે. એ આશારૂપ ખાણુ નવ-નિધિઓથી પણ અથાહ છે. કારણ નિધિઓમાં ધનાદિ ઇષ્ટ સામગ્રી કાઢતાં પણ નિધાન ખૂટતું નથી, દૈવવશાત્ કદાચિત્ તે પણ ખૂટી જાય, પરંતુ એ આશારૂપ ખાણુમાં એટલી બધી અત્રુટક ધનાદિની વાંચ્યા વર્તે છે કે જેનો થાહ પણ પમાતો નથી અર્થાત્ નવનિધિ મલવા છતાં પણ તે તો વધુ ને વધુ પ્રજ્જ્વલિત થાય છે, ઊડી જાય છે. તેથી

સુનિશ્ચિત છે કે નિધિઓથી પણ તેનું અથાહ અને અગાધપણું ઘણું ઊંડું છે. એક આશા પૂરી થઈ ન થઈ, અને તજ્જનિત તોષ (તૃપ્તિ) પણ વેધું ન વેધું એટલામાં તો બીજી સેંકડો આશાઓ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. આ બધી આશાઓની તૃપ્તિ થવી સર્વથા અસંભવ છે.

હૈ પ્રાણી! સંતોષ વૃત્તિથી કોઈ કાળે યાચનારૂપ હલકાપણું જીવને થતું નથી, અને એ જ ખરેખરું સ્વાભિમાન છે. જે વડે એ અનાદિ આશારૂપ ગંભીર ખાણ સહજ માત્રમાં ભરાઈ જાય છે, અર્થાત્ આત્મ-ગૌરવ બંધત થતાં આશાની અધિકતાનો-ઉદ્વેગનો સહજ માત્રમાં અભાવ થાય છે. નવનિધિઓ પણ એ સ્વમાનરૂપ ધનને મોટું ધન જાણીને તું હવે તેના રક્ષણ અર્થે પરમ સંતોષવૃત્તિને ધારણ કર! ધનાદિ વિનાશિ અને તુચ્છ વસ્તુને અર્થે યાચના કરી આત્મગૌરવરૂપ પરમ ધનને લૂંટાવા દેવું એ તને યોગ્ય નથી. સંસાર પરિણામી જીવો તૃષ્ણાવશ બની સ્વમાનને પણ કોરાણે કરી દીનવત્ યાચક બની જાય છે, અને એ આશા તો નવનિધિ મળવા છતાં શમાવી કેવળ અસંભવ છે, ઊલટું વધે છે. તો પછી એ સ્વદેય અને પરિણામે વ્યાકુળતાજન્ય, વિનાશિક, ઇષ્ટ ધનાદિની પાછળ ઘેલા બની તેને અર્થે દીનપણું સેવવું એ શું તને ઉચિત છે? આમ ચિંતવી જેમ અને તેમ એ આશારૂપ ગ્રાહનો નિગ્રહ કર.

અંતકાર એ આશારૂપ ખાણને પૂર્ણ કરવાનો ઉપાય બતાવે છે.

આશાસ્થનિરગાધેયમધઃકૃતજગત્ત્રયા ।

ઉત્સર્વ્યોત્સર્વ્ય તત્રસ્થાનહો સદ્ધિઃ સમીકૃતા ॥ ૧૫૭ ॥

જેણે ત્રણે ભુવન નીચાં કરી રાખ્યાં છે એવી એ આશારૂપ ખાણ અત્યંત અગાધ છે. સંસાર પરિણામિ જીવોએ અગાધ દ્રવ્ય આજસુધી નાખ નાખ કરવા છતાં પણ હજી સુધી કોઈથી પણ નહિ પૂરાએલી એવી એ આશારૂપ ખાણને સત્પુરુષો તેમાં રહેલા ધનાદિને કાઢી કાઢીને પૂર્ણ કરી, એ એક પરમ આશ્ચર્ય છે.

જગતમાં પ્રત્યક્ષ જણાય છે કે ખાણમાંથી જેમ જેમ માટી પથ્થર આદિ ખોદી કાઢવામાં આવે તેમ તેમ તે ખાણ ઊંડીને ઊંડી જતી જાય છે. અને તેમાં માટી પથ્થર આદિ પૂરવામાં આવે તેમ તેમ તે બીજી સાથની જમીનની સપાટીને મળતી થઈ જાય છે-અર્થાત્ પૂરાય છે. પણ આશ્ચર્ય છે કે આશારૂપ ખાણ એથી કોઈ વિલક્ષણ સ્વભાવવાળી જણાય છે. જેમ જેમ ધન વૈભવાદિ સામગ્રી વધુ નાખવામાં આવે તેમ તેમ તે વધુ ઊંડી જતી જાય છે. અને જેમ જેમ સદ્દાશય અને સમ્યક્જ્ઞાન

સહિત તેમાંથી એ સામગ્રી કાઢ કાઢ કરવામાં આવે તેમ તેમ તે પૂરાય છે-અર્થાત્ ભરાય છે-આત્મપરિણામ સમવૃત્તિરૂપ સપાટી ઉપર મળતા થાય છે. સત્પુરુષો એજ રીતે એ અનાદિ આશારૂપ ખાણને ભરે છે.

આશારૂપ ગંભીર ખાણમાં અનેક પદાર્થોની વાંચ્છા ભરેલી છે. પણ સત્પુરુષો ત્યાગભાવ વડે સમ્યક્જ્ઞાનળે સર્વ વાંચ્છાને છોડી અનાદિ આશાને મટાડી સમાનભાવ અર્થાત્ વીતરાગભાવરૂપ પ્રવર્તે છે. અને એમ તૃષ્ણારૂપ પરભાવને કાઢી કાઢી આત્મભૂમિકા સરખી કરે છે. બુદ્ધિ-નિર્ગૂંથ મુનિજનો પણ પરિગ્રહાદિનો ત્યાગ કરી અનાદિ આશાનો અભાવ કરે છે.

વિહિતવિધિના દેહસ્થિત્યૈ તપાંસ્યુપબંધય

અશનમપરૈર્મત્તયા દત્તં ક્વચિત્ કિયદિચ્છતિ ।

તદપિ નિતરાં લજ્જાહેતુઃ કિલાસ્ય મહાત્મન

કથમયમહો ગૃહ્ણાત્યન્યાનપરિગ્રહદુર્ગ્રહાન્ ॥ ૧૫૮ ॥

તપની વૃદ્ધિ કરતાં શરીર સ્થિતિ અર્થે યોગ્ય વિધિપૂર્વક કિંચિત્ માત્ર ભોજન ક્ષુધાવેદનીયના ઉદયકાળે મુનિજન ગૃહસ્થોથી ગ્રહણ કરે છે, તે પણ કોઈ કોઈ વેળા. વળી ભક્તિપૂર્વક જરાપણ સંકોચ વિના ગૃહસ્થ દે તો ગ્રહણ કરે, નહિ તો નહિ. આમ છતાં પણ તે આહારગ્રહણ તે મહાત્માને અતિશય લજ્જાનું કારણ થાય છે. તો પછી અન્ય પરિગ્રહને તો તે કેમ ધરે? નહિ જ.

કોઈ અજ્ઞાનીજન મુનિને કિંચિત્ પરિગ્રહગ્રહણ માનતો હોય તો તેને શ્રી આચાર્ય સમજાવે છે કે-મુનિજનોને સર્વ આશાનો અભાવ વર્તે છે, માત્ર એક ક્ષુધાવેદનીય પ્રારબ્ધના ઉદયથી કોઈ કોઈ વેળા આહારની વાંચ્છા થઈ આવે છે. મનુષ્ય શરીર એ જ્ઞાન, ધ્યાન અને તપાદિ સફળાનુષ્ઠાનની અભિવૃદ્ધિનું નિમિત્ત કારણ છે એમ જાણી માત્ર તપ સંયમાદિ સફળાનુષ્ઠાનની અભિવૃદ્ધિ કે જે આત્મ ઉન્નિવળતાના હેતુરૂપ છે તેને અર્થે શરીર રક્ષાની પણ જરૂર છે એમ સમજીને ભોજન વડે શરીરને ટકાવી માત્ર સંયમને જ પોષે છે, પરંતુ પ્રમાદને પોષતા નથી. શાસ્ત્રોક્ત વિધિપૂર્વક નિર્દોષ અને પ્રાસુક આહાર મળી આવે તો અનાસક્ત ભાવે અને અદીનપણે ગ્રહણ કરે. નવધાભક્તિ સહિત ઉન્નિવળ અને ઉદ્ભાસિત પરિણામે ગૃહસ્થ દે તો લે, પણ પોતે ખનાવે નહિ તેમ અદત્ત લે નહિ. યાચના ભાવથી કે દ્વાતારને દયાવીને કે દ્વાતાર ઉપર કોઈ (મુનિપદને) અણુશોભતી છાપ પાડીને આહાર ગ્રહણ કરે નહિ. વળી પૂર્ણ ઉદરભર આહાર ન લે પણ અદપ માત્ર ગ્રહણ કરે.

આમ છતાં આત્માના અણાહારી સ્વભાવને ચિંતવી ઉક્ત નિર્દોષ આહાર
ગ્રહણ કરતાં પણ જેને લક્ષ્મ ઉપજે છે, તે પછી જેનું તીવ્ર રાગ
વિના ગ્રહણ થતું નથી તથા પોતાની વર્તમાન સંયમી અવસ્થાને જે
જરાય જરૂરી કે પોષક નથી એવાં એ ધન વસ્ત્રાદિ અન્ય પદાર્થોને તે
કેમ ગ્રહણ કરે? ન જ કરે. વળી:—

દાતારો ગૃહચારિણઃ કિલ ધનં દેયં તદગ્રાશનં

ગ્રહ્નન્તઃ સ્વશરીરતોપિ વિરતાઃ સર્વોપકારેચ્છયા ।

લજ્જૈર્ષવ મનસ્વિનાં નનુ પુનઃ કૃત્વા કથં તત્ફલં

રાગદ્વેષવશીભવન્તિ તદિદં ચક્રેશ્વરત્વં કલેઃ ॥ ૧૫૯ ॥

સ્વાતંત્ર્ય વૃત્તિના સહચારી આત્માધીન મુનિજન શરીરથી પણ
પૂર્ણ વીરક્ત ચિત્તે વર્તે છે. પ્રાણીમાત્રના કલ્યાણની ભાવનાથી એમનું
અંતઃકરણ એતપ્રોત બની રહ્યું છે, એવી આત્મપરિસ્થિતિમાં માત્ર
સ્વપર કલ્યાણકારક ભાવનાપૂર્ણ હૃદયે ગૃહસ્થાના ભોજનનો તેઓ સ્વીકાર
કરે છે, તેપણ માત્ર ભોજન, અન્ય કંઈ પણ નહિ. ભોજન પ્રતિલાભવાવાળા
મહાનુભાવ ગૃહસ્થ છે. જેમણે પોતાના કુટુંબ નિર્વાહ અર્થે હર હમેશાના
નિયમાનુસાર (અન્ય કોઈના ઉદ્દેશને અર્થે નહિ) તૈયાર કર્યું છે, પરંતુ
પ્રવલ્લિત પુરુષને અર્થે નહિ. વળી તે ભોજન જિનાગમમાં દર્શાવ્યા
પ્રમાણે નિર્દોષ છે. આમ છતાં પણ તેવા નિર્દોષ-અનુદૈશિક-સહજ-અને
લેનાર દેનારના અંતઃકરણમાં જરા સંકેત પણ નહિ ઉત્પન્ન થવાવાળા
ભોજનને ગ્રહણ કરતાં ઉત્તમ મુનિજનોને એક લક્ષ્મનો વિષય જણાય
છે. અણાહારી-સ્વપર પ્રકાશક-શુદ્ધ ચૈતન્યને આ પુદ્ગલોનું ગ્રહણ જરાય
શોભતું નથી, છતાં કયાં સુધી આમ કરવું પડશે? ઉક્ત ભાવના એમના
અંતઃકરણમાં તે ભોજન લેતાં પણ સંકેત ઉત્પન્ન કરે છે. વાસ્તવિક
મુનિના અંતઃકરણમાં કેટલી બધી નિરપેક્ષ દશા વર્તે છે, કે જે દશા
સ્વપર કલ્યાણરૂપક છે-આત્માના શુદ્ધ સ્વાતંત્ર્ય માનસને પોષક છે-
અંતે સર્વ આત્મપ્રતિબદ્ધોને દૂર થવામાં એક અનન્ય સહાયક છે.

કલિકાળના સર્વવ્યાપી અપરિહાય મહાત્મ્યે પોતાની વ્યાપક અસર
આ મુનિજનો ઉપર પણ એવી પસારી છે કે જે ભોજન ગ્રહણ કરતાં
પૂર્વ મહાપુરુષોને એક લક્ષ્મનો વિષય સમજાતો હતો, તે આજ સાધુપદ
ધારણ કર્યું કે ગૃહસ્થાનાં મંદિર પોતાને ભોજન કરવાનાં લક્ષ કેંદ્ર બને
છે. વૃત્તિનો પ્રવાહ પણ પ્રાચે ત્યાં જ રોકાયેલો રહે છે. ગૃહસ્થાની સાથે
અનેક પ્રકારની ચિત્ર વિચિત્ર લટપટ રાખે છે. આચાર્ય કહે છે કે-
વિષયોથી મમત્ત્વ અને રાગ છૂટયો નથી તેનું આ પરિણામ છે. આ

ખાબુ ગૃહસ્થોના પણ એ હાલ છે. તેઓ સાધુજનોને ભોજન દેવાના વિચારમાં થેલા બની અનેક જાતના વિચિત્ર ઉહાપોહ પરસ્પર કરે છે. મુનિજનોને પોતાની વૃત્તિનાં રમકડાં માત્ર સમજે છે, ધરાદાપૂર્વક નહિ તોપણ કૃતિ તો એવી જ વર્તેલી હોય કે જે સ્વવિચારની પોતાને ગમ પણ ન હોય ! સાધુપદ લીધું કે ગૃહસ્થના ઘેર ભોજન લેવું જ જોઈએ- ગૃહસ્થ હોય તેણે દેવું જ જોઈએ. ગૃહસ્થો, મુનિજનોને પોતાને આધીન સમજે છે; અને તેમના અભિપ્રાયનો જરાય વિચાર કર્યા વિના માત્ર પોતાના અભિપ્રાયનુસાર દોરે છે, અને વળી તેને વાંકા વળીને વંદન કરે છે. કહો, હવે આમાં સાચું શું- કોના જ્ઞાનમાં કોણ ઉત્કૃષ્ટપણે- સેવ્યપણે વર્તેલું હશે ? સાધુ પણ ગૃહસ્થોની મુનિપદને અણશોભતી અને જિન આજ્ઞાથી પ્રતિકુળ સેવા અહણ કરતાં જરાય અચકાતા નથી. છતાં વળી પોતાને શ્રમણ-મુનિ-સાધુ નિર્થથ માને છે. ક્યાં છે એમના હૃદય મંદિરમાં શુદ્ધ સ્વાતંત્ર્ય વૃત્તિની ગંધ ? આમ પરસ્પર બંનેની આવી પરિસ્થિતિ વર્તે છે. તેથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે- રાગ દ્વેષનો ઉત્કટ પ્રવાહ બંનેના ઉપર પૂર્ણપણે વર્તી રહ્યો છે, વૃદ્ધિગત થતો જાય છે. અને એ જ આ નિઃકૃષ્ટ કલિકાલમાં રાગદ્વેષનું અખંડ અને સર્વવ્યાપી સાર્વભૌમ ચક્રવર્તીપણું.

“ લોભી ગુરુ અને લાલચુ ચેલા ” જેવી જ ગુરુશિષ્યની આ કાળમાં પ્રાચે પરિસ્થિતિ વર્તે છે. ધર્મસુષ્ટિના આદ્ય ઉપદેષ્ટા જનક અને પોષક ભગવાન તીર્થંકરના વચનોનીપણ અવગણના કરી યથેચ્છ પ્રવૃત્તિમાં વર્તી રહેલા વર્તમાન મુનિનામધારી સાધુઓના હૃદયની પરિસ્થિતિ આમ વિચિત્ર પ્રકારે અનંત આત્મશુષ્ણોને સ્વપર આધકપણે પ્રવર્તી રહી છે. એ પણ તત્વજ્ઞાનીના હૃદયમાં ખરેખર દયા ઉત્પન્ન કરે છે.

કોઈ કહે કે-અગર એ કાળનો જ દોષ છે, તો પછી આ કાળમાં એવા મુનિને આત્મકલ્યાણ અર્થે માનવા એમાં શું અનુચિત છે ?

આ કાળમાં અન્યાય પ્રવર્તે તેને ન્યાય તો ન જ કહેવાય. હા એમ કહી શકાય કે-ઉક્ત અન્યાયની પ્રવૃત્તિ એ પણ કાળદોષથી વર્તી રહી છે. તેમ આ કાળમાં જે શ્રષ્ટ વેષધારી પ્રવર્તે છે, તેમને મુનિ તો ન જ કહેવાય પણ આવા શ્રષ્ટવેષની પ્રવૃત્તિ અને પોષણ માત્ર આ કાળ દોષથી થઈ છે-એમ કહેવું એ ઠીક છે.

જેમ આ કાર્ય દુષ્ટના નિમિત્તથી થયું છે તો ત્યાં તે કાર્યની દુષ્ટવત્ નિંદા કરવામાં આવે છે, તેમ અહીં પણ એવા શ્રષ્ટ મુનિનામધારી જીવોની કલિકાળવત્ નિંદા કરી તેઓ અસત્ છે, મુમુક્ષુને સંગ કરવા ચોગ્ય નથી, એમ સમજવવાનો અંતકારનો અભિપ્રાય છે.

લોજનાદિમાં પ્રીતિ કરવી ઉચિત નથી તો પછી સાધુજનોએ કેમ પ્રવર્તવું ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

આમૃષ્ટં સહજં તવ ત્રિજગતીબોધાધિપત્યં તથા
સૌખ્યં ચાત્મસમુદ્ભવં વિનિહતં નિર્મૂલતઃ કર્મેણા ।

દૈન્યાત્તદ્વિહિતૈસ્ત્વમિન્દ્રિયસુખૈઃ સંતૃપ્યસે નિશ્ચપઃ

સ ત્વં યશ્ચિરયાતનાકદશનૈર્વદ્ધસ્થિતિસ્તુષ્યસિ ॥ ૧૬૦ ॥

હે જીવ ! એ દુષ્ટ કર્મોએ ત્રણ જગતના જ્ઞાનનું સ્વામિત્વપણું તારું નષ્ટ કર્યું—શુદ્ધ આત્મીય સુખને મૂળથી નાશ કર્યું, છતાં તું તારા પરમ શત્રુરૂપ એવા એ જ કર્મોએ નીપજવેલા ઈન્દ્રિયજન્ય સુખોથી તૃપ્ત થાય છે. એ જ આશ્ચર્ય છે ! શત્રુની કૃતિ પ્રત્યે જગતમાં કોઈ જરાય વિશ્વાસ કરે છે ? ના. વળી ચિરંકાળસુધી તપાદિ કષ્ટ સહી હવે કૃત્સિત આહારાદિથી તું સંતુષ્ટ થાય એ તને ઉચિત છે ?

જેમ કોઈ રાજરાજેશ્વરને કોઈ વૈરી રાજ્યથી પદબ્રષ્ટ કરે, અને તે પદબ્રષ્ટ રાજા પોતાના વિજેતાનો જ આપેલો રુચતો અણુરુચતો આહાર દીનતાથી ગ્રહણ કરી પ્રસન્ન થાય તો ત્યાં તેને આપણે હાસ્ય દૃષ્ટિએ બેધયે છીએ, ધિક્કારીયે છીએ. તેમ હે જીવ ! તું અનંત જ્ઞાન સુખનો સ્વામી મહાન પદાર્થ છે. તારા અનંત અને અપાર સુખનો નાશ કરી કર્મ વૈરીએ તને પરાજિત કર્યો—બ્રષ્ટ કર્યો, છતાં તું તારી અતૂટ સંપદાને ભૂલી જઈ એ જ કર્મ વૈરીથી (કર્મોદયથી) ઉત્પન્ન થયેલા કિંચિત્ વિષયાદિ સુખોમાં સંતુષ્ટ થાય છે, તેથી મને એમ લાગે છે કે—ખરેખર તું નિર્લજ્જ અને શિષ્ટજનોથી ધિક્કારને પાત્ર છે. હે જીવ ! કર્મોદયજન્ય સુખ તે પૂર્ણ સુખ હોય જ નહિ. પૂર્ણ સુખ કર્મોદયની જરાય અપેક્ષા રાખતું નથી. તે સુખ સ્વતંત્ર અને સ્વાધીન છે. કોઈ ગૃહસ્થના ઘેર જેવો તેવો કિંચિત્ આહાર મળ્યો તેમાં તારી આજીવિકાની સ્થિરતા માની તું સંતુષ્ટ થાય છે તેથી એમ લાગે છે કે તું પણ પેલા પદબ્રષ્ટ રાજેશ્વરની માફક નિંદાને પાત્ર છે. જેમ તે પદબ્રષ્ટ રાજાનું વાસ્તવ્ય સુખ તેના વિજેતાથી અવરાયું છે, તેમ અનાદિ કાળથી તને પરાજિત કરી રાખેલા તારા કર્મરૂપ વૈરી વિજેતાથી તારું વાસ્તવ્ય સુખ અવરાયું છે. માટે તે વૈરીનો આત્મતિક નાશ કરવામાં જ તારું વાસ્તવિક સુખ સમાયેલું છે. હવે તો તારે એ જ ઉચિત છે કે, જે તે પ્રકારે એ કર્મરૂપ પ્રબળ વૈરીનો નાશ કરવામાં પ્રયત્નશીલ રહેવું. પણ અદ્વૈતાધીન આ મનુષ્યદેહરૂપ સાંકડા સમયમાં ખરી અણીના પ્રસંગમાં સ્વાત્મહિત ભૂલી

જઈ પ્રમાદવશ વિષયાસક્ત થઈ રહેવું એ અનુચિત છે. એ ઈદ્રિયજન્ય વિષયાદિ સુખની અભિલાષાને છોડી દે.

અગર તારી જે ઈદ્રિય સુખની જ અભિલાષા હોય-તેમાં જ તું મુગ્ધ બન્યો હોય, તોપણ હે ભાઈ! તું જરા ધીરજ ધારણ કર! ખચીત તારી ઇચ્છાથી પણ અધિક ઈદ્રિયજન્ય સુખો તને સાંપડશે; એમ નીચેના કાવ્યથી કહે છે:—

तृष्णा भोगेषु चेद्भिक्षो सहस्वाल्पं स्वरेव ते ।

प्रतीक्ष्य पाकं किं पीत्वा पेयं भुक्तिं विनाशये : ॥ ૧૬૧ ॥

હે ભિક્ષુ! અગર વિષયલોગ સામગ્રીની જ તારી વાંચ્છા હોય તોપણ થોડો સહનશીલ થઈ સમૂર રાખ! તું જે લોગાદિને ઇચ્છે છે તેથી વિપુલ અને ઉત્તમ દેવલોકમાં છે. ઉત્તમ અને પકવ થતા લોજનને જેમ માત્ર જળાદિ વસ્તુઓ ઢીંચી ઢીંચી લોજનની વાસ્તવ્ય રુચીનો કેમ નાશ કરે છે?

જેમ કોઈ મૂર્ખ ક્ષુધાતુર મનુષ્ય પરિપકવ થતાં લોજનને જોવા છતાં થોડી ધીરજ નહિ ધારતાં અર્થાત્ એટલો વખત ક્ષુધાના દુઃખને નહિ સહેતાં અતિ આતુરતામાં ને આતુરતામાં જળાદિ તુચ્છ વસ્તુઓ ઢીંચી લોજનની રુચીનો નાશ કરે છે, તેમ હે મૂર્ખ! તું પણ એમ જ કરી રહ્યો છે. જે ધર્મકૃતિનું કૃણ સ્વર્ગાદિ અનુપમ અભ્યુદયો છે તેને થોડો કાળ ધીરજ ધારી વૃત્તિને રોકી આચર અને એથી થોડા જ વખતમાં તારી ઇચ્છિત લોગ સામગ્રી તને સ્વયં પ્રાપ્ત થશે. વર્તમાન મનુષ્યઆયુ પૂર્ણ થતાં દેવલોકને તું પ્રાપ્ત થઈશ ત્યાં તને ઇચ્છિત અત્યંત વિષયાદિ સુખ સામગ્રી મોબુદ છે. વર્તમાન મુનિપદ ધારણ કરી લોજનાદિ વિષયોનો આસક્ત બની વિવેકને ભૂટી જઈ સદોષ લોજનાદિ વિષયોને સેવતાં તું માત્ર તને ઇચ્છિત અને ઇષ્ટ સ્વર્ગાદિ જન્ય સુખોનો જ નાશ કરે છે. આવી ભૂલ કરવી એ તને યોગ્ય નથી. મુનિપદ ધારી વિષયાભિલાષી થવું જે કે કિંચિત્ પણ યોગ્ય નથી; તથાપિ બ્રહ્મ થતા જીવને લોભ દેખાડી સદ્ધર્મમાં સ્થિર કરવો એ યોગ્ય છે એમ સમજી આમ ઉપદેશ કર્યો છે. અને તે પણ યથા અવસર યોગ્ય છે.

કર્મોદય મુનિજનોને કંઈપણ અનિષ્ટ કરવા સમર્થ નથી; કારણ:—

निर्धनत्वं धनं येषां मृत्युरेव हि जीवितम् ।

किं करोति विधिस्तेषां सतां ज्ञानैकचक्षुषाम् ॥ ૧૬૨ ॥

જેને મન નિર્ધનતા એજ ધન છે, મૃત્યુ એજ જીવન છે, અને જ્ઞાન એજ નેત્ર છે, એવા સત્પુરુષોને વિધિ અર્થાત્ કર્મ શું કરી શકે એમ છે? અર્થાત્ કર્મ તેવા વીર પુરુષોને માટે વ્યર્થ છે.

જે મહામુનિ સમ્યક્જ્ઞાનનેત્ર વડે યથાર્થ પદાર્થદર્શન કરી રહ્યા છે, તેમને ધનાદિ રહિત નિર્ગ્રંથપણું એજ માત્ર ધન છે. જેમ અન્ય જગતવાસિ જીવો ધનથી સુખી છે, તેમ મુનિજનો ધન રહિત નિર્ગ્રંથપણાથી સુખી છે. અન્ય સંસાર પરિણામી જીવો દશ પ્રકારે પ્રાણુધારણુપણાથી સુખી છે, તેમ મુનિજનો ઈંદ્રિયાદિ પરપ્રાણુથી છૂટી શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ નિજપ્રાણુ પ્રાપ્તિથી સુખી છે. કહો હવે તે નિર્ગ્રંથને કર્મ શું કરી શકે એમ છે? જગતમાં લોકો મરણુ અને નિર્ધનપણાને સર્વ દુઃખોની પરાકાષ્ટા સમજે છે. પણ તેથી તો તે મુનિજનને દુઃખ નથી. કહો હવે વિધિ તેને ખીજું શું દુઃખ આપવા સમર્થ છે? કારણુ બ્રાહ્મ ઈષ્ટાનિષ્ઠ સંયોગોના આધીન તેમની આત્મવૃત્તિ નથી. એવો અનિષ્ઠ સંયોગ પ્રાપ્ત થતાં તેઓ પોતાની શુદ્ધાત્મવૃત્તિના અનુસંધાનમાં ઉપયોગને પ્રેરે છે. એટલે ગમે તેવી વિધિ તેઓ પ્રત્યે નિષ્ફળ જાય છે.

તો વિધાતા પોતાનું વિધાતાપણું કોને દર્શાવે છે?

जीविताशा घनाशा च येषां तेषां विधिर्विधिः ।

किं करोति विधि स्तेषां येशामाशा निराशता ॥ ૧૬૩ ॥

જેને જીવન અને ધનની આશા છે, તેને માટે કર્મ વિધાતારૂપ બને છે; પરંતુ જે મહાભાગ્યને આશાનો જ અભાવ વર્તે છે, તેને વિધાતા શું કરી શકે એમ છે?

અજ્ઞાની જીવો કર્મથી ડરે છે—“રખે મારું મરણુ વા ધનહાનિ થાય !” એવા ડરથી સંહોદિત તેઓ ભયભીત છે. જીવન અને ધનાદિની આશાના ભયંકર પાશમાં પડેલા એવા એ અજ્ઞાની જીવોને કર્મ-વિધિ દુઃખી કરી શકે છે. કોઈ પણ કાળમાં, એવા જીવો એ આશારૂપ દુઃખથી છૂટી શકતા નથી. આશાનાં ઘેરાં વાદળ તેઓના શીરપર ઝૂમ્યા કરે છે. એક જાય અને ખીજું આવે જ. પરંતુ જે મહાપુરુષ જીવિતવ્ય કે ધનાદિ પ્રત્યેની સર્વ આશા છોડી સ્વયં તેના કારણુ સન્મુખ જઈ બેઠા તેને વિધાતા શું કરી શકે તેમ છે? મુનિને પર્યાય છૂટવાનો ભય જ નથી, કારણુ દ્રવ્યના અખંડ અને અનંત સ્વાભાવિકપણુ પ્રત્યે તેને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે. વળી નિર્ધનપણું એ તો કોઈ અપેક્ષાએ સાધકને નિરાકુળપણાનું એક કારણુ છે. એમ સમજી સ્વાધીનપણુ ધનાદિને જેણે છોડ્યાં છે તેને કર્મ ઉદય (વિધાતા) શું કરી શકે ?

મોહ હીન થતાં કર્મોદય થવો વા ન થવો ખંને સમાન છે. શાતા અને અશાતા-મોહના અસ્તિત્વમાં જીવને સુખ દુઃખરૂપ વેદક પરિણામે પરિણામવાવા સમર્થ છે. પણ મોહ હીન થતાં કર્મ આત્માને સુખી-દુઃખી કરવારૂપ કાર્યનું કર્તા થતું નથી. વાસ્તવ્યમાં આશા જ પરમ દુઃખનું કારણ છે. એ જો સમ્યક્ પ્રકારે છૂટે તો નર્યું સુખ જ અનુભવાય.

એજ ભાવને અંતકાર નીચેના કાવ્યથી પુષ્ટ કરે છે :—

પરાં કોટિ સપારુદૌ દ્વાવેવ સ્તુતિનિન્દયોઃ ।

યસ્યજેત્તપસે ચક્રં યસ્તપોવિષયાશયા ॥ ૧૬૪ ॥

સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ સ્તુતિ અને નિંદાને યોગ્ય પરિસીમાને એજ મનુષ્યો પામે છે, એક તો ચક્રવર્તિપણું છોડી આત્મકલ્યાણ સાધ્ય કરવાની ઇચ્છાથી વાસ્તવ્ય તપને અંગીકાર કરે છે તે, અને બીજો તપાદિ સંયમ દશાને વિષયોની આશાથી છોડે છે તે.

જગતમાં કેટલાક જીવો સ્તુતિ તથા નિંદા કરવા યોગ્ય છે, પણ તે બધામાં જે મહાભાગ્ય ચક્રવર્તિપણાને છોડી મુનિપદ ધારણ કરે છે તે સર્વોત્કૃષ્ટ સ્તુતિ કરવા યોગ્ય છે, કારણ જે સંપદાને જગત આપું ઇચ્છી રહ્યું છે, તેને જ અર્થે રાત્રિ દિવસ તે જ ઇચ્છામાં અને તે મેળવવાના પ્રયત્નમાં નિરંતર ઝૂંચ્યાં કરે છે, બાણે તે મેળવીને સુખ અને સન્માન પામીશું-તેવી વિપુલ પ્રાપ્ત ચક્રવર્તિપણાની સંપદા “બાણે પૂર્વે પોતાની કરી જ નથી” એવા પરિણામે “જેમ શરીરનો મળ દૂર કરીએ તેમ” ત્યાગ કરી જે મહાપુરુષ મુનિધર્મરૂપ દુર્ધર સમ્યક્તપને આવરે છે, તે મહાપુરુષનો મહિમા સર્વોત્કૃષ્ટપણે સ્તુતિ કરવા યોગ્ય છે.

વળી જે પુરુષ ધારણ કરેલા મુનિપદને છોડીને વિષયોની વાંચ્છાથી રાજ્યપદ અંગીકાર છે, વા આરંભ પરિગ્રહાદિમાં ફસાય છે તે સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ નિંદાને પાત્ર છે, અને તે યોગ્ય છે. કારણ એના જેવો બીજો કયો મૂર્ખ હોય કે જે વાસ્તવ્ય આત્મકલ્યાણજન્ય પવિત્ર સન્માર્ગમાં પ્રવેશ કરીને પછી તેથી પરાડમુખ થાય. જેને વિવેક નેત્ર નથી તેવો એ વિષયાદિમાં ફસાઈ દુઃખી થાય, એમાં કાંઈ મોટું આશ્ચર્ય નથી. પણ હાથમાં દીવો લઈ ખાડામાં પડે એ પરમ આશ્ચર્ય છે ! જગતમાં નાની સરખી પ્રતિજ્ઞા ભંગ કરવાથી નિંદા થાય છે તો સર્વોત્કૃષ્ટ પૂજ્ય મુનિ માર્ગને અંગીકાર કર્યા પછી તેનો ભંગ કરવામાં આવે અને તેની જગતમાં નિંદા થાય એમાં શું આશ્ચર્ય ?

પ્રશ્ન—નિંદા કોઈની પણ કરવી યોગ્ય નથી; કારણ એ એક આત્મશ્રેયસાધક માર્ગમાં દોષ છે.

ઉત્તર—ઇર્ષા પૂર્વક દ્વેષ બુદ્ધિથી બીજાને ઉતારી પાડવાના દુરાશયથી કોઇની પણ નિંદા કરવી યોગ્ય નથી. પરંતુ દોષને છોડાવવાના હેતુ પુરઃસર દોષને દર્શાવતાં નિંદા ગણાય નહિ. શાસ્ત્રમાં પણ પાપી જીવોની નિંદા કરી અન્યને પાપથી વાર્યા છે. અને તેમ થવું એ કાંઈ દોષ નથી કારણ તેમ કરવામાં આશય દૂષિત નથી.

ત્યજતુ તપસે ચક્રં ચક્રી યતસ્તપસઃ ફલં

સુખમનુપમં સ્વોત્થં નિત્યં તતો ન તદદ્યુતમ્ ।

ઇદમિહ મહચ્ચિત્રં યત્તદ્વિષં વિષયાત્મકં

પૂનરપિ સુધીસ્ત્યક્તં ભોક્તું જહાતિ મહત્તપઃ ॥ ૧૬૫ ॥

સમ્યક્ પ્રકારે સેવેલા તપનું વાસ્તવિક ફળ અનુપમ આત્મજન્ય શાશ્વત્ અને નિરાબાધ સુખ છે. તેવા પરમેત્કૃષ્ટ સુખ પ્રાપ્તિના કારણે ચક્રવર્તિ મહારાજા પ્રાપ્ત ચક્રવર્તિપદ છોડી દે તો એમાં કોઈ મોટું આશ્ચર્ય નથી. પણ મહદ્ આશ્ચર્ય તો એ છે કે—સુબુદ્ધિમાન પુરુષો પણ છોડેલા વિષયરૂપી વિષને ફરી ભોગવવા અર્થે સમ્યક્ તપરૂપી પરમ નિધાનને તજી દે છે.

જે સુખ ચક્રવર્તીપણામાં નથી પ્રાપ્ત થતું તે સુખ સમ્યક્ તપ આચરવાથી સહેજે આત્મામાં અનુભવાય છે. સમ્યક્ તપના ફળની જગતમાં કોઈ ઉપમા જ નથી. જે સુખ શાશ્વત, સ્વાધીન, અબાધિત, અને આત્માને અપ્રતિબંધક છે; તે સુખ જે તપથી પ્રાપ્ત થાય છે તે તપના સર્વોત્કૃષ્ટ મહાત્મ્યને શું વર્ણન કરીએ? એ અનુપમેય અવ્યાબાધ સુખને અર્થે એક તો નહિ પણ સેંકડો ચક્રવર્તિપણાની સંપદા એક સાથે છોડે તોપણ તે કોઈ મોટી વાત નથી; કારણ એ ચક્રવર્તિપણાની સંપદા પણ પરાધીન અને અંતે નાશવાન છે. સદ્વિવેકવાન જીવ એ ચક્રવર્તિપણાની સંપદા પામીને પણ આત્મીય અવિનાશી સુખને અર્થે છોડે તેમાં શું આશ્ચર્ય છે? કારણ તેને શુદ્ધ આત્મિક અનુપમેય શાશ્વત સુખની મહત્તા તથા દુર્લભતા સમજાઈ છે. જગતમાં પણ જોવામાં આવે છે કે ઘણા સુખની અશામાં પોતાને પ્રાપ્ત કિંચિત્ સુખ કેટલાક જીવો રાજી થતાં થતાં છોડે છે.

આશ્ચર્ય તો એ છે કે દુઃખના કારણરૂપ વિષમ વિષને છોડીને પણ તે જ વિષ ફરી ભોગવવા ઇચ્છા કરવી. વિષ તુલ્ય વિષયોને દુઃખકારક સમજીને પણ તેને છોડી સર્વોત્કૃષ્ટ જગતપૂજ્ય તપ અંગીકાર કરી ભોગની આશામાં ફરીથી તે તપને છોડી દેવું એ એણું આશ્ચર્યકારક

નથી. અધિક સુખ પ્રાપ્તિની સંભાવનામાં થોડું સુખ છોડી દેવું એ તો બુદ્ધિમાનપણું છે; પણ થોડા અને તુચ્છ સુખને અર્થે અધિક સુખ તથા અધિક સુખનાં કારણોને છોડી દેવાં એ મૂર્ખતા જ છે. તપથી ઉપેક્ષિત થઈ વિષયાદિ સન્મુખ થવું એ જીવની મોટામાં મોટી ભૂલ છે. તેમાં પણ સમજી બૂઝીને પણ અગર કોઈ જ્ઞાની મનુષ્ય એમ કરે તો તે મહદ્ આશ્ચર્ય છે. દુઃખદાયક એ વિષયોને છોડી ફરી તેને જ સેવન કરવા અર્થે ત્રૈલોક્યપૂજ્ય મુનિપદ્મ મહાન શિખર ઉપરથી તું વિના સંકોચે નીચે પડે છે. પણ સાંભળ:—

શય્યાતલાદપિ તુ કોઽપિ મયં પ્રપાતાત્

તુક્ષ્ણાત્તતઃ સ્વલુ વિલોક્ય કિલાત્મપીડામ્ ।

ચિત્રં ત્રિલોકશિખરાદપિ દૂરતુક્ષ્ણાત્

ધીમાન્સ્વયં ન તપસઃ પતનાદ્વિમેતિ ॥ ૧૬૬ ॥

પોતાને પીડા થશે એમ સમજીને નાનું સરખું બાળક ઊંચી શૈયાતલથી નીચે પડવાના ડરથી ડરે છે. પરંતુ આશ્ચર્ય થાય છે કે બુદ્ધિમાન પુરુષો ત્રૈલોક્ય શિખર સમાન અતિશય મહાન અને ઊંચ તપથી નીચે પડતાં જરાય ડરતા નથી.

એક નાનું સરખું બાળક કે જે વિચાર રહિત છે તે પણ પોતાની નાની સરખી શૈયા પરથી નીચે પડતાં ભયવાન થાય છે. કારણ તેને એટલો તો વિચાર છે કે આ ગિછાનેથી નીચે પડતાં મને પીડા થશે. ત્રણે લોકના મનુષ્યો તપને મહાન અને ઊંચ માને છે. તેથી તપ એ ત્રણ લોકના શિખર સમાન ઊંચ છે. મુનિજન વિચારવાન હોવા છતાં એવા ત્રૈલોક્યપૂજ્ય સર્વોત્કૃષ્ટ ઊંચા તપરૂપ શિખરેથી જ્રાંટ થતાં જરાય ડરતા નથી એ પરમ આશ્ચર્ય છે! સ્વાધીનપણે સ્વેચ્છાપૂર્વક જ્રાંટ થતાં એટલો પણ વિચાર કરતા નથી કે—“આવા નિર્મળ અને ઉત્કૃષ્ટ તપથી જ્રાંટ થતાં લોકમાં મારી હાંસી થશે, સનાતન નિર્ઐશ્ય સન્માર્ગની અવહેલના થશે, અને મારે ચિરંકાર નર્કનિગોદાદિનાં ભયંકર દુઃખ ભોગવવાં પડશે. લોકમાં ઊંચપદ પ્રાપ્ત થયા પછી કર્મોદયવશાત્ નીચા થતાં મહાન લજ્જા ઉત્પન્ન થાય છે, કેટલાક તો એવી નીચી સ્થિતિમાં જીવન ગાળી બીજાને મુખ બતાવતાં પણ લજ્જાય છે, ક્વચિત્ કોઈ કોઈ આપઘાત પણ કરે છે, પણ એ નીચી સ્થિતિમાં જીવવા ઈચ્છતા નથી. તો સર્વસંજપરિત્યાગરૂપ મુનિપદ જેવું સર્વોત્કૃષ્ટ પદ પામીને પોતે જ સ્વાધિનતા પૂર્વક સ્વેચ્છાએ, ઉદ્દારાસિત ચિત્તે, વિના સંકોચે જ્રાંટ થાય તેની નિર્લજ્જતાનું શું કહેવું! આમ જ્રાંટ થતા મુનિને જોઈ કોને

આશ્ચર્ય તથા ખેદ ન વતે? મુનિજનોની વીતરાગે પ્રયોજેલી સ્વપર કલ્યાણકારક મર્યાદાનું સ્વેચ્છાપૂર્વક ઉલ્લંઘન કરી સ્વયં મુનિનિંદાનું સ્થાન બને છે. કારણ પરિણામધર્મ એ કવચિત્ કર્મોદય વશ છે, એટલે તેમાં તો ચળાચળપણું કવચિત્ કવચિત્ થાય. પણ બાહ્યથી વિશુદ્ધ પ્રકારે શાસ્ત્રોક્ત મુનિ ધર્મની સમ્યક્ સમાચરીનું સેવન એ સ્વાધીન છે તથા તે ચળાચળ થતા પરિણામધર્મને સ્થિર થવાનું અમોઘ ઔષધ છે. ઔષધને છોડી સ્વેચ્છાએ પ્રવર્તિ આરોગ્યતાને ઈચ્છે તે મૂર્ખશિરોમણી નહિ તો બીજું શું?

વળી જેટલા ઊંચેથી પડાય તેટલી અધિક ચોટ લાગે છે. જેને સ્વર્ગ નિવાસી દેવોનો ઈદ્ર પણ નમસ્કાર કરે, અતિ અતિ વિનીત પરિણામે જેના ચરણમાં પોતાનું શિર ઝુકાવે તે તપસ્વીના સર્વોત્કૃષ્ટપણાનું શું વર્ણન કરવું? સંસારમાં સર્વથી ઊંચું સ્વર્ગ મનાય છે. પણ એ સ્વર્ગનો સ્વામિ ઈદ્ર તપસ્વી જનના ચરણને પરમ પ્રેમે પૂજે છે. એથી સિદ્ધ છે કે તપસ્વીનું સ્થાન સ્વર્ગના સ્વામી ઈદ્રથી પણ ઊંચું છે. તો એથી અતિ નીચામાં નીચી સંસાર અવસ્થામાં તપને બ્રહ્મ કરી ગરી જવું એ અધિક દુઃખદાયક નથી? હે મુનિ! તું કાંઈ અજ્ઞાની નથી, તો પછી તપને છોડી એ તુચ્છ અનંત દુઃખના હેતુભૂત વિષયોની તરફ નીચા નીચા ઝુકવામાં તને જરાયે લય થતો નથી એ એક પરમ આશ્ચર્ય છે! સાંભળ:—

વિશુદ્ધતિ દુરાચારઃ સર્વોઽપિ તપસા ધ્રુવમ્ ।

કરોતિ મલિનં તત્ત્વ કિલ સર્વાધરોઽપરઃ ॥ ૧૬૭ ॥

મહાન પાતક પણ તપથી સંપૂર્ણ દૂર થાય છે, એવા પરમ મહિમાયુક્ત સમ્યક્તપને કોઈ કોઈ વિષયલુપ્થ જીવો વિષયાનુરાગથી મલિન કરે છે.

સુખના વાસ્તવિક માર્ગના ભાન વિનાનો જીવ વિષયાદિમાં સુખ કલ્પી વારંવાર તે વિષયાદિ પ્રવૃત્તિમાં ઝંપલાય છે, પણ તેથી જરાયે ઉપશમ પામતો નથી, તે તો નીચ છે; પણ આત્મકલ્યાણની સાચી અભિલાષાવાળો જીવ સમ્યક્તપની એક વાર પ્રતિજ્ઞા કરી તપ કરતાં કરતાં નીચ વિષય વાસનામાં ફસાઈ જાય તે અતિ નીચ છે. જે જળ ઘણા મલિન મળને પણ સાફ કરે છે, તેવા જળમાં જે અધમ મળ ભેળવે તે ખરેખર નીચ છે. તેમ તપ એ પાપને દૂર કરવામાં ઉત્તમ સાધન છે. ઘણા પાપી જીવો પણ એ વીતરાગ પ્રણીત સમ્યક્તપના પસાયે સર્વ પાપથી મુક્ત થયા છે. એવા તપને આદરી જે જીવ તેમાં

મહિનતા લગાવે તેની નીચતાનું શું કહેવું? અંથકાર કહે છે કે-પાપકર્તા તો નીચ છે જ, પરંતુ પાપ મટવાના કારણરૂપ સર્વોત્કૃષ્ટ મુનિલિંગ ધારણ કરી જે જીવ તેમાં દોષ લગાવે તે સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ નીચ છે. ગૃહસ્થાવસ્થામાં ઉપાન્યા પાપ મુનિ અવસ્થામાં દૂર થાય, પરંતુ મુનિ અવસ્થામાં ઉપાન્યા પાપ ક્યાંથી અને ક્યા સાધને દૂર થાય? હે ભગ્ય! મુનિલિંગ ધારણ કરી તેમાં દોષ લગાવવો એ તને યોગ્ય નથી.

જગતમાં આશ્ચર્યતાનાં કારણો અને એવી વાતો ઘણી છે, પણ તે સર્વમાં તપને ધારણ કરી તેને છોડવાવાળા જીવો અતિ આશ્ચર્ય પમાડે છે. એમ અંથકાર કહે છે:—

સન્ત્યેવ કૌતુકશતાનિ જગત્સુ કિંતુ

વિસ્માપકં તદલમેતદિદં દ્વયં નઃ ।

પીત્વામૃતં યદિ વ્રમન્તિ વિષ્ણુપુણ્યાઃ

સંપ્રાપ્ય સંયમનિર્ધિ યદિ ચ ત્યજન્તિ ॥ ૧૬૮ ॥

જગતમાં આશ્ચર્યકારી એવી ઘણી વાતો છે, અથવા થયા કરે છે. પરંતુ એ વાતોથી અમને જરાયે આશ્ચર્ય લાસતું નથી. વાસ્તવ્યમાં એમાં કાંઈ પણ આશ્ચર્ય નથી. કારણને પામીને વસ્તુનું જે પરિણમન થવાનું છે, તે થયા જ કરે છે, એમાં શું આશ્ચર્ય? પણ આ બે જ કૌતૂહલ અમને અતિ આશ્ચર્ય પમાડે છે. એકતો અતિશય દુર્લભ અમૃતને પી તેને વમી નાખનારા, અને બીજા સંયમરૂપ પરમ નિધિને પામી તેને ઉદ્ઘાસિત ચીત્તે છોડનારા. આ બંને પ્રકારના જીવો ખરેખર ભાગ્યહીન છે.

એક તો અમૃતની પ્રાપ્તિ જ અત્યંત દુર્લભ છે, કદાચિત કોઈ પુણ્યોદયવશાત્ તેની પ્રાપ્તિ થઈ તો પછી તેને પાન કરી વમી નાખનારા મનુષ્ય અત્યંત મૂર્ખ છે. લોકમાં પણ મનાય છે કે- અમૃત પાન કર્યા પછી મૃત્યુ તેની પાસે ફટકતું પણ નથી. છુઠાપો એ એક અર્ધું મરણ જ છે. મરણ પાસે ન આવે તો વૃદ્ધાવસ્થા તો ક્યાંથી તેને સ્પર્શે? અને તેથી અમૃતપાન કરનાર મનુષ્ય નિરંતર આનંદ નિમગ્ન રહે છે. અંથકાર કહે છે કે- જડ એવા અમૃતની આટલી બધી મહત્તા છે તો સર્વ દુઃખોના નિર્મૂળ નાશ થવાના પરમ કારણરૂપ સંયમની મહત્તાનું તો કહેવું જ શું? એવા અપૂર્વ સંયમરૂપ સર્વોત્કૃષ્ટ અમૃતનું કોઈ મહા-ભાગ્યોદયે પાન કરી તેને વમે છે, તે જીવ અત્યંત મૂર્ખ શિરોમણી જ છે. મૂર્ખ આત્માની એ અજ્ઞાનપૂર્ણ કૃતિ ઉપર અતિશય ખેદ સહિત

આશ્ચર્ય થાય છે. કારણ એના જેવો જગતમાં બીજો ભાગ્યહીન કોણ છે? સર્વ આશ્ચર્યોમાં અમને તો આ એક મહદ્ આશ્ચર્ય લાગે છે. સારાંશ એ છે કે કોઈ મહદ્ ભાગ્યોદયે પ્રાપ્ત થયેલા એવા અપૂર્વ સંયમ નિધિરૂપ સર્વોત્કૃષ્ટ અમૃતને પામીને તેને છોડવું એ ઈષ્ટ નથી.

इह विनिहितबह्वारम्भबाह्योरुशत्रो

रूपचितनिजशक्तेर्नापरः कोप्यज्पायः ।

अशनशयनयानस्थानदत्तावधानः

कुरु तव परिरक्षामान्तरान् हन्तुकामः ॥ ૧૬૯ ॥

હે ભાઈ ! મુનિપદ ધારણ કરતાં તું બાહ્ય શત્રુઓનો તો ઉચ્છેદ કરી ચૂક્યો છે. પાપકર્મનો સંચય કરવાવાળા વિષય અને પરિગ્રહાદિનો બાહ્ય આરંભ સમારંભ મુનિપદ ધારણ કરતાં જ છૂટી જાય છે. અને એ વિષય પરિગ્રહાદિનો આરંભ એ જ બાહ્ય શત્રુ છે. એ બાહ્ય શત્રુના અસ્તિત્વમાં જીવના પરિણામ વિશુદ્ધ દશાને પ્રાપ્ત થતા નથી કારણ એ એક બાહ્ય ઉપાધી છે. તે આત્મ પરિણામને પ્રાપ્તે પોતા લાણી આકર્ષે છે. અને જીવ ઘણા ભાગે ત્યાં જ મુઝાઈ પડે છે. તું એ બાહ્ય શત્રુઓનો અભાવ કરી ચૂક્યો છે. આત્મ-ઉજ્જવળતામાં વિદ્યભૂત એ બાહ્ય શત્રુઓ પરાલવ કર્યા પછી અંતરંગ શત્રુઓ ઉપર વિજય મેળવવા તારી આત્મશક્તિને તેથી પણ અધિક વધારવી પડશે. સંયમના પ્રતિ-પાત્રનથી આત્મશક્તિ જરૂર વધે છે. તે શક્તિ પણ ઘણા દિવસના સંયમાનુષ્ઠાનથી તને બહુધા પ્રાપ્ત છે. એટલે અંતરંગ શત્રુઓનો સર્વથા નાશ કરવામાં હવે કોઈ વિદ્ય બાસ કરીને દેખાતું નથી. કે જે વિદ્યો ક્ષુદ્ર સંસાર પરિણામી જીવોને વારંવાર આત્મ ઉજ્જવળતાના માર્ગે જતાં આડે આવે છે. ભોજન, શયન, ગમન, આસન, અને વાણી પ્રયોગ આદિ એવી બીજી કેટલીક નાની પ્રવૃત્તિઓ હજી તને શેષરૂપ વર્તે છે. કે જે એટલમ છૂટી શકતી નથી- કે છોડી શકાતી નથી. જો કે એને પણ છોડવામાં તારે પ્રયત્નશીલ રહેવું એ યોગ્ય છે; તોપણ તે એકાએક છોડવામાં કેટલીક અનિવાર્યતા પણ છે. જ્યાં સુધી એ પ્રવૃત્તિઓ પણ નિરવશેષપણે તારાથી ન છૂટે ત્યાં સુધી તારે તેનાથી સાવધાનતા પૂર્ણ રહેવું એ જ યોગ્ય છે; કારણ અંતરંગ શત્રુઓનો નાશ કરવો તારે આવશ્યક ધ્યેય છે. અગર એ ભોજનાદિ પ્રવૃત્તિઓમાં તું વિમુઘચિત્ત થાય તો ધીરે ધીરે મહા પાપ લાણી તને તે ખેંચી જશે. કોઈ પણ બૂરા કાર્યની એકી આદત પણ પરિપાક કાળમાં દુઃખ જ આપે છે. તેનું કારણ એ છે કે- એક નાની સરખી આદત આગળ જતાં એટલી

વધે છે કે- મનુષ્યને પોતાના અંતિમ ધ્યેય સુધી કદી પણ પહોંચવા દેતી નથી. એટલા જ માટે અમે કહીએ છીએ કે- એ ભોજનાદિ વિષયોમાં તું વિમોહિત ન થા । પણ એ પ્રવૃત્તિઓ કરતાં તું નિરંતર સાવધાન રહે. જગતમાં પણ દેખાય છે કે-કાર્યનો અર્થી કાર્યમાં આવતા પ્રત્યેક વિધોથી પોતે નિર્ધારીત કાર્યને સાવધતાપૂર્વક અચાવતો રહે છે. કારણ કોઈ પણ બાહ્ય તેમ અંતરંગ પ્રવૃત્તિ કરતાં રાગાદિવશ થતાં મુનિત્વપણું-આત્મત્વપણું મલિન થાય છે, વિસ્મરણ થાય છે.

રાજા મહારાજાઓને બાહ્ય તેમ અંતરંગ એમ બે પ્રકારના શત્રુઓ હોય છે. અન્ય રાજા કે જે પોતાના સ્થાનથી બહાર છે, તે તો બાહ્ય શત્રુ છે. અને ખાનપાનાદિ સાધક કિંકરાદિ કે જેઓ નિરંતર પોતાની પાસે જ રહે છે, તે અંતરંગ શત્રુ છે. બાહ્ય શત્રુઓનો નાશ કર્યા પછી તે રાજાને પદ્મપ્રદ થવાનો ભય નથી. પરંતુ ખાનપાનાદિ સાધક કિંકરાથી ખાનપાનાદિ કરતાં તે રાજા સાવધ ન રહે તો કોઈ વેળા મરણને પ્રાપ્ત થાય. તેથી ખાનપાનાદિમાં પૂર્ણ સાવધ રહી અંતરંગ શત્રુઓથી જેમ પોતાની રક્ષા થાય તેમ પ્રવર્તવું એ તેને શ્રેયસ્કર છે. તેમ મુનિજનોને પણ બાહ્ય તેમ અંતરંગ બે પ્રકારના શત્રુઓ છે. હિંસા- બહુ આરંભ-આદિ મુનિત્વપણાથી કેવળ વિપરીત એવા કેટલાક બાહ્ય શત્રુઓ છે, તથા ખાનપાનાદિ ક્રિયાઓમાં રાગાદિ પ્રમત્ત ભાવે પ્રવૃત્તિ થવી એ અંતરંગ શત્રુ છે. મુનિને હિંસા-આરંભાદિને ત્યાગ કરતાં બાહ્ય શત્રુઓથી પરાલભ થવાનું અર્થાત્- મુનિત્વપણું કેવળ નષ્ટ થવાનું કારણ રહ્યું નથી. પરંતુ જે તે ખાનપાનાદિ ક્રિયાઓમાં પ્રમાદી થાય, અર્થાત્ સાવધાનતાપૂર્વક ના પ્રવર્તે તો અંતરંગ રાગાદિ ભાવોની વૃદ્ધિ થઈ ક્રમે કરી મુનિત્વપણાને મલિન કરે- નાશ કરે. તેથી અંતરંગ રાગાદિ શત્રુઓથી જેમ મુનિત્વ-દશાની રક્ષા થાય તેમ ખાનપાનાદિ પ્રત્યેક સૂક્ષ્મ પ્રવૃત્તિઓમાં સાવધાન રહેવું એ જ યોગ્ય છે કે જેથી આત્મદશા પ્રમત્તભાવને વશ થાય નહિ, મલિન થાય નહિ. પરંતુ ધીરે ધીરે ઉપયોગની નિર્મળતા થઈ વાસ્તવિક આત્મીય સત્સુખનો અનુભવ થાય.

અંતરંગ એ ભોજનાદિ પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રમાદી નહિ થવાનો ઉપાય દર્શાવે છે:-

अनेकान्तात्मार्थप्रसवफलभारातिविनते

वचः पर्णाकीर्णे विपुलनयशाखाशतयुते ।

समुत्तुङ्गे सम्यक् प्रततमतिमूले प्रतिदिनं

श्रुतस्कन्धे धीमान् रमयतु मनोमर्कटमष्टम् ॥ ૧૭૦ ॥

મર્કટનેા જાતિ સ્વભાવ અતિશય ચંચળ હોય છે, પણ તે કૂળ કૂલથી હરાભરા વૃક્ષ ઉપર ઝટ રમવા લાગી જાય છે. એવું કોઈ એકાદ વૃક્ષ જો તેને મળી જાય તો તે ત્યાંથી પછી ખસતાં નથી. મન એ પણ મર્કટ જેવું અતિ ચંચળ છે. કૂળ, પત્ર, ડાળીઓ, અને શાખા પ્રશાખાઓથી ભયું વૃક્ષ જો તેને મળી જાય તો તે ત્યાં રમે છે પણ ત્યાંથી ખસતું નથી. એમ વિચારી પૂર્વ મહાપુરુષોએ તેને રમવા યોગ્ય સુંદર વિસ્તીર્ણ વૃક્ષ શોધી કાઢ્યું. તે કયું ? માત્ર એક જિનાગમ. મનને ઘણો વખત રમવા માટે આપ પુરુષોની પવિત્ર વાણી એ એક સર્વથી સારામાં સારું સુંદર વૃક્ષ છે. તેના ઉપર રમતાં તેની ચંચળતા-જન્ય મિથ્યા પ્રવૃત્તિ રોકાઈ તેના વિનોદ પણ મળે છે. એ શાસ્ત્રરૂપ વૃક્ષમાં વૃક્ષની માફક બધી વસ્તુઓ રહેલી છે. જુઓ :—

એ જિન પ્રવચનમાં અનેકાંતરૂપ જીવાદિ પદાર્થો એ એનાં સુંદર કૂળ કૂલો છે જેના ભારથી એ શ્રુતસ્કંધ ખૂબ ઝૂકી રહ્યું છે. અનેક યુક્તિ પ્રયુક્તિ પૂર્ણ સંસ્કૃત-પ્રાકૃત વચન તરંગ માળા એ જેનાં સુંદર પત્રો છે, જેથી એ શ્રુતસ્કંધ લહલહી રહ્યું છે. અનેક સાપેક્ષ સત્ય નય-નિષ્કેપ-પ્રમાણાદિ સેંકડો જેની શાખાઓ છે, જેઓ એ શ્રુતસ્કંધનું મંડન છે. અર્થાત્ જેનાવડે જગતના કલ્પિત અને મિથ્યા સિદ્ધાંતોનું ખંડન થઈ શ્રી સર્વજ્ઞ વીતરાગ પ્રણીત સત્ય સિદ્ધાંતનું મંડન થઈ રહ્યું છે. જેથી એ નય નિષ્કેપાદિ એ સુંદર વૃક્ષની સેંકડો શાખાઓ છે. વળી એ વડે વિશ્વ તત્ત્વનું નિરુપણ થવાથી એ વૃક્ષ સર્વથી ઉન્નતપણાને ધારણ કરી રહ્યું છે. સત્ય અને વિશુદ્ધ મતિજ્ઞાન એ સુંદર હરિયાળા વૃક્ષની જડ છે, જે વડે એ શ્રુતસ્કંધની ઉત્પત્તિ થઈ છે. એવા સર્વ સુંદર જિન પ્રવચનરૂપ વૃક્ષ ઉપર બુદ્ધિમાન પુરુષોએ પોતાના મનરૂપી ચંચળ વૃત્તિવાળા મર્કટને સહોદિત રમાડવું જોઈએ, જેથી એ મર્કટ ચંચળ વૃત્તિ યુક્ત મર્કટપણું જૂઠી વાસ્તવિક માનવપણાને પ્રાપ્ત થાય છે.

વળી એમ કરવાથી વિષયાદિ પ્રવૃત્તિમાં પ્રવેશ કરવાનો એને સમય જ મળતો નથી. ચિત્તવૃત્તિ જિન પ્રવચન નિધિમાં રમ્યા પછી પાપ પ્રવૃત્તિઓથી આત્માને બચાવી લેવો એ કોઈ કઠણ વાત નથી. અને તે યોગ્ય છે કે જે કોઈ મહાભાગ્ય શ્રી સર્વજ્ઞ વીતરાગ પ્રણીત તત્ત્વ ચિંતનમાં પોતાના અંતઃકરણને રોકે છે, તે ક્રમાનુસાર સંપૂર્ણ કલ્યાણને યથાકાળે જરૂર સિદ્ધ કરે છે. સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ શુકલ ધ્યાનમાં પણ એ શ્રુતજ્ઞાનના અવલંબન વડે મહાપુરુષોને કેવલજ્ઞાન સમુત્પન્ન થાય છે. સાધુઓની એવી કોઈ પ્રવૃત્તિ નથી કે જેમાં તત્ત્વચિંતન કે શ્રુતચિંતન સર્વથા છૂટી જાય. જે સાધુ અભિક્ષણ જ્ઞાનોપયોગને એક

ક્ષણ માત્ર પણ છોડી પ્રમાદી થાય છે તે તત્કાલ સાધુત્વપણાથી પતિત થાય છે. એટલા જ માટે શ્રી જિને સાધુઓને શાસ્ત્રાભ્યાસમાં નિરંતર પ્રવર્તવાનું ઉપદેશ્યું છે.

શ્રુતજ્ઞાનમાં ઉપયોગને લગાવી શું ચિંત્વન કરે ?

તદેવ તદતદ્ભૂં પ્રાપ્નુવન્ન વિરંસ્યતિ ।

इति विश्वमनाद्यन्तं चिन्तयेद्विश्ववित् सदा ॥ ૧૭૧ ॥

જગતના સર્વ પદાર્થો કોઈ એક ઈષ્ટ સ્વરૂપની મુખ્યતાથી તે તે મુખ્ય સ્વરૂપને ધારણ કરી રહ્યા છે, તોપણ તે કેવળ એવા જ છે એમ નથી, અન્ય સ્વરૂપોની અપેક્ષાએ અન્ય પ્રકારના પણ છે. જેમ કોઈ પદાર્થ તેની વિશેષ અવસ્થાની તરફ લક્ષ આપતાં પ્રતિક્ષણ નાશવાન સ્વભાવવાળો દેખાય છે, પરંતુ તે જ પદાર્થ તેના સામાન્ય ધર્મે જોતાં સદા અવિનશ્વર જણાય છે. તેથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ છે કે જગતના સર્વ પદાર્થો સામાન્યતયા તત્ અતત્ સ્વરૂપી છે. અને એથી જ જગતના સર્વ પદાર્થો અનાદિ અનંતપણાથી પ્રવર્તી રહ્યા છે. પરંતુ કેવળ વિનાશ યુક્ત એક પણ પદાર્થ નથી. એમ વિશ્વના સમસ્ત પદાર્થોને જ્ઞાની પુરુષ સાપેક્ષપણે નિરંતર ચિત્વન કરે છે. એમ વસ્તુ સ્વરૂપને ચિત્વન કરતાં કરતાં વસ્તુનું યથાર્થ સ્વરૂપ ઉપલબ્ધ થઈ સર્વ શ્રમ ટળી શુદ્ધ સમ્યક્દર્શન ગુણની નિષ્પત્તિ થાય છે. જે વડે આત્મા અંતે વાસ્તવ્ય સુખને પ્રાપ્ત થાય છે.

એક જ પદાર્થ એક જ સમયે તત્ અતત્ સ્વરૂપ કેમ ઘટે ? શ્રી આચાર્ય તેનું સમાધાન કરે છે:—

एकमेकक्षणो सिद्धं ध्रौव्योत्पत्तिव्ययात्मकम् ।

अबाधितान्यतत्प्रत्ययान्यथાનુપપત્તિ: ॥ ૧૭૨ ॥

એક જ વસ્તુ એક સમયમાં ઉત્પાદ (ઉત્પન્ન થવું) વ્યય (નાશ થવો) અને ધ્રૌવ્ય (સ્વસ્થિતિમાં રહેવું) સ્વરૂપ સાધ્ય થઈ શકે તેમ છે. કારણ અગર એમ ન હોય તો એક જ વસ્તુમાં પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી અખંડિત એવી બે વિરુદ્ધ પ્રતીતિઓ કે—“આ અન્ય છે અને આ તે જ છે.” એમ કયાંથી ભાસે ?

કોઈ એકાદ વસ્તુ તમે લ્યો, તે પરસ્પર પૂર્વ ઉત્તર કાળવર્તી પરિસ્થિતિના ફેરફારથી એક બીજા સમયથી ભેદ યુક્ત ભાસશે. વળી તે જ પદાર્થ સામાન્ય દૃષ્ટિએ જોતાં એક સરખો અને અભેદ ભાસશે તેથી માનવું પડશે કે પદાર્થની પરસ્પર સમયવર્તી જુદાઈ વડે પદાર્થ

નાના પ્રકારરૂપ અને લેદ્યુક્તપણે પ્રતિભાસશે તથા સામાન્ય દૃષ્ટિએ જોતાં એક સરખો અને અલેદ લાસશે તેથી માનવું પડશે કે પદાર્થની પરસ્પર સમયવર્તી જુદાઈ વડે પદાર્થ પ્રત્યેક સમયે ઉત્પાદ વ્યયાત્મક છે. અર્થાત્ પૂર્વ પર્યાયનો નાશ અને ઉત્તર પર્યાયની ઉત્પત્તિ પદાર્થમાં પ્રત્યેક ક્ષણે વર્ત્યા કરે છે.

વળી કોઈ પણ પદાર્થના પૂર્વોત્તર પર્યાયો ઉપર વિશેષ લક્ષ દેવામાં ન આવે તો તે પદાર્થ સામાન્ય ધર્મે એક સરખો જ પ્રતિભાસશે. જ્યારે પૂર્વ ઉત્તર સમયોવર્તી પદાર્થની પરિસ્થિતિની ભિન્નતા લક્ષગત થતી નથી ત્યારે પ્રત્યેક પદાર્થ ધ્રુવત્વ (શાશ્વત) ધર્મયુક્ત જણાશે. એ જ સામાન્ય સ્થૂળ અનુમાન પ્રમાણુથી પદાર્થ પ્રત્યેક સમયે એ ત્રણે ગુણસ્વભાવરૂપ સ્વયંસિદ્ધ છે.

અન્ય દૃષ્ટિ નિરપેક્ષપણે કોઈ એકાંત દૃષ્ટિએ એમ વસ્તુ વિવીક્ષા કરવામાં આવે કે—“વસ્તુ આ જ રૂપે છે, અથવા વસ્તુ આ રૂપ નથી.” તો તે એકાંત કથન એ ખરેખર બુદ્ધિનો વિજ્રમ છે. પરંતુ જુદી જુદી અપેક્ષાએ એમ કહેવામાં આવે તો તેમાં વિરોધ નથી, વસ્તુ સ્વરૂપ અનંત ધર્મયુક્ત છે. તેની વિવીક્ષા અન્ય દૃષ્ટિ સાપેક્ષપણે સત્ય છે. જેમ કોઈ પુરુષને કોઈ એક જ વ્યક્તિનો પિતા તથા પુત્ર કહીએ તો તે કથન મિથ્યા છે, પરંતુ “ફલાણુનો આ પિતા છે, અને ફલાણુનો પુત્ર છે” એમ અન્યના સાપેક્ષપણે કહીએ તો તે સત્ય છે. એમ ઉભય નય સાપેક્ષ કથન સમ્યક્ તથા નિરપેક્ષ કથન મિથ્યા છે.

વળી એક જ પુરુષ પ્રથમ રંક હતો અને હવે તે જ પુરુષ રાજા થયો, ત્યાં અવસ્થા પલટાવારૂપ અપેક્ષાથી તે એક જ પુરુષમાં રંક અને રાજાપણું વિવીક્ષિત થાય છે. પરંતુ મનુષ્યપણાની અપેક્ષાએ જોતાં પ્રથમ પણ મનુષ્ય હતો, વર્તમાનમાં પણ મનુષ્ય છે. એમ વસ્તુમાં એકપણું અનેકપણું સ્પષ્ટ લાસે છે. અને એમ સાપેક્ષ પ્રતિભાસન તે જાંતિ નહિ પણ સમ્યક્ છે.

એમ સાપેક્ષિત પ્રતિભાસન પ્રત્યક્ષાદિક પ્રમાણુથી પણ ખંડિત થઈ શકતું નથી. કારણ વસ્તુસ્વરૂપ જ એવું છે. જે સમયે તે પુરુષ રંક મટી રાજા થયો, તે જ સમયે તે જ પુરુષમાં રંક પર્યાયનો વ્યય અને રાજારૂપ પર્યાયનો ઉત્પાદ સુપ્રતીતપણે સિદ્ધ છે. અને મનુષ્યત્વપણું બંનેમાં સ્થિત છે. તેથી વસ્તુસ્વરૂપ એક જ સમયે ઉત્પાદ-વ્યય-દ્વૈવ્યાત્મક છે. વસ્તુસ્વરૂપની પૂર્વ મહાપુરુષ નિર્દર્શિત આ સમીક્ષા સર્વ પ્રકારે સુસંગત અને અવિરોધરૂપ છે. જેમ કોઈ જીવ મનુષ્ય મટી દેવ થયો, ત્યાં

મનુષ્યપણું દેવપણાની અપેક્ષાથી અન્ય છે; પરંતુ જીવત્વ ધર્મની અપેક્ષાએ જોતાં “આ તે જ છે” એમ સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થાય છે. એટલે મનુષ્ય મટી દેવ થવાના સમયે જ દેવપણાને ઉત્પાદ, મનુષ્યપણાને વ્યય, અને ઉભયમાં જીવત્વ ધર્મની સંભાવના એક જ જીવમાં એક જ સમયે થાય છે. સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ પર્યાયો વડે સર્વ જીવાદિ વસ્તુ એમ એક જ સમયમાં ઉત્પાદ, વ્યય, અને દ્વૈવ્યપણાને ધારણ કરી સ્વસ્વરૂપે શોભી રહી છે. યથા:—(ઉત્પાદવ્યયદ્વૈવ્યુક્ત સત્. શ્રી તત્વાર્થ સુત્ર. અ. ૫) એમ એક જ વસ્તુ એક સમયમાં સ્યાદ્ નિત્યાનિત્યાત્મકપણે સહેજે સિદ્ધ થઈ શકે એમ છે.

વળી બીજું ઉદાહરણ માટીમાંથી ઘડો ઉત્પન્ન થાય છે, તથા ઘડો ફૂટી ગયા પછી તેના કકડા થાય છે. ઘડાના અસ્તિત્વમાં કોઈ એક મનુષ્યને માટીની જરૂર હતી તે ઘડાને જોવા છતાં પણ આ માટી નથી એમ કહે છે. જેને ઘડાની જરૂર છે તે ઘડાને ઘડાપણે પ્રતીત કરે છે. જેને માત્ર મૂલ્ય તરફ દૃષ્ટિ છે તે ઘડો અથવા ફૂટીમાટી બંનેને તુલ્ય સમજી બંનેને માટીપણે જ પ્રતીત કરે છે. આગળ પાછળની અવસ્થાઓ તરફ તે ધ્યાન દેતો નથી, એ ત્રણે ભાવ એક જ ઘડાને દેખતાં ઉત્પન્ન થાય છે.^૧ અગર એ ત્રણે ભાવ એક જ વસ્તુમાં ન હોય તો એક જ પદાર્થને જોતાં ઉક્ત ત્રણ પ્રકારના વિચારો કદી ઉત્પન્ન જ થાય નહિ. તેથી તે વિચાર સમીક્ષાના કારણરૂપ જે—તત્-અતત્ તથા ઉત્પાદવ્યય-દ્વૈવ્યાદિ ભાવો છે તે પ્રત્યેક પદાર્થોમાં અનિવાર્યપણે પણ માનવા જ પડશે.

સ્વદ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર, સ્વકાલ, અને સ્વભાવ અપેક્ષાએ વસ્તુ અસ્તિરૂપ છે, અને તે જ વસ્તુ પરદ્રવ્ય, પરક્ષેત્ર, પરકાલ તથા પરભાવ અપેક્ષાએ

૧ ઘટમૌલિસુવર્ણાર્થિ નાશોત્પાદસ્થિતિષ્યમ્ ।

શોક પ્રમોદ માન્યસ્થં જનો યાતિ સહેતુકમ્ ॥ (અણ્સહસ્રી.)

ભાવાર્થ—સુવર્ણ કળશ, તેના ટુકડા, તથા માત્ર સુવર્ણ એમ ત્રણ વસ્તુઓની કોઈ ત્રણ પુરુષોને જરૂર હતી, તે ત્રણે પુરુષો કોઈ શ્રીમંત શેઠને ત્યાં તે અર્થે ગયા. પરંતુ જેવા તે ત્રણે તે શેઠને ત્યાં પહોંચ્યા કે તુરત જ તે શેઠે કોઈ બીજાં સ્થાનપર મોકલો સુવર્ણ કળશ પડીને ફૂટી ગયો. તેની સાથે તત્કાલ તે ત્રણે જણાના ત્રણ પ્રકારના ભાવ થઈ ગયા. કળશની જેને જરૂર હતી તે શોકમાં પડી ગયો, સુવર્ણના કકડાની જેને જરૂર હતી તે ખુશી થયો, તથા માત્ર સામાન્ય સુવર્ણની જરૂર હતી તે મધ્યસ્થ રહ્યો. બસ એ જ રીતે ઉત્પાદ વ્યય અને દ્વૈવ્ય એ ત્રણે વસ્તુમાં વર્તે છે.

નાસ્તિરૂપ છે. જેમ “આ તે જ પુરુષ છે પણ આ કલાણે નથી” એમ એક જ પુરુષમાં વિવિક્ષિત-અવિવિક્ષિત ઉભય સાપેક્ષપણે તે સ્યાદ્અસ્તિ-નાસ્તિરૂપ ધર્મ પ્રવર્તે છે. એ દ્રવ્ય અપેક્ષાએ અસ્તિ નાસ્તિપણું કહ્યું તે પુરુષ આ ક્ષેત્રમાં છે, પણ તે ક્ષેત્રમાં નથી, એ ક્ષેત્ર અપેક્ષા અસ્તિ-નાસ્તિપણું કહ્યું. “આ પુરુષ આ કાળમાં છે પણ તે કાળમાં નથી” એ કાળ અપેક્ષા અસ્તિનાસ્તિપણું કહ્યું. “આ પુરુષ આત્મા ગુણ લક્ષણ વાળો છે પણ તેવા ગુણ લક્ષણ વાળો નથી” એ ભાવ અપેક્ષા અસ્તિનાસ્તિપણું કહ્યું. એમ એક જ વસ્તુ એક સમયમાં સ્યાદ્ અસ્તિનાસ્તિરૂપ છે.

અંશનો સમુદાય તે અંશી. અંશીની અપેક્ષા વસ્તુ સ્યાત્ એકરૂપ છે. અને અંશોની અપેક્ષા સ્યાત્ અનેકરૂપ છે. જેમ એક જ પુરુષને સર્વાંગ સાપેક્ષપણે એક કહેવામાં આવે છે; તેમ તેના હસ્ત, પાદ આદિ અંગોની અપેક્ષાથી અનેક પણ કહેવામાં આવે છે. “અનંત ધર્માત્મક શુદ્ધ ચૈતન્યધન આત્મા, એમ કહેતાં અનંત ધર્મોરૂપ અંશોના સમુદાય-રૂપ અંશી એકપણે અનુભૂતિરૂપ થાય છે; જ્યારે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વીર્ય, સુખ, સત્તા આદિ ભિન્ન ભિન્ન ધર્મો, ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે અનેકરૂપ તે એક જ આત્મામાં સુપ્રતીતિ ગોચર થાય છે. તેથી વસ્તુ યુગપત્ સ્યાત્ એક-અનેક રૂપ છે. એમ અનેક ભંગ તરંગ રૂપ વસ્તુ સ્વરૂપ ભિન્ન ભિન્ન અપેક્ષાએ ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપ પ્રતિભાસે છે. પરંતુ વસ્તુ તો જે છે તે જ છે. (કેહ કહે કુછ હે નહિ, કેહ કહે કુછ હૈ; હૈ ઔર નહિ કે બીચમેં, જો કુછ હૈ સો હૈ.) સમ્યક્જ્ઞાની આત્મા શ્રી નિર્ગૂંથ પ્રવચન દ્વારા તથા કોઈ નિરાગી બહુશ્રુતિ મહાપુરુષના તથારૂપ સમાગમ યોગે યથાર્થ વિચાર કરી વાસ્તવિક વસ્તુ સ્વરૂપ અવધારણુ કરે છે. વળી:—

ન સ્થાસ્તુ ન ક્ષણવિનાશિ ન બોધમાત્રં

નાભાવમપ્રતિહતપ્રતિભાસરોધાત્ ।

તત્ત્વં પ્રતિક્ષણભવત્તદતત્સ્વરૂપ—

માદ્યંતહીનમચિલં ચ તથા યયૈકમ્ ॥ ૧૭૩ ॥

વસ્તુસ્વરૂપ કેવળ નિત્ય પણ નથી તેમ કેવળ ક્ષણિક પણ નથી. કેવળ વિજ્ઞાન માત્ર પણ નથી તેમ શૂન્ય પણ નથી. તો કેવું છે? પ્રતિક્ષણે તત્-અતત્ સ્વરૂપને ઉભય સાપેક્ષપણે ધારણુ કરવા વાળું સત્ રૂપ છે. કોઈ પણ તત્ત્વરૂપ પદાર્થના ઉત્પત્તિ વા નાશનો કોઈ નિશ્ચિત સમય જ નથી. પરંતુ જગતમાં જે કોઈ તત્ત્વરૂપ પદાર્થ જણાય છે તે અનાદિ અનંતપણે સંહોદિત પ્રવર્તિ રહ્યા છે. તેથી તે આદિ અંતથી રહિત છે. જેવું એક પદાર્થ સ્વરૂપ છે તેવું સર્વ પદાર્થ સ્વરૂપ

સમજવા યોગ્ય છે. અર્થાત્ કોઈ પણ એક સત્સ્વપદાર્થના વાસ્તવિક સ્વરૂપને યથાવત્ જાણતાં વિશ્વના સમસ્ત સત્સ્વ તત્ત્વોનું સમ્યક્ જ્ઞાન થાય છે.

સાંખ્ય પક્ષ તત્ત્વ સ્વરૂપને સર્વથા નિત્ય માને છે. ૧. બૌદ્ધ દર્શન પક્ષ તત્ત્વ સ્વરૂપને કેવળ ક્ષણવિનશ્વર માને છે. ૨. જ્ઞાનાદ્વૈતવાદી વેદાંત પક્ષ વસ્તુ વિજ્ઞાન માત્ર માને છે, અર્થાત્ બાહ્ય વસ્તુઓનું અસ્તિત્વ તેઓ માનતા જ નથી. તેઓ કહે છે કે-જે કંઈ જગતમાં દેખાય છે તે બધું માત્ર મનનું કલ્પના માત્ર વિજ્ઞાન છે. વાસ્તવ્યમાં વિજ્ઞાન સિવાય બાહ્ય કોઈ વસ્તુ જ નથી. તેના પ્રમાણમાં તેઓ કહે છે કે-જ્યારે કોઈ એક વસ્તુ તરફ કોઈ જીવનો ઉપયોગ પ્રવર્તતો નથી ત્યારે તે વસ્તુની તેને કલ્પના સરખી પણ આવતી નથી, તેથી તે સમયે તે વસ્તુના અસ્તિત્વ માટે કોઈ પ્રમાણ જ નથી. ૩. ચૌથો પક્ષ એવો છે કે જે બાહ્ય અને અભ્યંતર કોઈ વસ્તુના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર જ કરતો નથી. તે કહે છે કે-વસ્તુ સ્વરૂપ પરસ્પર ન તો ભિન્ન છે, ન અભિન્ન છે. વસ્તુ સ્વરૂપ તમે ગમે તેવું નિર્ણય કરશો, પણ સર્વ નિર્ણય દોષયુક્ત જ સમજાય છે. એક પણ નિર્ણય વસ્તુ સ્વરૂપ અમને તો નિર્દોષ લાસતું નથી. અને તેથી સત્ વસ્તુ નામનો કોઈ જગતમાં પદાર્થ જ નથી. એ ચૌથો અભાવવાદી પક્ષ છે.

ઉપરોક્ત ચારે પક્ષમાંથી એક પણ પક્ષકારનું કહેવું સમ્યક્ નથી. કારણ તેમણે નિર્ણય કરેલો વસ્તુ સ્વરૂપ સંખ્યાથી નિશ્ચય પ્રમાણભૂત કે અનુભવ સિદ્ધ ઉચિત જણાતો નથી. પ્રત્યક્ષ સમજાય તેવી વાત છે કે-વસ્તુ સ્વરૂપ સર્વથા એકરૂપ જણાતું નથી; ક્ષણે ક્ષણે અનેક પરિણામ-પણાને પામતું તે અસ્થાયી વહે જાય છે. ત્યાં તેને સર્વથા નિત્ય કહેવું એ માત્ર બુદ્ધિનો વિજ્રમ નહિ તો બીજું શું ?

વસ્તુ સ્વરૂપમાં અચળતા વા પરિણમન બાહ્ય ગમે તેવું અને ગમે તેટલું થાય પરંતુ તેના વાસ્તવિક સ્વરૂપની ધારા કદી તૂટતી જ નથી. પરિવર્તન તેમાં ગમે તેટલું થાય પણ તેનું વસ્તુત્વપણું કોઈને કોઈ રૂપે તેમાં અખંડ બન્યું રહે છે. જેમ અંકુરની ઉત્પત્તિ નિરાધારપણે નહિ થતાં તેના બીજમાંથી જ થાય છે; અગર વસ્તુ માત્ર કેવળ ક્ષણવિનાશિ હોય તો અર્થાત્ નવી નવી ઉત્પન્ન થાય-પ્રથમની પ્રથમની કેવળ નાશ પામી જાય એમ હોય તો વિના બીજે પણ અંકુરની ઉત્પત્તિ થવી જ બેઠકે. પણ એમ તો થતું નથી. તેથી નિશ્ચિત છે કે વસ્તુ કેવળ નાશવાન નથી. વસ્તુને કેવળ નાશવાન માનતાં સર્વ ધર્મ કર્મ આદિ સદ્અનુષ્ઠાન પણ વ્યર્થ છે. વસ્તુને કેવળ ક્ષણિક માનવી એ માત્ર બુદ્ધિનો વિપર્યાસ જ છે.

આહ્ય પદાર્થોનો સફલાવ મનાવનાર અનેક યુક્તિ અને પોતાનો અનુભવ જ અનુકુળ પ્રમાણરૂપ છે. જ્ઞાન માત્ર જ વાસ્તવિક વસ્તુ તત્વ જો હોત તો તેમાં અનેક પ્રકારનાં રૂપાંતરો જે અનુભવ ગમ્ય થતાં સ્પષ્ટ દેખાય છે, તે રૂપાંતરો થાત જ નહિ. જેમ કારણ વિના કાર્યનું ઉદભવવું અસંભવિત છે, તેમ કારણોમાં ભેદ ન વર્તતો હોય તો કાર્યની ચિત્ર વિચિત્ર ભેદ દશા હોત જ નહિ. વેદાંત એક જગાએ એમ પણ કહે છે કે-“નાભાવ ઉપલબ્ધેઃ” અર્થાત્ વસ્તુનો સર્વથા અભાવ માનવો એ ઉચિત નથી. કારણ આહ્ય વસ્તુઓ સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે. જેમ વસ્તુઓનો સફલાવ આહ્યથી જોતાં તેનો અભાવ માનવો યોગ્ય નથી, તેમ વસ્તુ જેવી અને જ્યાં દેખાય છે તેવી અને ત્યાં જ તેને માનવી એ જ સર્વથા ઉચિત છે. અર્થાત્ આહ્ય રહેલી વસ્તુઓને પણ યુક્તિ અને અનુભવથી માનવી જ પડે છે. તેથી જ્ઞાન સિવાય આહ્ય પદાર્થો પણ જગતમાં છે, એ નિર્ણય નિશ્ચિત છે, અને તે ન્યાયસંગત છે.

જ્યારે આહ્ય વસ્તુઓને માનવી ન્યાયસંગત ઠરે છે, ત્યારે વસ્તુ માત્રનો સર્વથા અભાવ કહેવો એ કેવળ અસત્ય અને ઉન્માદપૂર્ણ કથન સહેજે લાગે છે. અગર કદાચિત્ વસ્તુ માત્રનો અભાવ હોય તો વસ્તુને અભાવરૂપ કહેવાવાળાનો પણ અભાવ ઠરે. અભાવતત્વ અભાવને સિદ્ધ કરે એ તો “મારા મોઢામાં જીલ નથી” જેવું વદતા વ્યાઘાતરૂપ અલીક વચન કહેવાય. અભાવવડે અભાવને સ્થાપિત કરવું એ કેવળ અસંભવિત છે.

ઉપરોક્ત વસ્તુ સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરનારા ચારે એકાંત પક્ષો સદોષ છે. અને તેમનું સ્થાપિત કરેલું વસ્તુસ્વરૂપ પણ સદોષ છે. તો વાસ્તવિક વસ્તુ સ્વરૂપ કેવું છે? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર અંતકારે શ્લોકના પાછળના અર્ધો ચરણમાં જ આપ્યો છે. તત્ત્વસ્વરૂપ પ્રતિક્ષણ પરિણામી તથા સદા સ્થિર પણ છે. અથવા નિત્યાનિત્ય, એકાનેક, ભિન્નાભિન્ન, સત્ અસત રૂપ અનેક પ્રકારે છે. સંસારના સર્વ પદાર્થોનું સ્વરૂપ એ જ પ્રકારે છે. વળી તે સ્વરૂપ નિરંતર અન્યું રહેલું એવું ધ્રોવ્ય છે. ટુંકામાં સમ્યક્જ્ઞાને કરીને જ પદાર્થ જેવો દૃષ્ટિગત થાય વા જેવો કહેવામાં આવે, તે પદાર્થ તેવો વા તેવા પ્રકારનો માનવો એ જ યોગ્ય છે. વસ્તુ સ્વરૂપ ઉરોક્ત પ્રકારે નિત્યાનિત્ય, ભિન્નાભિન્ન, ભેદભેદ આદિ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે જોવામાં તથા સામાન્ય-વિશેષ અપેક્ષા વિવીક્ષિત કરવામાં આવે છે તેથી તેને તે રૂપે માનવું એ જ દૃષ્ટિ સમ્યક્ છે.

હવે શિષ્ય શ્રી ગુરુને પ્રાર્થના કરે છે કે-હે પ્રભુ! આત્માનો વાસ્તવિક પરિચય કેમ થાય?

જ્ઞાનસ્વભાવઃ સ્યાદાત્મા સ્વભાવાવાપ્તિરચ્યુતિઃ ।

તસ્માદચ્યુતિમાકાંક્ષન્ ભાવયેજ્ઞાનભાવનામ્ ॥ ૧૭૪ ॥

ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને વ્યય એ પદાર્થોનું સામાન્ય લક્ષણ છે. સર્વ પદાર્થ અંતર્ગત જીવ પણ એક દ્રવ્ય વા તત્ત્વ છે. તેનો પણ સામાન્ય સ્વભાવ તો એ જ છે. વળી દયા, દાન, ત્યાગ, તપ એ સર્વ ક્રિયાણુર્થો જીવો સાધી રહ્યા છે, એ પણ એક સામાન્ય પ્રવૃત્તિ છે. પણ એ સર્વથી કોઈ નિરાદી ઓળખ જીવ તત્ત્વની જો જીવને થાય તો તે વાસ્તવિક સત્ય ભાગે એકનિષ્ઠપણે સમ્યક્ પ્રકારે પ્રવર્તી શકે.

જ્ઞાન એ જીવનો અસાધારણ સ્વભાવ છે. તથા તે નિજ સ્વભાવ વિનાશ રહિત છે. વિવેકી આત્મા એ અવિનાશી દશાને ઇચ્છતાં નિરંતર તે જ્ઞાન લાવના આરાધે તો કમે કરી કેવળ જ્ઞાનમય બની જાય. આત્માના અસ્તિત્વને લક્ષણુવેદકપણે સુચવનારો-જીવની વાસ્તવિક અનુભૂતિ કરાવનારોએ જ્ઞાન સ્વભાવ છે. તેને હે પ્રિય ભંયો! તમે નિરંતર આરાધો. એથી જ સર્વ પરદ્રવ્યોથી ભિન્ન આત્માના અસ્તિત્વનો નિશ્ચય થાય છે.

વસ્તુના અસ્તિત્વ ગુણને લઈને તેના મૂળ સ્વભાવનો અભાવ થતો નથી. કારણ લક્ષ્મીને જો નાશ થાય તો લક્ષ્મીનું અસ્તિત્વ ક્યાંથી રહે? વળી કોઈ પુરુષ પોતાના ધનનો માલિક થઈ પ્રવર્તે તો તેની હરહમેશ એક જ પ્રકારની દશા પ્રવર્તે પરંતુ પરધનનો ધણી થઈ પ્રવર્તે તો તેની સદાય એક જ પ્રકારની દશા ન રહે. તેમ આત્માનો વાસ્તવિક મૂળ સ્વભાવ જ્ઞાન છે, જીવ પોતે પોતાના જ્ઞાન ગુણનો સ્વામિ થઈ પ્રવર્તે તો પછી બાહ્ય પદાર્થો ગમે તેમ પરિણમે પણ “હું તો માત્ર તેનો ગમે તે સ્થિતિ અને સંજોગોમાં જ્ઞાતા દૃષ્ટા છું” એવી સમ્યક્ પ્રકારે લાવના રાખે તો તેની અવિનાશી દશા રહે છે. જ્ઞાતાદૃષ્ટાપણું એ જીવનો નિજ ભાવ છે. અવિનાશી એવા નિજ ભાવના પરિચયથી જીવ અવિનાશીપણુને પ્રાપ્ત હોય છે, તેમ વિનાશી એવા પર પદાર્થોના પરિચયથી જીવ વિનાશી દશાને અનુભવે છે. નિજ શુદ્ધ સ્વાભાવિક જ્ઞાતાદૃષ્ટારૂપ અવિનાશી ભાવનો પરિચયથી થયે તેની દશા બીજા અન્ય પ્રકારે શી રીતે પલટાય?

જો જીવ પર દ્રવ્યનો સ્વામિ થઈ પ્રવર્તે, શરીર, ધન, સ્ત્રી, પુત્રાદિ સર્વ પોતપોતાના સ્વભાવરૂપ પરિણમે અને આ જીવ તેને પોતાના જાણે અરે એ જ સર્વ હું છું એમ પ્રતીત કરે તો તેની જ્ઞાનદશા નિરંતર અવિનાશીપણે ક્યાંથી રહે? પોતે એ શરીરાદિ સર્વ અન્ય પદાર્થોનો સ્વામી છે એમ પ્રતીતિ હોવાથી-તે પર પદાર્થો પલટાતાં પોતાની અવસ્થા પણ

પલટાય છે. ચળ પદાર્થોની પ્રતીતિ ઉપયોગને નિરંતર ચળરૂપ કરે છે પણ એકરૂપ રહેવા દેતી નથી. અચળ પદાર્થોની સમ્યક્પ્રતીતિ ઉપયોગને અચળ કરી વાસ્તવિક શાંતતાનો અનુભવ પમાડે છે. પ્રતીતિ અન્યથા હોવાથી જ્ઞાનદશા પણ નિરંતર ચિત્ર વિચિત્ર પ્રકારે ભમ્યા કરે છે; અર્થાત્ સ્વઉપયોગને અશાંતિ અને દુઃખનો જ અનુભવ કરાવે છે. પ્રતીતિ તેવું જ્ઞાન અને જ્ઞાન તેવું ચરણ (પ્રવૃત્તિ). એ પ્રતીતિને સમ્યક્ થવાનો ઉપાય પણ જ્ઞાન આરાધનાનું સમ્યક્ પ્રકારે આરાધન છે. અવિનાશી પરમ નિઃશ્રેયસ્ પદના અભિલાષી જીવોને યોગ્ય છે કે—તેઓ સતત જ્ઞાન આરાધનાને રૂઠા પ્રકારે આરાધે; કારણ જ્ઞાન એ જ જીવનો વાસ્તવિક મૂળ સ્વભાવ છે. કોઈ પણ વસ્તુની ચિરંકાળ આરાધના કરવાથી એક દિવસ અવશ્ય તેની પ્રાપ્તિ થાય છે.

જ્ઞાન આરાધનાના કૃણને અંતકાર વર્ણન કરે છે:—

જ્ઞાનમેવ ફલં જ્ઞાને નનુ શ્લોઘ્યમનમ્બરમ્ ।

અહો મોહસ્ય માહાત્મ્યમન્યદપ્યત્ર મૃગ્યતે ॥ ૧૭૫ ॥

નિશ્ચયથી જ્ઞાન એ જ જ્ઞાનનું કૃણ છે. અર્થાત્ મતિશ્રુતિજ્ઞાનની ઉત્તરોત્તર થતી નિર્મળતાથી કેવળજ્ઞાન સમુત્પન્ન થાય છે. કે જે સર્વથા આદરણીય- ઉપાસનીય છે. એ જ એક અવિનાશી સતપદ છે. પરંતુ અહો ! મોહનું કોઈ પ્રબળ માહાત્મ્ય છે કે જીવ એને છોડી કોઈ અન્ય કૃણની વાંચ્છા કર્યા કરે છે.

નિર્મળ તત્ત્વજ્ઞાનવડે પદાર્થ સ્વરૂપ યથાર્થ જાણી શકાય છે. પદાર્થ સ્વરૂપને યથાર્થ જાણવું એ શ્રુતજ્ઞાનનું તાત્કાલિક કૃણ છે, અને સર્વ ચરાચર પદાર્થને તેના સર્વ શુણ્ણ પર્યાયો સહિત સ્પષ્ટરૂપે જાણવારૂપ કેવલજ્ઞાન એ તેનું પરંપરા કૃણ છે. જે સર્વ પ્રકારે પ્રશંસનીય અને આદરણીય છે. પદાર્થના જેમ છે તેમ પ્રતિભાસનથી જીવમાં નિરાકુળતા વર્તે છે. નિરાકુળતા એ વાસ્તવિક સુખનું લક્ષણ છે. વળી પ્રાણી માત્ર પ્રતિસમય સુખને જ વાંચ્છે છે. એ નિરાકુળતાજન્ય સુખમાં પરાધિનતા આદિ કોઈ દોષ નથી અર્થાત્ એ અનુભવ માટે કોઈ અન્ય પદાર્થોનું અવલંબન લેવું પડતું નથી પણ સ્વાધીન સુખ છે. છતાં જાતવાસી જીવો સુખને અર્થે વિષયાદિ સામગ્રી ઇચ્છે છે, એ જ મોહનું કોઈ પ્રબળ માહાત્મ્ય છે ! જેમ ખાજના રોગીને ખંબળવાની સામગ્રી લલી ભાસે છે; તેમ અનાદિ સંસ્કાર વશ જીવને કામ ક્રોધાદિ ભાવરૂપ ખુજલી થવાથી તેને ધન, સ્ત્રી આદિ વિષય સામગ્રી ભાસે છે; અને તેથી જીવ પ્રતિ સમયે તેને ઇચ્છે છે; અર્થાત્ ચાહની દાહમાં તે નિરંતર બળ્યા

કરે છે. જ્ઞાની જીવને જ્ઞાન વિના અન્ય કૃણની ચાહના આશ્ચર્ય પમાડે છે. જેમ ભૂતાવિષ્ટ પુરુષની એષ્ટા આશ્ચર્યતાયુક્ત ભાસે છે, તેમ મોહી જીવોની એષ્ટા જ્ઞાની પુરુષને સખેદ આશ્ચર્યતા યુક્ત પ્રતિભાસે છે.

શ્રુતજ્ઞાનની નિર્મળ આરાધનાથી થતું કૃણ:—

શાસ્ત્રાગ્નો મણિવદ્ભવ્યો વિશુદ્ધો ભાતિ નિર્વૃત્તઃ ।

અક્ષરવત્ સ્વભો દીપ્તો મલી વા ભસ્મ વા ભવેત્ ॥ ૧૭૬ ॥

ભવ્ય જીવ શાસ્ત્રરૂપ જ્વલંત જ્ઞાનાગ્નિ વિષે પ્રવેશ કરી રત્નવત્ મલ રહિત થઈ નિર્મળ થાય છે, ત્યારે દુષ્ટ જીવ આગના અંગાર સમાન થોડોક પ્રકાશિત થતો અંતે મલ યુક્ત શ્યામ વા ભસ્મ (રાખ) રૂપ કેવળ નિઃસારવત્ બને છે.

પ્રખર અગ્નિના સંગે જેમ પક્ષરાગ મણિ સર્વ મલ રહિત નિર્મળ થઈ ચમક આદિ અનેક શોભા યુક્તપણે વિશેષ શોભાયમાન થાય છે, તેમ ધર્માત્મા ભવ્ય જીવ શાસ્ત્રાભ્યાસરૂપ પ્રખર જ્ઞાનાગ્નિ વિષે પ્રવેશી યથાર્થ પદાર્થ શ્રદ્ધાનને પામી ક્રમે કરી શુદ્ધ નિર્મળપણાને ધારણ કરી સાતિશયપણે શોભાયમાન થાય છે.

વળી ઈંધનનો અગ્નિ અગ્નિના સંગે પ્રકાશમાન તો થાય છે, પરંતુ અંતે કોલસારૂપ શ્યામ વા ભસ્મરૂપ નિઃસાર થાય છે, તેમ દુષ્ટ જીવ થોડોક વખત પ્રકાશમાનપણાને ધારણ કરી અંતે કોલસારૂપ શ્યામ વા ભસ્મરૂપ નિઃસાર થાય છે.

તે નિર્મોહી પુરુષોની વિશુદ્ધ જ્ઞાનભાવના કેવી હોય છે:—

મુહુઃ પ્રાસાર્ય સજ્ઞાનં પश्यન્ માયાન્ યથાસ્થિતાન્ ।

પ્રીત્યપ્રીતી નિરાકૃત્ય ધ્યાયેદધ્યાત્મવિન્મુનિઃ ॥ ૧૭૭ ॥

પરમ અધ્યાત્મભાવને જાણવાવાળા પ્રજ્ઞાવંત પુરુષો વારંવાર સમ્યક્જ્ઞાનરૂપ કલાને વિસ્તારતા પદાર્થ સ્વરૂપને જેમ છે તેમ યથાર્થ ભેતા શ્રદ્ધતા રાગ દ્વેષને દૂર કરી નિરંતર તત્ત્વતું ચિંતવન કરે છે.

પ્રથમ નિર્ઝંથ પ્રવચનદ્વારા જીવાદિ પદાર્થોનો સમ્યક્ નિશ્ચય કરે, એમ યથાર્થ પદાર્થ શ્રદ્ધાન નિર્મળ કરતાં કરતાં રાગદ્વેષના આત્યંતિક ક્ષયને અર્થે વીતરાગ સર્વજ્ઞ પ્રાણીત બાહ્ય યમ નિયમાદિ સમ્યક્ સમાચારીને આદરીને અંતરંગ નિવૃત્ત થઈ ક્રમે ક્રમે રાગદ્વેષનો આત્યંતિક ક્ષય કરે. ધ્યાનની વાસ્તવિક સિદ્ધિ પણ એ જ રીતે થાય છે. ઉપયોગની નિશ્ચિનતા એ ધ્યાન છે. રાગદ્વેષના ઉદ્વેગને લીધે ઉપયોગ ઇતસ્તતઃ પરિશ્રમણુ કર્યા કરે છે. એવી ચળ વિચળ સ્થિતિમાં ધ્યાન ક્યાંથી

સંભવે ? જીવાદિ પદાર્થોના યથાર્થ નિશ્ચય વિના જગતના સ્થાવર જંગમાદિ સર્વ ચર અચર પદાર્થો ઇષ્ટઅનિષ્ટરૂપ ભાસ્યા કરે છે. પર પદાર્થો પ્રત્યેની ઇષ્ટાનિષ્ટ ભાવના એ જ રાગદ્વેષ છે. તે વાસ્તવિક પદાર્થ શ્રદ્ધાન વિના ક્યાંથી ટળે ?

પ્રથમ સમ્યક્જ્ઞાનદ્વારા પદાર્થનો યથાર્થ નિશ્ચય પામી-રાગદ્વેષને મંદ કરી કોઈ એક સત્પદાર્થને યથાર્થપણે ધ્યાવતાં જીવ અન્ય સર્વ ચિંતવનને રોકી વાસ્તવિક ધ્યાનાવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે.

રાગદ્વેષ ધ્યાનાવસ્થા પહેલાં ક્યાંથી મંદપણુને કે વિનાશપણુને પામે ? (ઉત્તર)

સંસારનાં કારણરૂપ કર્મ ઉપાર્જવામાં રાગદ્વેષ કારણરૂપ છે. અને ચિત્તની અતિશય ચંચળતા પણ એના અસ્તિત્વમાં જ થાય છે. રાગદ્વેષની માત્રા અમુક અંશે મંદપણુને પામ્યા વિના ધ્યાનમાં વાસ્તવિક સ્થિરતા થતી જ નથી. અર્થાત્ ધ્યાનમુદ્રા માત્ર નાટ્ય પ્રયોગ જેવી જ પ્રવર્તે છે. તેથી ધ્યાનમુદ્રા ધારણ કરતાં પહેલાં અપ્રમાણિક રાગદ્વેષના ઉભરા કે અતિ તીવ્રપણે પ્રવર્તે તો રાગદ્વેષ પુરુષાર્થપૂર્વક સત્સમાગમયોગે મંદપણુને પમાડવો પરમ આવશ્યક છે. અને તો જ ધ્યાતાનું ચિત્ત નિર્ધારિત ધ્યેય પ્રત્યે સ્થિર થાય છે. ચિત્તની એવી સમ્યક્સ્થિરતા કોઈ શુદ્ધાત્મવેદી વીતરાગ પુરુષના ચરણકમળની યથાવત્ વિનયોપાસના વા તેની વિશુદ્ધ આશ્રય ભાવના વિના થતી નથી.

મોહી જીવો જે પદાર્થને દેખે છે તેમાં તુરત જ તેમની પરિણતિ પ્રીતિ અપ્રીતિપણુને પામી જાય છે. અને મોહના ચગડોળે ચઢેલા આત્મવીર્યની ચંચળપણુના યોગે આત્મપ્રદેશોથી નિકટવર્તી કાર્મણુ વર્ગણાઓ કર્મત્વપણુને અર્થાત્ કોઈ તથારૂપ શુભાશુભ ભાવને ધારણ કરી આત્મપ્રદેશોની સાથે ક્ષીરનીરવત્ તત્કાલ નિબદ્ધ થાય છે. એ વાત અંધકાર નીચેના શ્લોકથી પ્રતિપાદન કરે છે.

વેષ્ટનોદ્વેષ્ટને યાવત્તાવદ્ આન્તિર્ભવાર્ણવે ।

આવૃત્તિપરિવૃત્તિભ્યાં જન્તોર્મન્યાનુકારિણઃ ॥ ૧૭૮ ॥

કોઈપણ વસ્તુને અપનાવવી અથવા પોતાની તરફ ખેંચવી તેને આવૃત્તિ કહે છે. તથા કોઈપણ વસ્તુને દૂર કરવી અથવા મનને તેથી હઠાવવું તેને પરિવૃત્તિ કહે છે. પ્રથમના પ્રકારને રાગ કહે છે, અને બીજા પ્રકારને દ્વેષ કહે છે. એ બંને પ્રકારના રાગદ્વેષ સમ્યક્પ્રકારે જ્યાં સુધી

છૂટતાં નથી ત્યાં સુધી વસ્તુઓના અહણ કરવાથી તથા તેના ત્યાગ કરવાથી એમ બંને પ્રકારે કર્મોનો બંધ તથા તેનો યથાકાળે ઉદય થયા જ કરે છે. કારણ અજ્ઞાન અને બુદ્ધિના વિશ્રમ થેગે વસ્તુઓના અહણ અને ત્યાગ બંનેમાં રાગદ્વેષ બળવલ્લભમાન બનેલો પ્રવર્તી રહ્યો છે.

વેષ્ટન એટલે બંધાવું, ઉદ્વેષ્ટન એટલે છૂટવું. એ બંને વાતો ત્યાં સુધી બની રહે છે કે જ્યાં સુધી ચિત્તમાં રાગદ્વેષ વા ઇષ્ટાનિષ્ટ ભાવના પૂર્વક વસ્તુઓનો અહણ ત્યાગ થયા કરે. અને એને જ જ્ઞાની પુરુષો સંસાર પરિભ્રમણ કહે છે. પ્રત્યેક વસ્તુઓના છોડવા-ધરવાની ચિંતામાં નિમગ્ન રહેવું, મૂઢ બની કર્મ બંધનથી જકડાવું, ઉદય કાળ પ્રાપ્ત થતાં અત્યંત મોહમુગ્ધ ઉન્મત્ત બની દુઃખી થવું અને ઇતિસ્તતઃ ભવના પ્રકારે વદ્યા કરવું અર્થાત્ જન્મમરણાદિ ધારણ કર્યા કરવાં એનું જ નામ ભવપરિભ્રમણ છે.

જેમ હઠી મંથન કરવાની ગોળીમાં રહેલા વાંસની રસ્સીના બંને છેડામાંથી એકને પોતા લાણી ખેંચે છે, ત્યારે બીજાને ઢીલો મૂકે છે. જ્યાં સુધી એ પ્રકારે કરવામાં આવ્યા કરે ત્યાં સુધી ચક્કર ચઢેલો તે વાંસ કદી પણ સ્થિરપણાને પામતો નથી. એને ખેંચવામાં તેમ ઢીલા કરવામાં બંને પ્રકારે બળ અર્ચવું પડે છે. છતાં વાંસ તો સ્થિર થતો જ નથી. તેમ અજ્ઞાન અને મૂઢતા પૂર્વક વસ્તુને અહણ કરવામાં તેમ તેનો ત્યાગ કરવામાં એમ બંને પ્રકારે આત્મવીર્ય અર્ચવું પડે છે. છતાં આત્મપરિણામ કદી સ્થિર કે શાંત થતાં નથી. ખરી વાત તો એ છે કે જો તે વાંસને સ્થિર કરવો હોય તો તેને બાંધેલી બંને છેડાવાળી રસ્સીને છોડી દૂર કરવામાં આવે, અને તો જ તે વાંસ સ્થિર થાય. તેમ જીવ જેટલી એ પરવસ્તુના અહણ ત્યાગની સાવધાનતા રાખે છે તેટલી પોતે રસપૂર્વક અહણ કરી રાખેલા રાગદ્વેષમય વિકલ્પોના ત્યાગની સાવધાનતા રાખે તો સહેજે આત્મપરિણામ સ્થિર અને શાંત થાય.

એજ વાત અંતકાર આગળ કહે છે:—

મુચ્યમાનેન પાશેન ખ્રાન્તિર્બન્ધશ્ચ મન્યવત્ ।

જન્તોસ્તથાસૌ મોક્તવ્યો યેનાખ્રાન્તિરબન્ધનમ્ ॥ ૧૭૯ ॥

રાગદ્વેષની માત્રા આત્મામાં જ્યાં સુધી બની રહે છે ત્યાં સુધી કર્મબંધન છૂટવાના અવસરે પણ રાગદ્વેષ વશીભૂત થઈ તે બંધાયા જ કરે છે. અર્થાત્ કર્મબંધન છૂટવા માત્રમાં વાસ્તવિક કલ્યાણ નથી. કારણ બંધનું મૂળ કારણ રાગદ્વેષ મોજૂદ છે. એક બંધનની નિવૃત્તિ

ટાણે બીજાં ચિત્રવિચિત્ર બંધનો તુરત તેને જકડી લે છે. તેથી બંધનની ચિર શ્રુતિલા કદી તૂટતી જ નથી. એમ છૂટવું એ કર્મબંધથી વાસ્તવિક છૂટકારો નથી. કર્મબંધનથી વાસ્તવિક છૂટવું હોય તો ઈતસ્તત : આત્મપરિણામનું શ્રમણુ વા તેના કારણરૂપ રાગદ્વેષને સમ્યક્પ્રકારે રોકવામાં આવે તો જ કર્મબંધન સર્વથા રોકાઈ જાય. અને તેનો સર્વથી પ્રબળ અને સમ્યક્ ઉપાય યથાર્થ જ્ઞાનપૂર્વક રાગદ્વેષ રોકી પૂર્વ કર્મની નિર્જરા કરવામાં આવે; અર્થાત્ કર્મઉદયને જ્ઞાનપૂર્વક સમ-પરિણુતિમાં સ્થિર થઈ નિઃસત્ત્વ કરવામાં આવે. એને જ સાચી નિર્જરા ભગવાને કહી છે. તે સિવાયની બંધસહભાવિની નિર્જરા તો જગત આખું કરી જ રહ્યું છે.

ગોળીનો વાંસ એક તરફથી છૂટે, ત્યારે બીજી તરફથી બંધાય છે. તેનું છૂટવું તે પણ બંધાવા માટે જ વર્તે છે. પણ જો તે વાંસને રસ્સીથી સર્વથા છોડવામાં આવે તો ફરી બંધાતો નથી. તેમ મોહી જીવ એક તરફથી પ્રબળ યમ નિયમાદિ આચરી છૂટવા માટે પ્રવૃત્તિ કરે છે, ત્યારે વ્યક્ત કે અવ્યક્ત રાગદ્વેષાદિ પરિણામે ફરી બીજી તરફથી બંધાતો જાય છે. બંધનની નિવૃત્તિના એક નિમિત્ત કારણરૂપ એવા એ યમ નિયમાદિ પ્રવર્તન કાળે પણ રાગદ્વેષની માત્રા જીવને કયા પ્રકારે ઉન્માદે ચઢાવી રહી છે તેનું તેને ભાન નથી. એટલા જ માટે અંતકારે ઉપર કહ્યું છે કે-મૂઠ અને અજ્ઞાની જીવનો અહણ અને ત્યાગ બંને બંધન-રૂપપણે પ્રવર્તે છે. અર્થાત્ તેનો ત્યાગ એ પણ અહણને અર્થ છે. અને તેનું અહણ તે પણ પ્રત્યક્ષ અહણ જ છે. સારાંશ કર્મબંધનથી છૂટવાનો સર્વથી પ્રધાન અને વાસ્તવિક ઉપાય રાગદ્વેષની સમ્યક્પ્રકારે નિવૃત્તિ કરવી એ છે. નહિ તો “તદન્યરજ્જુબલનં સ્નાનં ગજસ્યાય વા” એ કહેવત પ્રમાણે જીવ નિરંતર દુઃખી અને કર્મપરતાંત્ર બન્યો રહેશે.

ઉપરોક્ત વાતને અંતકાર સમર્થન કરે છે:—

રાગદ્વેષકૃતાભ્યાં જન્તોર્બન્ધઃ પ્રવૃત્ત્યવૃત્તિભ્યામ્ ।

તત્ત્વજ્ઞાનકૃતાભ્યાં તાભ્યામેવેક્ષ્યતે મોક્ષઃ ॥ ૧૮૦ ॥

રાગદ્વેષ યુક્ત ભાવોથી કરેલી પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ બંને બંધનનું કારણ થાય છે, ત્યારે તત્ત્વજ્ઞાન પૂર્વક કરેલી પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ બંને નિર્જરા તથા મોક્ષનું કારણ થાય છે.

ન્યાં સુધી રાગદ્વેષ મુખ્યપણે આત્મામાં પ્રવર્તે છે, ત્યાંસુધી જીવની સમજણી પ્રવૃત્તિ તેમ નિવૃત્તિ સંસારાર્થપણે જ થયા કરે છે. અને ત્યાં

સુધી નવીન કર્મબંધ પણ થયા જ કરે છે. માત્ર એક સમ્યક્ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રધાનપણે કરેલી પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિ બંને આત્માને ઉપલક્ષીને થાય છે. તેથી તેવી પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિ એમ બંને પ્રકારે કર્મબંધની નિર્જરા થાય છે.

મોહના ઉદયથી રાગદ્વેષરૂપ પરિણામ જીવને થયા કરે છે જેથી કોઈ વખત અશુભ કાર્યોની પ્રવૃત્તિ તથા શુભ કાર્યોની અપ્રવૃત્તિ (નિવૃત્તિ) આત્માને વર્તે છે. અને કદાચિત્ શુભ કાર્યોની પ્રવૃત્તિ તથા અશુભ કાર્યોની અપ્રવૃત્તિ (નિવૃત્તિ) જીવ કરે છે. પણ એવી મોહ ગર્ભિત પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ વડે શુભાશુભ બંધનની વૃદ્ધિ હાની જીવ અનંત કાળથી કરતો આંચો છે. મોહોદય ક્ષીણ થવાથી વા અત્યંત મંદ થવાથી તત્ત્વજ્ઞાન નિર્મળપણાને પામે છે. તથા એ સમ્યક્ તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રસાદથી આત્મ ઉપયોગ મોહોદય પ્રત્યે આળસે છે—નીરસપણાને ભજે છે. જેથી વિજ્ઞાનરૂપ શુદ્ધોપયોગની પ્રવૃત્તિ તથા શુભાશુભ ભાવોની અપ્રવૃત્તિ અર્થાત્ નિવૃત્તિ સહેજે થાય છે. અને એવી પ્રવૃત્તિ—અપ્રવૃત્તિ વડે સર્વ કર્મસંસ્કારના આત્યંતિક ક્ષયરૂપ નિર્વાણ દશાને જીવ સંપ્રાપ્ત થાય છે.

હે ભગ્ય ! પ્રથમ તો બંધ તથા આત્મા ઉભયની વાસ્તવિક સમજણ વિના તથા બંધ દશામાં દુઃખ છે અને આત્મામાં સુખ છે એવી સમ્યક્ પ્રતીતિ પૂર્વક બંધ દશાથી વિરક્ત ચિત્ત થયા સિવાય એ અનાદિ બંધનની આત્યંતિક નિવૃત્તિ થતી જ નથી. યથા:—

“ બંધાનાં ચ સ્વભાવં વિજ્ઞાયાત્મનઃ સ્વભાવં ચ ।

બંધેષુ યો વિરજ્યતે સ કર્મ વિમોક્ષણં કરોતિ ” ॥

(શ્રી. અમૃતચંદ્રાચાર્ય.)

પ્રથમ બંધ અને આત્મા ઉભયમાં અનાદિ કાળથી તેના સ્વરૂપની વાસ્તવિક પ્રતીતિ પૂર્વક જીવને ભેદ જ પડ્યો નથી. છતાં માત્ર અનુપયોગ પરિણામે બંધ અને આત્મા જુદા છે, એમ કથન માત્ર જીવ ગાયા કરે છે, અને એવી અજ્ઞાન મનોદશાયુક્તપણે કરેલી પ્રવૃત્તિ—અપ્રવૃત્તિ વડે બંધનની વાસ્તવિક નિવૃત્તિ ક્યાંથી હોય ? બંધ, બંધહેતુ, બંધ્યમાન, બંધે કૃણ, અને બંધસ્વામિ એના વાસ્તવિક સ્વરૂપને સમજ્યા સિવાય તથા બંધ અને બંધકૃણથી વિરક્ત ચિત્ત થઈ સ્વસ્વરૂપને વિષે અપૂર્વ પ્રેમ ઉલ્લસ્યા સિવાય અનાદિ બંધનની આત્યંતિક નિવૃત્તિ હોય જ નહિ. તેથી જ અંધકાર કહે છે કે—અજ્ઞાન અને રાગદ્વેષયુક્ત પરિણામે કરેલી પ્રવૃત્તિ તો બંધનું કારણ થાય એ તો નિશ્ચિત છે, પણ તેવા

પરિણામે કરેલી નિવૃત્તિ પણ બંધનું કારણ થાય છે. જ્યારે સમ્યક્ જ્ઞાન પરિણામે કરેલી પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિ બંને મોક્ષનું કારણ થાય છે. એ એક તત્ત્વજ્ઞાન પૂર્વક આત્મદશાનું અપૂર્વ માહાત્મ્ય છે.

ઉપરોક્ત વાતને અંતરિકાર કરી સમર્થન કરે છે:—

દ્રેષાનુરાગબુદ્ધિગુણદોષકૃતા કરોતિ સ્વલુ પાપમ્ ।

તદ્વિષરીતા પુણ્યં તદુભયરહિતા તયોર્મોક્ષમ્ ॥ ૧૮૧ ॥

જગતવાસી જીવોની માનસિક લાવના રાગદ્વેષ પૂર્વક તથા રાગદ્વેષ રહિત તત્ત્વજ્ઞાન પૂર્વક વર્ત્યા કરે છે. રાગદ્વેષ પૂર્વક પણ કોઈ કોઈની સ્વાર્થ—અન્યાય ભરિત અને પક્ષપાત પૂર્ણ હોય છે. ત્યારે કોઈકની પક્ષપાત રહિત મંદકષાયપણે ન્યાયાનુકુલ પ્રવર્તે છે. પ્રથમની અશુભ છે તથા બીજી શુભ છે એ બંનેથી વિલક્ષણ સર્વ રાગદ્વેષથી રહિત તત્ત્વવિજ્ઞાનપૂર્ણ ત્રીજી શુદ્ધ તથા મોક્ષના અનન્ય કારણ રૂપ છે.

ગુણ, સન્માર્ગ, સન્નજન અને ન્યાયાનુગામી જીવો પ્રત્યે દ્વેષ; તથા દોષ, દોષાનુગામી અને અન્યાયી જીવો પ્રત્યે રાગ નિયમથી પાપબંધનું કારણ થાય છે. એથી ઉલટું ગુણ વા ગુણીજનો પ્રત્યે અત્યંત પ્રીતિ, અને દોષ વા દોષી જીવો પ્રત્યે દ્વેષ એ શુભ પ્રવૃત્તિરૂપ છે અને તેથી પુણ્યબંધ થાય છે. એ બંનેમાં મધ્યસ્થ વીતરાગવિજ્ઞાનપૂર્ણ રાગદ્વેષ રહિત બુદ્ધિ મોક્ષનું કારણ છે. એવી પરમ કલ્યાણારૂપદ બુદ્ધિ જે જીવને વર્તે છે તે જીવ અનાદિ સંસાર પરિણામથી સર્વથા મુક્ત થઈ સદા સર્વદા પવિત્ર તથા સંપૂર્ણ સુખી થાય છે.

વિશેષાર્થ—જે જીવને મોહના તીવ્ર ઉદયથી ગુણ પ્રત્યે દ્વેષ, અને દોષ વિષે અનુરાગ વર્તે, અથવા એવા દૂષિત અભિપ્રાયથી ગુણી પુરુષ પ્રત્યે વા ગુણના કારણ પ્રત્યે દ્વેષ થાય તથા દોષ યુક્ત જીવ પ્રત્યે વા દોષના કારણ પ્રત્યે અનુરાગ થાય તે જ અશુભોપયોગ છે જે વડે જીવ નિરંતર આત્મગુણોને નિખિડ આવરણ કર્યા કરે છે.

મોહના મંદ ઉદયથી જે જીવને ગુણ વિષે અનુરાગ તથા દોષ વિષે દ્વેષ વર્તે અથવા તેવા રૂડા અભિપ્રાયથી જેમાં ગુણ હોય વા જે ગુણનું કારણ હોય તેવા પુરુષ પ્રત્યે અનુરાગ વર્તે તથા જેમાં દોષ હોય વા જે દોષનું કારણ હોય તેવા પુરુષ પ્રત્યે દ્વેષ વર્તે તે જીવને શુભોપયોગ વર્તે છે જેનું ક્ષણ પુણ્યપ્રકૃતિનો બંધ છે.

ઉપરોક્ત બંને પ્રકારના ગુણ દોષનાં કારણો પ્રત્યે વા ગુણ દોષમય પરિણત થયેલા ચિત્ર વિચિત્ર પ્રકૃતિવશ જીવાત્માઓ પ્રત્યે સમ્યક્ સમજણ પૂર્વક ઉપેક્ષિત—મધ્યસ્થ દષ્ટિ રહી આત્મા નિજ શુદ્ધ-સ્વગુણને

વિષે રમણ કરે તે શુદ્ધોપયોગ છે. જેમાં રાગદ્વેષની કિંચિત્ કાલિમા વર્તતી નથી. તથા જેનું ક્ષણ દ્રવ્યકર્મ, ભાવકર્મ અને નોકર્મથી રહિત પરમ શુદ્ધ વીતરાગ વિજ્ઞાનધનરૂપ મોક્ષ છે.

પશ્ચ—દ્વેષ બુદ્ધિથી પુણ્યબંધ થાય એમ આપ કહો છો પણ એ વાત વિરોધ યુક્ત ભાસે છે. કારણ દ્વેષ એ તો ખૂરામાં ખૂરો પરિણામ ગણાય.

ઉત્તર—પોતાના કષાયરૂપ પ્રયોજનની સિદ્ધિ અથવા અન્ય ભલા ખૂરા જીવો પ્રત્યે દ્વેષ કરે તે તો ખચિત પાપબંધ કરે છે. પરંતુ જેમ કોઈ પુરુષ મિત્રના શત્રુ પ્રત્યે દ્વેષ કરે તેમ ધર્મ કે જે જીવનો પરમ મિત્ર અર્થાત્ હિતસ્વી છે, તેના વિરોધી જીવો પ્રત્યે દ્વેષ કરે તે ત્યાં તેના અભિપ્રાયમાં ધર્મરૂપ પરમ મિત્ર પ્રત્યે અનુરાગ તથા તેનું રક્ષણ કેમ કરવું એ ભાવના વર્તતી હોવાથી તે જીવને પુણ્ય પ્રકૃતિનો બંધ થાય છે. અંતરંગમાં માત્ર મુનિરક્ષાના અભિપ્રાયથી સિંહના પંજામાં સપડાએલા મુનિની રક્ષા કરવા સિંહની સાથે લડતાં બીજા હરકોઈ ઉપાયો વ્યર્થ છે એમ સમજી તીક્ષ્ણ તલવારથી સિંહને મારવા જતાં જેમ શૂરવીર પુરુષ સિંહના પંજામાં સપડાઈ અંતે મરણ પામી પાંચમા દેવલોક જાય છે—તથા સિંહ મરી પાંચમા નકે સીધાવે છે. તેમ ગુણ અને ગુણીની પ્રભાવના કરતાં દોષ અને દોષી પુરુષને નિંદવામાં આવે વા તેના પ્રત્યે દ્વેષ પરિણામ વર્તી જાય તો તેથી અભિપ્રાય સમ્યક્ હોવાથી તે નિંદા વા દ્વેષ પાપબંધનું કારણ થતાં નથી, પણ પુણ્ય બંધનું કારણ થાય છે.

એમ એ બંને શુભ અને અશુભ ઉપયોગને રાગદ્વેષ સહિતપણાને લઈને અશુદ્ધોપયોગ કહેવામાં આવે છે.

મોહના અભાવથી જે જીવમાં આ બંને પ્રકારના શુભાશુભ ઉપયોગ અર્થાત્ રાગદ્વેષ સહિત પરિણામ વર્તતા નથી તે જીવ તે કાળે શુદ્ધોપયોગ યુક્ત પરિણત છે એમ સમજવું. કે જેનું ક્ષણ અનુક્રમે સર્વ કર્મ અને કર્મસંસ્કારોથી રહિત નિર્વાણ છે.

રાગદ્વેષનો આત્યંતિક નાશ શી રીતે થાય ? :—

મોહવીજાદ્રતિદ્વેષૌ બીજાન્મૂલાઙ્કુરાવિભ ।

તસ્માજ્ઞાનાગ્નિના દાહ્યં તદેતૌ નિર્દિધિક્ષુણા ॥ ૧૮૨ ॥

જેમ બીજ વડે વૃક્ષની જડ અને અંકુરો થાય છે, તેમ મોહરૂપી બીજથી આત્મામાં સંસારરૂપ વિસ્તીર્ણ વૃક્ષની અતત્ત્વશ્રદ્ધાનરૂપ જડ

અને રાગદ્વેષરૂપી અંકુરો થાય છે. જે જીવ એ અનાદિ અતત્ત્વશ્રદ્ધાન તથા રાગદ્વેષને સર્વથા ક્ષીણ કરવા ઇચ્છે છે તેણે પ્રખર જ્ઞાનરૂપ અગ્નિનું સમ્યક્ પ્રકારે નિયમિત સેવન કરવું.

અતત્ત્વશ્રદ્ધાનરૂપ મિથ્યાત્વ પરિણામ તે જ મોહ છે. તથા પદાર્થ ઇષ્ટ અનિષ્ટ ભાસી તે પ્રત્યે પ્રીતિ અપ્રીતિ થવી તે રાગદ્વેષ છે. વાસ્તવ્યમાં અતત્ત્વશ્રદ્ધાનથી પદાર્થ ઇષ્ટઅનિષ્ટરૂપ પ્રતિભાસે છે. તેથી જડ અને અંકુરનું કારણ જેમ બીજ છે તેમ રાગદ્વેષનું મૂળ કારણ એ અતત્ત્વશ્રદ્ધાનરૂપ મોહ છે. જડ અને અંકુરને દગ્ધ કરવા ઇચ્છતા મનુષ્યે પ્રથમ જેમ બીજને દગ્ધ કરવું પડે છે, તેમ રાગદ્વેષનો સર્વથા નાશ કરવા ઇચ્છતા જીવે પ્રથમ એ અનાદિ અતત્ત્વશ્રદ્ધાનરૂપ મોહ પરિણુતિનો ક્ષય કરવો પડે છે. અને એ અતત્ત્વશ્રદ્ધાનરૂપ મોહનો નાશ થતાં એ રાગદ્વેષ ક્રમે કરી અંતે સહેજે નાશ પામે છે. કારણ નિરાધાર થયેલા રાગદ્વેષ પછી શા આધારે ટકે ?

પ્રશ્ન—અતત્ત્વશ્રદ્ધાનરૂપ મોહનો નાશ થવા છતાં સમ્યક્ દૃષ્ટિ જીવમાં રાગદ્વેષ વર્તે છે તેનું શું કારણ ?

ઉત્તર—ભૂમિમાંથી મૂળથી ઉખાડી નાખેલા વૃક્ષની જડ-અંકુર તથા પત્તાદિ કેટલાક વખત સુધી લીલાં રહે છે પરંતુ અંતે તે સુકાઈ જવાનાં જ છે, તેમ નાશ થયો છે અતત્ત્વશ્રદ્ધાનરૂપ મોહ જેનો એવા એ સમ્યક્ દૃષ્ટિ જીવમાં વર્તતા રાગદ્વેષ અંતે ક્રમે કરી ક્ષય થવાના જ.

વળી કોઈ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવમાં મોહનો સદ્ભાવ છતાં બાહ્યથી રાગદ્વેષ અદૃષ્ટ હેખાય છે, પરંતુ તે તો બીજને રાખી ઉપરથી કાપેલા વૃક્ષનાં ડાળ અને અંકુરાદિની માફક ક્રમે કરી એથી પણ વિશેષ વર્ધમાન થવાના જ. તેમ અતત્ત્વશ્રદ્ધાનરૂપ મોહસુગ્ધ જીવમાં રાગદ્વેષ પૂર્વ સંસ્કારવશ બાહ્યથી થોડા વર્તતા જેવામાં આવે, પરંતુ ક્રમે કરી આગળ જતાં તે જરૂર વધવાના જ રાગદ્વેષનું મૂળ કારણ એ અતત્ત્વશ્રદ્ધાનરૂપ મોહ છે. એમ બાણી તેનો સર્વથા નાશ કરવો એ જ યોગ્ય છે. વળી બીજનો આત્યંતિક નાશ કરવાનું કારણ જેમ અગ્નિ છે, તેમ અનાદિ સંસારરૂપ વિસ્તીર્ણુ વૃક્ષના બીજ રૂપ એ અતત્ત્વશ્રદ્ધાનમય મોહ પરિણુતિનો નાશ થવાનો વાસ્તવિક ઉપાય એક સમ્યક્જ્ઞાન છે. અને તેનો પણ પ્રધાન ઉપાય સમ્યક્જ્ઞાન સહિત પ્રજ્ઞાવંત નિર્દોષ પુરુષનો ભક્તિ સહિત સત્સંગ છે. જ્ઞાન વડે જીવાદિ તત્ત્વોના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જીવ યથાર્થપણે બાણે તો અતત્ત્વશ્રદ્ધાનરૂપ મોહનો જરૂર નાશ થાય. તેથી કલ્યાણના ઇચ્છક ભવ્ય જીવાત્માઓએ તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસમાં

નિરંતર અપ્રમત્ત રહેવું એ જ યોગ્ય છે. જેથી સર્વ સિદ્ધિ સ્વયંમેવ સહેજે પ્રાપ્ત થાય છે. વળી:—

પુરાણોગ્રહદોષોત્થો ગમ્भीરઃ સગતિઃ સરુક્ ।

ત્યાગજાત્યાદિના મોહવ્રણઃ શુદ્ધચતિ રોહતિ ॥ ૧૮૩ ॥

જીવને મોહરૂપ ફેાલો (શુમડું) ઘણા પુરાણો છે. કોઈ વિષમ ગ્રહદોષથી ઉત્પન્ન થયો છે. અર્થાત્ શુમડાને ઉત્પન્ન થવામાં મંગળ આદિ હલકા ગ્રહો એ એક નિમિત્ત કારણ છે તેમ પરદ્રવ્યના ગ્રહણરૂપ પરિગ્રહના નિમિત્તયોગે કરીને એ મોહરૂપ ફેાલો ઉત્પન્ન થયો છે. ફેાલો જે ઘણા દિવસનો હોય તો અત્યંત પીડા ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ તેથી પણ અનાદિ કાળનો પુરાણો એ મોહરૂપ ફેાલો આત્માને અત્યંત વિષમ અને ભયંકર દુઃખ આપી રહ્યો છે. વળી એ શુમડાની વેદના વેદવા છતાં જીવને સચેતતા બની રહે છે પણ એ મોહરૂપ ભયંકર શુમડાની વેદના જીવની સાવધાની સુદ્ધાંત નષ્ટ કરે છે. ફેાલો જેમ જેમ પુરાણો થતો જાય છે તેમ તેમ પોતાના પ્રદેશ વિસ્તારને વધારે છે તેમ મોહ પણ કાળ જતાં સમયે સમયે પોતાના આસક્તિ આદિ વિસ્તારને વધારે છે.

શુમડું જેમ પડ, દૂષિત રુધિર અને દુર્ગંધતા આદિ નર્કરૂપ પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરે છે તેમ એ મોહરૂપ અનાદિ કાલીન શુમડું જીવને અસહ્ય નર્ક નિગોદાદિ ગતિઓ ઉત્પન્ન કરે છે.

શુમડામાંથી નિકળતા પડ-દૂષિત દુર્ગંધતા યુક્ત રુધિર-સડેલું માંસ આદિ પદાર્થો કાઠી ધોઈ સાફ કરવામાં આવે અને ઉપર મલમ લગાવવામાં આવ્યા કરે તો તે શુમડું રૂઝાઈ જાય છે, તેમ એ મોહરૂપ શુમડામાંથી આરંભપરિગ્રહાદિ હટાવી-સત્શાસ્ત્ર, સત્સંગ અને આત્માનુભવરૂપ મલમ દરરોજ નિયમિત લગાવવાથી એ અનાદિ કાલીન મોહરૂપી શુમડું રૂઝાય છે.

જગતની જે જે વસ્તુઓ ઉપર જીવ મોહ કરે છે, તે તે વસ્તુઓ તેના પરિપાક કાળમાં જીવને દુઃખની જ સાધક થાય છે. એથી મોહ યુક્ત બનવું કેવળ વ્યર્થ અને દુઃખના હેતુરૂપ છે. સાંભળ:—

સુહૃદઃ સુખયન્તઃ સ્યુર્દુઃસ્વયન્તો યદિ દ્વિષઃ ।

સુહૃદોઽપિ કથં શોચ્યા દ્વિષો દુઃસ્વયિતું મૃતાઃ ॥ ૧૮૪ ॥

જે પોતાને સુખી કરે તે જ મિત્ર છે, અને જે દુઃખી કરે તે શત્રુ

એમ આબાલ વૃદ્ધ સૌ કોઈ સમજે છે. મિત્ર થઈને પોતાને દુઃખી કરવા મર્યા તે. તો શત્રુવત્ કયાં તેમનો મરવાનો શોચ શો કરવો ?

સ્ત્રી, પુત્રાદિ સંબંધી જનોને તું મિત્ર ગણે છે પરંતુ તેઓ જ્યારે મરણને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તને અત્યંત દુઃખ થાય છે. તેથી તેઓ ખરેખર તારા શત્રુ છે. એવા શત્રુનો મરવાનો શોક શો કરવો ? કે જેનું સ્મરણ માત્ર પણ આત્મઉપયોગને દુઃખી કરે છે. મરેલાં એવાં એ સ્ત્રી, પુત્રાદિના મરણનું સ્મરણ માત્ર પણ જીવને અત્યંત દુઃખી કરે છે, એવો સૌ કોઈને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય છે, છતાં વળી તેઓ જ પાછા મોહની ઘેલછામાં વિવેકને ભૂલી જઈ સંભારી-સંભારીને શોક કરવા લાગી જાય છે. આગમ અને અનુભવ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે-સ્ત્રી, પુત્ર, બંધુ આદિ સર્વ કુટુંબીજનો સ્વઆત્માને કદી પણ વાસ્તવ્ય ઉપકારી નથી. તેમને હિતસ્વી માની તેમના મરણ પાછળ શોક કરવો એ જ જીવનો મોહ છે. અનિત્ય, એકત્વ, અન્યત્વાદિ ભાવનાને સમ્યક્ પ્રકારે વિશેષ વિશેષ ચિંતવન કરી આત્માને વિષે દૃઢ કરતાં ક્રમે કરી મોહ ક્ષય થાય છે. પણ શોક કરવાથી વાસ્તવ્ય સિદ્ધિ શું થાય એમ છે ?

આ જગત ઈંદ્રજાળ તથા કેળના સ્તંભ સમાન કેવળ નિઃસાર છે. એ શું તું નથી જાણતો ? નથી સાંભળ્યું ? વા પ્રત્યક્ષ નથી દેખાતું ? હે જીવ ! આમ જનોના મરણ પાછળ શોક કરવો એ નિર્જન અરણ્યમાં પોક મૂકવા સમાન વ્યર્થ છે. જે ઉત્પન્ન થયો છે તે મરશે જ. મરણના સમયે તેને કોણ બચાવી શકે એમ છે ? છતાં મૂર્ખ મનુષ્ય સંબંધી જનોના મરણ પાછળ શોક કરે છે. એ જ અનાદિ કાલીન મોહની ઘેલછા છે. દિનપ્રતિદિન પોતાના આયુષ્યનો ક્ષય થઈ રહ્યો છે, એ જ ચમરાજનું ભયંકર મુખ છે. તે વિસ્તીર્ણ મુખમાં જગત આખું ચવાઈ રહ્યું છે. ત્રણે લોક એ કાળની ભયંકર દાઢમાં પકડાઈ રહ્યો છે. આપણા દેખતાં દેખતાં કેટલાય પોતાને બળવાન અને બુદ્ધિમાન સમજતા મનુષ્યો તેના વિસ્તીર્ણ ખોળે સદાને માટે સૂઈ ગયા. કોઈનાં ઔષધ, સારવાર, લાગણી કે ભાવભીનાં આંસુઓની ધાર પણ એ અનિવાર્ય મરણથી બચાવવા જરાય શક્તિવંત નથી. છતાં પોતાનો જરાય વિચાર નહિ કરતાં બીજાં સંબંધી જનોના મરણ પાછળ લોકો કેમ વ્યર્થ શોક કરતા હશે ? એ નથી સમજાતું.

સંબંધી જનોના શોકથી ઘેલો બનેલો મનુષ્ય શું શું કરે છે:—

અપરમરણે મત્વાત્મીયાનલહૃદયતમે રુદન્

વિલપતિતરાં સ્વસ્મિન્ મૃત્યૌ તયાસ્ય જદાત્મનઃ ।

વિભયમરણે મૂયઃ સાધ્યં યશઃ પરજન્મ વા

કયમિતિ સુધીઃ શોકં કુર્યાન્મૃતેપિ ન કેનચિત્ ॥ ૧૮૫ ॥

મરણ અતિશય અલંઘ્ય, અમીટ, અને અનિવાર્ય છે. પોતાથી પ્રત્યક્ષ ભિન્ન સ્ત્રી પુત્રાદિનું મરણ થતાં તેમને પોતાનાં માની તે અર્થે જે જીવો રહે છે, વિલાપ અને અતિ આકંઠ કરે છે, શોકમાં ગરકાવ થાય છે, તે જીવો પોતાને મરણ સમય આવતાં તેવી જ રીતે અતિશયતા પૂર્વક રોતા રોતા અને આકંઠ કરતા મરણ પામવાના. શાંતિ અને નિર્ભયતા પૂર્વક થતા મરણથી આ લોકમાં યશ અને ઉત્કૃષ્ટ પરલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે, પણ શાંતિ અને નિર્ભયતા યુક્ત મરણ એવા મૂર્ખ જીવોને ક્યાંથી થાય ? સફળુદ્ધિમાન જીવને ઉચિત છે કે-માત, પિતા, સ્ત્રી, પુત્રાદિ કુટુંબી જનોના મરણ પાછળ મોહુલેલા બની શોક નિમગ્ન ન થાય. હે જીવ ! એક ઇષ્ટ જનના વિયોગથી તને શોક, કલેષ અને કલ્પાંત થાય છે, તો પછી પોતાના મરણ સમયે તો સર્વ ઇષ્ટજનો અને મહેલ, મહાલય, દ્રવ્ય આદિ પ્રિય પદાર્થોનો સર્વસ્વપણે વિયોગ થવાનો છે, તે કાળે નિર્ભયતા યુક્ત પરમ શાંતિ તને ક્યાંથી રહેશે ? આ લોકમાં યશ અને પરલોકમાં ઉત્કૃષ્ટ પદની પ્રાપ્તિનું કારણ તો તે નિર્ભયતાયુક્ત વાસ્તવિક શાંતદશા છે. હે મૂર્ખ ! એક ઇષ્ટ જનની ખાતર પરમ સમાધિ મરણરૂપ અમૂલ્ય સર્વ શ્રેય કેમ ગુમાવે છે ? તું જે શોક અને આકંઠ કરે છે, એથી શું તને તે ઇષ્ટ જનની પ્રાપ્તિ થઈ શકે એમ છે ? અવિશ્રાંત નિયમની સતત ધારાપ્રવાહે વહી રહેલા આ અનાદિ અનંત વિશ્વરૂપી ગહન વનમાં તારું રુદન અને આકંઠ કોણ સાંભળે છે ? સ્વકર્મ પારથી કાલરૂપી બલથી પ્રેરિત થઈ જ્યાં કોઈ રક્ષક નથી એવા સંસારરૂપી ભયંકર વનમાં આવી પહોંચે છે, ત્યારે શક્તિહીન મોહુલેલો મૂર્ખ મનુષ્ય મારું ઘર (મેં...) મારો પુત્ર (મેં...) મારું દ્રવ્ય (મેં...) મારું માન સન્માન (મેં...) એમ અસ્તવ્યસ્ત વ્યાકુળચિત્ત થયો થકો પશુની માફક મેં-મેં-મેં કરતો મૃત્યુશૈથ્યામાં ચિરકાળને માટે સૂઈ જાય છે.^૧ પ્રત્યક્ષ મૃત્યુથી ક્ષીણ થતા આયુષ્યના મોટા મોટા ટુકડા રાત્રી દિવસના રૂપકમાં ખંડ ખંડ થઈ હુમેશાં નજર ઉપર આવે છે છતાં મૂર્ખ મનુષ્ય પોતાને સ્થિર સમજી અન્ય સંબંધી જનોનો વ્યર્થ ખેદ કલ્પાંત કરે છે એ ઘટના સખેદ આશ્ચર્ય પમાડે છે.

૧ મોહમગ્ન આતમગુન મૂલત, પરી તોહિ ગલજેલા

મેં...મેં...કરત ચહ્નગતિ હોલત, બોલત જૈસેં છેલા

(કવિવર-બનારસીદાસ.)

એ દુઃખને દૂર થવાનો વાસ્તવિક ઉપાય શો હશે? અંથકાર કહે છે, સાંભળ:—

હાને: શ્લોકસ્તતો દુઃખં લાભાદ્રાગસ્તત: સુખમ્ ।

તેન હાનાવશ્લોક: સન્ સુખી સ્યાત્ સર્વદા સુધી: ॥ ૧૮૬ ॥

ધષ્ટ વસ્તુની હાનિથી શોક અને તેથી દુઃખ થાય છે, તથા પ્રાપ્તિથી હર્ષ અને તેથી સુખ થાય છે. પણ સુખુદ્ધિમાન વિવેકી જીવ એ ધષ્ટ વસ્તુના હાનિ તથા લાભમાં હર્ષ શોક રહિત થતો નિરંતર સુખને જ અનુભવે છે.

આ જગતમાં પ્રાણીમાત્ર વ્યક્ત કે અવ્યક્તપણે સુખને જ ઇચ્છે છે. સુખનો ઘાત દુઃખથી થાય છે. દુઃખના અનુભવકાળે જીવ શોક-ઉદ્વેગ-અને કલ્પાંતાદિ કરે છે. તે શોકનું નિમિત્ત કારણ ધષ્ટ સામગ્રીનો વિયોગ છે. કારણ તેમાં જીવે સુખની કલ્પના ઘડી રાખી છે. જ્ઞાની આત્મા વિચાર કરે છે કે-અહો! હું મોહથી પર વસ્તુને ઇષ્ટાનિષ્ટ કલ્પું છું પણ એ પર વસ્તુ ખરેખર ઇષ્ટાનિષ્ટ નથી. વળી એ કેાઈ કાળે પણ મારી થઈ શકે, કે મારી રાખી રહી શકે એમ નથી. તો પછી તેના વિયોગ-કાળે શોક કરવો એ શું મને ઉચિત છે? આમ વિચારી ઇષ્ટાનિષ્ટ પર વસ્તુઓમાં સમ્યક્ પ્રકારે હર્ષ શોક રહિત થાય તો પછી તેને દુઃખ ક્યાંથી થાય? વળી દુઃખ વિના સુખનો અભાવ પણ ક્યાંથી થાય? જેથી વિવેક સહિત જ્ઞાની સદાકાળ સુખી છે. જે જીવ સુખી રહેવા ઇચ્છે તેણે ઉચિત છે કે-એ પર વસ્તુની હાનિ થતાં વસ્તુ સ્વરૂપ વિચારી શોક રહિત રહેવું. ઇષ્ટ પર વસ્તુના આશ્રયી જીવો તેની કેાઈ કાળે હાનિ ન થાય તેવા ઉપાયો કરી સુખી રહેવા ઇચ્છે છે પરંતુ સંસારમાં કેાઈને કેાઈ ઇષ્ટ સામગ્રીની હાનિ થયા જ કરે છે. જે ઇષ્ટ સામગ્રીમાં સુખની કલ્પના કરી તેની રક્ષા અને પ્રાપ્તિના પ્રયત્નમાં રાત્રી દિવસ જીવ પ્રવર્તિ રહ્યો છે, તે ઇષ્ટ સામગ્રી તો ખરેખર દેડકાંની પાંચશેરી ના ઘડા જેવી છે. જેમ ત્રાજવામાં એક દેડકું નાખે અને બે ભોંય પડે, એ ને એ કડાકુટમાં આખો દિવસ ગાળે પણ દેડકાં વડે પૂરો ઘડો કઢી થાય જ નહિ. તેમ જીવની ઇચ્છાનુસાર એ ઇષ્ટ સામગ્રીની પૂર્ણતા થાય એમ બનવું સર્વથા અસંભવિત છે. તેથી એ પરવસ્તુરૂપ ઇષ્ટ સામગ્રીના વિયોગનો શોક કરવો વ્યર્થ છે. ઇષ્ટ સામગ્રીની આશાની ઝૂલણથી રહિત થવું એ જ વાસ્તવિક સુખી થવાનો એક ઉપાય છે. ઇષ્ટ સામગ્રીના વિયોગના શોક જન્ય દુઃખ કરતાં તેના સંયોગની ચાહના આત્મામાં ઓછી બળતરા કરતી નથી. મોહ મૂઢ જીવ સહોદિત ઉપરોક્ત ભાવોમાં

બળી રહ્યો છે, અનાદિ કાળથી દુઃખી દુઃખી થઈ રહ્યો છે, પણ મોહમૂઢ દશાને લઈને તે દુઃખ તેના જન્માલમાં આવતું નથી. અને નિરંતર અનાદિ મૂઢ પરિણામોમાં સતત વહ્યો બાંધ છે. પર વસ્તુ પ્રત્યેની ઇષ્ટાનિષ્ટ કલ્પના જ એ સઘળા દુઃખોનું મૂળ છે. કારણ એથી જ હાનિ લાભાદિ પરિણામ જીવને થયા કરે છે. જે સર્વ દુઃખનું મૂળ છે. એ પર વસ્તુ પ્રત્યેના હાનિ લાભાદિ મિથ્યા પરિણામ વિચારી વિચારીને વિવેકપૂર્વક જીવ ક્ષીણ કરે તો સહેજે સુખી થાય.

જે આ લોકમાં સુખી વા દુઃખી હોય છે તે પરલોકમાં પણ સુખી વા દુઃખી થયા કરે છે:—

સુખી સુખમિહાન્યત્ર દુઃખી દુઃખં સમન્નુતે ।

સુખં સકલસંન્યાસો દુઃખં તસ્ય વિપર્યયઃ ॥ ૧૮૭ ॥

આ લોક વિષે જે સુખી છે, તે પરલોકમાં પણ સુખને જ પ્રાપ્ત થાય છે. તથા આ લોક વિષે જે દુઃખી છે તે પરલોકમાં પણ દુઃખને જ પ્રાપ્ત થાય છે. સર્વ પર વસ્તુના ગ્રહણનો ત્યાગ એ જ વાસ્તવિક સુખનું કારણ છે. અને પર વસ્તુનું કિંચિત માત્ર પણ ગ્રહણ તે જ દુઃખ છે.

કોઈ જીવ એમ જ્રમ કરે કે—પ્રાપ્ત વર્તમાન સુખ છોડી પરલોકના સુખની ઇચ્છાએ દુઃખ સહન કરવું એ શું યોગ્ય છે? પરલોક તો પરોક્ષ છે, ન માત્રમ ત્યાં શું હશે? અપ્રાપ્ત અને વળી પરોક્ષ સુખની આશામાં પ્રાપ્ત અને પ્રત્યક્ષ સુખ છોડી દુઃખ શા માટે વેઠવું? એવા જ્રમ બુદ્ધિ જીવને હયાળુ ગુરુ સમજાવે છે કે—હો જીવ! જે અહીં દુઃખી છે, તે પરલોકમાં પણ દુઃખને જ પામશે. તથા જે આલોકમાં સુખી છે, તે પરલોકમાં પણ સુખી જ થશે.

પશ્ચ—જો એમ જ હોય તો પછી વિષયાદિ સુખને સેવન કરવાવાળા પરલોકમાં દુઃખને પામે છે, અને તપશ્ચરણાદિ દુઃખ સહન કરવાવાળા જીવો પરલોકમાં સુખને પ્રાપ્ત થાય છે એમ શાસ્ત્ર વિષે વારંવાર પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે, તેનું શું કારણ?

ઉત્તર—હે ભવ્ય! તું બાહ્ય સામગ્રીથી સુખી દુઃખી થવાપણું માને છે, એ જ તારો અનાદિ જ્રમ છે. વાસ્તવિક તો એમ છે કે—આકુળતા સહિત પરમ શાંત પરિણામ એ જ સુખ અને આકુળતા સહિત પરિણામ એ જ દુઃખ. મોહયુક્તપણે પરદ્રવ્ય ગ્રહણ કરવામાં જીવને વ્યાકુળતા થાય છે; કારણ મોહી જીવ પરદ્રવ્યને ગ્રહણ કરી પોતાનાં કરવા મથે છે. પણ સ્વસ્વભાવે પરિણમન કરી રહેલાં એ પરદ્રવ્યો કોઈ કાળે ગમે

તેટલા વિપુલ પ્રયત્ને પણ જીવનાં થતાં નથી. અને તેથી મોહમૂઢ વિવેકશૂન્ય જીવના ચિત્તમાં વ્યાકુળતા ઉત્પન્ન થાય છે. પરિણામની વ્યાકુળતા એ જ દુઃખ છે. તેથી અનંત આકુળતાના કારણરૂપ એ સમસ્ત પરદ્રવ્યો તથા તેની ઇચ્છા માત્ર છોડી વાસ્તવ્ય નિરાકુળ થવું એ જ સુખ છે આવી દશા પ્રાપ્ત થયે જીવ વર્તમાનમાં પણ સુખી છે. તેમ આગામી કાળમાં પણ તેનું કુળ સુખ જ છે. વળી પર પદાર્થોના અહણુથી વા અહણુને અર્થે વ્યાકુળતા થવી એ જ દુઃખ છે. અને એવી દશા થયે જીવ વર્તમાનમાં પણ દુઃખી છે તથા ભાવિમાં પણ તેનું કુળ પરમ દુઃખ જ છે.

વિષયાદિ સુખોને સેવવા વાળા જીવો પરલોકમાં દુઃખી થાય છે, એમ શાસ્ત્રકારો ત્યારે શાથી કહેતા હશે? કારણ તમે કહો છો તેમ સુખને સેવન કરવા વાળા જીવો સુખી જ થવા જોઈએ.

હો ભાઈ! એ જીવો ખરેખર સુખને સેવતા જ નથી. પણ એમ કરી માત્ર દુઃખને જ ઉદ્દેરે છે—અનુભવે છે. તૃષ્ણા અને વ્યાકુળતા પૂર્વક વિષય સેવન થાય છે ત્યાં દુઃખ જ છે અને તેનું કુળ પણ દુઃખ જ છે. ભોગભૂમિયા અને ઇંદ્રાદિ દેવાને આલોકની અપેક્ષાએ ઘણાં વિષય સુખો છે. પરંતુ તેઓને પ્રાપ્તિ તૃષ્ણા થોડી હોવાથી વ્યાકુળતારૂપ દુઃખ પણ પ્રાપ્ત થોડું થાય છે. અને તેથી ભાવિમાં પણ તેઓ કુળતિને પ્રાપ્ત થતા નથી. પણ એક રંક મનુષ્ય વિષય સુખ નથી ભોગવતો છતાં તૃષ્ણા અને તન્નજન્ય વ્યાકુળતારૂપ દુઃખ અતિશય અનુભવતો ભાવિમાં પણ નકાદિક અત્યંત દુઃખને પ્રાપ્ત થાય છે.

વળી તપશ્ચરણાદિ કષ્ટને સહવાવાળા જીવો પરલોકમાં સુખી થાય છે, એમ શાસ્ત્રકારો શાથી કહેતા હશે? કારણ દુઃખનું કુળ દુઃખ જ હોય એમ આપ કહો છો.

તપશ્ચરણાદિ કષ્ટનું કુળ સુખ છે એમ કહ્યું હોય ત્યાં કષ્ટનું કુળ સુખ છે એમ ના સમજવું. કષ્ટનું કુળ તો કષ્ટ જ હોય એ સિદ્ધાંત છે. પણ કષ્ટ કહેવું કેને? એ જ એક વિચારણીય પ્રશ્ન છે. સાંભળ—“વ્યાકુળતા એ કષ્ટ અને નિરાકુળતા એ અકષ્ટ અર્થાત્ સુખ” એ સ્વાનુભવી નિર્ઝંથ પુરુષોની પ્રધાન વાખ્યા શું તું ભુલી ગય છે? તપશ્ચરણાદિ કષ્ટનું કુળ સુખ કહ્યું—ત્યાં જરા સૂક્ષ્મદષ્ટિથી તું વિચારે તો સમજાશે કે—કષ્ટનું કુળ સુખ નહિ પણ સુખનું કુળ જ સુખ કહ્યું છે. સંસાર દશામાં ઇંદ્રાનિષ્ટ પરદ્રવ્યના અહણુત્યાગની અનંત ઇચ્છાએ પ્રાંતિગત પરિણામે ઉફલવ થઈ જીવને અનંત વ્યાકુળતારૂપ દુઃખ

અનુભવ કરાવી રહી હતી તે તે ઇચ્છાઓ ખરેખર દુઃખ જ છે એવી વાસ્તવિક સમજણ થતાં વિવેકજ્ઞાની આત્મા ઇચ્છાનિરોધરૂપ પરમ સુખને અનુભવવા-અભ્યાસવા લાગ્યો. શ્રી જિને કહેલાં દ્વાદશ પ્રકારનાં બાહ્યભ્યંતર તપ ઉક્ત “ઇચ્છાનિરોધ”નાં રૂપક તથા દશા વિશેષતાઓ છે. શાસ્ત્રકારોએ યથાર્થ તપશ્ચરણ પણુ એને જ કહ્યું છે. (इच्छानिरोधस्तपः) શાસ્ત્રમાં “ચરણ” એ શબ્દ ઇચ્છાના નિરોધમાં આત્મપરિણામનું અભ્યાસકૃતિપણુ રમણ થવાના વાસ્તવ્ય અર્થમાં પ્રયોજ્યો છે. તપશ્ચરણ કરતાં પણુ જેના ચિત્તમાં અંતરંગ વિષે સંકલેષાદિ પરિણામજન્ય દુઃખ નથી થતું, અર્થાત્ વર્ધમાન પરિણામે સંયમજન્ય અનંત અતીંદ્રિય સુખનો ક્રમે ક્રમે અનુભવ થતો જાય છે, તેને તો એવા તપનું કૃતિ અનંતર પરંપર સુખ જ છે. પરંતુ જે તપશ્ચરણ કરતાં અન્ય મિથ્યા પ્રાંતિગત પરિણામજન્ય આર્તધ્યાનથી આત્મા દુઃખને અનુભવે છે, તેનું કૃતિ તપશ્ચરણ કરવા છતાં પણુ અનંતર પરંપર દુઃખ જ છે. તેથી આ સિદ્ધાંત છે કે-જે જીવો મોહને હણીને વર્તમાનમાં વાસ્તવ્ય સુખને અનુભવે છે તેજ ભાવિમાં પરલોકાકાંક્ષામાં પણુ સુખનેજ અનુભવશે. તથા જે જીવો મોહ બંધનથી જકડાયા વર્તમાનમાં દુઃખને અનુભવે છે તે ભાવિમાં પણુ દુઃખને જ અનુભવશે. દુઃખ અને સુખની જીવને વાસ્તવિક સમજણ જ નથી. કારણ તેનાં જ્ઞાનનેત્ર મોહની ધૂમ્રીએ કરી વિપરીત પ્રકારે પદાર્થ દર્શન કરી રહ્યાં છે.

જીઓ! શાસ્ત્રમાં પણુ દુઃખ અને શોકાદિથી અશાતા વેદની કર્મનો બંધ કહ્યો છે. (‘दुःखशोकतापाक्रन्दनवघपरिदेवनान्यात्मपरोभयस्थानान्य सद्देवस्य.’ તત્ત્વાર્થસૂત્ર, અ૦ ૬ સૂ. ૧૧) અને તે અશાતાના ઉદયથી દુઃખનો જ અનુભવ થાય છે. અર્થાત્ દુઃખપૂર્ણ કૃતિ અને પરિણામોથી દુઃખ, તેમ સુખપૂર્ણ કૃતિ અને પરિણામોથી સુખ થાય છે એ સિદ્ધાંત સમ્યક્ છે.

હે જીવ ! દુઃખનું કૃતિ સુખ છે, એમ સમજી પ્રાંતિથી આલોક પરલોકાકાંક્ષાના વાસ્તવિક સુખના ઉપાયથી પરંકુમુખ ન થા ! સાકરનો રસાનુભવ થવા પછી ગોળનો સ્વાદ જેમ અસંતોષરૂપ લાસે છે, તેમ અનંત અતીંદ્રિય શાંત રસનો સાક્ષાત્ અનુભવ થયા પછી વિષયિક સુખો ખરેખર વિરસ લાસે છે. તેથી વિષય સુખથી ઉપેક્ષિત-ઉદાસિન્ન થઈ તેને નહિ અનુભવતાં વિવેકજ્ઞાની જીવ અત્યાગ પરિણામે (ત્યાગના અભિમાનથી રહિતપણે) ત્યાગ કરે છે. અને એવો ત્યાગ કરવામાં તેને દુઃખનો અનુભવ નહિ થતાં યથાર્થ સુખનો અનુભવ વર્તે છે. વિષયની રક્ષા અને તેની પ્રાપ્તિની અનંત વ્યાકુળતારૂપ પરમ દુઃખથી તે જીવ મુક્ત થાય છે, સુખી થાય છે. વિષયાદિ સુખ છોડવામાં કષ્ટ છે, એવો ભય તું ન

કર ! સત્ય ધર્મના સાધનથી અનંતર પરંપર સુખ જ છે. અને એમ જ પ્રવર્તવું એ જ સુવિચાર દષ્ટિ છે.

હવે જન્મ એ પણ મરણ તુલ્ય છે એમ આગળ અંતકાર કહે છે:-

મૃત્યોર્મૃત્યવન્તરપ્રાપ્તિરુત્તરિહ દેહિનામ્ ।

તત્ર પ્રમુદિતાન્મન્યે પાશ્વાન્યે પક્ષપાતિનઃ ॥ ૧૮૮ ॥

આ સંસારમાં દેહધારી પ્રાણીઓને એક મરણથી અન્ય મરણની પ્રાપ્તિનું નામ જન્મ માનવામાં આવે છે, તેનો જેઓને હર્ષ થાય છે તેઓને હું મૃત્યુના જ પક્ષપાતી સમજું છું.

પુત્રાદિના જન્મથી હર્ષ કરીએ છીએ અને તેમના મરણથી શોક કરીએ છીએ. હર્ષના કારણરૂપ એ પુત્રાદિનો જન્મ તે પણ ખરેખર તેમનું મરણ જ છે. કારણ આયુષ્ય નાશનું નામ મરણ છે, તે આયુષ્ય સમય સમય વિષે ઘટે છે. તેથી નિરંતર આયુષ્યનો સમયે સમયે થતો વ્યય તે જ મરણ છે. ફેર માત્ર એટલો કે તે પૂર્વ પર્યાય સંબંધી મરણ છોડી નવીન પર્યાય સંબંધી મરણ ધારણ કરે છે. એવા મરણ યુક્ત જન્મનો હર્ષ માનવો એ ખરેખર મરણનો જ પક્ષપાત છે, અનુરાગ છે. જેમના પ્રતિપણે થતા મરણનો તથા મરણ યુક્ત જન્મનો મૂઠદષ્ટિ જીવને અનુરાગ છે, તો પછી એ પુત્રાદિથી પ્રેમ છે, હિત સંબંધ છે એમ કેમ મનાય ?

દીર્ઘ આયુષ્યધારી ઇંદ્ર ચંદ્રાદિ દેવો પણ મરણને શરણ થાય છે, તો પછી કીટક તુલ્ય અશક્ત અલ્પાયુષી મનુષ્ય પ્રાણી મરણને શરણ થાય એમાં શું આશ્ચર્ય ! પ્રિય જનના મરણ પાછળ વ્યર્થ દુઃખ નહિ કરતાં જેથી એ વારંવાર થતું અનાદિ મૃત્યુ ટળે એવો કોઈ પ્રયત્ન કર ! મરણ યુક્ત જન્મનો હર્ષ અને જન્મ યુક્ત મરણનો શોક એ બંને ખરેખર જ્ઞાતિ છે. એવી જ્ઞાતિ યુક્ત પ્રવૃત્તિ હે ભગ્ય ! તને ન શોભે.

એવી મિથ્યા જ્ઞાતિ જેની નથી તૂટી તેનું જ્ઞાન સંયમાદિ અનુષ્ઠાન આત્માર્થે પ્રવર્તવું નથી.

અધીત્ય સકલં શ્રુતં ચિરમુપાસ્ય ઘોરં તપો

યદિચ્છસિ ફલં તયોરિહ હિ લાભપૂજાદિકમ્ ।

હિનત્તિ સુતપસ્ત્રોઃ પ્રસવમેવ શૂન્યાશ્ચયઃ

કથં સમુપલપ્સ્યસે સુરસમસ્ય પક્વં ફલમ્ ॥ ૧૮૯ ॥

હે મુનિ ! સર્વ શાસ્ત્રાભ્યાસ કરીને તથા ચિરકાળ સુધી ઘોર અને વિકટ તપ કરીને તેના ફળમાં આ લોકનાં માન, પૂજા, ખ્યાતિ અને

લાલાદિને તું ઇચ્છે છે, તેથી મને તો સમજાય છે કે તું વિવેક શૂન્ય નિર્બુદ્ધિમાન છે. કારણ તપરૂપી સુંદર ક્ષણ ઉ વૃક્ષનાં કુમળાં ફૂલને છેદી તું રાજી થાય છે. પણ એથી મધુર રસયુક્ત સ્વર્ગાદિ અભ્યુદયરૂપ પકવ ક્ષણને ક્યાંથી પામીશ.

જેમ કેઈ ઘણા કાળ સુધી અંતિ કષ્ટ વેઠી ઘણી મહેનતે સુંદર વૃક્ષને ઉછેરે. સૃષ્ટિક્રમના નિયમાનુસાર પુષ્પપત્રાદિ થઈ પછી ક્રમે કરી તેમાંથી સુંદર ક્ષણો નિપજે, પણ જે મૂઢબુદ્ધિ તે પુષ્પ પત્રાદિને છેદી અંગીકાર કરે— ખુશી થાય તેને એ વૃક્ષનાં મધુર અને મિષ્ટ ક્ષણોની પ્રાપ્તિ ક્યાંથી થાય ? ન જ થાય.

શાસ્ત્રાભ્યાસ તથા તપશ્ચરણનું ઇહલૌકિક ક્ષણ લાભ, પૂજા, ખ્યાતિ, માન આદિ છે. ભક્ત જીવો તેના મનોરથ સાથે અથવા રિદ્ધિ ચમત્કારાદિ ઉત્પન્ન થાય, લોકોમાં મહંતતા, પૂજ્યપણું એ આદિ પૂજા પ્રતિષ્ઠા વધે એ આદિ ક્ષણ તો આલોકમાં સહેજે પ્રાપ્ત થાય છે. કેટલોક સમય વીત્યે એથી સ્વર્ગાદિ અભ્યુદયની પણ વિના પ્રયાસે કે વિના ઇચ્છાએ સ્વયં પ્રાપ્તિ થાય છે. પણ જે સાધુ પોતાની પૂજા, ખ્યાતિ, લાભાદિ ઇચ્છાપૂર્વક—અનુરંજિતચિત્તે અંગીકાર કરે, રિદ્ધિ ચમત્કારાદિ ઇચ્છે, પોતાના અનુયાયીઓ પાસેથી કંઈ પણ મેળવવા ઇચ્છે, તેમનાં આપેલાં ધનાદિને અંગીકાર કરે, અથવા એ મળતાં સંતુષ્ટ ચિત્ત થાય, માનપૂર્વક મહંતપણું લોકોમાં ગણવા ઇચ્છે, વા પોતાનું મહંતપણું લોકોમાં પ્રસિદ્ધિમાં આવતાં હર્ષચિત્ત થાય તેવા વિવેકશૂન્ય વિકલચિત્ત સાધુ તથારૂપ પ્રારબ્ધોદય હોય ત્યાં સુધી માત્ર સંસારીક કિંચિત્ત સુખરૂપ ક્ષણને પામીને પરમ શાશ્વત સુખરૂપ વાસ્તવ્ય ક્ષણથી વંચિત રહે છે. હે મુનિ ! શાસ્ત્રાભ્યાસ તથા તપશ્ચરણાદિ પરમ સાધન કરીને તું લાભ, પૂજા આદિનો અભિલાષી ન થા ! અને સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રાપ્ત મુનિપદને મલિન ન કર ! એ લાભ પૂજા આદિ તો વિના ઇચ્છાએ કે વિના વ્યાકુળતાએ સ્વયમેવ પ્રાપ્ત થાય છે. તોપણ આત્મપરિસંતુષ્ટ મુનિ તેને કેમ વાંચે ? વળી ઇચ્છા એજ મૂળમાં દુઃખ છે. અમૃતસાગરના અવલોકન સુખને મુકી અનંત વ્યાકુળતાના સ્થાનરૂપ એવા એ ઇચ્છારૂપ દુઃખને બુદ્ધિમાન વિવેકી સાધુ તો ન ઠોરે.

જ્ઞાન અને તપનું વાસ્તવિક ક્ષણ :—

તથા શ્રૂતમધીષ્ઠ શશ્વદિહ લોકપંક્તિ વિના
શરીરમપિ શોષાય પ્રયત્તકાયસંવલેક્ષનૈઃ ।

કષાય વિષયદ્વિષો વિજયસે યથા દુર્જયાન્

સમં હિ ફલમામનન્તિ મુનયસ્તપઃ શાસ્ત્રયોઃ ॥ ૧૯૦ ॥

હે ભગ્ય ! તું લોક સહવાસ છોડી નિરંતર જિન પ્રવચનનો અભ્યાસ કર ! વિસ્તાર પૂર્વક કાયકલેષાદિ તપ વડે શરીરને કૃષ કર, પરંતુ સાથે સાથે જે અતિશય દુર્જય છે એવા વિષયકષાયરૂપ પ્રબળ વૈરીને જીત. મુનિશ્વરોએ તપ અને શાસ્ત્રાભ્યાસનું વાસ્તવ્ય કૃળ ઉપશમ ભાવ છે એમ કહ્યું છે.

કેવળ શાસ્ત્રાભ્યાસ કે તપ આત્માર્થે કાર્યકારી નથી, પરંતુ કાર્યકારી તો ઉપશમ ભાવ છે. શાસ્ત્રાભ્યાસથી તત્ત્વજ્ઞાન અને હૈયોપાદેયનો બોધ થાય છે. તથા સમ્યક્તપશ્ચરણથી ઇચ્છાનો જય થાય છે. તત્ત્વાવબોધથી કષાયને ઘટાડે, તથા તપ વડે ઇષ્ટ અનિષ્ટ સામગ્રીની પ્રાપ્તિ અપ્રાપ્તિમાં રાગદ્વેષ પરિણામે નહિ પરિણમતાં કષાયનો ક્ષય કરે છે, તથા ઉપશમ ભાવમાં પ્રવર્તે છે, તેઓનાં શાસ્ત્રાભ્યાસ અને તપ સફળ છે, આત્માર્થે છે.

શાસ્ત્રાભ્યાસ વા તપશ્ચરણાદિ વડે જેઓ માત્ર વિષય કષાયને જ પોષે છે, ઔહિક પ્રયોજનાદિ સાધે છે, તેઓ શાસ્ત્રાભ્યાસ તથા ઉચ્ચ ઉચ્ચ તપશ્ચરણાદિ કરવા છતાં લોકપંક્તિમાં જ રહ્યા છે. જેમ વ્યાપારાદિ કરી અન્ય સંસારી જીવે. લક્ષ્મી-વિષયાદિ સાધે છે, તેમ શાસ્ત્રાભ્યાસ-તપશ્ચરણાદિ કરીને પણ એ જ કર્યું. બંનેનું સાધ્ય તો (માન, પૂજા, ખ્યાતિ અને લોભાદિ) એક જ છે. સાધન ભલે ભિન્ન રહ્યાં, તેથી શું ? ઉપશમ ભાવની પ્રાપ્તિ વિના, અથવા આ અનુષ્ઠાન કરીને પરિણામે મારે ઉપશમ ભાવરૂપ પરમશાંત નિજપદનો અનુભવ કરવો છે એ હેતુ વિના થતો શાસ્ત્રાભ્યાસ વા કાયકલેષાદિ ઉચ્ચ ઉચ્ચ તપશ્ચરણ એ પણ માત્ર સંસાર જ છે. પછી તેને ગમે તે આકારમાં ફેરવો. પણ હેતુના સમ્યક્પણા સિવાય આત્માર્થ તો નથી, એવી લૌકિક પ્રવૃત્તિ કરી જીવ અલૌકિક પદને ક્યાંથી સાધી શકે ?

પ્રશ્ન—વ્યાપારાદિ પ્રવૃત્તિ સાથે શાસ્ત્રાભ્યાસ અને તપની સરખામણી કરી એ ઠીક નથી. કારણ વ્યાપારાદિ વિષે હિંસાદિ પાપ થાય છે, પણ ઉક્ત ધર્મ પ્રવૃત્તિઓમાં એ હિંસાદિ પાપ તો નથી, તેથી એ વ્યાપારાદિ પ્રવૃત્તિઓથી તો એ તપ શાસ્ત્રાદિ ભલ્લાં છે ?

ઉત્તર—ના. વ્યાપારાદિ વિષે બાહ્ય દૃષ્ટિથી જોતાં વિશેષ પાપ દેખાય છે, એ વાત ખરી, પણ આવા હેતુવિપર્યાસરૂપ કુત્સિત માયાયુક્ત અભિપ્રાયથી થતા શાસ્ત્રાભ્યાસ અને તપમાં તો કેવળ અંતરંગ પાપની

વિશેષતા છે. બાહ્ય કરતાં અંતરંગની વિશેષતા છે - પ્રબળતા છે, તેથી વ્યાપારાદિ કરતાં તેને અતિશય નિંદા ગણ્યાં.

અદ્ય પણ વિષયાભિલાષપણું સુખનું વિધાતક છે :—

દૃષ્ટા જનં વ્રજસિં કિં વિષયાભિલાષં

સ્વલ્પોપ્યસૌ તવ મહજ્જનયત્યનર્થમ્ ।

સ્નેહાદ્યુપક્રમજુષો હિ યથાતુરસ્ય

દોષો નિષિદ્ધચરણં ન તથેતરસ્ય ॥ ૧૯૧ ॥

જેમ રોગીને સચ્ચીક્રણ ધૃતાદિ અદ્ય પણ કુપથ્ય સેવન માત્ર રોગની જ અભિવૃદ્ધિ કરે છે, પરંતુ એ કુપથ્ય વળી યોગ્ય ઔષધીનું સેવન કરે તો રોગ ઉપશાંત પામે. તેમ હે ભવ્ય ! અદ્ય પણ વિષયાભિલાષપણું અનર્થકારક ભયંકર વ્યાકુળતારૂપ રોગની વૃદ્ધિ કરે છે. પરંતુ એ વિષયાભિલાષપણારૂપ કુપથ્યને છોડી નિર્ઘ્નથ પુરુષોના પવિત્ર વચનામૃતરૂપ પરમૌષધને તથારૂપ પ્રકારે તું ગ્રહણ કરે તો એ અનાદિ વ્યાકુળતારૂપ રોગ ઉપશાંત પામે. અનાદિ સંસાર રોગથી છુટવાના કામી જીવને વિષયાદિ પ્રત્યેનો થોડો પણ સ્નેહ મહા અનર્થકારક અને દુઃખરૂપ થાય છે. વિષયાદિ પ્રત્યેનો કિંચિત્ મોહ જ્ઞાનજઠરાગ્નિને મંદ કરે છે. જેથી કર્મબંધનરૂપ ત્રિદોષ ઉત્પન્ન થઈ અનાદિ સંસાર રોગ વધે છે, પુષ્ટ થાય છે. વિષય અને વિષયના સાધક ચેતન અચેતન પદાર્થોને જોઈને તેમાં તારી બુદ્ધિને ફસાવીશ નહિ, રાગી દ્વેષી કરીશ નહિ.

વળી એ વિષયાદિની ચાહ્ય તેટલી અભિલાષા રાખો પણ તેથી શું તેની પ્રાપ્તિ થાય છે? ના. પ્રારબ્ધાધિન એવા એ વિષયાદિ સાધક પદાર્થોની પ્રાપ્તિ પરાધિન અને વળી વિનાશક છે. તો પછી સ્વાધિન અને શાશ્વત્ આત્મસુખને વિસ્મરણ કરી વાટે જતું એ અભિલાષારૂપ પ્રત્યક્ષ દુઃખ કેમ વહોરી લેવું! સુબુદ્ધિમાન વિવેકી જીવ એમ ન જ કરે.

દુઃખદાયક વસ્તુઓ પ્રત્યે પ્રાણીમાત્રને સહેજે અરુચી વર્તે છે, તો પછી અનંત દુઃખના હેતુરૂપ વિષયોની અભિલાષા સદ્વિવેકવાન જીવને કોઈ પ્રકારે કરવી ન ઘટે.

એ જ ભાવને અંતકાર સમર્થન કરે છે :—

અહિતવિહિતપ્રીતિઃ પ્રીતં કલત્રમપિ સ્વયં

સકૃદપકૃતં શ્રત્વા સઘ્નો જહાતિ જનોપ્યયમ્ ।

સ્વહિતનિરતઃ સાક્ષાદ્દોષં સમીક્ષ્ય ભવે ભવે

વિષયવિષયવદ્યાસામ્યાસં કથં કુરુતે બુધઃ ॥ ૧૯૨ ॥

જગતમાં અજ્ઞાની મનુષ્યો પણ પોતાને અહિતકારી વસ્તુઓમાં પ્રેમ ધરાવતાં નથી. જેઓ વિષય ભોગાદિમાં ફસાઈ રહ્યા છે; તેવા વિષયાદિમાં ફસાઈ રહેલા મનુષ્યો પણ જે વસ્તુઓને અહિતકર સમજે છે તેને તુરત જ છોડી દે છે. જુઓ, સ્ત્રી એ તેમને અત્યંત પ્રિય વસ્તુ છે, પણ જો એક વખત જાણવામાં આવે કે આ સ્ત્રી મને છોડી કોઈ અન્યને ચાહે છે, અન્યથી રમે છે, તો તે જ વખતે તેને તે છોડી દે છે. પણ તું તો વિષયોની ભયંકરતા સાક્ષાત્ અનુભવ કરી ચૂક્યો છે, એકવાર નહિ પણ વારંવાર અનેક ભવોમાં એ જ કડવો અનુભવ કરતો આવ્યો છે, તોપણ તેથી તું કેમ વિરક્તચિત્ત થતો નથી? ભોજનમાં વિષ છે એમ માલૂમ પડ્યા પછી ક્યો વિવેકી મનુષ્ય તેને ગ્રહણ કરે! વિષયો એ વિષથી પણ ભયંકર દુઃખપ્રદ છે, છતાં તું એ જ વિષયકંદમાં પડવા ઇચ્છે છે. સાંભળઃ—

આત્મન્નાત્મવિલોપનાત્મચરિતરૌસીદુરાત્મા ચિરં

સ્વાત્માસ્યાઃ સકલાત્મનીનચરિતૈરાત્મીકૃતૈરાત્મનઃ ।

આત્મેત્યાં પરમાત્મતાં પ્રતિપતન્પ્રત્યાત્મવિદ્યાત્મકઃ

સ્વાત્મોઽત્યાત્મસુખો નિષીદસિ લસન્નધ્યાત્મમધ્યાત્મના ॥ ૧૯૩ ॥

હે આત્મન! આત્મબોધનો વિનાશ કરવાવાળા એ વિષયકષાયાદિમાં પ્રવૃત્ત થઈ તું અનંત કાળથી દુરાચારી બની રહ્યો છે. અગર આત્મ-કલ્યાણને સાધ્ય કરવાવાળા સમ્યક્જ્ઞાન વૈરાગ્યાદિને પ્રીતિપૂર્વક અંગીકાર કરે તો તું અંતરાત્મદશાને પ્રાપ્ત થઈ પરમાત્મદશાં પ સ્વસ્વરૂપને પામી સહજ સ્વાભાવિક પરમ અતીન્દ્રિય શુદ્ધાત્મસ્વભાવરૂપ શાશ્વત સુખને પામીશ કે જે સુખ અન્ય અવલંબનોથી રહિત-સ્વાધીન છે.

હે જીવ! તને તારા સ્વરૂપનો પણ એ વિષય કષાયાદિ યોગે કરીને બોધ નથી, કે હું કોણ છું? કેમ પ્રવર્તું છું? હવે તો કંઈક એવી રીતે પ્રવર્ત કે જેથી તું વાસ્તવિક સુખી થાય, અને તને તારા ચથાર્થ સ્વરૂપની ઓળખ થાય. જ્યાં સુધી બહિરાત્મદશા વર્તે છે, ત્યાં સુધી તું વિષય કષાયાદિમાં અનુરકત થઈ દુઃશ્ચારિત્રી બની રહ્યો છે. પરંતુ સર્વ કલ્યાણ-દાતા એવા સમ્યક્જ્ઞાન વૈરાગ્યાદિને પ્રીતિ સહિત સેવન કરે તો તું અંતરાત્મદશાને પામી પરમાત્મ પદનો અનુભવી થાય.

જો પદ ભવપદ મય હરે, સો પદ સેવ્ય અનૂપ;
જિસપદ ફરસત ઔર પદ, લગે આપદા રૂપ.

(ભાષા સમયસાર)

જન્મ મરણરૂપ અનંત દુઃખપ્રદ અનાદિ ભવ પરિશ્રમણનો ભય હરનાર એવા અનુપમ પદનું તું પ્રીતિ પૂર્વક સેવન કર! જે પદનો જીવને સહજ માત્ર સ્પર્શ થતાં જગતનાં બીજાં વિનાશી અને પરાવલંબી પદો કેવળ આપદારૂપ અનુભવાશે. અને અંતે ક્રમે કરી કેવળ વિશુદ્ધ જ્ઞાનાનંદરૂપ સ્વસ્વભાવનો શાશ્વત્ અનુભવ કરતો અનંત અર્તીદ્રિય સુખમાં તું નિમગ્ન થઈશ.

એ આનંદ ત્યાં સુધી તને નથી મળી શકતો કે જ્યાંસુધી તું તારા શરીર ઉપર પ્રીતિ કરી મૂઢ બની રહ્યો છે. શરીર ઉપરનો રાગ એ પરમાનંદ દશાનો વિઘાતક છે. અને શરીર ઉપર જ્યાં સુધી જીવને રાગ વર્તે છે, ત્યાં સુધી તે (શરીર) આત્માને અબાધિત રાખીને ક્યાંથી છૂટે?

अनेन सुचिरं पुरा त्वमिह दासवद्दाहित-
स्ततोऽनशनसामिभक्तरसवर्जनादिक्रमैः ।

क्रमेण विलयावधि स्थिरतपोविशेषैरिदं

कदर्थय शरीरकंरिषुमिवाद्य हस्तागतम् ॥ ૧૯૪ ॥

એ શરીરે જ તને અનંત કાળ સુધી આ જગતમાં ગુલામની માફક લમાળ્યો છે. ઉપવાસ, અલ્પાહાર, રસ પરિત્યાગાદિ વિધિરૂપ તપમાં પ્રવર્તી નિરંતર ક્રમે ક્રમે હવે તો એને ક્ષીણ કર! જેમ કોઈ ઘણી મહેનતે અને અચાનક હાથમાં આવેલા શત્રુને ક્ષીણ કરે, તેમ તું પણ ઘણી મહેનતે અને અચાનક હાથમાં આવેલા મનુષ્ય શરીરને સમ્યક્ પ્રકારે ક્ષીણ કર! કારણ એના સંબંધથી જ તું અનેક ભવોમાં કલથિત થયો છે—દુઃખી દુઃખી થયો છે. અને વર્તમાનમાં પણ એના સંગજનિત દુઃખને તું પ્રત્યક્ષ અનુભવી રહ્યો છે. જ્યાં સુધી એ શરીરનો સર્વથા નિર્બીજ નાશ ન થાય, ત્યાં સુધી તેને તું ક્ષીણ કરી તારો એ દુષ્ટ શરીર ઉપરનો પૂરો બદલો લઈ લે; અથવા તું એને એવું ક્ષીણ કર કે જેથી એ તારા કરતાં અધિક બળવાન ન થાય. અગર જો તે તારાથી વિશેષ બળવાન થયું તો ઇંદ્રિય તથા મનદ્વારા એ દુષ્ટ શરીર તને વિષય કષાયોદિમાં ફસાવી નષ્ટ બ્રહ્મ કરી નાખશે. તારી અમૂલ્ય સ્વાધિનતાને લૂંટી અનંત કાળને માટે તને પરાધીન બનાવી મૂકશે.

તું નિશ્ચયથી માન કે આ શરીર એક દુષ્ટ શત્રુના જેવું છે. શત્રુ જેમ હાથમાંથી છૂટ્યા પછી ફરી કાબુમાં આવવો અત્યંત મુશ્કેલ છે; તેમ એ મનુષ્ય શરીર પણ એકવાર અભોધ પરિણામે છૂટ્યા પછી હાથમાં આવવું મુશ્કેલ છે. આત્મભોધ શરીરને કાબુમાં રાખવાનો એક અભોધ મંત્ર છે. વળી આ શરીર તે આત્મભોધથી વંચિતપણે છૂટ્યા પછી એટલું જ્ઞાનબળ તારી પાસે નહિ રહે કે જેથી તું ફરી એને તારે વશ કરી શકે! તેથી જ આ અમૂલ્ય અવસરે તેની તારા ઉપરની સત્તાને નિર્જળ કર!

જે કંઈ દુઃખની પરાકાષ્ટા જોવામાં આવે છે, તેનું મૂળ શરીર જ છે. સાંભળ:—

આદૌ તનોર્જનનમત્ર હર્તેદ્રિયાણિ

કાઙ્ક્ષન્તિ તાનિ વિષયાન્ વિષમાશ્ચ માનઃ ।

હાનિપ્રયાસભયપાપકુયોનિદાઃ સ્યુ—

મૂલં તતસ્તનુનર્થપરમ્પરાણામ્ ॥ ૧૯૫ ॥

સર્વથી પ્રથમ શરીરની ઉત્પત્તિ થાય છે, શરીરની ઉત્પત્તિ થતાં દુષ્ટ ઇંદ્રિયો પ્રગટ થાય છે. ઇંદ્રિયો વિષયોની તરફ ઝૂકે છે. એ ઇંદ્રિયો વિષયાદિ તરફ ઝૂકતાં જીવને અનેક પ્રકારનાં કષ્ટ અપમાન અને ભય નિરંતર સહન કરવાં પડે છે. જે અસહ્ય વ્યાકુળતામાં આત્મભોધનું વિસ્મરણ થવાથી જીવ અજ્ઞાની મૂઠ સદૃશ બની જાય છે; તથા અનેક પ્રકારનાં ચિત્ર વિચિત્ર પાપોનો સંચય કરી દુર્ગતિનું પાત્ર બને છે. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે જગતમાં અનેક પ્રકારની આપત્તિ-વિપત્તિનું તથા સર્વ અનર્થ પરંપરાનું મૂળ માત્ર શરીર જ છે.

શરીર જો ન હોત તો ઇંદ્રિયો પણ ક્યાંથી હોય? ઇંદ્રિયોના અભાવમાં જીવને વિષયાદિ તરફ કેાણુ ઝૂકાવત? તેથી તે ન વિષયાદિમાં ફસાત કે ન તેને અનેક પ્રકારનાં અપમાન ભય અને કલેષાદિ સહન કરી દુર્ગતિના કારણરૂપ પાપ સંચય થઈ દુર્ગતિગામી બનવું પડત. તેથી આ વાત સિદ્ધ છે કે જગતની સઘળી આપત્તિ અને અનર્થ પરંપરાનું મૂળ કારણ પ્રાચે શરીર જ છે. ફલિતાર્થ એ છે કે—શરીરથી એક વખત જો સમ્યક્પ્રકારે રાગ છૂટી જાય તો એક દિવસ શરીરની સોબતનો જ સર્વ અસહ્ય દુઃખોનો અભાવ થાય.

જુઓ શરીરને પોષણ કરી મૂઠ અને અજ્ઞાની જીવો શું કરી રહ્યા છે:—

શરીરમપિ પુષ્ણન્તિ સેવન્તે વિષયાનપિ ।

નાસ્ત્યહો દુષ્કરં નૃણાં વિષાદ્વાચ્છન્તિ જીવિતમ્ ॥ ૧૯૬ ॥

અહો ! જગતમાં મૂર્ખ જીવોને શું મુશ્કેલ છે ? તેઓ જે અનર્થ કરે તેનું આશ્ચર્ય નથી, પણ ન કરે તે જ ખરેખર આશ્ચર્ય છે. શરીરને પ્રતિદિન પોષે છે, સાથે સાથે વિષયોને પણ તેઓ સેવે છે. એ મૂર્ખ જીવોને કાંઈ પણ વિવેક નથી કે વિષયાન કરી અમરત્વ ધરે છે ! સુખ વાંચે છે ! અવિવેકી જીવોને કાંઈ પણ વિવેક કે પાપનો ભય નથી. તેમ વિચાર પણ નથી. વિના વિચારે ઝટ તેઓ અકાર્યમાં ગ્રેરાય છે. પણ પડિત અને સદ્વિવેકવાન જીવો શરીર પ્રત્યે અધિક પ્રેમ કરતા નથી, નાના પ્રકારની ભોજન સામગ્રી વડે તેને ચઢા તઢા પોષતા નથી. વિષયો સેવતાં કે અકાર્ય સન્મુખ થતાં તેઓ ડરે છે—સંકોચાય છે. પણ મોહ મૂઢ જીવો તે વિષયાદિને વિના સંકોચે ઉલ્લાસ પૂર્વક સેવે છે. તથા સાથે શરીરને પણ અત્યંત પ્રેમ પૂર્વક પોષ્યા કરે છે. અને નહિ કરવા યોગ્ય પાપકર્મ યોગ્યાયોગ્ય કે હિતાહિતનું ભાન ભૂલી અશકિતપણે કરે છે. આશ્ચર્ય છે કે તેઓ હળાહળ વિષયાન કરી આરોગ્ય અને જીવન ધરે છે ! એવા જીવો ખરેખર નિતાંત મૂર્ખ છે.

અહો ! તપસ્વી પુરુષો પણ શરીર નાશથી નિરંતર ડરે છે, એ આ નિષ્કૃષ્ટ કળિકાળનું માહાત્મ્ય છે.

इतस्ततश्च त्रस्यन्तो विभावयौ यथा मृगाः ।

वनाद्विषन्त्युपग्रामं कलौ कष्टं तपस्विनः ॥ ૧૯૭ ॥

મૃગ સર્વ જાનવરોમાં બીકણુ પ્રાણી છે. આખો દિવસ જંગલમાં જ્યાં ત્યાં જમણુ કરી અનેક કષ્ટ સહન કરી રાત્રી સમય થતાં વનચર હિંસક પ્રાણીઓના ડરથી ગામની આસપાસ આવી છૂપાય છે. બસ એવી જ દશા આ કળિકાળના તપસ્વી મહાત્માઓની વર્તી રહી છે. તેઓ દિવસમાં ચાહે જંગલોમાં રહે, અનેક પ્રકારના ઉચ્ચ કાયકલેષાદિ સહન કરે, પરંતુ રાત્રી સમય થતાં ગામની સમીપ સ્થાનમાં આવી વાસ કરે છે. પશુઓમાં પણ જે કાયર છે તે જ બિચારાં ડરે છે—છૂપાય છે. પરંતુ સિદ્ધાદિ બળવાન પ્રાણીઓ તો સદા નિર્ભયપણે જ જંગલમાં વિચરે છે. નિર્ભય મનુષ્યોમાં મુનિજનો અત્યંત નિર્ભય ગણાય, પણ અહો કળિકાળ ! એમને પણ અતિશય દુઃખપ્રદ અને નાશવાન શરીર ઉપર આટલો બધો પ્રેમ ! શરીરનું મમત્વ ભૂલી આત્મઐશ્વર્યને સ્પષ્ટ વ્યક્ત કરનાર, નિઃશંકતા અને નિર્ભયતાદિ ગુણોની સિદ્ધિમાં સહાયક

(૧૭૫)

ગિરિકંદરા, વિષમ વન, નદીતટ, અને એવાં નિર્જન પ્રદેશોમાં એમણે વસવું એ જ યોગ્ય છે.

શરીર પ્રત્યેની અનુરાગ ભરી મૂઢતા સાથે બીજી પણુ તેમની દુર્દશા બની રહી છે તે તો જુઓ:—

વરં ગાર્હસ્થ્યમેવાય તપસો ભાવિ જન્મનઃ ।

મુત્ત્રીકટાક્ષલુણ્ઠાકૈર્લુપ્તવૈરાગ્યસંબદઃ ॥ ૧૯૮ ॥

સૌંદર્યમાન સ્ત્રીઓના કટાક્ષરૂપ હુંટારાઓ વડે જેમની જ્ઞાન-વૈરાગ્ય સંપદા હુંટાઈ રહી છે, અને તેથી જેમના ભાવિમાં સંસાર પરિશ્રમજુજ નિર્મિત થયું છે, એવા તપ કરતાં તો ગૃહસ્થાશ્રમ શ્રેષ્ઠ છે.

આજ તો વૈરાગ્ય પૂર્વક મોટી ધામધૂમથી દિક્ષિત બન્યા, તપસ્વી બન્યા, પણુ સવાર થતાં જ જેઓ સ્ત્રીકટાક્ષરૂપ હુંટારાઓથી સહજ માત્રમાં વૈરાગ્યરૂપ સંપદાથી હુંટાઈ ગયા. એવા તપસ્વી કરતાં તો ગૃહસ્થાશ્રમ જ શ્રેષ્ઠ છે. જેમનો તપ અને વૈરાગ્ય એટલો બધો શિથિલ છે કે પૂરો દિવસ બે દિવસ પણુ ટકી શકતો નથી. તેઓથી સંસારનો ઉચ્છેદ થવો કેવળ અસંભવિત છે. એવા તપ વૈરાગ્ય કે જે વાસ્તવ્ય આત્મબોધ વાસિત નથી, તથા પ્રકારે આત્મદશાએ પરિણત નથી, તે માત્ર સંસાર વૃદ્ધિના હેતુરૂપ થાય છે. તેથી એવા મલિન તપાદિ કરતાં નિર્મળ ગૃહસ્થાશ્રમ શ્રેષ્ઠ છે. જુઓ:—

ગૃહસ્થો મોક્ષમાર્ગસ્થો નિર્મોહો નૈવ મોહવાન ।

અનગારો ગૃહી શ્રેયાન્ નિર્મોહો મોહિનો મુનેઃ ॥

(સ્વામી સમંતભદ્ર)

અવિરત-વિરત સમ્યક્ મોક્ષ માર્ગમાં સ્થિત એક ઉજ્જવળ વૃત્તિમાન ગૃહસ્થ પેલા મોહમૂઢ મુનિ કરતાં નિર્મોહ પરિણામી છે. પણુ એ નિર્મોહ ગૃહસ્થ કરતાં અનગાર વેષને ધારણ કરી રહેલો મોહી મુનિ કોઈ રીતે કદ્યાણુનું કારણ નથી.^૧

૧ વરં હારિદ્ર્યમન્યાયમભવાદ્વિમવાદિહ ।

કૃષ્ણતામિમતાદેહે પીનતપ ન તુ શોકતઃ ॥

અર્થ—અન્યાય પૂર્વક ધનવાન બનવા કરતાં એ દરિદ્રાવસ્થા જ બલી છે. જેમ મુજનપુરુષને અન્યાય પ્રવૃત્ત સ્થૂલશરીરી બનવા કરતાં કૃષ્ણશરીર ઠીક લાગે છે.

હે જીવ ! જે શરીરના ચોગથી તું વારંવાર સ્ત્રીઆદિને અનુરાગી થઈ દુઃખી થઈ રહ્યો છે, તે શરીરાદિ તો તારી સાથે એક ડગલું પણ જતાં નથી. તો એ શરીરાદિને સ્નેહ તું ત્યજ :—

स्वार्थभ्रंशं त्वमविगणयंस्त्य त्यक्तलज्जाभिमानः

संप्राप्तोऽस्मिन् परिभवश्चैर्दुःखमेतत्कલत्रम् ।

नान्वेति त्वां पदमपि पदाद्वિप्रलब्धोऽसि भूयः

सख्यं साधो यदि हि मतिमान्माग्रहीर्विग्रहेण ॥ ૧૯૯ ॥

હે સુનિ ! આત્મીય કલ્યાણ સાધ્ય કરવું એ તારું મુખ્ય પ્રયોજન છે. પણ શરીરના રાગે એ હેતું વિસ્મરણ થવાથી વાસ્તવિક આત્મકલ્યાણ પણ નષ્ટ થયું. છતાં તે નુકશાન તારા ધ્યાનમાં આવતું નથી. ઉલટો લજ્જા અને અપમાનને પણ નહિ ગણકારતાં રમણીય સ્ત્રીની શોધ ખોળમાં તું લાગ્યો; કવચિત્ તે સ્ત્રી મળી ગઈ તોપણ તેના અર્થે અનેક પ્રકારના લજ્જા-અપમાનાદિ વિપુલ કષ્ટ સહન કરવા છતાં તે સ્ત્રી એક પગલું પણ તને સાથ આપવાની નથી. એમ હોવા છતાં તું એનાથી વિમુગ્ધ ચિત્ત બની રહ્યો છે, એનું શું કારણ ? તારી આટલી બધી આત્મીય દુર્દશા શાથી થઈ ? એ તને ખ્યાલમાં આવે છે ? અમને તો સ્પષ્ટ લાગે છે કે માત્ર એક શરીરના રાગથી. જે તારામાં થોડો પણ સફળાદિનો અંશ હોય તો તું શરીરનો કિંચિત્ પણ રાગી ન થા.

શરીર ઉપરનો અનુરાગ ધીરે ધીરે ક્ષીણ કરવાથી એ અનુરાગ-જન્ય પાપ કર્મો પણ ધીરે ધીરે ક્ષીણ થશે. અંતે કર્મે કરીને શરીરનો સંબંધ પણ આત્યંતિકપણે નષ્ટ થઈ સર્વ આપત્તિનો નાશ થશે.

જ્યાં સુધી અજ્ઞાન- મોહ વર્તે છે, ત્યાં સુધી શરીર, લક્ષ્મી તથા સ્ત્રી પુત્રાદિ પ્રત્યે રાગ રહ્યા કરે છે. કારણ જીવે મોહમુગ્ધ બની તેને પોતાનું સ્વરૂપ માની રાખ્યું છે. એટલે તે શરીર, લક્ષ્મી, સ્ત્રી પુત્રાદિની સાર-સંભાળમાં આખી જીંદગી નિષ્કળપણે વ્યતીત કરે છે. શું તારે તે જડ પદાર્થોની સાથે એકત્વપણારૂપ મેળ કદી પણ થવો સંભવિત છે ?

न कोऽप्यन्योऽन्येन व्रजति समवायं गुणवता

गुणी केनापि त्वं समुपगतवान् रूपिभिरसौ ।

न ते रूपं ते यानुપવ્રજસિ તેષાં ગતમતિ—

સ્તતચ્છેદ્યો મેદ્યો ભવસિ ભવવહુદુઃસ્વે ભવવને ॥ ૨૦૦ ॥

કોઈપણ પદાર્થ કોઈ બીજા પદાર્થની સાથે કદીપણ તદ્દપ-તન્મય પરિણામી બની શકતો નથી. પોતપોતાની નિરનિરાળી સત્તાને ધારણ કરી પ્રત્યેક વસ્તુ પોતપોતાના સ્વભાવ પરિણામે શાશ્વત પરિણામી રહી છે. એ નિયમાનુસાર એ મૂર્તિક મૂર્તિક પદાર્થોનો આપસમાં કદીપણ એકત્વરૂપ મેળ થઈ શકતો નથી તો તું તો અમૂર્તિક વિજ્ઞાનધન ચૈતન્ય સ્વભાવ યુક્ત છે, અને એ શરીરાદિ મૂર્તિક જડત્વધર્મ યુક્ત છે. તારો તથા તેનો એકત્વરૂપ સંબંધ કેમ થશે ? એમ થવું ત્રિકાળે અસંભવિત છે. છતાં પણ શરીરાદિની સાથે તારી પરાધિન દશા બની રહી છે, એનો કોઈ હેતુ હોવો જોઈએ. એ હેતુ આનુપૂર્વીકમે અજ્ઞાન દશા યોગે તે ઉપાર્જેલાં શુભાશુભ કર્મો છે. એનો અને તારો અનાદિ કાળથી સંયોગ સંબંધ ધારાપ્રવાહપણે ચાલ્યો આંચો છે. એથી જ શરીરરૂપ ભયંકર જંજીરથી તું જકડાયો છે. એ શરીરાદિ પર પુદ્ગલો કિચિત્ પણ તારું સ્વરૂપ નથી. તોપણ તું એનો અત્યંત પ્રેમી બન્યો છે. અને એ અનિવાર્ય રાગે કરીને તેને તારું સ્વરૂપ માની એ શરીરાદિની સાથે તું તન્મય પરિણામી બની રહ્યો છે. એ જ અજ્ઞાન ગર્ભિત મોહ વડે કરીને આ સંસારરૂપ ભયંકર વન તારા માટે પરમ દુઃખનું કારણ થઈ રહ્યું છે. અને એ ભયંકર સંસારવનમાં તારા પરિણામે કરીને અનેક પ્રકારે છેદન-ભેદન-મારણ-તાડન-શૂલારોપણ આદિ ભયંકર કષ્ટને તું અનુભવી રહ્યો છે. અગર તું કોઈ તથારૂપ પરમ પુરુષના બોધને પામીને શરીરાદિ પરત્વેનો રાગ વા આત્મીય ભાવના છોડી દે તો સહજ માત્રમાં એ સઘળાં વિપુલ દુઃખો નિવૃત્ત થાય. તારા દુઃખનો ઉત્પાદક તું જ છે. સાંભળઃ—

સદ્ગુરુ કહે મન્ય જીવનિસૌં તોડહુ તુરત મોહ કી જેલ
સમકિતરૂપ ગહો અપનો ગુણ કરહુ શુદ્ધ અનુભવકો સ્વેલ
પુદ્ગલર્પીઠ ભાવરાગાદિ इनसें नहि तुम्हारी मेल
ए जह प्रगट गुप्त तुम चैतन जैसे भिन्न तोय अरु तेल

(ભાષાસમયસાર.)

આટલું કહેવા છતાં અજ્ઞાની મોહમૂઢ જીવોનો પ્રેમ એ જડ શરીરાદિ ઉપરથી જરાય હઠતો નથી કે મંદપણને પામતો નથી.

माता जातिः पिता मृत्युराभिव्याधी सहोद्वतौ ।

प्रान्ते जन्तोर्जरा मित्रं तथाप्याशा शरीरके ॥ २०१ ॥

જન્મ, મરણ એ જેનાં માતા પિતા છે, આધિ-વ્યાધિ એ જે જેના સહોદર ભાઈ છે, અને વૃદ્ધાવસ્થા જેનો પરમ મિત્ર છે એવા શરીરમાં રહીને તું અનેક પ્રકારની ચિત્ર વિચિત્ર આશામાં વહી રહ્યો છે એ એક આશ્ચર્ય છે !

શરીરધારી પ્રાણીઓને માતા, પિતા, ભાઈ, મિત્ર, એ આપ વર્ગ હોય છે—તેમ જન્મ-મરણ, આધિ-વ્યાધિ તથા વૃદ્ધાવસ્થા એ પણ શરીરનાં અતિ નિકટ અને પ્રબળ આપ જનો છે, અર્થાત્ તરફદાર છે. આવા દુઃખપૂર્ણ શરીરમાં કયા પ્રકારની આસ્થા બાંધી જીવ નિરાંત વાળી બેસી રહ્યો હશે ! તથા નાના પ્રકારના આશાના ઝાંડા વમળમાં ખેંચાયા કરતો હશે ! શરીર ક્ષણભંશુર છે, મોતની કોઈપણ પણ નિશ્ચિત નથી, તથા એ ક્ષણભંશુર શરીર પણ અનેક પ્રકારના આધિ વ્યાધિઓથી સહોદિત ઘેરાયેલું છે, એવા ક્ષણિક અને દુઃખપૂર્ણ શરીરમાં સ્નેહ કરવા કરતાં અજર, અમર, અવ્યાબાધ, તથા શાશ્વત સુખના ધામરૂપ નિજ શુદ્ધ ચૈતન્યને વિષે પ્રેમ કર ! એ તો તું પોતે જ છે. તો પછી એને છોડી એ શરીરના અનુરાગી થવું હે ભવ્ય ! તને ઘટતું નથી.

ઉત્તમ વિવેકવાન પુરુષો તો આ શરીરને હાડ, માંસ, રુધિરાદિ મહા નિંદ્ય અને અત્યંત ગ્લાનિયુક્ત પદાર્થોનો ભરેલો એક કેથળો સમજે છે, પણ એમાં રતિ પામતા નથી. ગંદી અને પ્રતિપળે માત્ર દુઃખની જ જન્મદાતા એવી કાયાનો મોહ વિવેકવાન ઉત્તમ પુરુષો કરતા નથી.

હે આત્મા ! તું તો શુદ્ધ બુદ્ધ સ્વરૂપ છે; પણ જડ શરીરના સંબંધથી ઉલટો અશુદ્ધતાને પ્રાપ્ત થઈ રહ્યો છે. સાંભળ:—

શુદ્ધોઽપ્યશેષવિષયાવગમોઽપ્યમૂર્તોઽ-

પ્યાત્મન્ ત્વમપ્યતિતરામશુચિકૃતોઽસિ ।

મૂર્તે સદાશુચિ વિચેતનમન્યદત્ર

કિં વા ન દૂષયતિ ધિગ્ધિગિદં શરીરમ્ ॥ ૨૦૨ ॥

હે ચિદાનંદ ! તું શુદ્ધ, અમૂર્તિક અને સ્વપરનો જ્ઞાતા દૃષ્ટા છે. પણ આ જડ અને કેવળ અશુચિમય શરીરે ઉલટો તને અપવિત્ર કર્યો. જો તો ખરે કે આ જડ, મૂર્ત, કેવળ અશુચિમય, અચેતન શરીરના સહજ માત્ર સંગથી અન્ય કેસર કર્પૂરાદિ પરમ સુગંધ યુક્ત પદાર્થો અશુચિપણુને પામી બાંધે છે, તો પછી એનો સંગ અને રાગ આત્માને આત્મબોધથી આત્મચારિત્રથી પતિત કરે એમાં શું આશ્ચર્ય ! ધિષ્કાર છે, ધિષ્કાર આ શરીરને કે જેના અનાદિ સંગથી જીવ અશુદ્ધતાને જ

નિરંતર લભુ રહ્યો છે. એ જડ શરીરે તને અજ્ઞાની અને જડવત્ બનાવી મૂક્યો. અથવા તારી નિર્મળ શુદ્ધતાનો નાશ કરી તને મલિન કરી મૂક્યો. એ ચૈતન્ય શક્તિ રહિત, મૂર્ત અને કેવળ અશુચિ શરીર તારા ઉપર પોતાનો પૂર્ણ અધિકાર જમાવી બેઠું છે. અગર તું શ્રી ગુરુકૃપાથી ભગ્ન થાય— સાવધાન થાય તો શરીરની શું શક્તિ છે કે તે તારા ઉપર આમ પોતાનો જરાપણ પ્રભાવ વર્તાવી શકે ! તું એમ પણ ન માની બેસીશ કે “હું શરીરથી ભિન્ન થઈ શકીશ જ નહિ” એ શરીર જ વાસ્તવ્યપણે તારાથી કેવળ ભિન્ન છે. પોતાની શક્તિ વડે બે બુદ્ધી બુદ્ધી વસ્તુઓને બુદ્ધી પાડવી, તથા નિજ સ્વાભાવિક સહજ શુદ્ધ ચૈતન્ય દશાને પ્રાપ્ત કરવી એ કોઈ મોટી વાત નથી; પરંતુ શક્તિનો પ્રયોગ વાસ્તવિકપણે અને બોધયુક્ત દશાએ થવો બેઠાંએ. “દેહ અને હું બંને એક જ છીએ” એવી આત્મદર્દશા તારી જ્યાં સુધી બની રહેશે ત્યાં સુધી તું એનાથી કોઈ કાળે બુદ્ધો થઈ શકે એમ નથી. ધિક્કાર છે આ શરીરને કે જે શરીરના સહજ માત્ર રાગયુક્ત પ્રસંગથી વિશ્રમને પામી અન્ય અન્ય ચેતન-અચેતન પદાર્થોમાં સ્વપણાની કલ્પના કરી એ નિજ મિથ્યા કલ્પનાના ઘોડે, સ્વાર થઈ આ ભયંકર સંસારરૂપ વિષમ અટવીમાં સુખને ઢૂંઢતો અનાદિ કાળથી તું પરિશ્રમણુ કરી રહ્યો છે ! છતાં આજ સુધી તું વાસ્તવિક સુખને પ્રાપ્ત થયો નથી.

આ શરીરમાં અનુરાગ બુદ્ધિ કરી કરી તું નષ્ટ થયો. મહા નિંદા શરીરને અનિંદા બણ્યું. પણ સાંભળ :—

હા હતોઽસિતરાં જન્તો યેનાસ્મિંસ્તવ સાંપ્રતમ્ ।

જ્ઞાનં કાયાઽશુચિજ્ઞાનં તત્યાગઃ કિલ સાહસઃ ॥ ૨૦૩ ॥

હે પ્રાણી ! એ અશુચિ શરીરથી મમત્વ કરી તું અત્યંત દુઃખી થઈ રહ્યો છે, હાય ! ઠગાઈ રહ્યો છે, નષ્ટ થઈ રહ્યો છે. પરાધીનતા જન્ય અપાર ભયંકર દુઃખને અનુભવી રહ્યો છે. પણ હવે તો તેને અનંત દુઃખની ખાણ અને મહા અપવિત્ર સમજ. તો જ તારું જ્ઞાન સત્ય જ્ઞાન કહેવાશે. તથા તે પ્રત્યેનું અનાદિ મમત્વ છોડવું એ જ વાસ્તવિક મહાન સાહસ છે.

અનાદિ કાળથી સ્વરૂપને નહિ બાણતાં માત્ર પરને પોતાનું સ્વરૂપ માની તું નષ્ટ બ્રષ્ટ થઈ રહ્યો છે. શરીર એ કેવળ અશુચિની ખાણ છે, જ્યારે તું તો મહા પવિત્ર વસ્તુ છે. શરીર પ્રત્યક્ષ જડ છે, પણ તું તો શુદ્ધ-બુદ્ધ ચૈતન્યધન અને અનંત આનંદનું ધામ છે. તારો અને એ શરીરનો પરસ્પર શો સંબંધ છે ? જરાય નહિ. તો હવે તો એ અશુચિ

દેહથી સ્નેહ તણ નિર્મમત્વ થા. કે જેથી કરી શરીર જ ધારણ કરવું પડે નહિ. પરિણામે અશરીરી થઈ વાસ્તવિક સ્વાધિન સુખને તું પ્રાપ્ત થાય. શરીરની તું સમ્યક્પ્રકારે ઉપેક્ષા કરે અને કોઈ વેળા એનો સ્વંથા ત્યાગ આત્મામાં પરિણમિત થાય તો જ તું ખરેખરો સાહસિક ગણાય.

પણ પ્રબળ રોગના ઉદય કાળે વ્યાકુળતા થાય તો શું કરવું ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપ અંથકાર નીચેતું કાવ્ય કહે છે :—

અપિ રોગાદિભિર્દેને મુનિઃ સ્વેદમૃચ્છતિ ।

उदुपस्थस्य कः क्षोभः प्रवृद्धेऽपि नदीजले ॥ ૨૦૪ ॥

જેમ દૃઢ નૌકામાં બેઠેલા મનુષ્યને વિસ્તીર્ણુ નદીમાં જલ વધવા છતાં પણ મુસાફરી કરતાં ભય થતો નથી, તેમ જે પુરુષ શરીરના ક્ષણિક અને અપવિત્ર સ્વભાવને તથાપ્રકારે સમજ્યો છે, તથા વાસ્તવિક આત્મશાંતિનો કોઈ અંશે અનુભવ થયો છે, તે પુરુષ રોગાદિની વૃદ્ધિમાં પણ બેદ પ્રાપ્ત થતો નથી.

સંસારરૂપ વિસ્તીર્ણુ નદી ઉતરતાં પણ જે પુરુષ સમ્યક્જ્ઞાન-શાંતિરૂપ નૌકામાં બેઠો છે તેને રોગાદિની વૃદ્ધિ થઈ જવા છતાં પણ ભય ઉત્પન્ન થતો નથી, કે જે ભયે કરી તેને સ્વરૂપ વિસ્મરણ થાય. નદીમાં ગમે તેટલું પ્રબળમાં પ્રબળ જળ વધી જવા છતાં દૃઢ નૌકામાં બેઠેલા પુરુષને “હું આ નૌકાના અવલંબને સામે કિનારે કુશળપણે પહોંચીશ” એવો દૃઢ વિશ્વાસ છે તેમ સંસારરૂપ ભયંકર અને અતિ વિસ્તીર્ણુ નદી ઉતરતાં સમ્યક્જ્ઞાન-શાંતિરૂપ બળવાન નૌકાના પ્રબળ અવલંબને તેને દૃઢ વિશ્વાસ છે કે હું આ સંસારરૂપ ભયંકર અને વિસ્તીર્ણુ નદી જરૂર પાર પામીશ. અર્થાત્ આત્મ-વિસ્મરણ થવામાં પ્રબળ નિમિત્તરૂપ એવા ગમે તેવા રોગાદિ ઉપદ્રવ આવે તોપણ કુશળપણે આત્મશાંતિ બળવી એ અનાદિ સંસારરૂપ ભયંકર નદી પાર પામીશ. હા-કદાચીત્ સમ્યક્જ્ઞાન નૌકાને તે સુદૃઢ ન રાખે અર્થાત્ તેમાં સંશય વિપર્યાસાદિ છિદ્ર પાડે તો જરૂર તે નાવ અગાધ સંસાર જળમાં ડૂબી જાય.

એ રોગાદિ ઉપદ્રવના ઉદય કાળે શરીરથી આત્માનું પ્રત્યક્ષ ભિન્ન-પણું છે, એ દૃષ્ટિ વિશેષ અનુભવ સાધ્ય કરી ઉલટો તે પુરુષ નિજ સ્વભાવને વિષે વધારે અપમત્ત થાય છે. એટલે રોગાદિ ઉપદ્રવ તેને અતિ વ્યાકુળતાવશ કરતા નથી. શરીરમાં ઉત્પન્ન થતા રોગાદિ ઉપદ્રવો પણ તેને તો આત્મસિદ્ધિ સાધક થવાના નિમિત્ત કારણપણે પરિણમે છે. પણ બાધકપણે પરિણમતા નથી. તો પછી તેનો તે પુરુષને તેવા પ્રકારનો

ભય કે કલેષ ક્યાંથી આવે ? કે જે ભય-કલેષ વડે પોતે પોતાને જ ખૂલી ભય !

અખળ રોગની ઉત્પત્તિ કાળે મુનિ શું કરે ? :—

જાતામયઃ પ્રતિવિધાય તનો વસેદ્વા

નો ચૈત્તનુ ત્યજતુ વા દ્વિતયી ગતિઃ સ્યાત્ ।

લગ્નાગ્નિમાવસતિ વન્દિમપોહ્ય ગેહં

નિર્હાય વા વ્રજતિ તત્ર સુધીઃ કિમાસ્તે ॥ ૨૦૫ ॥

રોગ ઉત્પન્ન થતાં તેના પ્રતિકારનો ઉપાય બની શકે તેમ હોય તો તે નિર્દોષ ઉપાય કરે. અને શાંતિપૂર્વક સ્થિર રહે. તથા ઉપાય થવો અસંભવિત લાગે અર્થાત્ ગમે તેટલા ઉપાયની આ રોગ ઉપર કાંઈ પણ અસર નહિ થાય એમ જણાય તો શરીરથી નિર્મમત્ત્વ થઈ આત્મ-શાંતિને જાળવી શરીરનો ત્યાગ કરે. આ બે સિવાય ત્રીજો કોઈ રસ્તો તેના હાથમાં છે જ નહિ. આ બેમાં જે સુસાધ્ય અને ઉચિત માર્ગ હોય તે અંગીકાર કરવો એ દૃષ્ટિ સમ્યક્ છે. પણ ઉદ્વેગ કે કલેષ કરવાથી શું રોગ મટે છે ? કે રોગ જન્ય દુઃખનો કડવો અનુભવ જરાય પણ ઓછો થાય એમ છે ? ના.

જેમ કોઈ ઘરને આગ લાગે તો તેને યોગ્ય ઉપાય કરી ખૂંચાવવાનો પ્રયત્ન કરે અને તેને ખૂંચાવી તે ઘરમાં શાંતિ પૂર્વક રહે. પણ કોઈ પણ ઉપાયે આગ ખૂંચાય એમ નથી એમ જણાતાં તે ઘરનો માલિક પોતાનું કુટુંબ ધનાદિ ઈષ્ટ વસ્તુઓ જાળવી લઈ બીજા યોગ્ય ઘરમાં જઈ વાસ કરે, તેમ શરીરને રહેતું જાણે તો યોગ્ય ઔષધાદિ ઉપાયો વડે રોગની નિવૃત્તિ કરી તેમાં રહે, પણ રોગ કેવળ અસાધ્ય છે એમ જણાય તો શરીરથી નિર્મમત્ત્વ થઈ તેને આત્મશાંતિની જાળવણી પૂર્વક છોડે. આ સ્થિતિ ત્રીજો તો કોઈ માર્ગ નથી. ખેદ તો કેવળ વ્યર્થ છે. ઘણા ઘણા ખેદ અને કલેષ કરનારાઓમાંના કોઈ પણ આજ સુધીમાં તે ખેદ અને કલેષાદિ કરવા છતાં પણ શરીરને રાખી શક્યા છે ? ના.

નિર્મથ મહાત્માને વેદનાનો ઉદય પ્રાપ્તે પ્રારબ્ધ નિવૃત્તિરૂપ હોય છે, પણ નવીન કર્મબંધ હેતુરૂપ હોતો નથી. દેહમાં આત્મબુદ્ધિ અને આત્માને વિષે દેહબુદ્ધિ નહિ હોવાથી તેઓ તીવ્ર રોગના ઉદય કાળે પણ ભય કે ક્ષોભને પામતા નથી. ગમે તેટલો ખેદ કે કલેષ કરવા છતાં

× અહમ્યહનિ ભૂતાનિ ગચ્છન્તિ યમમંદિરમ્ ।

રોગામરત્વમિચ્છન્તિ કિમાશ્ચર્યમતઃ પરમ્ ॥

પણ થવાનું તો એ જ છે કે જે ભાવિમાં નિકાચિતપણે સર્જિત થયું છે. તો પછી ખેદ કલેષાદિ કરી આત્માને દુઃખી કરવો વા સ્વરૂપ વિસ્મરણ પમાડવો એ શું યોગ્ય છે ? જે મમત્ત્વ વશે કરી અનંત કાળથી આજન્મીન સુધી જીવ દુઃખનો જ કડવો વિપાક અનુભવતો આંચો છે, તેવું મમત્ત્વ મુનિજનો કરતા નથી.

અજ્ઞાની જીવો મરણનો નિરંતર ભય કર્યા કરે છે. કારણ તેઓ શરીરથી સુખ કદાપી રહ્યા છે.

શિરસ્યં ભારમુત્તાર્ય, સ્કન્ધે કૃત્વા સુયત્નતઃ ।

શરીરસ્થેન ભારેણ અજ્ઞાની મન્યતે સુખમ્ ॥ ૨૦૬ ॥

જેમ કોઈ માથા ઉપરનો બોલે કાંધ ઉપર મૂકી સુખ માને, તેમ જગતવાસી સંસારી જીવો રોગનો ભાર ઉતારી શરીરના ભારથી સુખ માને છે.

મોહમૂઢ સંસારી જીવો રોગ ઉપશમ પામ્યા પછી શરીરથી સુખ માને છે, ત્યારે જ્ઞાની જીવ શરીર સંબંધને જ રોગ જાણે છે. જેમ શિર ઉપર મૂકેલા અતિ બોજના ભારથી દુઃખી થતો મનુષ્ય તે ભારને પોતાની કાંધ ઉપર મૂકી સુખ માને પણ વાસ્તવ્યપણે જોતાં તે સુખ નથી. ખરેખરું સુખ તો તે બોજને શરીરથી વેગળો પટકે તો જ અનુભવાય. તેમ જેવું રોગ જન્ય દુઃખ તેવું, અરે ! તેથી અનંતગણું દેહ ધારણપણું દુઃખ જ્ઞાની આત્મા સાવ સ્પષ્ટ જાણે છે. તેથી શરીર બંધ એવા પ્રબળ રોગના ઉદય કાળે પણ તે આત્મવિવેક ચૂકી અતિ વિષાદવશ બની જતા નથી. રોગ ઉપશમ થવાનો ઉચિત ઉપાય વિવેકપૂર્વક કરવા છતાં પણ રોગ અસાધ્ય જણાય તો શરીરથી ઉપેક્ષિત થઈ આત્મદશાને સમ્યક્-સમાધી પરિણામમાં સ્થિત કરે, પણ વ્યામોહને પામતા નથી.

શરીર બંધાં સુધી વર્તે છે, ત્યાં સુધી રોગ મટવા છતાં પણ ભાવિ રોગ ઉત્પન્ન થવાની શંકા સદોદિત રહેવાની, અને એ દુઃખે આત્મા નિરંતર દુઃખને જ અનુભવવાનો. મોહમૂઢ જીવને સ્વઉપયોગ લાણી જરા પણ લક્ષ નહિ હોવાથી વર્તમાન રોગ નિવૃત્ત થતાં તે પોતાને સુખી માને છે. પણ ખરેખરું સુખ અનુભવતો નથી. માથા ઉપરનો બોલે કાંધે મુકી સુખ માનનાર મનુષ્ય જેમ મૂર્ખ અને હાસ્યાસ્પદ છે, તેમ રોગ મટાડવાની પ્રવૃત્તિ અને તત્સંબંધી તીવ્ર ઉદ્વેગ પણ હાસ્યજન્ય અને નરી મૂર્ખતા છે. વાસ્તવિક તો એ છે કે-જેના યોગે રોગ ઉત્પન્ન થાય છે, વા થવાની કાયમ શંકા બની રહે છે, તેનો તું નિર્મૂળ નાશ કર ! શરીરથી રોગ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે દુઃખે નિરંતર દુઃખી રહેવું

પડે છે, તો હવે કંઈક એવું કર કે જેથી એ શરીર જ ફરી ઉત્પન્ન ન થાય. સુગમપણે અને નિર્દોષ ઔષધીથી રોગ દૂર થયો તો ઠીક, નહિંતો શરીર છૂટવા જેવા આણીના પ્રસંગે પણ સમ્યક્સામ્યભાવને અનુસરવું એ પણ રોગનો સર્વથી પ્રબળ પ્રતિકાર જ છે એમ તું સમજ.

આ બે સિવાય ત્રીજો કોઈ જગતમાં ઉપાય જ નથી. સુસાધ્ય, સુગમ, અને ઉચિત હોય તે કર. પણ ઉદ્વેગવશ થવાથી શું વળે ?

એ જ ભાવને વધુ દૃઢ કરે છે:—

યાવદસ્તિ પ્રતિકારસ્તાવત્કુર્યાત્પ્રતિક્રિયામ્ ।

તથાપ્યનુપશન્તાનામનુદ્વેગઃ પ્રતિક્રિયા ॥ ૨૦૭ ॥

જ્ઞાની આત્મા જ્યાં સુધી બની શકે ત્યાં સુધી યોગ્ય ઔષધાદિકનું ગ્રહણ કરી રોગને પ્રતિકાર કરવા પ્રયત્ન કરે, તેમ છતાં પણ રોગ અસાધ્ય જણાય તો શાંત રહે, પણ અતિ ઉદ્વેગ વશ તો ન જ થાય. શરીરથી વાસ્તવિક ઉપેક્ષિત રહી આત્મશાંતિને જાળવવી એ જ એક અનાદિ રોગનો સર્વથી શ્રેષ્ઠ પ્રતિકાર છે.

શરીરની સ્થિતિ આયુ પ્રમાણ છે, આયુસ્થિતિ પૂર્ણ થતાં હજારો ગમે ઉપાયો કરતાં પણ શરીર કદી ન રહે એવા સ્વભાવવાળું છે. તો પછી શરીર નાશનો કિંચિત્ પણ ભય કે શોક નહિ કરતાં તેથી ઉદાસીન રહેવું એ જ શ્રેયસ્કર છે, પણ આત્મ મર્યાદા મૂકી સંયમથી એપરવા બની જે તે રીતે પ્રવર્તવું, એ વિચાર, હે મુનિ! તું સ્વપ્નમાં પણ ન ચિતવ. એ તો કેવળ સ્વછંદ છે. સંયમ જાળ કરી શરીર રહ્યું—ન રહ્યું બંને સરખું જ છે. હવે તો અનંતદુઃખના હેતુભૂત એ શરીર જ ફરી ન ધારણ કરવું પડે એવું કંઈક કર. સાંભળ:—

યદા યદા ભવેજ્જન્મી ત્યક્ત્વા મુક્તો ભવિષ્યતિ ।

શરીરમેવ તત્ત્યાજ્યં કિં શેષઃ ક્ષુદ્રકલ્પનૈઃ ॥ ૨૦૮ ॥

જેના રાગે જીવ અનાદિકાળથી સંસારી બની અનંત દુઃખને અનુભવી રહ્યો છે, તથા જેના અત્યંત ક્ષયથી અનંત સંસાર દુઃખોથી મુક્ત થવાય છે, એવો કોઈ મુખ્ય પદાર્થ હોય તો માત્ર શરીર જ છે. તો હવે એ શરીરને એક વખત એવું છોડવું જોઈએ કે જેથી ફરી તે ઉત્પન્ન જ થાય નહિ. બાકી બીજી નાની નાની નહિ જેવી ક્ષુદ્ર વાતો તરફ એકાંત ધ્યાન આપવાથી શું સિદ્ધિ છે ?

શરીરનો સ્વીકાર કરવાથી જીવ નવાં નવાં શરીર ધારણ કરે છે, અને તેથી ઉપેક્ષિત રહેવાથી શરીરથી સહેજે મુક્ત થાય છે. શરીરથી

કેવળ મુક્ત થવું એ જ સર્વ દુઃખોથી મુક્ત થવા તુલ્ય છે. તે પછી એ અનાદિ દુઃખના એક મુખ્ય નિમિત્તાભૂત શરીરનો સંબંધ જ ફરી ન થાય એમ કાં ન પ્રવર્તવું ?

શરીરથી ઉદાસીન થવું-ઉપેક્ષિત થવું, અપ્રયત્ન દશાએ પ્રવર્તવું એમાં ગુપ્તિ, સમિતિ, અનુપ્રેક્ષા, અને પરિષદ જય આદિ સર્વ સાધન સમાય છે. અંતકાર કહે છે કે—“કિં શૈવેઃ ક્ષુદ્ર કલ્પમૈઃ” ક્ષુદ્ર કલ્પના માત્રથી શું લાભ છે ? એ ગુપ્તિ, સમિતિ, અનુપ્રેક્ષા અને પરિષદ જ્યાદિરૂપ પ્રવર્તવું કે શરીરથી સમ્યકપ્રકારે ઉપેક્ષિત થવું એ બંને વાતોનો આશય એક જ છે. એટલે બીજી ધ્યાન દેવા યોગ્ય પ્રવૃત્તિને ગૌણ કરી અને શરીરથી વાસ્તવ્ય ઉદાસીનતાને મુખ્ય કરી પ્રબળ રાગના ઉદયકાળે સ્વરૂપસ્થ દશાએ રહેવું એ જ શરીરથી છૂટવાનો સુગમ ઉપાય છે. કારણ જીવને કેવળ પરતંત્ર થવાનું મુખ્ય નિમિત્ત શરીર ઉપરનો રાગ છે. અને તેમ છતાં શરીર તો રાખ્યું ન જ રહે એવા સ્વભાવમાર્ગ છે. વળી આત્મરોગથી બેદરકાર રહી-તેને ઉભો રાખી, શરીરનો રાગ મટાડવાની ભાવના-પ્રવૃત્તિ કેવળ સંકુચિત સુદલક અને રાગમૂઢ અને દશાનું પરિણામ છે. શાશ્વત સુખી થવાની ભાવના અને કૃતિ એ જ જીવને પરમ હિતકારી છે.

શરીરની કૃતમ્મના તો જીઓ !

नयत्सर्वांशुचिप्रायं शरीरमपि पूज्यताम् ।

સોઽપ્યાત્મા યેન ન સ્પૃશ્યો દુશ્ચરિત્રં ધિગસ્તુ તત્ ॥ ૨૦૯ ॥

સર્વ અશુચિના મૂળરૂપ શરીરને આ જીવ બ્યારે પૂજ્ય પદને પ્રાપ્ત કરાવે છે, ત્યારે શરીર આત્માને ચંડાળાદિ નીચ કુળમાં જન્મ કરાવી અસ્પૃશ્ય કરે છે.

વાસ્તવિકપણે શરીર એ અત્યંત નિંદ્ય વસ્તુ છે. હાડ, માંસ, રુધિર, પર, શ્લેષ્મ, મૂત્ર, મળ આદિ અત્યંત અપવિત્ર ધૂણા યોગ્ય વસ્તુઓનો ભંડાર છે. શરીરનો કોઈપણ ભાગ એ ધૂણા યોગ્ય અતિ દુર્ગંધમય વસ્તુઓથી ખાલી નથી. કહો કે નિંદ્યમાં નિંદ્ય મેલની એક સાક્ષાત્ મુદ્રિ છે. એને તો કોઈ વિવેકી છેટેથી જોવા પણ ઇચ્છે નહિ તોમણ આત્માએ એના ઉપર કેટલો મહદ્ ઉપકાર કર્યો છે ? કે એવી નિંદ્ય અને તુલ્ય વસ્તુને પણ પોતાનો સાથ આપી આદર યોગ્ય બનાવી રહ્યો છે ? અર્થાત્ આત્માના સંબંધથી જ એ શરીરનો જગતમાં ભાવ પૂજ્ય છે, નહિ તો એને કોઈ સ્પર્શવું કે દોષવું પણ પસંદ કરતું નથી.

વળી શરીર એટલું બધું કૃતધ્ન છે કે આટલો બધો જીવની સાથે તેને ધનિષ્ઠ સંબંધ હોવા છતાં તેને ચંડાળાદિપણે બનાવી લોકોમાં સ્પર્શવા યોગ્ય પણ રાખતું નથી. અર્થાત્ લલાઈના બદલામાં પોતાના જાતિસ્વભાવાનુસાર માત્ર ખુરાઈ કરી પોતાના પરમોપકારી તરફ જરાપણ સહાનુભૂતિ નહિ ધરાવતાં ઉલટું વિમુખ જ રહ્યા કરે છે. એ શું એની ઓછી નીચતા છે? ધિક્કાર છે એ કૃતધ્ન શરીરને !

એના સંગે જરાય લાભ નહિ થતાં જીવને માત્ર હાનિ જ થાય છે. તો પછી એવા કૃતધ્ન શરીર તરફ ઉપેક્ષિત રહેવું એ જ યોગ્ય છે. વધારે શું કહેવું ?

તો એ કૃતધ્ન શરીરનો કેવી રીતે ત્યાગ કરવો? અંતકાર કહે છે:—

રસાદિરાગો ભાગઃ સ્યાજ્ જ્ઞાનાવૃત્ત્યાદિરન્વિતઃ ।

જ્ઞાનાદયસ્તુતીયસ્તુ સંસાર્યેવં વ્રયાત્મકઃ ॥ ૨૧૦ ॥

ભાગવ્રયમિદં નિત્યમાત્માનં બન્ધવર્તિનમ્ ।

ભાગદ્વયાત્ પૃથક્કર્તું યો જાનાતિ સ તત્ત્વવિત્ ॥ ૨૧૧ ॥

સમ ધાતુમય શરીર, જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ અને જ્ઞાનાદિ નિજ પરિણામ એ પ્રમાણે ત્રણ ભાગમાંથી પ્રથમના બે ભાગ આત્મપરિણામથી પૃથક્ (જુદા) કરવાની વિધિ જે પુરુષ બાણે છે, તે જ તત્ત્વજ્ઞાની છે.

શરીર અને શરીરનું મૂલ કારણ કર્મ એ બંનેથી જે જીવ આત્મપરિણામથી જુદો થઈ નિજ જ્ઞાનાદિ સમ્યક ભાવોમાં રમે છે, તે જ તત્ત્વજ્ઞાની છે. અને એ બંનેમાં તદ્દાકાર ભાવે પરિણમી રહેલો જીવ અજ્ઞાની છે.

હાડ માંસાદિ અત્યંત જીર્ણાસિત્ જડ વસ્તુઓનો પિંડ જે જીવની સાથે સંલગ્ન થઈ રહ્યો છે, એ તો સર્વ પ્રસિદ્ધ પ્રત્યક્ષ જુદો વિભાગ છે, કે જે જ્ઞાને કરીને સુગમતાથી જીવથી જુદો સમજી શકાય છે. વળી સંસાર દશા બદલ જીવ પર્યાયનો બીજો ભાગ એ છે કે—જે શરીરનું મૂળ કારણ ઇન્દ્રિય પરોક્ષ પરંતુ આત્માને સર્વથી અધિક રોકી રાખનાર વા તેને મલિન અને દુઃખી દશાયુક્ત બનાવી રાખનાર જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ પ્રકૃતિઓ છે. તથા ત્રીજો વિભાગ જ્ઞાનલક્ષણ રૂપ પોતે જ છે. જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રાદિ નિજ ગુણો દ્વારા સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષથી પ્રથમના બે વિભાગથી પ્રગટ જુદો અનુભવમાં આવી શકે એવો એ ત્રીજો વિભાગ છે. એમ એક તો ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષગોચર શરીર, બીજો—સંસારના બીજભૂત સૂક્ષ્મ જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મવર્ગીય અને ત્રીજો જ્ઞાનદર્શનાદિરૂપ પોતે એમ

સંસાર દશા યુક્ત જીવમાં ઉપરોક્ત ત્રણ પ્રકારના વિભાગ થયે છે. એ ત્રણ વસ્તુઓના ઐક્યયુક્ત પિંડને સંસારી જીવ કહેવામાં આવે છે. અને અનાદિ કાળથી એ ત્રણે વિભાગ એકભૂતપણે પરિણમી રહ્યા છે.

બહિરાત્મદશા યુક્ત જીવ તો પૂર્ણ અજ્ઞાની છે, કારણ તે તો શરીરને જ નિજ સ્વરૂપ માની રહ્યા છે, વા માનવા જેવી દશાએ પ્રવર્તી રહ્યા છે. કંઈક આગળ જતાં કાર્ય કારણનો સ્વભવિ અનુસાર વિચાર કરી અનુભવ વિના અર્થાત્ તથાસ્પ આત્મદશા રહિતપણે આત્માને શરીરથી સંકેત માત્ર જુદો માની રાખ્યો છે જેણે, એવા જીવો પણ બહિરાત્મા જ છે. શાસ્ત્રકારોએ તેમને દ્રવ્યલિંગી કહ્યા છે. ઉપરોક્ત બંને પ્રકારના જીવો વાસ્તવિક તત્વ વિજ્ઞાનને પામ્યા નથી. સાચો તત્વજ્ઞાની એ છે કે શરીર અને કર્મ ઉભયથી જ્ઞાનાદિ ગુણ યુક્ત નિજ સ્વરૂપને સમ્યક્ પ્રકારે જુદું શ્રદ્ધી રહ્યો છે. જે શ્રદ્ધાનતા બળે ત જીવ પોતાને અનાદિ સંસારદશાથી પલટાવી અસંસારદશા યુક્ત કરી વિના કષ્ટે સર્વ દ્રવ્યથી છૂટો કરી શકશે. જીવો:—

કરોતુ ન ચિરં ઘોરં તપઃ કલેશાસહો ભવાન્ ।

चित्तसाध्यान् कषायारीन् न जयेद्यत्तदज्ञता ॥ ૨૧૨ ॥

હે ભગ્ય ! અગર જો તું ચિરકાળ સુધી દુર્ધર તપ કરવા તથા કાયકલેષાદિ સહન કરવા અસમર્થ છે તો માત્ર મનથી જે જીતી શકાય એવા ક્રોધ, માન, માયા અને લોભાદિ અનાદિ વૈરીને તો જીત ! એમાં કાંઈ કષ્ટ સહવું પડતું નથી. એમાં તો માત્ર અંતઃકરણને જ સુલટાવવાનું છે. કષયાદિ જય કરવામાં કાયકલેષાદિ કષ્ટ સહન કરવાં પડતાં નથી છતાં તું એ કષયાદિ અનાદિ વૈરીનો જય ન કરે તો તારી મોટી અજ્ઞાનતા જ છે.

બાહ્યતપથી અનેક મનુષ્યો ડરે છે. કારણ તેમાં ભૂખ, તરસ, આદિ અનેક કષ્ટ સહવાં પડે છે એમ સમજી તપથી તેઓ વિમુખ રહે છે. પણ આત્માભિમુખ ઉત્તમ આત્મા સમ્યક્પ્રકારે જેમ જેમ બાહ્યતપમાં આગળ વધે છે, તેમ તેમ તેમાં તેને જરાપણ ખેદ નહિ થતાં ઉલટું વિષયોથી અંતઃકરણ ઉપરામ પામવાથી વાસ્તવિક આત્માનંદ વધતો જાય છે. પણ કોઈ નવદીક્ષિત આત્મા તપમાં ખેદ માની ડરી તપથી પરાજિત રહે તો તેવા તપભીરુ આત્માને પ્રકારાંતરપણે સમજાવી સદ્ધર્મમાં સ્થિર કરવા અંતઃકરણ ઉપરોક્ત શ્લોકદ્વારા કહે છે કે જો તારાથી એ વિકટ તપ સમ્યક્પ્રકારે ન થાય તો અંતઃકરણમાં ઉત્પન્ન થતા કષાયોને તો તું જીત ! વાસ્તવમાં તપશ્ચરણ કરવું, કે કષાયવશ ન થવું એ બંનેનો આશય અને પ્રકાર એક જ છે.

વળી ઘણા જીવો સ્વકષાય જય કરવા લાણી કેવળ દુર્લ્લેષ્ય રહી માત્ર બાહ્યતપ કરવામાં જ ધર્મ સમજી પ્રવર્તી રહ્યા છે. તેમને અંધકાર સમજાવે છે કે હે ભંયો ! તમે કષાય જય કરવા લાણી સતત જાત્રા રહો. સકષાયીપણે તમે જે જે તપાદિ પ્રવૃત્તિ કરશો તે તે માત્ર સંસાર છે તથા ભાવિ સંસારનું કારણ છે.

પૂર્વે કષાયવશ થઈ ઘણા ઘણા વિકટ તપ આચરનાર પુરુષોએ સહજમાત્રમાં પોતાનાં અણમૂલાં ચારિત્ર-રત્નને ધૂળ લેગાં કરી નાખ્યાં છે. માટે કષાય એ જ જીવનો ભયંકર અપરાધ છે. તેને વશ ન થવું એ જ ઉચિત છે. જીવ એ સ્વામી છે. અને કષાય તેના અપરાધી (ગુન્હેગાર) છે. અપરાધીને વશ થવું સ્વામિને શોભતું નથી.

હે મુનિ ! જ્યાં સુધી તું એ અનાદિ કષાયરૂપ વૈરીને નહિ જીતે ત્યાં સુધી મોક્ષના કારણરૂપ ઉત્તમ ક્ષમાદિ ગુણોની પ્રાપ્તિ તને અત્યંત દુર્લભ છે. સાંભળ :—

હૃદયસરસિ યાવન્નિર્મલેપ્યત્યગાધે

વસતિ સ્વલુ કષાયગ્રાહચક્રં સમન્તાત્ ।

શ્રયતિ ગુણગણોઽયં તન્ન તાવદ્વિશઙ્કં

સમદમયમવિશેષૈસ્તાન્ વિજેતું યતસ્વ ॥ ૨૧૩ ॥

જ્યાં સુધી તારા નિર્મળ અને અગાધ હૃદય સરોવર વિષે કષાયરૂપી છુટારાઓનો સમૂહ રહે છે, ત્યાં સુધી તારા એ હૃદય સરોવરમાં સફળગુણોનો સમુહ કદી પણ પ્રવેશ કરી શકશે નહિ. હવે તો તું શમ દમ યમાદિ સાધનો વડે એ અનાદિ કષાયરૂપ છુટારાઓને જીતવાનો કાંઈક યત્ન કર ! શાંત પરિણામ તે શમ, ઈંદ્રિયોને દમન કરવી—વિષય સન્મુખ થતાં રોકવી તે દમ, તથા હિંસા, ચોરી, જીભ, અપ્રહસ્યર્થ, અને પરિશ્રદ્ધ લુપ્થતાનો નિરોધ તે યમ કહેવાય છે.

જ્યાં સુધી તારા હૃદયમાં એ અનાદિ કષાય વૈરીનો સંચારમાત્ર પણ રહેશે ત્યાં સુધી શમ-દમાદિ ઉત્તમ ગુણો તારાથી લેશ માત્ર પણ અંગીકાર થઈ શકશે નહિ. માટે હે આત્મન ! તારા પોતાના શ્રેયને અર્થે પણ એ અનાદિ કષાય વૈરીને નિર્મૂલ કરવા તું અમમત થા.

કષાય આધિન પુરુષોની હાંસી કરતાં અંધકાર કહે છે કે :—

હિત્વા હેતુફલે કિલાન્ન સુધિયસ્તાં સિદ્ધિમામુત્રિકીં

વાંચ્છંતઃ સ્વયમેવ સાધનતયા શંસન્તિ શાન્તં મનઃ ।

તેષામાશ્વિહાલિકેતિ તદિદં ધિગ્ધિક્ કલેઃ પ્રામવં
યેનૈતેડપિ ફલદ્વયપ્રલયનાદદુરં વિપર્યાસિતાઃ ॥ ૨૧૪ ॥

નિશ્ચયથી પરલોકાદિ સુખ સિદ્ધિનાં કારણરૂપ એવા પરિબ્રહ્મ ત્યાગ અને અંતઃકરણની શાંતતાને તજીને પરલોકાદિ સિદ્ધિને જે અકલમંદ જીવો ધર્યે છે, તથા સાથે સાથે નિજ સ્વચ્છંદે વિકલ્પી સાધનો કરી કહે છે કે:—“અમારું અંતઃકરણ શાંત છે” આમ અન્યને કહેવું, મનાવવું, મનાવવા વૃત્તિ રહેવી એ તેમનો નર્થો દ્વંલ છે. તેમનું ઉપરોક્ત કથન બિલ્લીએ ઉંઢરને ઉપદેશવા તુલ્ય છે. કોઠાદિ ભાવ અને ઉપશમાદિ પરિણામને પરસ્પર વિરોધ છે. અરેરે ! ધિક્કાર છે આ કળીકાળના પ્રભાવને કે જેના પ્રભાવથી સુખુદ્ધિમાન જીવ પણ આ લોકમાં બંને પ્રકારના (લૌકિક તેમ પારલૌકિક) ક્ષણોના નાશથી અત્યંત ઠગાઈ રહ્યા છે.

એ અનાદિ કષાય વિજય કરતાં જીવ ક્યાં ચૂકે છે, ઠગાય છે, તે સ્થળ અંધકાર દર્શાવે છે, કે જે પ્રાચે અત્યાર સુધી જીવના ધ્યાનમાં જ નથી.

ઉદ્યુક્તસ્ત્વં તપસ્યસ્થધિકમભિભવં સ્વામગચ્છન્કષાયા
પ્રાભૂદ્વોધોપ્યગાધો જલમિવ જલધૌ કિંતુ દુર્લક્ષ્યમન્યૈઃ ।
નિર્વ્યુદેડપિ પ્રવાહે સલિલમિવ મનાગનિમ્નદેશેષ્વવશ્યં
માત્સર્યેતે સ્વતુલ્યૈર્ભવતિ પરવશાદુર્જયં તજ્જહીહિ ॥ ૨૧૫ ॥

હે ભગ્ય ! તું તપ વિષે ઉદ્યુક્ત થયો છે, તેથી એ અનાદિ કષાય વૈરી તારાથી અતિ અપમાનિત થયા છે, સમુદ્રના અગાધ જળની માફક તારામાં અગાધ જ્ઞાન છે, તોપણ જેમ તે જળ વહી ગયા પછી કોઈ કોઈ નીચાણ ખાડાવાળા ભાગમાં તે જળ ભરાઈ રહે છતાં દુરથી જોનારને જમીન પાણી વિનાની સાફ સપાટ લાગે અર્થાત્ કોઈ કોઈ નીમ્ન (નીચી) જગ્યામાં ભરાઈ રહેલા પાણીથી જોનાર દુર્લક્ષ્ય રહે, તેમ તારાથી અતિ અપમાનિત થયેલા એ કષાયો તારા હૃદય સરોવરના કોઈ નિમ્નભાગમાં આકારકેર કરીને પણ પોતાનું કાર્ય કરી રહ્યા છે. જે અન્યને અગમ્ય છે, અરે ! તારા પોતાથી પણ તે દુર્લક્ષ્ય છે. સાંભળ આજ એક અપૂર્વ શિક્ષાભરી વાત તને કહીએ છીએ કે—તારાથી અપમાનિત થયેલા તે કષાયો માત્સર્યતાને પામી કર્મોદયવશાત્ પોતાનો અનાદિ આકારકેર કરી હજી પણ તારા જેવા તપસ્વી, તારા જેવા જ્ઞાની, અને તારા જેવા વિરતિઆદિ ગુણી પુરુષો પ્રત્યે સૂક્ષ્મ અદેશક (અન્યનો ઉત્કર્ષને નહિ સહન થવો તે) ભાવરૂપે પોતાનું કામ કરી રહ્યા છે. જે

અતિ દુર્જય જે, તેને વિચારી વિચારીને તું ક્ષીણ કર. જે મહાન દોષ કોઈ વિરલ પુરુષો જ છોડી શક્યા છે.

કર્મોદય હજીપણ તને વર્તી રહ્યો છે, અને તેથી થોડો પણ કષાય છૂપાતો છૂપાતો તારામાં મોજૂદ છે. સરોવરમાં પાણી સૂકાઈ ગયું હોય પણ કોઈ કોઈ ખાડામાં થોડું થોડું પાણી રહી જાય તેમ તારા હૃદયમાંથી કષાયનો મોટો પ્રવાહ નીકળી જવા છતાં તારા જેવા પુરુષો પ્રત્યે મત્સર-તાની શેષ તારામાં હજીપણ વર્તી રહી છે. એ શેષ એટલી બધી સૂક્ષ્મ છે કે એની સત્તા એકાએક પમાતી નથી, અર્થાત્ સમજતી નથી. એ નિર્મૂળ થવી અત્યંત કઠણ છે. છતાં એને ક્ષીણ કરવાનો તું પ્રયત્ન કર.

કષાયો ઘણા પાતળા થવા છતાં પોતાના જ સાથીઓ સાથે મત્સરતા પ્રાપ્તે સર્વના હૃદયમાં રહ્યા કરે છે. એ માત્સર્ય ભાવ સ્થેજમાં છૂટી શકતો નથી. તેથી અંધકારે તેને દુર્જય કહી વર્ણવ્યો છે. સહાધ્યાયી-સહધર્મી પ્રત્યેની મત્સરતાનો અદેશકતાનો વિજય એ જ એક મહાન્ કષાય હાવાનળનો વિજય છે. નથી સમજતું કે પોતાના જ સહાધ્યાયી-સહધર્મી મિત્રો પ્રત્યે આવો માત્સર્ય અર્થાત્ અદેશક ભાવ કેમ વર્તતો હશે ? પણ અહો અજ્ઞાન ! તારું માહાત્મ્ય કોઈ અકથ્ય છે.

હે ભગ્ય ! તું તપસ્વી છે, મંદ કષાયી છે, અને ગંભીર ચિત્ત યુક્ત છે, તોપણ તને કહીએ છીએ કે પોતાના બરોબરી જીવો પ્રત્યેનો મત્સર ભાવ-અદેશક ભાવ તું ત્યજ, વાસ્તવ્ય ઇષ્ટ સાધ્યમાં એ એક મહાન વિઘ્ન છે.

હવે અંધકાર કોધના આવેશથી થતા અકલ્યાણને દર્શાવે છે.

चित्तस्थमप्यनवबुध्य हरेण जाडयात्

कुध्वा बहिः किमपि दग्धमनङ्गबुध्या ।

घोरामबाप स हि तेन कृतामवस्थां

क्रोधोदयाद्भवति कस्य न कार्यहानिः ॥ ૨૧૬ ॥

ચિત્તમાં રહેલા કામને વાસ્તવ્યપણે નહિ જાણતાં બાહ્ય કોઈ બીજા પદાર્થને કામ સમજી કોધપૂર્વક મહાદેવે તે બાહ્ય પદાર્થને ભસ્મ કર્યો. એમ કરવા છતાં કામ તે ન-મર્યો પરંતુ પોતે વિશેષ સરાગ દશાને પ્રાપ્ત થયા. અર્થાત્ એ અનાદિ કામજન્ય ઘોર વેદના સહી. શું કોધથી બીજાના કાર્યની જરા પણ હાની કરી શકાય એમ છે ? ના. ઉલટ પોતાના પ્રારંભિત કાર્યનો એથી નાશ થાય છે.

કોઈ બાહ્ય મૂર્તિને કામનું સ્વરૂપ સમજીને શીવજીએ તે બાહ્ય મૂર્તિને કોધથી ભસ્મ કરી, પરંતુ કામનું મુખ્ય સ્થાન જે ચિત્તમાં છે તેને તેઓ ન સમજ્યા. કોધ કરતાં કામ તો ન મર્યો પણ કામને મૂળથી ભસ્મ કરવાનું સ્વકાર્ય કોધના આવેશમાં ભૂલી ગયા. અર્થાત્ કામ બાહ્ય પદાર્થ કે બાહ્ય મૂર્તિ આદિ આધિન સર્વથા નથી, પણ એનું મૂળ ઉત્પત્તિ સ્થાન ચિત્તમાં છે, એ વાત વેગમાં આવી જઈ તેઓ ભૂલી ગયા. એ જ રીતે કોધથી કોઈ પણ કાર્યની સિદ્ધિ નહિ થતાં ઉલટ સર્વ કાર્યનો નાશ થાય છે.

કામ વાસના અંતઃકરણમાં અનાદિ સંસ્કાર યોગે ઉત્પન્ન થતો એક વિકાર પરિણામ છે, મન એ તેનું ઉત્પત્તિ સ્થાન છે, તેથી એ કામને જ્ઞાની પુરુષો મનોભૂ પણ કહે છે. સત્સંગ અને તત્ત્વજન્ય પ્રપર જ્ઞાનાગ્નિ વડે એને ત્યાંથી જ નષ્ટ કરવો જોઈએ, કે જેથી વિકારી મન ઉપરામ પામી તે બાહ્યથી પણ સત્તાવી કે અપમાનિત કરી શકે નહિ.

સરાંશ-કોધના આક્રોશમાં જીવ કાર્યાકાર્યનો વિચાર ભૂલી કેવળ અંધ બની જાય છે. કાર્યનો વાસ્તવિક ઉપાય નહિ મુજતાં ઉલટ કાર્યની હાનિ જ તે કરે છે.

માન કૃત હાનિ—

ચક્રં વિહાય નિજ દક્ષિણ બાહુસંસ્થં

યત્ પ્રાવ્રજન્નતુ તદૈવ સ તેન મુક્તઃ ।

ક્લેશં તમાપ કિલ બાહુબલી ચિરાય

માનો મનાગપિ હતિ મહતીં કરોતિ ॥ ૨૧૭ ॥

શ્રીમાન્ બાહુબલીના તપમાં એટલી બધી શક્તિ વર્તતી હતી કે પોતાના જમણા હાથમાં આવી સ્થિત થવા વાળા અત્યંત વેગવાન ગતિ યુક્ત ચક્રને તથા સર્વ પરિગ્રહને છોડતાંની સાથે જ તેઓ મુક્તદશાને— અર્થાત્ કેવળજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થાય, પરંતુ જેષ્ઠ બંધુ ભરત તરફનું શ્રેયસ્ક માન તેઓ વેગળું કરી શક્યા નહિ. અને તેથી ઘણા કાળ સુધી તપ જન્ય કષ્ટ ઉઠાવવા છતાં મુક્ત દશાને પ્રાપ્ત્યા નહિ. અદ્યપ માન પણ મહાન હાનિ કરે છે.

તન, ધન, રૂપ, સંપદા, યૌવન, અધિકાર, રાજ્ય, લક્ષ્મી, અને મહત્તા આદિ ક્ષણભંગુર સંપદાનો ગર્વ કરવો એ મુમુક્ષુને યોગ્ય નથી. કારણ સત્તા શુણે સિદ્ધ સમાન અને ત્રૈલોક્યના અલુપ્ત રૂપ આત્માને તુચ્છ અને ક્ષણિક એવી વસ્તુ પામીને ગર્વ કરવો શોભતો જ નથી. માન

એ જ મોક્ષ સુખમાં પરમ વિઘ્નભુત છે. મહાન તપસ્વિ, પરમ વિવેકી અને અતિ બળવાન એ બાહુબલી જેવા પુરુષને પણ એ સૂક્ષ્મ માનના ઉદ્ભવે એક વર્ષ જેટલા લાંબા કાળ પર્યંત નિરાવરણ આત્મસુખ અખંડિતપણે અનુભવવા દીધું નહિ. તો પછી અન્ય અદ્યપ શક્તિ ધારક જીવો માનને સેવી કયાંથી મોક્ષ લક્ષ્મીને વરે? મોક્ષ સુખપ્રાપ્તિમાં માન એ પ્રબળ અંતરાય રૂપ છે.

જેઓ આત્માના વાસ્તવિક ગુણોની થોડીક પણ મહત્તા યથાર્થપણે જાણે છે, તેઓ સ્વદેષ પણ માન સેવતા નથી.

सत्यं वाचिमतौ श्रुतं हृदि दया शौर्यं भुजे विक्रमो

लक्ष्मिर्दानमनूनमर्थिनिचये मार्गे गतिर्निवृत्ते ।

येषा प्रागजनीह तेपि निरदङ्काराः श्रुते गौचरा-

श्रितं संप्रति लेशतोऽपि न गुणास्तेषां तथाप्युद्धताः ॥ ૨૧૮ ॥

હે ભગ્ય! પુર્વ કાળમાં એવા ઘણાંય સત્પુરુષો થઈ ગયા છે કે- જેમના વચનમાં સત્ય, બુદ્ધિમાં શાસ્ત્ર, હૃદયમાં દયા, ભુજામાં શૌર્ય, નિરંતર વસી રહ્યાં હતાં. વળી યાચક સમુદાયને તૃપ્ત થતાં સુધી અરબલીત પણે જેઓ દાન વર્ષાવી રહ્યા હતા, તથા જેઓ કલ્યાણ માર્ગના સતત અનુગામી હતા. અને એવા મહદ્ ગુણવાન હોવા છતાં તેમનામાં અહંકારનો લેશ પણ સંકર્ષ નહોતો. એ મહાન પુરુષોની અપેક્ષા આ કળીકાળમાં જેમનામાં તેઓમાંનો લેશ પણ ગુણ નહિ હોવા છતાં પોતાને ગુણી મનાવી અતિ ઉદ્ધતતાને પામી રહ્યા છે, એ આશ્ચર્ય છે!

ગર્વ કરવો એ જ જુક છે, કારણ જગતમાં કોનાથી ગર્વ કરવો? એક એકથી અધીક ઘણી વસ્તુઓ છે. સાંભળ :—

वसति भुवि समस्तं सापि संधारितान्यै-

रुदरमुपनिविष्टा सा च तेचापरस्य ।

तदपि किल परेषां ज्ञानकोणे निलीनं

बहति कथमिहान्यो गर्वमात्माधिकेषु ॥ ૨૧૯ ॥

જે પૃથ્વી ઉપર સર્વ ચર-અચર ચેતન-અચેતન પદાર્થો વસ કરી રહ્યા છે તે પૃથ્વી ધનોદધિ, ધન, અને તનુ વાતવલયના આધારે છે. તથા એ ત્રણે વાતવલય મહાન આકાશના ઉદરમાં એક બિંદુ સમાન સ્થાનમાં સમાઈ રહ્યા છે, તથા એ અનંત આકાશ ભગવાન કેવળીના જ્ઞાનના એક અંશ માત્રમાં વસી રહ્યું છે-પ્રકાશી રહ્યું છે. એમ જગતમાં

એકથી એક અધિક ઘણા પદાર્થો છે. પોતાથી અધિક ઘણા પદાર્થો છે એમ જાણવા છતાં કયો વિવેકી પુરુષ ગર્વ કરે? અર્થાત્-વિવેકી પુરુષ તો ન જ કરે. સંસારી જીવોમાં પણ વિભુતિ આદિથી એક એકથી અધિક ઘણા જીવો છે. અને સામાન્ય જીવતત્ત્વની અપેક્ષાએ જોતાં સર્વ જીવો સમાન છે, તો પછી કેનાથી-અને શા અર્થે ગર્વ કરવો?

માયાચારની નિંદા:-

યશો મારીચીયં કનકમૃગમાયામલિનિતં

હતોઽમ્બત્યામોક્ત્યા પ્રણયિલઘુરાસીઘમસુતઃ ।

સકૃષ્ણઃ કૃષ્ણોભૂત કપટબહુવેષેણ નિતરા

મપિચ્છન્નાલપં તદ્વિષમિવ હિ દુગ્ધસ્ય મહતઃ ॥ ૨૨૦ ॥

જેમ ઘણા દૂધને જરા સરખું વિષ દુધીત કરે છે, તેમ હે ભગ્વન! અદ્યપ સરખી માયા પણ અતિ મીઠા શુણોનો નિમેષ માત્રમાં નાશ કરે છે. જીવો-પોતે સુવર્ણ મૃગ બની રામચંદ્રને ઠગવાથી મારીચનો યશ જગતમાં અત્યંત મલીનપણાને પામ્યો. “અમ્બત્યામા હતાઃ” એવા માયાચાર યુક્ત વચનથી મહારાજા યુધિષ્ઠિરનો નિર્મળ યશ જગતમાં મલિન થયો, અને તેઓ પોતાના મિત્રોમાં પણ લઘુપણાને પામ્યા. બાહ્યાવસ્થામાં નાના પ્રકારના કપટ યુક્ત વેષ ધારણ કરવાથી શ્રીકૃષ્ણનો યશ મલિન થયો. નાનું સરખું કપટ મહાન પુરુષોના નિર્મળ યશને પણ મલિન કરે છે. એમ સમજી વિવેકી મુમુક્ષુ આત્માએ એથી પરાઽમુખ રહેવું એ જ શ્રેયસ્કર છે.

મેયં માયામહાગર્તાન્મિથ્યાઘનતમોમયાત્

યસ્મિન્ લીના ન લક્ષ્યન્તે ક્રોધાદિવિષમાહયઃ ॥ ૨૨૧ ॥

અહો ભગ્વન! મિથ્યાત્વભાવરૂપ સઘન અધિકારમાં છુપાઈ રહેલા એ માયા રૂપ અત્યંત ઊંડા અને અતિ વિસ્તીર્ણુ ખાડાથી તમે ડરીને દુર રહો! એ ભયંકર પણ અતિશય ઊંડા ખાડામાં ક્રોધાદિ મહાદુષ્ટ સર્પો છુપાઈ રહ્યા છે, જે મિથ્યાત્વરૂપ સઘન અધિકારને લઈને દ્રષ્ટિગમ્ય થતા નથી.

જે જીવ આ માયાચારરૂપ વિસ્તીર્ણુ અને ઊંડા ખાડામાં આવી ફસાય છે, તેને એ ક્રોધાદિ ભયંકર સર્પો એવી રીતે ડસે છે કે-ફરી તે જીવ અનંતકાળ સુધી સચેત થઈ શકતો નથી. તેથી હે જીવ! એનાથી ડરીને તું દુર રહે! એમાં જ તારું વાસ્તવિક શ્રેય છે.

એ જ ભાવને અંથકાર દ્રઢ કરે છે.

प्रच्छन्नकर्म मम कोऽपि न वेत्ति धीमान्

ध्वंसं गुणस्य महतोऽपि हिमेति संस्थाः ।

કામં ગિલન્ ધવલદીપિતિઘૌતદાહો

गुणोऽप्यबोधि न विधुः सविधुन्तुदः कैः ॥ ૨૨૨ ॥

શાંત અને ઉજ્જવળ કિરણો વડે જગતના આતાપને દૂર કરવા વાળો ચંદ્રમા જ્યારે રાહુથી આચ્છાદિત થાય છે, ત્યારે જગતમાં તેને કોણ નથી જાણતું ? રાહુ એ ચંદ્રને ગમે તેટલો છુપાવે પણ એમ કાંઈ ચંદ્ર રાહુથી છુપાય છે ? છુપાઈ રહેનાર ચંદ્ર તથા છુપાવનાર રાહુ એ બંનેને જગત તો સ્પષ્ટ દેખે છે. બસ એવી જ રીતે તારા જે મહાન ગુણો ગુપ્ત પાપ વડે હુણાઈ રહ્યા છે, તેને તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળા પુરુષો જાણી શકતા નથી એમ તું ન સમજશ, અર્થાત્ સર્વ જાણે છે. કોઈપણ દુષ્કૃતને છુપાવવા તેના ઉપર આડાટેડા વિપર્યાસ બુદ્ધિએ ગ્રહાઈ પટ ચડાવવા તેનું જ નામ કપટ અર્થાત્ માયાચાર છે. એ માયા યુક્ત કૃતિ ગુપ્ત તો રહેતી નથી. છતાં કવચિત્ તું ધારે છે તેમ તે માયાચાર યુક્ત પ્રવૃત્તિ જગતથી ગુપ્ત રહે, તો પણ એથી તને તો સુખ નથી જ. કપટ-યુક્ત પરિણામની વ્યાકુળતા સેંકડો વીછીંના ડાંખ કરતાં પણ આત્માને નિરંતર અત્યંત દુઃખનો અનુભવ કરાવે છે. “મારા માયાચારયુક્ત કાર્યને કોઈ જાણી શકે એમ છે જ નહિ” એ તો તે માત્ર દોષો તરફના પક્ષપાતને લીધે મનોમન ઘડી રાખેલી કલ્પના માત્ર છે.

હવે અંથકાર લોભ કષાયજન્ય હાનિ દર્શાવે છે.

वनचरभयाद्धावन् देवाल्लताकुलबालधिः

કિલ જદતયા લોલો બાલવ્રજે વિચલં સ્થિતઃ ।

वत स चमरस्तेन प्राणैरपि प्रवियोजितः

परिणतवृषां प्रायेणैवंविधा हि विपत्तयः ॥ ૨૨૩ ॥

જીઓ ! ભીલ વા બ્યાઘ્રાદિના ભયથી ભાગતી ચમરી ગાયની પૂંછ ફેવયોગથી કોઈ વાડવેલાદિમાં ગુંચાઈ જાય છે ત્યારે તે મૂઢ ગાય પોતાની પૂંછના અત્યંત રાગે ત્યાં જ ઉભી રહે છે. ત્યાં તેની પાછળ પડેલો વનચર શિકારી તેને ખાણુ રહિત કરે છે. તેમ જગતમાં ઇંદ્રિય વિષયાદિના વૃષાતુર જીવોને બહુધા એ જ રીતે વિપત્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે.

પશુ જેવાં પ્રાણીયો લોભનાં માર્યોં મરણને પ્રાપ્ત થાય છે તો પછી અત્યંત લોભના લયંકર વમળમાં નિરંતર ખેંચાતાં મનુષ્યોનું તો કહેવું જ શું? કે જેનું આયુષ્ય માત્ર સન્નિદિવસ કેવળ લોભના જ વિકલ્પમાં નિરંતર વ્યતિત થઈ રહ્યું છે. લોભના તીવ્ર વેગનો તણાયો તે મનુષ્ય રાજકંડાદિથી પણ ડરતો નથી. અરે! પોતાના મરણથી પણ ડરતો નથી.

તે ગાય જે ધારે તો શિકારી વા સિંહાદિ હિંસક પ્રાણીઓથી પોતાનો પ્રાણ બચાવી શકે તેમ છે. એટલી બધી દોડવામાં તે શીઘ્ર ગતિવાળી છે. પરંતુ નાસતાં નાસતાં પોતાની પૂંછનો કોઈ થોડોક ભાગ ઝાડી આદિમાં ભરાઈ રહેતાં તે મૂર્ખ ગાય ત્યાં જ ઉભી રહે છે. એક ડગલું પણ આગળ ભરી શકતી નથી. “ રખે મારી પૂંછનો કોઈ વાળ તૂટી ન જાય ! ” એ વિચારમાં વાળના લોભે પ્રેમઘેલી બની પોતાની સર્વ સુધબુધ ભૂલી જાય છે. વાળ ઉપરનો અત્યંત આંધળો અનુરાગ પાછળ આવતા યમરાજના લયને પણ ભૂલાવે છે. અને તે જ ક્ષણે તેની પાછળ પડેલો શિકારી તુરત તેને પ્રાણહીન કરે છે. કોઈ પણ વસ્તુની આસક્તિ એ જ રીતે મરણાંત કષ્ટ આપનારી છે. છતાં વિષયાનુરાગી લોભી આત્માને તેનો જરાપણ લક્ષ વર્તતો નથી. જેની વિષયાકાંક્ષા વિરામ પામી નથી તે જીવ સંસારમાં પ્રાયે એવી જ રીતે નિરંતર દુઃખ જ સહ્યા કરે છે.

એ રીતે ઉપરોક્ત ચારે કષાયો જીવને અત્યંત દુઃખપ્રદ છે, એ અનાદિ કષાયોનો જય કરવો એ જીવનું સર્વથી પ્રથમ કર્તવ્ય છે. પણ દીર્ઘસંસારી જીવ એને જીતી શકતો નથી. જે ભાગ્યવાન જીવ એ અનાદિ કષાયનો નિગ્રહ-વિજય કરી શક્યો છે, તે કોઈ અલ્પ સંસારી પ્રાયે હોય છે.

એવા અલ્પ સંસારી આત્માનાં લક્ષણ શાં હોય ?

વિષયવિરતિઃ સંગત્યાગઃ કષાયવિનિગ્રહઃ

શમયમદમાસ્તત્ત્વાભ્યાસસ્તપશ્ચરણોદ્યમઃ ।

નિયમિતમનોવૃત્તિર્ભક્તિર્જિનેષુ દયાલુતા

ભવતિ કૃતિનઃ સંસારાબ્ધેસ્તદે નિકટ્ટે સતિ ॥ ૨૨૪ ॥

વિષયોથી વિરકતતા, પરિશ્રુ પ્રત્યે અત્યંત ત્યાગ પરિણામ, કષાયનો નિગ્રહ, શાંત અંતઃકરણ, ઈન્દ્રિયવિષયનો નિરોધ, હિંસાદિ પાપનો યાવત ત્યાગ, તત્ત્વાભ્યાસ, તપશ્ચરણમય આત્મદશા, મનનું નિયમિતપણું, જિનેશ્વરની ભક્તિ, અને પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે અનુકંપા આટલી સામગ્રી

સંસાર સમુદ્રનો કિનારો નજીક આવતાં કોઈ સદ્વિવેકવાન જીવને પ્રાપ્ત હોય છે. અને એ સામગ્રી સંપન્ન સમ્યક્પ્રકારે જીવ થાય છે, ત્યારે એમ નિશ્ચયથી સમજાય છે કે તે બહુ અલ્પ-સંસારી જીવ છે. વળી :—

યમનિયમનિતાન્તઃ શાન્તવાહ્યાન્તરાત્મા

પરિણમિતસમાધિઃ સર્વસત્ત્વાનુકમ્પી ।

વિહિતહિતમિતાક્ષી ક્લેશજાલં સમૂલં

દહતિ નિહતનિદ્રો નિશ્ચિતાધ્યાત્મસારઃ ॥ ૨૨૫ ॥

યાવજજીવ હિંસાદિ પાપનો ત્યાગ, શરીરાદિ બાહ્ય વસ્તુઓથી અંતઃકરણનું ઉપેક્ષિતપણું, નિર્વિકલ્પ શાંતભાવમાં નિમગ્નતા, પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે પરમ અનુકંપા, હિત અને મિત ભોજનની સ્વભાવતઃ આદત, નિંદ્રા અને પ્રમાદાદિનો જય, વિષય કષાયાદિ અર્થે થતા આરંભ સમારંભાદિનો ત્યાગ, એ આદિ શુભ લક્ષણો કયા મહાભાગ્ય આત્મામાં સમ્યક્પ્રકારે વર્તે છે? કે જેના અંતઃકરણમાં આત્મા અને અનાત્માનો સમ્યક્વિવેક બહુત થયો છે, અને તે જ જીવ સર્વ કલેષ તથા કલેષનાં કારણોને નિર્મૂળ નાશ કરી શકે છે, વાસ્તવ્યમાં કોઈ અલ્પસંસારી આત્મા ઉપરોક્ત સામગ્રી સંપન્ન હોય છે. દીર્ઘ સંસારી નહિ. નિઃસંદેહ તે ભવ્યાત્મા થોડા કાળમાં પરમ અધ્યાત્મના સારરૂપ નિર્વાણદશાને પ્રાપ્ત થાય છે.

પૂર્વોક્ત ગુણોથી અલંકૃત મુનિજનો નિશ્ચયથી મોક્ષનું લાજન છે, એમ અંતકાર કહે છે :—

સમધિગતસમસ્તાઃ સર્વસાવધદૂરાઃ

સ્વહિતનિહિતચિત્તાઃ શાન્તસર્વપ્રચારાઃ ।

સ્વપરસફલજલ્પાઃ સર્વસંકલ્પમુક્તાઃ

કથમિદં ન વિમુક્તેર્ભાજનં તે વિમુક્તાઃ ॥ ૨૨૬ ॥

સર્વ વસ્તુઓને હેયોપદેયરૂપે સમ્યક્પ્રકારે જોણે બાણી છે, હિંસાદિ સર્વ સાવધ પ્રવૃત્તિઓથી જે સદા દૂર વર્તે છે, આત્મકલ્યાણના પરમ કારણરૂપ સમ્યક્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર વિષે નિરંતર આરુઢ છે, અંતઃકરણ જેનું નિવૃત્ત પામ્યા છે સર્વ ઇન્દ્રિય વિષયો જેના, સ્વપર કલ્યાણ યુક્ત ભાષા સમિતિ સહિત નિરંતર ઝરે છે વચનરૂપી અમૃત જેને, તથા સર્વ સંકલ્પ વિકલ્પથી જે મુક્ત છે એવા નિર્દોષ અને શાંત મુનિજનો નિઃસંદેહ મોક્ષનું એક અદ્વિતીય લાજન છે, કહો કે સાક્ષાત્ મૂર્તિમાન મોક્ષ છે.

આવી સર્વોત્કૃષ્ટ દશા સંપ્રાપ્ત થવા છતાં પણ તેથી પતિત થવાનો ભય તેને વર્તે છે.

દાસત્વં વિષયપ્રભોર્ગતવૃત્તામાત્માપિ યેષાં પર—

સ્તેષાં મો ગુણદોષશૂન્યમનસાં કિં તત્પુનર્નશ્યતિ ।

મેતલ્લ્યં ભવતૈવ યસ્ય ભુવનપ્રવ્યોતિ રત્નત્રયં

આમ્યન્તીન્દ્રિયતસ્કરાશ્ચ પરિતસ્ત્વં તન્મુહુર્જાગૃહિ ॥ ૨૨૭ ॥

ત્રણે લોક પ્રાચે જેને વશ વર્તે છે એવા વિષયરૂપ મહારાજના જે અવિવેકી જીવો દાસ થઈ રહ્યા છે, વસ્તુતત્વના ગુણદોષના ભાનથી જેમનું અંતઃકરણ શૂન્ય છે, પરાધીન છે, તેવા જીવોનું આ જગતમાં શું નાશ થવાનું હતું, હુંટાયેલાને વળી હુંટાવાનો શો ભય ? પરંતુ હે મુનિ ! ત્રણે ભુવનને સ્વયં પ્રકાશિત કરવાવાળું સમ્યક્ રત્નત્રયરૂપ અન્નેઠ અને અતૂટ ધન તારી પાસે છે, એટલે તારે તો નિરંતર સાવચેત રહેવું એ જ ઉચિત છે. કારણ ઇન્દ્રિય વિષયરૂપ તસ્કરો તેને સર્વસ્વપણે હુંટવા તારી આસપાસ ફેરા મારી રહ્યા છે, તેનાથી રખે તું ઠગાય નહિ. એ અનાદિ દ્વૃષ્ટ તસ્કરો તારી નિર્મળ જ્ઞાનાદિ સંપત્તિ તને શ્રમિત કરી લૂંટી લે નહિ એવી સતત જાગૃતિ તું પ્રતિપણે રાખ.

હે મુનિ ! જે જીવો ઇન્દ્રિય વિષયોના દાસ થઈ રહ્યા છે, તેમનું તો શું બગડવાનું છે ! તેઓ તો સાવધ રહો વા અસાવધ રહો ખંને સરખું છે. કારણ સંભાળવા યોગ્ય એવી કોઈ વસ્તુ જ તેમની પાસે નથી. એવા મોહમૂઢ જીવોએ તો પોતાનો આત્મા જ સર્વસ્વપણે પરાધીન કરી દીધો છે, અને તેથી ગુણદોષનો વિચાર સુદ્ધાં તેમને વર્તતો નથી, વિષયરસ વશે પોતાની અમૂલ્ય જ્ઞાનાદિ શાશ્વત સંપદા લૂંટાવી બેઠા છે. હવે તેમની પાસે સાચવી સંભાળી રાખવા જેવું છે શું ? કે જેના રક્ષણની તેઓ ચિંતા કરે ! ડર તો તેમને થાય છે કે જેમની પાસે કંઈક મૂલ્યવાન વસ્તુ રહી છે. જગતમાં પણ જોઈએ છીએ કે થોડી ઘણી જડ સંપત્તિ પણ લોકો સંભાળપૂર્વક સાચવી રાખે છે. અને પ્રતિદિન તેના રક્ષણની ચિંતા કરે છે. તારી પાસે તો કોઈ અપૂર્વ અને અણમૂલ્ય જ્ઞાનાદિ સંપત્તિ છે. સમ્યક્જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્ર એ ત્રણ મહા રત્ન છે. આવાં અપૂર્વ અને અમૂલ્ય રત્નો જેની પાસે છે, તેણે તો નિરંતર પૂર્ણ સાવધાનતાપૂર્વક જાગૃત રહેવું યોગ્ય છે. કારણ જ્યાં સંપત્તિ છે ત્યાં હુંટારાઓ પણ વસે છે. એ વિષય કષાયોદિ અનાદિ તસ્કરો તારી તે અમૂલ્ય નિર્મળ સંપત્તિને છીનવી લેવા તારી આસપાસ તાકી તાકીને ભમી રહ્યા છે, તારી થોડીઘણી બેશુદ્ધતાનો લાભ લઈ તુરત તારાં એ

મોંઘાં રત્નોને તે હરી લેશે. માટે આ અવસરે તું બરાબર બાંધત રહે. નહિ તો અન્ય સંસારી વિષયાધીન જીવોની પેઠે તું પણ તારું સર્વસ્વ ગુમાવી બેસીશ. એ સંસારી જીવો પણ તને આમ સર્વસ્વપણે હુંડાએલો બાણી સંતુષ્ટ થશે, માટે પૂર્ણ બાંધત રહે.

જેઓએ સર્વ વિષય પરિગ્રહાદિ છોડી પ્રવળ્યા ધારણ કરી છે, તેમની પાસે મોહ થવા યોગ્ય તો કોઈ ચીજ નથી, તો પછી તેમને મોહ કઈ વસ્તુઓ પ્રત્યે થાય ? અંથકાર કહે છે કે તેમની પાસે પણ મોહનાં કારણો મોજૂદ છે. જુઓ :—

રમ્યેષુ વસ્તુવનિતાદિષુ વીતમોહો

મુલ્હેદ્વૃથા કિમિતિ સંયમસાધનેષુ ।

ધીમાન્ કિમામયમયાત્પરિહૃત્ય મુક્તિં

પીત્ત્વૌષધં વ્રજતિ જાતુચિદપ્યર્જીર્ણમ્ ॥ ૨૨૮ ॥

હે મુનિ ! સ્ત્રી ધન આદિ મનોરૂપ વસ્તુઓ પ્રત્યે તારો મોહ વિરામ પામ્યો છે, તો પછી માત્ર સંયમના સાધનરૂપ એવાં આ પીંછી કમંડળાદિ સંતસાજ પ્રત્યે તું નિરર્થક મોહ વશ કેમ થાય છે ? રોગના લયથી ભોજનને છોડી માત્ર ઔષધિ સેવન કરી ખુદ્ધિમાન પુરુષો શું ફરીથી અજીર્ણરોગને પ્રાપ્ત થાય ? ના.

જેમ રોગી પુરુષ રોગના લયથી ભોજનનો ત્યાગ કરે, પણ માત્રાથી અધિક ઔષધ સેવન કરી ફરીથી અજીર્ણરોગવશ થાય એ તેને યોગ્ય નથી. તેમ સંસાર પરિશ્રમણના લયથી ધન, રાજ્ય, સ્ત્રી, પુત્રાદિને ત્યાગ કરી મુનિદીક્ષા ધારણ કરી, હવે એ સંયમોપકરણરૂપ પીંછી કમંડળ પુસ્તકાદિ પરવસ્તુમાં મુગ્ધ બની ફસાવું એ શું યોગ્ય છે ? લયના માર્યા એક ખુણેથી નીકળી બીજા ખુણે ભરાવું એ યોગ્ય નથી.

સર્વ આરંભ-પરિગ્રહાદિ છોડ્યા પછી પણ સાધુ પુરુષ આ એક મોટો ધોખો દેનારી માન્યતામાં ફસાય છે કે—“હવે અમે સર્વ સંસાર છોડી દીધો, સર્વ આરંભ-પરિગ્રહાદિથી મુક્ત થયા, હમારી પાસે અજ્ઞાન તથા મોહાદિ ઉત્પન્ન થવાનાં કારણો નથી, એટલે હવે અમને કોઈ બાતની હાનિ થવી સંભવિત નથી.” તેમની ઉપર્યુક્ત માન્યતા એ પણ એક સૂક્ષ્મ વિષયાનુરાગ છે. તેથી સત્વધાન રહેવાં અહિં અંથકાર સંબોધે છે.

ધર વનિતા આદિ મનોરમ્ય વસ્તુઓ ઉપરથી તું મોહ ખસેડી શક્યો છે તો હવે જે વસ્તુઓ સંયમની રક્ષા અને બાંધતિ અર્થે ઉચિત

પ્રકારે રાખવા શ્રી જિને આજ્ઞા કરી છે, તે જ વસ્તુઓમાં સંયમની હાનિ કરી-અન્યતઃ બની-મોહમુગ્ધ થઈ કેમ કસાય છે ? હે મુનિ ! મોહરાજના પ્રબળ માહાત્મ્યને તું જાણે છે ? જે વસ્તુ સંસારી જીવોને વિશેષ હાનિ કરી શકતી નથી, તે તારા જેવાને તો લયંકર હાનિ પહોંચાડશે. સાંભળ-કોઈ બુદ્ધિમાન મનુષ્ય અજીર્ણ ખટાડવા ભોજનનો ત્યાગ કરી ઔષધિ સેવન કરે છે; પરંતુ એકલું ઔષધ જ પ્રમાણથી અધિક લઈ ઉલટો રોગને વધારતો નથી. “ માત્ર આ ઔષધ છે, થોડું છે ” એમ સમજી પ્રમાણથી અધિક લઈ રોગને વધારે તે તો ખરેખર મૂર્ખ છે. તેમ આત્મકલ્યાણાર્થે સર્વ આરંભ-પરિશ્રદ્ધિ છોડી સંયમ રક્ષાર્થે આવશ્યકતાનુસાર થોડી ઘણી રખાએલી વસ્તુઓ પ્રત્યે વિમોહિત થવું એ કેવળ મૂર્ખતા જ છે. સંયમોપકરણ એ અસંયમભાવની એક ઔષધિ છે. અને તે પણ ઉપાદાન આત્માની હાજરીમાં-જાગૃતિમાં. તેનાથી સંયમની રક્ષા કરાય વા તેને દેખી આત્માના સંયમ પરિણામ જાણત રહે-રખાય એ તો ઠીક છે. પણ તેને જ આશ્રયે મોહાધિન થવું કોઈ રીતે યોગ્ય નથી. સાધુ જીવનમાં મોહાધિન થવું તે કરતાં ગૃહાશ્રમી રહેવું શું ખોટું હતું ? માટે હવે તો એ સંયમોપકરણ પ્રત્યેનો મૂઢમોહ પણ છોડ.

આખા સંસારને છોડ્યા પછી આવશ્યક એવી નાની સરખી વસ્તુમાં પણ તું કસાય-મુગ્ધ થાય એ કેવળ મૂર્ખતા છે. આત્મદશા વાસ્તવિકપણે તથાગ્નિ પ્રકારે ન પરિણમે ત્યાં સુધી સંયમી જીવનમાં અનેક પ્રકારથી સાવચેત રહેવા જેવું છે. સર્વ પરવસ્તુથી ડરીને નિરંતર જાગૃત રહેવા જેવું છે. નહિ તો આત્મપરિણામ અનાદિ સંસારાકારને સહેજે પામી જઈ સંયમ સ્થાનથી પતિત થાય છે. નિરંતર અપ્રમત્ત દશાએ પ્રવર્તવું એ જ શ્રી જિનનો સતત ઉપદેશ છે.

વાસ્તવિક નિશ્ચિતતા તો ત્યારે જ થાય કે :—

તપઃ શ્રુતમિતિ દ્વયં બહિરુદીર્ણ્ય રૂઢં યથા

કૃષીફલમિવાલયે સમુપનીયતે સ્વાત્મનિ ।

કૃષીવલ ઇવોત્થિતં કરણચોરવ્યાધાદિભિ—

સ્તદા હિ મનુતે યતિઃ સ્વકૃતકૃત્યતાં ધીરધીઃ ॥ ૨૨૧ ॥

જેમ ખેડુત ખેતરમાં બીજ વાવી અનાજની વૃદ્ધિ કરે છે, પણ તે એટલાથી સંતોષ પામતો નથી. તે તો જ્યારે તે અનાજને ચોરાદ ઉપદ્રવના લયથી ખેતરમાંથી લઈ જઈ નિવિઘ્ને ઘર ભેળું કરે ત્યારે જ નિશ્ચિત થાય છે. તેમ મુનિજન અસંખ્યાત પ્રદેશ પ્રમાણ આત્મક્ષેત્રમાં તપ શ્રુતાદિ સાધનો વડે નિજ જ્ઞાન દર્શનાદિ સમ્યક્ભાવોની અભિવૃદ્ધિ

કરી ઇંદ્રિયાદિ ચોરોના ઉપદ્રવ રહિત નિજ આત્મક્ષેત્રમાં લવલીન કરે ત્યારે જ તે પોતાને કૃતાર્થરૂપ માને.

અન્નને ઉત્પન્ન કરીને કિસાન ખુશી થતો નથી, પણ તેને નિરાખા-
ધપણે પોતાના ઘર ભેળું કરીને જ ખુશી થાય છે. કારણ ત્યાં સુધી તે
મહા મહેનતે નિપજાવેલા અન્નને અનેક પ્રકારનો ભય છે. તેમ ધીર અને
બુદ્ધિમાન યતિ સંયમની કૃતાર્થતા તો ત્યારે જ માને કે જ્યારે તે તપ
શ્રુતરૂપ બીજનું કૃળ જે નિર્માળ દર્શન-જ્ઞાનાદિરૂપ કણ તેને ઇંદ્રિય-
વિષયાદિ ચોરોની બાધા રહિત નિજ આત્મક્ષેત્રમાં સ્થાપન કરે અર્થાત્
પોતે પોતામાં સમ્યક્પ્રકારે સમાય.

ભોક્ષમાર્ગમાં વચ્ચે વચ્ચે ઇંદ્રિય વિષયાદિ ચોરોનો ઉપદ્રવ ઘણો રહે
છે. એ સર્વ ઉપદ્રવને ટાળી વાસ્તવિક શુદ્ધાત્મદશાને સંપ્રાપ્ત થતાં સુધી
સતત જાગ્રતિ રાખવી ઉચિત છે. જ્યાં સુધી કષાયાદિ મનોગત સંસ્કાર
પ્રક્ષીણપણાને પામે નહિ ત્યાં સુધી મુનિ નિશ્ચિત મને કરી બેસે નહિ
કારણ કયા સમયે કયું નિમિત્ત પામી કષાયનો ઉદ્રેક વધી જઈ આત્મ-
દશાને મલિન કરશે, વાસ્તવ્ય આત્મશાંતિનો નાશ કરશે તેનો ભરોસો
નથી, તેથી વિષયાસક્તિ આદિથી ઉપેક્ષિત રહી નિશ્ચિત નહિ રહેતાં
તેનાથી નિરંતર જાગ્રત રહેવું એ જ ઉચિત છે.

કેટલાક શાસ્ત્રપાઠી મનુષ્યો સમજે છે કે શાસ્ત્રજ્ઞાન જેને છે તેને
વિષયાદિ પ્રત્યે વ્યામોહ થતો નથી. પરંતુ એમ માનવું એ એમની ભૂલ
છે. બુદ્ધિ :—

દृષ્ટાર્થસ્ય ન મે કિમપ્યયમિતિ જ્ઞાનાવલેપાદયું

નોપેક્ષસ્વ જગત્ત્રયૈકદમરં નિઃશેષયાશાદ્વિષમ્ ।

પદ્યામ્બોનિધિમપ્યગાધસલિલં વાવાધ્યતે વાઢવઃ

ક્રોડીભૂતવિપક્ષકસ્ય જગતિ પ્રાયેણ જ્ઞાન્તિઃ ક્રુતઃ ॥ ૨૩૦ ॥

“ મને જ્ઞાનવંતને એ વિષયાશારૂપ શત્રુ કાંઈ પણ કરી શકે એમ
નથી. ” એ પ્રકારના જ્ઞાનમદથી ઉન્મત્ત થઈ એ આશારૂપ શત્રુથી જરા
પણ ઉપેક્ષિત રહેવું યોગ્ય નથી. ત્રણ લોક જેણે વશ કરી રાખ્યો છે
એવા એ આશારૂપ શત્રુને અલ્પ ગણવો યોગ્ય નથી. ત્રણ જગતનો
મહાભયંકર અને અદ્વિતિય વૈરી એ જ છે. તેને તો સમ્યક્પ્રકારે વિચારી
વિચારીને મૂળથી સર્વથા ક્ષીણ કરવો જોઈએ. બુદ્ધિ અનંત અને
અગાધ સમુદ્રમાં રહેલો વડવાંઝિ મહાન સમુદ્રને પણ બાધા ઉપજાવે
છે અર્થાત્ શોષણ કરે છે, તેમ નાની સરખી વિષયાશા આત્માના અગાધ

જ્ઞાનસાગરને મલિન કરે છે-આવરણ કરે છે, તેનાથી તો નિરંતર સાવચેત રહેવું જોઈએ. વળી જગતમાં પણ જોવામાં આવે છે કે શત્રુએ જેને દબાવી રાખ્યો છે, તેને ક્ષાંતિ ક્યાંથી હોય ?

જેને કોઈ શત્રુ નથી તે જ નિરાબાધ છે. આશા એ તો સર્વથી પણ પ્રબળ શત્રુ છે. તેના અસ્તિત્વમાં ખરેખર શાંતિ ક્યાંથી હોય ? ન જ હોય. એ આશારૂપ સમુદ્રનું અગાધ અને અથાહ ગાંભિર્ય અને ઊંડાપણું જ્ઞાની દૃષ્ટિાનુસાર જીવે જાણ્યું નથી, નહિતો તેને જાણ્યા પછી તેને કિનારે એક નિમેષ માત્ર ઉભા રહેવાની, તેથી ઉપેક્ષિત રહેવાની જીવં ધૃચ્છા કરે નહિ. પૂર્ણ નિર્મોહ પરિણામી થયા સિવાય એ આશારૂપ અનાદિ પાશ છૂટે તેવો નથી, માટે જો તું એને સર્વથા નિમૂળ કરવા ધૃચ્છતો હોય તો, મોહનો સર્વથા પરિત્યાગ કર !

સ્નેહાનુબદ્ધહૃદયો જ્ઞાનચરિત્રાન્વિતોઽપિ ન શ્લઘ્યઃ ।

દીપં દ્વાપાદયિતા કજ્જલમલિનસ્ય કાર્યસ્ય ॥ ૨૩૧ ॥

જેમ દીપક સ્નેહ અર્થાત્ તેલ સંયુક્ત હોય તો મલિન કાજળ નિપજાવે છે, તેમ શાસ્ત્રજ્ઞાન અને શુભાચારથી મંડિત પુરુષ પણ સ્નેહ અર્થાત્ મોહ યુક્ત હોય તો તેલની માફક પાપરૂપ અશુભ કાજળ ઉપજાવે છે. અંતે મલિન જ થાય છે. સ્નેહ (મોહ) અનુબદ્ધ જીવના જ્ઞાન-ચારિત્રાદિ રૂઢા ગુણો પણ પ્રશંસાને પામતા નથી.

દીપક પ્રકાશ આપે એ તો ઉત્તમ છે, પણ સાથે સાથે કાજળ વમે તે ઠીક નથી. એ દીપકને તેલનો સ્નેહ ન હોત તો તે કાજળ વમત નહિ. અને તેથી તે અશોભાને પામત નહિ પણ પ્રશંસાને પાત્ર થાત. તેમ સાધુજનોના આત્માને જ્ઞાનાદિ ગુણો પવિત્ર અને પ્રશંસનીય કરે છે, પરંતુ સ્નેહ અર્થાત્ મોહની જરા તરા સત્તા તેમનામાં મલિનતા ઉત્પન્ન કરે છે. અને તેથી જ્ઞાનાદિ ગુણોની બીજી બધી રૂઢી કૃતિ પણ મલિનતાને પામે છે. માટે હરકોઈ પ્રકારે કરીને મોહનો નાશ કરવો એ જ ઉચિત છે. કોઈપણ પ્રકારે વીતરાગદશા આત્મામાં જરા પણ સ્પર્શવા ન દેવી, એ મોહનું મુખ્ય કાર્ય છે. અને એ દશા નથી ત્યાં સુધી જીવને વાસ્તવિક શાંતિ પણ નથી. સાંભળ :—

સ્તેરરત્તિમાયાતઃ પુનારતિમુપાગતઃ ।

તૃતિયં પદમપ્રાપ્ય બાલિશો વત સીદસિ ॥ ૨૩૨ ॥

હે સુનિ ! તું રાગ પરિણતિમાંથી ખસી દ્વેષમાં આવે છે, અને દ્વેષ પરિણતિમાંથી ખસી રાગમાં આવે છે. ઘણા શોચની વાત છે કે તું કોઈ

વેળા ઉઠાસીનતારૂપ વીતરાગ પરિણામને નહિ પામતાં મૂર્ખની માફક કેવળ દુઃખનો જ અનુભવ કરી રહ્યો છે.

રાગદ્વેષ એ જ દુઃખ અને દુઃખનું મૂળ છે. અને તેના ત્યાગથી વીતરાગ દશા પામતાં જીવ વાસ્તવિક સુખનો અનુભવ કરે છે. જો તું ખરેખર કલ્યાણનો અર્થિ હોય તો એ અનાદિ શત્રુરૂપ રાગદ્વેષને ત્યજ. એ રાગદ્વેષરૂપ શત્રુએ જ તારા વાસ્તવિક સ્વાધિન સુખને અનાદિ કાળથી તને ઠગીને છીનવી લીધું છે. બાકી જગતના કોઈ મનુષ્યે કે પદાર્થે તારા સુખને હર્યું નથી. સુખના સ્વસ્વ નાશનું સુખ્ય અને ઉપાદાન કારણ તારો રાગદ્વેષ છે. તેના થોડા ઘણા અસ્તિત્વમાં પણ તું ખરેખર સુખી નહિ જ થાય. છતાં સુખ મનાય એ તારી જાંતિ છે.

એ રાગદ્વેષ તજવાના બહાને જીવ કરે છે શું ? એક ખુણેથી નીકળી માત્ર બીજા ખુણામાં ભરાય છે. બીજો પણ પહેલાના જેવો જ હોય છે. અનાદિ કાળથી જીવ સમ્યક્પ્રકારે નિરાવલંબ ઉઠાસીન રહી શક્યો નથી, કે ઉઠાસીન રહેવા તથારૂપપ્રકારે પ્રયત્ન પણ કર્યો નથી. અને તેથી એ ઉઠાસીનતાજન્ય સુખનો અનુભવ પણ તેને નથી. એ સુખના અનુભવ કે વાસ્તવ્ય શ્રદ્ધા વિના તેનો તથારૂપપણે પ્રયત્ન પણ ક્યાંથી હોય ? અંથકાર કહે છે કે રાગ અને દ્વેષ એ બે પદને પરમ દુઃખનાં કારણ, અરે ! પ્રત્યક્ષ દુઃખ બાણીને હે જીવ ! વીતરાગતારૂપ અનન્ય સુખના હેતુભૂત ત્રીજા પદને તું નિરંતર ભજ-આરાધ્ય.

જગતના કિંચિત માત્ર વિષય સુખથી (સુખ નહિ પણ સુખાભાસ) તું તને પોતાને સુખી માને છે, પણ એ તારો અનાદિ શ્રમ છે. બુદ્ધિનો વિપર્યાસ છે. એમ અંથકાર કહે છે :—

તાવદ્દુઃસ્વાગ્નિતપ્તાત્માડયઃપિષ્ઠ ઇવ સીદસિ ।

નિર્વાસિનિર્વૃતામ્બોધૌ યાવત્ત્વં ન નિમજ્જસિ ॥ ૨૩૩ ॥

હે જીવ ! અગ્નિથી તમાયમાન લોખંડના મોટા ગોળાની માફક તું ત્યાં સુધી ભયંકર દુઃખરૂપી અગ્નિથી શેકાઈ રહીશ કે જ્યાં સુધી મોક્ષરૂપ પરમ સુખ સમુદ્રમાં તું નિમગ્ન ન થાય !

જેમ પ્રખર અગ્નિથી તમાયમાન લોખંડનો ગોળો પૂર્ણ જળમાં નાંખવાથી આતાપ રહિત શીતળતાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ અનાદિ સંસાર દુઃખરૂપ ભયંકર પ્રખર અગ્નિથી તમાયમાન જીવરૂપ ગોળો પરમ નિર્વાણરૂપ અનંત શાંત અને શીતળ સુખ સમુદ્રમાં નિમગ્ન ન થાય ત્યાં સુધી દુઃખરૂપ આતાપથી રહિત થવો કેવળ અસંભવિત છે. વળી જેમ એ અગ્નિથી તમાયમાન લોખંડના ગોળા ઉપર લેશ માત્ર શીતળ

જળ છાંટીએ તો તે જરા પણ ઠંડો નહિ થતાં ઉલટો જળને જ ભસ્મ કરે છે; તેમ દેવપદ કે રાજ્યપદાદિ અદ્ય સુખોથી જીવનું અનાદિ દુઃખ વાસ્તવિક પ્રકારે નહિ મટવાં-ઉલટાં તે રચ માત્ર સુખો આત્માની અનંત કાળની તૃષ્ણારૂપ વ્યાકુળતાજન્ય ભયંકર અગ્નિમાં ક્ષણમાત્રમાં ભસ્મ થઈ જાય છે. પણ તેથી એ દુઃખરૂપી અગ્નિ જરા પણ શાંત થતો નથી. ઈંદ્રિયોને અનુકુળ વિષયાદિ મળવા તેને લોકો સુખ કહે છે, પણ એ સુખ નથી. કારણ તે વિનાશી અને પરાધિન છે. એવા તુચ્છ સુખોને સુખ માની તેથી આનંદ માનવો એ સાચા સુખથી સહાને માટે વંચિત રહેવા ખરાખર છે.

તો વાસ્તવિક શાશ્વત અને સ્વાધિન સુખ શાથી પ્રાપ્ત થાય ?

મંશુમોક્ષં સુસમ્યક્ત્વં સત્યક્ષારસ્વસાત્કૃતમ્ ।

જ્ઞાનચારિત્રસાકલ્યમૂલેન સ્વકરે કુરુ ॥ ૨૩૪ ॥

હે મુમુક્ષુ ! સમ્યક્ રત્નત્રયની પૂર્ણતારૂપ ધન વડે કરીને શીઘ્ર નિર્વાણરૂપી અનંત ધામને તું પ્રાપ્ત કર ! જે કાળે એ સત્યસુખ તારે વશ વર્તશે, તે કાળે જ તું ખરેખરો કૃતાર્થ થઈશ, અર્થાત્ સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની પૂર્ણતા થયે જ જીવ શાશ્વત નિર્વાણ સુખને અબાધિતપણે અનુભવે છે, અને સંપૂર્ણ પરિતોષપણું પામે છે.

કોઈપણ વસ્તુને મેળવવા જતાં તેની પૂરી કિંમત આપવી પડે છે. પણ તે વિનાકિંમતે પ્રાપ્ત થતી નથી. જ્ઞાન અને ચારિત્રાદિ એ મોક્ષસુખ પ્રાપ્ત કરવાની કિંમત છે. એટલી કિંમત પૂર્ણપણે જીવને પ્રાપ્ત થઈ તો મોક્ષસુખ હસ્તગત કરવું સહેલ છે.

સમ્યક્ રત્નત્રય પૂર્ણ સંચય થઈ તે દ્વારા નિર્વાણદશાને જ્યાં સુધી તું પ્રાપ્ત ન થાય, ત્યાં સુધી તું નિશ્ચિત ન થા ! વળી સાંભળ :—

અશેષમદ્વૈતમભોગ્યભોગ્યં નિવૃત્તિવૃત્ત્યોઃ પરમાર્થકોટયામ્ ।

અભોગ્યભોગ્યાત્મવિકલ્પબુદ્ધ્યા નિવૃત્તિમભ્યસ્યતુ મોક્ષકાઙ્ક્ષી ॥૨૩૫॥

વિષય કષાયાદિમાં પ્રવર્તવું તે પ્રવૃત્તિ તથા તે લક્ષ્મી ન પ્રવર્તવું તેનું નામ નિવૃત્તિ છે.

પૂર્ણ બહિરાત્મદૃષ્ટિ જીવોને સુખદુઃખોના કારણોથી પૂર્ણ એવું આખું જગત ભોગવવા યોગ્ય ભાસે છે. અનિષ્ટને દૂર કરવું તે તથા ઇષ્ટ પ્રાપ્ત કરવું એ બંને એના ભોગ છે. અથવા સર્વ પદાર્થ કોઈને કોઈ અપેક્ષાએ સફળ વા પ્રયોજનભૂત છે, એ ન્યાયથી જોતાં સર્વ

જગતના પદાર્થો સાર્થક વા ઉપભોગ્ય છે. પણ તે ક્યાં સુધી? અંતરંગ આત્મદૃષ્ટિનો જેના આત્મામાં લેશ માત્ર પ્રકાશ નથી, પરંતુ કેવળ બહિર્મુખ ઉપયોગ જેનો પ્રવર્તી રહ્યો છે ત્યાં સુધી. વિશુદ્ધ આત્માનંદના ભોગી પુરુષો કે જેમનું અંતકરણ બાહ્ય સર્વ પરવસ્તુના મોહથી વિરામ પામ્યું છે—નિવૃત્ત થયું છે, તેમને આખું જગત અનેક સંકટનું કારણ તથા અપૂર્વ આત્માનંદનું વિઘાતક, અભોગ્ય, અને ઉપેક્ષણીય ભાસે છે. વસ્તુતાએ જગત ત્રિકાળે જે છે તે જ છે. પણ ઉપરોક્ત દૃષ્ટિભેદના કારણથી તે તે દૃષ્ટિવાનોને તેવું તેવું ભાસે છે. અંતરાત્મદૃષ્ટિવાન મોક્ષાર્થી જીવોને ઉચિત છે કે તેઓ હેયોપાદેયની સાપેક્ષતા સમજી તથા રૂપપણે નિવૃત્તિનો અભ્યાસ કરે, કારણ આત્માનો આનંદ વાસ્તવિક, શુદ્ધ, સ્વાશ્રયી, અને અબાધિત છે, જ્યારે જગતના પદાર્થોનો આનંદ ઈંદ્રધનુષવત્ ક્ષણિક, બાધિત, પરાશ્રયી અને અવાસ્તવિક છે. વિશુદ્ધ આત્માનંદ જગત અને જગતના સર્વ પદાર્થોની આસક્તિ ટાળી નિવૃત્તિ માર્ગનું અનુસરણ કરવાથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. સાચા સુખનો અભિલાષી આત્મા તેા પ્રવૃત્તિને તલ નિવૃત્તિ પરાયણ જ થાય છે. કારણ પ્રવૃત્તિનું ક્ષણ ચાર ગતિરૂપ સંસાર છે. તથા નિવૃત્તિનું ક્ષણ અસંસાર અર્થાત્ મોક્ષ છે. ટુંકામાં અવિવેકી જીવોને રાગના વશે આ સમસ્ત જગત ભોગ્યરૂપ ભાસે છે, ત્યારે વિવેકવાન સુદૃષ્ટિમાન્ જીવોને સમ્યક્જ્ઞાન ચોગે કેવળ ત્યાગરૂપ—ઉપેક્ષારૂપ ભાસે છે. દૃષ્ટિ એવી સૃષ્ટિ.

નિવૃત્તિનો અભ્યાસ ક્યાં કરવો એ પણ એક પ્રવૃત્તિ જ છે ને ! અને જ્યાં પ્રવૃત્તિ છે ત્યાં વ્યાકુળતા છે. તેા એ અભ્યાસ સદાને માટે ક્યાં જ કરવો ? અંતકાર કહે છે કે—ના.

નિવૃત્તિ ભાવયેન્નવન્નિવર્ત્ય તદ્ભાવતઃ ।

ન વૃત્તિર્ન નિવૃત્તિશ્ચ તદેવપદમવ્યયમ્ ॥ ૨૩૬ ॥

જ્યાં સુધી બાહ્ય સર્વ ઉપાધિઓથી ચિત્ત છૂટી જઈ પૂર્ણ આત્માનંદમાં શાશ્વતપણે નિમગ્ન ન થાય ત્યાં સુધી ઉચિત પ્રકારે નિવૃત્તિનો અભ્યાસ સતત કર્તવ્ય છે. અંતર્દેશા પૂર્ણ આત્મનિમગ્ન થતાં પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિ કાંઈ પણ કરવાનું રહેતું નથી. શુદ્ધાત્મતત્ત્વીનતા થતાં પ્રવૃત્તિ શામાં થાય ? તથા નિવૃત્તિ કેનાથી કરે ? અર્થાત્ તે દશાએ પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિની કલ્પના જ સમાઈ જાય છે. આત્મા મુક્ત પરિણામી થાય છે. અને એ જ મોક્ષપદ છે.

જીવને રાગાદિ પરભાવોની જ્યાં સુધી પ્રવૃત્તિ છે, ત્યાં સુધી નિવૃત્તિનો અભ્યાસ કરવો ઇષ્ટ છે. પણ પર વસ્તુનો આત્મીય સંબંધ

સર્વથા દૂર થતાં એ નિવૃત્તિ કે પ્રવૃત્તિથી જીવને કાંઈપણ પ્રયોજન નથી. જેમ જ્યાં સુધી રોગ છે ત્યાં સુધી ઉચિત ઔષધોપચાર કર્તાવ્ય છે. પણ રોગ મુક્ત થતાં ઔષધોપચારથી કાંઈ પ્રયોજન નથી, તેમ અનાદિ પરપ્રવૃત્તિ નિવારવા અર્થે નિવૃત્તિનો અભ્યાસ કર્તાવ્ય છે, પણ પ્રવૃત્તિનો સર્વથા અભાવ થતાં કે વાસ્તવ્ય અભાવ દશા વર્તતાં નિવૃત્તિથી કાંઈ પ્રયોજન નથી.

એ પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિનું સ્વરૂપ શું છે? તથા તેનું કારણ શું છે?

રાગદ્વેષૌ પ્રવૃત્તિઃ સ્યાન્નિવૃત્તિસ્તન્નિવેધનમ્ ।

તૌ ચ બાહ્યાર્થસંબંધૌ તસ્માત્તાંશ્ચ પરિત્યજેત્ ॥ ૨૩૭ ॥

રાગ દ્વેષનું નામ પ્રવૃત્તિ છે તથા તેનો નિરોધ કરવો એ જ નિવૃત્તિ છે. એ બંને (રાગદ્વેષ) બાહ્ય પદાર્થોના સંબંધથી વર્તે છે. તેથી એ સ્ત્રી, કુટુંબ, ધન, ધામાદિ સર્વ બાહ્ય પદાર્થોનો સમ્યક્ પ્રકારે ત્યાગ કરવો એ જ મુમુક્ષુને ઉચિત છે. કારણ રાગાદિરૂપ પ્રવૃત્તિનું મૂળ નિમીત્ત કારણ એ સર્વ પરવસ્તુઓનો સંબંધ છે. માટે નિવૃત્તિના અભિલાષી આત્માએ નિવૃત્તિને અર્થે દેહાદિ સર્વ પરપદાર્થોનો સંબંધ છોડવો. અને તો જ નિવૃત્તિ ટકે છે—વર્ધમાન થાય છે—ઉજ્જવળ થાય છે. અને અંતે આત્માને શાશ્વત નિજનંદમાં નિમગ્ન કરે છે.

પરિગ્રહાદિથી ઉદાસીન આત્માની ઉદાસીનતાનું સ્વરૂપ અંતકાર વર્ણવે છે:—

ભાવયામિ ભવાત્વર્તે ભાવનાઃ પ્રાગભાવિતાઃ ।

ભાવયે ભાવિતાનેતિ ભવાભાવાય ભાવનાઃ ॥ ૨૩૮ ॥

અનંત સંસાર પરિશ્રમણ કરી રહેલો એવો હું હવે એ અનાદિ પરિશ્રમણના આત્યંતિક અભાવને અર્થે પૂર્વે ક્યારેય પણ નહિ ભાવેલી, નહિ ચિંતવેલી અને નહિ પ્રતીત કરેલી એવી સમ્યક્દર્શનાદિક નિર્મળ ભાવના ને ભાવું, આરાધું તથા પૂર્વે અનંત વાર ભાવેલી એવી મિથ્યા-દર્શનાદિક દુર્ભાવનાનો ત્યાગ કરું—ભુલું.

જે દ્રુષ્ટ ભાવનાના યોગે ભયંકર સંસાર ચક્રમાં આજ સુધી હું ભમ્યો કદથિત થયો, દુઃખી દુઃખી થઈ રહ્યો, તે ભાવના છોડી હવે તેનાથી ઉઠાટી સમ્યક્દર્શનાદિ ભાવનાને અંગીકાર કરી અનંત સુખ સ્વરૂપ અવિનાશી નિજપદને પ્રાપ્ત કરું. એમ મુમુક્ષુ આત્મા નિરંતર ચિંતવે છે.

એ જ કથનને ગ્રંથકાર વિશેષ પ્રકારે ૬૯ કરે છે.

શુભાશુભે પુણ્યપાપે સુખદુઃખે ચ વદ્વયમ્ ।

હિતમાદ્યમનુષ્ટેયં શેષત્રયમથાહિતમ્ ॥ ૨૩૯ ॥

શુભ અર્થાત્ ઉત્તમ વચન, કરુણામય અંતઃકરણ અને સંયમરૂપ કાયા પ્રશંસા યોગ્ય છે. તથા અશુભ વચન, નિર્દય-નિર્ધ્વંશ અંતઃકરણ અને અસંયમી કાયા નિંદા યોગ્ય છે. એ શુભાશુભ યોગ વડે પુણ્ય અને પાપનો જીવને અનુબંધ થાય છે. પુણ્યોદયથી સુખ તથા પાપોદયથી દુઃખ થાય છે. એ રીતે શુભ-અશુભ, પુણ્ય-પાપ, અને સુખ-દુઃખ એ છ ભેદ થયા. તે દરેક યુગલનાં આદિનાં ત્રણ (શુભ, પુણ્ય, અને સુખ) ને કોઈ અંશે હિતકારી જાણી આદરવાં તથા અંતનાં ત્રણ (અશુભ, પાપ અને દુઃખ) ને અહિતકારી જાણી સર્વથા તજવાં એ જ યોગ્ય છે.

નિશ્ચય દૃષ્ટિએ જોતાં એક શુદ્ધોપયોગ જ ઉપાદેય છે, શુભાશુભ સર્વ વિકલ્પો ત્યાજ્ય છે. તથાપિ તેવી તથારૂપ દશાસંપન્નતા પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધી તે જ દશાની પ્રાપ્તિના લક્ષ્યપૂર્વક પ્રશસ્ત યોગ પ્રવૃત્તિ ઉપાદેય છે. અર્થાત્ શુભ વચન, શુભ અંતઃકરણ અને શુભ કાય-પરિસ્થિતિ આદરણીય છે-પ્રશંસનીય છે. પરંતુ મોક્ષમાર્ગના સાક્ષાત્ વિધાતકરૂપ અશુભોપયોગ તો સર્વથા ત્યાજ્ય છે. જો કે શુભોપયોગ મોક્ષમાર્ગમાં સાક્ષાત્ કારણ નથી તોપણ શુદ્ધોપયોગ પ્રત્યે વૃત્તિનો પ્રવાહ કોઈ અંશે લક્ષિત થયો છે, તેવા લક્ષવાન જીવને પરંપરાએ કારણરૂપ થાય છે.

પ્રથમ દશાના સફળવૃત્તિવાન જીવને કોઈ પ્રકારે એ શુભોપયોગ ઉપાદેય છે. કારણ કે એ વિના જીવની સફળવૃત્તિ ટકવી કે ઉજ્જવળતાને પામવી અસંભવિત છે. વળી શુભ પરિણામાદિથી પુણ્ય અને પુણ્યથી અનુકુળ સુખ સામગ્રી તથા સ્વર્ગાદિક અભ્યુદય પ્રાપ્ત થાય છે, જ્યારે અશુભ પરિણામથી પાપ અને પાપ ઉદયથી આત્માને પ્રતિકુળ દુઃખ સામગ્રી તથા નર્કાદિક દુર્ગતિ સાંપડે છે, એટલે એ અશુભોપયોગ કોઈ રીતે આત્માને ઉપાદેય નથી. શુભોપયોગજન્ય પુણ્ય પરિણામનું શાતાજન્ય સાક્ષાત્ સુખ તો તે જ કાળે અનુભવાય છે. જ્યારે પાપ પ્રવૃત્તિ અને પાપ પરિણામજન્ય ભયંકર વ્યાકુળતારૂપ દુઃખનો સાક્ષાત્ અનુભવ પણ તે જ કાળે થાય છે. જીવ જો પોતાનાં વર્તમાન પ્રવર્તન અને પરિણામ ઉપર સમ્યક્પ્રકારે ઉપયોગને ત્રેરે તો ઉપરોક્ત કથન તેને સ્પષ્ટ પ્રતીતિમાં આવી શકે એમ છે. અને તે ઉપરથી ભાવિ સુખ દુઃખનું પણ અનુમાન જેમ છે તેમ બંધાય છે, અને તે પણ કદિપત

નહિ પણ સમ્યક્ હોય છે. અનાદિ મોહમૂઢ આત્માને તેટલો અવકાશ ક્યાંથી હોય કે તે નિજ પરિણતિ અને પ્રવૃત્તિ ઉપર જરાય લક્ષ દે ! અને તેથી તો આ પંચપરાવર્તનરૂપ ભયંકર સંસાર પરિભ્રમણ તેને વર્તી રહ્યું છે.

અંથકાર સ્વયં એ અશુભ, શુભ તથા શુદ્ધ એ ત્રણેની પ્રાપ્તિનો અનુક્રમ બતાવે છે:—

તત્રાપ્યાઘં પરિત્યાજ્યં શૈષૌ ન સ્તઃ સ્વતઃ સ્વયમ્ ।

શુભં ચ શુદ્ધૈ ત્યક્ત્વાન્તે પ્રાપ્નોતિ પરમં પદમ્ ॥ ૨૪૦ ॥

પ્રથમ અશુભોપયોગ છૂટે તો તેના અભાવથી પાપ અને તન્નનિત પ્રતિકુળ વ્યાકુળતારૂપ દુઃખ સ્વયં દુર થાય. અને અનુક્રમે શુભના પણ છૂટવાથી પુણ્ય, તથા તન્નનિત અનુકુળ વ્યાકુળતા-જેને સંસાર પરિણામી જીવો સુખ કહે છે, તેનો પણ અભાવ થાય. કારણના અભાવથી કાર્યનો પણ સ્વયં અભાવ થાય છે. એમ જ્યારે ઉપરોક્ત પ્રકારે જીવના પરિણામમાંથી શુભ પણ અનુક્રમે સર્વથા છૂટી જાય છે ત્યારે જીવ પરમ વીતરાગભાવરૂપ શુદ્ધોપયોગમાં નિર્વિઘ્નપણે સ્થિત થઈ અંતે પરમ નિઃશ્રેયસરૂપ નિર્વાણને સંપ્રાપ્ત થાય છે. કે જે દશા શુભાશુભરૂપ સર્વ વિકલ્પોથી રહિત છે—પર છે. અશુભ અને શુભ એ બંને ઉપયોગના અંતમાં જ (અભાવમાં જ) જીવને શુદ્ધોપયોગ પ્રવર્તે છે.

અશુભોપયોગના નિવારણથી જ શુભોપયોગ આત્મામાં વર્તે છે. આગળ દશા વિશેષતા પામતાં અર્થાત્ સમ્યક્જ્ઞાનના અપૂર્વ અને તીક્ષ્ણ બળે શુદ્ધોપયોગ પ્રવર્તતાં શુભોપયોગ પણ સ્વયં છૂટી જાય છે તથા શુદ્ધોપયોગના પ્રસાદે જીવ અનાદિ સંસારપરિભ્રમણથી સર્વથા મુક્ત થાય છે.

અહીં ચાર્વાકદૃષ્ટિ કહે છે કે આત્માના મોક્ષની વાત તમે પછી કરો, પણ પ્રથમ તેના અસ્તિત્વની જ શી ખાત્રી ? કારણ તે જન્મથી મરણાંત સુધી કોઈને પણ દૃષ્ટિગત થતો નથી કે કોઈને થયો નથી.

વળી સાંખ્યદૃષ્ટિ પૂછે છે કે સ્વભાવે કરી મુક્ત એવા આત્મામાં બંધમોક્ષના વિકલ્પ શા કરવા ?

ઉપરોક્ત બંને પ્રશ્નોનું અંથકાર નીચેના શ્લોકથી સમાધાન કરે છે:—

અસ્ત્યાત્માઽસ્તમિતાદિબન્ધનગતસ્તદ્બંધનાન્યાસ્રવૈ

સ્તે ક્રોધાદિક્રુતાઃ પ્રમાદજનિતાઃ ક્રોધાદયસ્તૈષ્ટતાત્ ।

મિથ્યાત્વોપચિતાત્ સ એવ સમલઃ કાલાદિલબ્ધૌ ક્વચિત્
સમ્યક્ત્વવ્રતદક્ષતા કલુષતા યોગૈઃ ક્રમાન્મુચ્યતે ॥ ૨૪૧ ॥

જાતિસ્મરણાદિથી જીવને પોતાનો પૂર્વલવ દૃષ્ટ થાય છે, અથવા જીવના કાર્યાદિ વા લક્ષણાદિ તરફ વિચાર કરવામાં આવે તોપણ “જીવ છે” એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે. વળી જ્ઞાન, ક્રમ્હા, રાગ, દ્વેષ અથવા તેના પ્રકારો કળાકળ એ આદિ અસાધારણતા ઉપરથી પણ તેના અસ્તિત્વનો તથા તેના પૂર્વ કારણરૂપ પૂર્વલવનો નિશ્ચય થાય છે, અને તે કદિપત નહિ પણ સમ્યક્ હોય છે. સંસાર પરિણામી મોહમુગ્ધ જીવને પોતાના અસ્તિત્વનો નિશ્ચય કરવાનો કે તેના અસાધારણ ધર્મો પ્રત્યે ઉપયોગને પ્રેરી “હું જીવ છું” એ પ્રકારનો સમ્યક્ નિર્ણય કરવાનો અનાદિ મોહ આડે અવકાશ ક્યાં છે? નહિ તો પોતાથી પોતાનો નિર્ણય ન થાય, એટલો બધો જીવ પદાર્થ કાંઈ અંધારે પડ્યો નથી. વાસ્તવ્ય વિચારે સ્પષ્ટ સમજાય એટલો બધો સ્વયં પ્રકાશીત પદાર્થ છે.

વળી “આત્મા નથી” એ પ્રકારનો આત્મા ન હોય તો સંદેહ કેને થાય? એ સંદેહાત્મક જ્ઞાન કેનું વા એ શું પદાર્થ છે? અહંકાર-મમકારરૂપ સંવેદન જ્ઞાન કેને થાય છે? પૂર્વ લવની તથા વર્તમાન જીવગીની ઘણા સમય પૂર્વેની વ્યતીત વાત કેના સ્મરણરૂપ થાય છે? પુણ્ય-પાપનું ફળ કેણુ અનુભવે છે? એ આદિ પ્રશ્નોનો વાસ્તવિક વિચાર થતાં આત્માનું અસ્તિત્વ નિઃસંદેહ પ્રમાણરૂપ સિદ્ધ થાય છે.

આત્મા અનાદિ કાળથી કર્મબંધ છે, તે કર્મબંધ આસ્ત્રવથી છે, આસ્ત્રવ ક્રોધાદિ કષાયથી થાય છે, કષાય પ્રમાદ અર્થાત્-આત્મ-અજ્ઞાતિથી થાય છે. પ્રમાદ અવ્રતથી થાય છે, અને અવ્રત મિથ્યાત્વથી વૃદ્ધિને પામે છે. એમ સંસારી આત્મા મિથ્યાદર્શનાદિ યોગે અનાદિકાળથી મલિન દશાને પ્રાપ્ત થઈ રહ્યો છે. કોઈ એક મનુષ્ય સંસીપચેંદ્રી જીવ કાળલબ્ધિ આદિ યોગે કરીને કોઈ તથારૂપ દશાસંપન્ન મહાપુરુષના વાસ્તવ્ય સમાગમે સમ્યક્દર્શનને પ્રાપ્ત થઈ વ્રત, વિવેક, નિષ્ક્રિયાતા આદિ નિર્મળ સાધનો વડે ક્રમે કરીને યોગથી પણ અનુક્રમે મુક્ત થાય છે.

સાંખ્ય દૃષ્ટિયુક્ત આત્મા કહે છે કે આત્મા સદાય શુદ્ધ છે, બંધ મોક્ષરૂપ વિકલ્પ મિથ્યા છે. તેને અંતકાર કહે છે કે સર્વથા જીવ સંસારમાં શુદ્ધ હોય તો આ સંસાર પરિશ્રમણરૂપ દશા ક્યાંથી અને કેની? કોઈ સુખી, કોઈ દુઃખી, કોઈ નીચ, કોઈ ઊંચ એ વિગેરે ચિત્ર વિચિત્રતા બીજા ક્યા કારણ યોગે વર્તી રહી છે? આત્મા શુદ્ધ જ છે તો આ તપશ્ચરણાદિ અનુષ્ઠાન કેના અર્થે? એથી પણ નિશ્ચય થાય છે કે-

સંસારદશામાં આત્મા અશુદ્ધતાયુક્ત છે, અને તે સમ્યક્દર્શનાદિ ઉપાયો વડે અશુદ્ધતાનો નાશ થઈ પૂર્ણ શુદ્ધ થાય છે. જન્મ મરણાદિ દ્વંદ્વથી મુક્ત થાય છે.

સ્વભાવતઃ જીવને દુઃખ પ્રિય નથી, સુખ પ્રિય છે. પોતાને અનિષ્ટ એવાં ચિત્ર વિચિત્ર દુઃખો અનિચ્છાએ પણ જીવ અનુભવે છે, તેથી પણ સ્પષ્ટ સમજાય છે કે-વર્તમાનમાં જીવ પરતંત્ર છે, સ્વાધીન નથી. સ્વાધીન હોય તો કોઈ અણુગમતાને અનુસરે નહિ. એ પરાધિનતા કઈ? માત્ર સકષાયભાવે પૂર્વે બાંધેલાં ચિત્ર વિચિત્ર શુભાશુભ કર્મ પુફ્ફલોની. વર્તમાનમાં પણ એ શુભાશુભ કર્મ પુફ્ફલોના ઉદયજન્ય પરિણામોનો અનુભવ પ્રાપ્ત સકષાય પરિણામ વિના થતો નથી. માત્ર કોઈ દશાસંપન્ન મહાપુરુષને બાદ કરતાં આખું જગત એ શુભાશુભ પદાર્થો અને ભાવોમાં અહું, મમત્વ માની ચિત્ર વિચિત્ર પ્રકારે નાચી રહ્યું છે. આત્માનો વાસ્તવ્ય વિશ્વાસ અને અનુભવ આત્માના પરિચયી થયે જ થાય છે. અને શુભાશુભ સંસાર પરિણતિ અને તદ્વ્યોગે ઇષ્ટ અનિષ્ટ કલ્પના જીવ કષાય પરિણામથી જ કરે છે. જેથી ભાવિ સંસારના કારણરૂપ કર્મ-પુફ્ફલોને સમયે સમયે બાંધે છે. જીવને બંધદશા એક બીજા શુભાશુભ કર્મોદય વડે મિથ્યાત્વનું સાહચર્ય પામીને સંતતિરૂપે ધારા પ્રવાહીપણે તીવ્ર મંદ રૂપે અનાદિ કાળથી ચાલી આવે છે.

એક સમય પ્રબદ્ધ કર્મપુફ્ફલો પ્રકૃતિ, પ્રદેશ, સ્થિતિ અને અનુભાગરૂપ અથવા જ્ઞાનાવરણાદિરૂપ સ્વયં પરિણમી જાય છે. યોગીની ચંચળતાથી જડ એવી સૂક્ષ્મ કર્મવર્ગણાઓ કે જે કર્મત્વપણે પરિણમવા યોગ્ય છે, તે પ્રકૃતિ, પ્રદેશપણે પરિણમે છે. અને એ પ્રકૃતિ-પ્રદેશપણે પરિણમિત કર્મવર્ગણાઓમાં સ્થિતિ તથા ફળદાન શક્તિ પેદા કરવાનું કામ કષાય પરિણામ કરે છે. કર્મપિંડનું આવવું તથા તેમાં ફળદાન શક્તિનું ઉપજવું એ બંને કાર્ય એકી સાથે થાય છે. કર્મપિંડના બંધ અર્થે નિમિત્તભૂત એવી યોગીની ચંચળતાને પણ સંસાર દશામાં પ્રાપ્ત સકષાયો જ ઉત્તેજીત કરે છે. કષાયનો પ્રાદુર્ભાવ આત્મ અભ્યસતિ અર્થાત્ પ્રમાદથી થાય છે, અને હિંસાદિ અત્રત પરિણામો અને પ્રવર્તનાઓ અનાદિ પ્રમાદને પોષણ આપે છે. તથા એ હિંસાદિ અત્રત પરિણામો મિથ્યાત્વના સાહચર્ય યોગે બળવાનપણાને પામે છે. એમ ઉત્તરોત્તર કારણ કલાપ મળવાથી આત્મા મલિન થાય છે, પરાધીન થાય છે.

૧ પચડિર્ઠિઅણુભાગ, પદેશમેદાદુચ્છદુવિધોબધો

યોગા પચડિ પદેસા, ઠિદિઅણુભાગા કસાપદો હોદિ. (દ્રવ્યસંગ્રહ.)

જીવની એ મલિનતા-પરાધીનતા તેની ચિત્ર વિચિત્ર પ્રવૃત્તિ, પરિણતિ તથા સ્થિતિ ઉપરથી વર્તમાનમાં પણ સ્પષ્ટ સિદ્ધ નિર્ણય થાય છે અર્થાત્ તેની બંધ દશાનો નિર્ણય થાય છે. દ્વંકમાં આત્માના વાસ્તવ્ય પરિચયે બંધ તૂટે છે શિથિલ પામે છે, તથા અન્યના પરિચયે બંધ બંધાય છે, પોષણ પામે છે.

દેહાદિ પ્રત્યેનું અહંમત્વ મોક્ષમાર્ગમાં મહાન વિઘ્ન છે.

મમેદમહમસ્યેતિ પ્રીતિરીતિરિવોત્થિતા ।

ક્ષેત્રે ક્ષેત્રીયતે યાવત્તાવત્કાઽશ તપઃફલે ॥ ૨૪૨ ॥

“ આ દેહ મારો છે અને હું એ દેહનો છું ” આવી નિશ્ચિત શ્રદ્ધા-પૂર્વક દેહની સાથે જીવને પ્રીતિ છે, અર્થાત્ દેહરૂપ ક્ષેત્ર વિષે ક્ષેત્રીયરૂપે એટલે સ્વામિત્વપણે જ્યાં સુધી જીવ પ્રવર્તિ રહ્યો છે, ત્યાં સુધી તપના પરમ ફળરૂપ મોક્ષની શી આશા ? દેહ પ્રત્યેની એકત્વ ભાવના મોક્ષ-માર્ગના પ્રવાસીને એક મહાન ઇતિ સમાન વિઘ્ન રૂપ છે.

અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ, ઉંઠર, તીડ, સુઆ, સ્વચક્ર, અને પરચક્ર એ સાત ઇતિ છે. એ સાત ઉપદ્રવ જ્યાં સુધી વર્તતા હોય ત્યાં સુધી ખેડુતને ઇષ્ટ અન્ન ઉપજવી ઘેર પહોંચાડવાની શી આશા ? તેમ જીવને દેહાનુરાગરૂપ ઇતિ જ્યાં સુધી વર્તે ત્યાં સુધી મોક્ષ પ્રાપ્તિની શી આશા ? પ્રત્યુત એથી તો અનાદિ બંધદશા બળવાન થાય છે, પોષણ પામે છે.

તપનું વાસ્તવિક ફળ મોક્ષ છે, પણ તેમાં દેહાદિ બાહ્ય વસ્તુઓ પ્રત્યેની પ્રીતિ એ એક મહાન ઉપદ્રવ છે. જેથી આત્માના નિજ વૈભવમાં મહાન હાનિ થાય છે.

એ જ અર્થને અંથકાર પ્રકારાંતરે દઢ કરે છે :—

મામન્યમન્યં માં મત્વા ખ્રાન્તો ખ્રાન્તૌ મવાર્ણવે ।

નાન્યોઽહમહમેવાહમન્યોઽન્યોઽન્યોહમસ્તિ ન ૨૪૩ ॥

અનાદિ જ્ઞાંતિ યોગે કરીને પોતાથી કેવળ ભિન્ન એવા દેહાદિ પર-પદાર્થોને જીવે પોતાનું સ્વરૂપ બાણું, તેમ પોતે શુદ્ધ ચૈતન્યઘન સ્વપર પ્રકાશકરૂપ છતાં પોતાને દેહાદિરૂપે બાણ્યો. એ જ વિપરીત માન્યતાએ અહિત જીવ અનાદિ અનંત ભવ સમુદ્રમાં ભટકાયો. પણ હવે તો, હે જીવ ! તું સમ્યક્પ્રકારે એમ બાણ કે “ હું દેહાદિ પરપદાર્થરૂપ નથી, તેમ એ દેહાદિ પર પદાર્થો મારું નિજ સ્વરૂપ નથી, તથા હું એ દેહાદિ પર પદાર્થોમાં નથી, તેમ એ દેહાદિ પર પદાર્થો મારામાં નથી. હું

ચૈતન્યધન ત્રિકાળે ચૈતન્યધનરૂપ છું, તેમ એ દેહાદિ પરપદાર્થો ત્રિકાળે જડરૂપ અને પર છે.”

આ જગતમાં સર્વ પદાર્થો પોત પોતાના નિજ સ્વરૂપને અવલંબીને રહ્યા છે; પણ ત્રિકાળે પોતાના નિજ સ્વરૂપને છોડતા નથી. કોઈ દ્રવ્યને કોઈ અન્ય દ્રવ્યથી કિંચિત્ સંબંધ નથી. અર્થાત્ સર્વ દ્રવ્યો પોતપોતાના સત્તા ગુણાદિને અનુવર્તિ ભિન્ન ભિન્ન નિજ ગુણપર્યાયપણે પ્રવર્તિ રહ્યાં છે. હું અનાદિ કાળથી મિથ્યાત્વ-રાગાદિ યોગે એ દેહાદિ પર પદાર્થોને મારું નિજ સ્વરૂપ સમજી રહ્યો છું, પણ એ પર પદાર્થો મારા સ્વરૂપ-પણે પરિણમવા સર્વથા અશક્ય છે. કેવળ મૂઠ બુદ્ધિએ અહાઈ નિરર્થક અને પોતાપણે ધારી ધારી હું અનંત કાળથી એ દેહાદિ પર પદાર્થોની પાછળ મારી પોતાની ભ્રાંતિએ કરીને ભટકાયો. દૈવયોગે વા કાળાદિ લબ્ધિને પામીને આ અનુપમ માનવ જીવનમાં કોઈ મહત્ત્વપુરુષની કૃપાએ કરી સમ્યક્જ્ઞાનાદિ યોગના પ્રભાવથી હવે મેં જાણ્યું કે “એ દેહાદિ પર પદાર્થો ખરેખર જડ અને પર છે. હું તે રૂપ નથી પણ ચૈતન્યધનરૂપ છું. એ જડ શરીરાદિ અને ચૈતન્ય પરિણામી હું-એ બંનેમાં પરસ્પર શો સંબંધ છે? જરાપણ નહિ. કારણ એ બંને જાતિ, ગુણ, લક્ષણાદિએ કરીને પરસ્પર કેવળ ભિન્ન છે.” આ પ્રકારનું આત્મપરિણામી ભેદ-વિજ્ઞાન એ જ મોક્ષરૂપ પરમ કલ્યાણનું કારણ છે.

દેહાદિ પ્રત્યેની રાગબુદ્ધિ બંધનું કારણ છે, અને વૈરાગ્યબુદ્ધિ નિર્જરાનું કારણ છે. અનાદિ ભ્રાંતિ જેની નિવૃત્ત થઈ છે, તેને જ દેહાદિ પદાર્થો સાક્ષાત્ પરપણે પ્રતિભાસે છે. એમ અંતકાર કહે છે:—

બંધો જન્મનિ યેન યેન નિબિઢં નિષ્પાદિતો વસ્તુના

બાહ્યાર્થેકરતેઃ પુરાપરિણતપ્રજ્ઞાત્મનઃ સામ્પ્રતમ્ ।

તત્તત્તન્નિધનાય સાધનમભૂદૈરાગ્યકાષ્ટાસ્પૃશો

દુર્બોધં હિ તદન્યદેવ વિદુષામપ્રાકૃતં કૌશલમ્ ॥ ૨૪૪ ॥

અનાદિ કાળથી આજ સુધી બાહ્ય વસ્તુઓ સાથે અત્યંત પ્રીતિ-બની રહી, અને તેથી એ બાહ્ય પર વસ્તુઓ મને નિખિડ બંધનું કારણ થઈ. પણ હવે સત્યાર્થ આત્મવિજ્ઞાનના પ્રભાવથી એ બાહ્ય સર્વ પર વસ્તુઓ પ્રત્યે મને ઉત્કટ વૈરાગ્ય વર્તેલો હોવાથી જે પદાર્થો પૂર્વે બંધ હેતુપણે વર્તેતા તે જ પદાર્થ આજ બંધ નિવૃત્તિપણે મારા જ્ઞાનમાં પરિણમી રહ્યા છે. અહો! કયાં એ પૂર્વનું અજ્ઞાન તથા કયાં આ

સમ્યક્જ્ઞાનની અપૂર્વ મહત્તા. તેથી જ પૂર્વ મહાપુરુષો કહે છે કે-અંધનું કારણ ક્રિયામાત્ર નથી, પણ પરિણામ છે.^૧

દેહાદિ પર વસ્તુઓને અવિવેકપણાને લઈને જીવ જ્યારે રાગ બુદ્ધિથી જોતો હોતો ત્યારે તે તે વસ્તુ તેને અંધ હેતુપણે થતી હતી. પણ વિવેકબુદ્ધિના પ્રભાવથી જ્યારે તે વૈરાગ્યબુદ્ધિપૂર્વક જોવા લાગ્યો, ત્યારે તે જ દેહાદિ પર વસ્તુઓ અંધ નિવૃત્તિપણે જ્ઞાનમાં પ્રવર્તી. તેથી નિશ્ચિત થાય છે કે અંધ અને મોક્ષનું ઉપાદાન કારણ આત્માના પરિણામ છે. પણ માત્ર એકલી ક્રિયા નથી. ક્રિયા પણ પરિણામને લઈને ફલવતી થાય છે. પરિણામ શુન્ય ક્રિયા વાસ્તવ્ય ફળદાતા થતી નથી. માટે સદ્વિવેકપૂર્વક હે જીવ ! તું એ અનાદિ પરિણામને ફેરવ. એક જ પદાર્થ મહત્વપૂર્ણ દૃષ્ટિએ જોતાં મહત્વરૂપ ભાસે છે, ત્યારે અમહત્વપૂર્ણ દૃષ્ટિએ તે જ પદાર્થ અમહત્વરૂપ પ્રતિભાસે છે. ભેદ માત્ર દૃષ્ટિનો છે. એ દેહાદિ સર્વ પરવસ્તુઓ સદ્વિવેકે વૈરાગ્યપૂર્ણ દૃષ્ટિએ તું જોઈશ તો તેમાં તને નર્યો વૈરાગ્ય જ અનુભવાઈ નિર્જરાનું કારણ થશે.

અંધની નિવૃત્તિનો ક્રમ :—

અધિકઃ કચિદાશ્લેષઃ કચિદ્ધીનઃ કચિત્સમઃ ।

કચિદ્વિશ્લેષ એવાયં બન્ધમોક્ષક્રમો મતઃ ॥ ૨૪૫ ॥

કેટલાક જીવોને અંધ અધિક છે, નિર્જરા નહિવત્ છે. કેટલાકને અંધ અલ્પ તથા નિર્જરા અધિક છે, કેટલાકને અંધ અને નિર્જરા સમાન છે, ત્યારે કેટલાકને કેવળ નિર્જરા જ વર્તે છે. અંધ અને અંધ નિવૃત્તિનો એ જ ક્રમ છે.

મિથ્યાત્વ દશામાં અંધ અધિક અને નિર્જરા તુચ્છ અર્થાત્ નહિ જોવી છે. ત્રીજા સાસ્વાદન ગુણસ્થાનકે અંધ અને નિર્જરા સમાન છે. અવિરત નામના ચોથા ગુણસ્થાનકે અંધ અત્યંત અલ્પ અને નિર્જરા પૂર્વ અપેક્ષાએ અસંખ્યાત્ ગુણી છે. આગળ આગળની ભૂમિકાએ અનાદિ સંસારના કારણભૂત અંધ ક્ષીણ થતો જઈ કેવળ નિર્જરા જ વર્તે છે. અને અંધનો નિરોધ થાય છે. જો કે ત્યાં પણ શાતાવેદનીય આદિ કેટલીક પુણ્ય પ્રકૃતિનો અંધ થાય છે, તોપણ તે અનંત સંસારના હેતુભૂત નહિ હોવાથી વાસ્તવ્ય અંધરૂપ અહીં ગણ્યો નથી. તે ભૂમિકાએ વર્તતા જીવને શાતા વેદનીયાદિ જન્ય ગમે તેટલી શુભ સામગ્રી મળે તો પણ તે શાતાને વેદતો નથી પણ મુખ્યતઃ આત્મગુણોને અનુભવે

છે, શાતાને વેદે છે એમ જે કહેવામાં આવે છે તે ઉપચારથી. કારણ સંસારી જીવો આત્માનુભવને જાણી કે જોઈ શકતા નથી. શાતા અને શાતાજન્ય સામગ્રી, તથા અન્યથી વિલક્ષણ પુણ્ય પ્રકૃતિના ઉદયને આત્મશુણ્ કદપે છે, ત્યાં બીજું શું કહેવું? વળી તે પુરુષોને દુઃખનો અભાવ વર્તી સંપૂર્ણ સુખનો અનુભવ સમયે સમયે વર્તી રહ્યો છે. જગતવાસી જીવોનો લક્ષ શાતા એ સુખ છે એમ બની રહ્યો છે અને અનંત અતીંદ્રિય અનાકુળ સુખનું તેમને ભાન નથી, એટલે ત્યાં શાતા વર્તે છે, એમ ઉપચારથી મહાપુરુષોએ કહ્યું. વળી તેમને ક્વચિત્ શુભ પ્રકૃતિનો બંધ પડે તોપણ તે સાંપરાઈક નથી પણ ધર્માપથીક છે. પ્રથમ સમયે બંધાય અને બીજા જ સમયે છૂટી જાય છે. વળી નામ, ગોત્ર, વેદનીય અને આયુ એ ચાર કર્મ પ્રકૃતિ સાક્ષાત્ આત્મશુણ્ વિઘાતક નથી. આત્મશુણ્ વિઘાતક તો ઘાતિ કર્મ પ્રકૃતિઓ છે, એટલે શાતા વેદનીચાદિથી આત્મશુણ્નો વિઘાત થાય છે, કે આત્માનુભવ આવરણને—હાનિને પામે છે એમ બનતું નથી. મોહના મિશ્રણ વિના કોઈ કર્મ પ્રકૃતિ આત્માનુભવની આડે આવતી નથી. આત્મશુણ્ને સાક્ષાત્ આવરણ કરનાર મોહ છે, એમ સમજી વિવેકપૂર્વક તેને સર્વથા ક્ષય કરવા લાગી હો જીવ ! તું પ્રવર્ત.

વળી ક્ષણ આપી કર્મ ક્ષય થવાની અપેક્ષાએ જોઈએ તો તે નિર્જરા બંધરૂપ જ છે. એવી સવિપાક નિર્જરા પ્રાણી માત્ર કરી જ રહ્યાં છે. અને તેથી કાંઈ વાસ્તવિક બંધનનો અભાવ નથી. કારણ એવી નિર્જરામાં નવીન નવીન બંધ જીવને થયા જ કરે છે. મોક્ષાર્થી જીવને તે નિર્જરાનું કાંઈપણ પ્રયોજન નથી. તો :—

यस्य पुण्यं च पापं च निष्फलं गलति स्वयम् ।

स योगी तस्य निर्वाणं न तस्य पुनरास्रवः ॥ ૨૪૬ ॥

જે વિરક્ત પરિણામી જીવને સ્વક્ષણ ઉપજાવ્યા સિવાય પુણ્ય અને પાપ સ્વયં નિર્જરે છે—નિઃસત્ત્વ બને છે, તે જ ખરેખર યોગી છે, તે જ નિરાસ્રવ છે, અને તેજ મહદ્દલાગી પુરુષ નિર્વાણદશાને ક્રમે કરીને પ્રાપ્ત થાય છે.

સંસાર પરિશ્રમભર્યું મૂળ કારણ પુણ્ય અને પાપ પ્રત્યેનો અનુરાગ—આસક્ત પરિણામ છે. જેમ ક્ષણનું મૂળ પુષ્પ છે, પણ જ્યાં પુષ્પ જ ખરી ગયું—સૂકાઈ ગયું ત્યાં બીજા અને ક્ષણની ઉત્પત્તિ ક્યાંથી? તેમ જીવને ચતુર્ગતિરૂપ ક્ષણનું કારણ શુભાશુભ કર્મ પ્રત્યેનો ઉદ્યાનુરાગ છે. પણ જ્યાં એ શુભાશુભ કર્મ જ નિર્જરી ગયાં—હીનસત્ત્વ બની ગયાં, ત્યાં નવીન શરીર ધારણ કરવાપણું જ ક્યાંથી હોય ?

શુભાશુભ કર્મની ઉદ્યાનુસાર, ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ, અનુભવ કરીને, વેદીને આખું જગત નિર્જરા કરી રહ્યું છે. તેમાં જ્ઞાનની કે સદ્વિવેકની જરૂર નથી. જ્ઞાન હો કે અજ્ઞાન હો, વિવેક હો કે અવિવેક હો-ઉદ્યાભિમુખ કર્મનો રસપૂર્વક અનુભવ કરી પ્રાણી માત્ર નિર્જરા કરી રહ્યાં છે. માત્ર યોગી પુરુષ સમ્યક્જ્ઞાનજન્ય સદ્વિવેક વડે અવિપાક (શુભાશુભ કર્મ ક્ષણોનો વિપાક અનુભવ્યા સિવાય) નિર્જરા કરે છે. પ્રખર આત્માનુભવજન્ય અતીન્દ્રિય આનંદાનુભવ આડે કર્મક્રાંતિના વિપાકને અનુભવવાનો તે દૃઢ યોગીને અવકાશ જ ક્યાં છે? અને તેથી જ તે કર્મક્રાંતિ નિઃસત્વપણાને પામી પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે ક્રાંતાનુભવ કરાવ્યા સિવાય આ છેડેથી પેલે છેડે ચાલ્યાં જાય છે, અર્થાત્ નિષ્ક્રાંતાને પામે છે.

વળી અંથકાર સાધુ પુરુષોને હિત શિક્ષા આપે છે કે:—

મહાતપસ્તદાગસ્ય સંમૃતસ્ય ગુણામ્ભસા ।

મર્યાદાપાલિબન્ધેડ્વપામપ્યુપેક્ષિષ્ટમાક્ષતિમ્ ॥ ૨૪૭ ॥

મહાતપરૂપી તલાવમાં રહેલું સમ્યક્દર્શનાદિક નિર્ભજ જળ મર્યાદારૂપી પાળથી અખંડપણે સુરક્ષિત રહે છે અર્થાત્ રંચપણ હાનિ પામતું નથી.

ન્યાં સુધી પાળ દૃઢ રહે ત્યાં સુધી તલાવમાં પાણી ટકી શકે છે. પણ પાળ તૂટી જાય તો તલાવનું પાણી વિખરાઈ જાય છે. તેમ શુભરૂપી જળથી ભરેલા તપરૂપી તલાવની મર્યાદારૂપી પાળ વિષે નાનું સરખું પ્રતિજ્ઞાલંગરૂપી છિદ્ર પડતાં એ તપરૂપી તલાવમાંનું શુભરૂપી જળ સ્વયં વિખરાઈ જાય છે. વળી:—

દૃઢગુપ્તિકપાટસંવૃતિર્ઘૃતિભિર્ત્તિર્મતિપાદસંમૃતિઃ ।

યતિરલ્પમપિ પ્રપન્ન રન્નં કુટિલૈર્વિક્રિયતે ગૃહાકૃતિઃ ॥ ૨૪૮ ॥

યતિરૂપી મહાન ગૃહ મન, વચન અને કાયશુષ્કિઓરૂપી દૃઢ કમાડોથી બંધ છે, ઉત્તમ વૃત્તોરૂપી ધીર જેની દિવાલો છે, તથા સમ્યક્-બુદ્ધિરૂપ ગાઢ જેનો પાયો છે, તેવા સુરક્ષિત યતિપદરૂપ મકાનમાં પણ કદાચિત્ પ્રતિજ્ઞાલંગરૂપી નાનું સરખું છિદ્ર પડે તો સ્વભાવે કરીને મહા કુટીલ એવા અનાદિ રાગાદિ સર્પો એ યતિપદરૂપી નિર્ભય ગૃહમાં પેસી જઈ તે ગૃહને દુષિત કરે છે.

જેમ ઘરનાં કમાડ, દિવાલ, અને નીચેનો પાયો દૃઢ હોય તો તે મકાનને પડવાનો તો ભય નથી પરંતુ તેમાં રંચમાત્ર નાનું સરખું

છિદ્ર પડે તો સર્પાદિક દુષ્ટ જીવો પેસી જઈ તેમાં વસવાવાળાને વિઘ્નરૂપ થાય, અરે ! કોઈ વેળા પ્રાણનાશનું પણ કારણ થાય, તેમ દૃઢ શુભિરૂપી કમાડ, ધૈર્યરૂપી દિવાલ, અને સમ્યક્બુદ્ધિરૂપી નીવ (પાથો) જેને છે એવા યતિપદરૂપી ઉજવળ મકાનમાં પ્રતિજ્ઞાભંગરૂપી નાનું સરખું છિદ્ર પડે તો રાગાદિ કુટિલ સર્પો તેમાં પેસી જઈ તે યતિને અનેક પ્રકારે વિઘ્નભૂત થાય અરે કોઈ વેળા યતિપણને જ મૂળથી નાશ કરે. માટે સાધુ પુરુષે પ્રતિજ્ઞાભંગ પમાડનાર એવા એ અનાદિ રાગાદિ દોષોથી નિરંતર સાવધ રહી ધારણ કરેલી સ્વપ્રતિજ્ઞાને નિરંતર સુરક્ષિત રાખવી એ જ યોગ્ય છે.

હવે રાગાદિ દોષોને જય કરવાના ઉદ્યમમાં સાવધાન એવા મુનિજનો પણ જો પર દોષોને કથન કર્યા કરે તો તે રાગાદિ દોષોને નહિ જીતતાં ઉલટા પુષ્ટ કરે છે. એમ અંતકાર કહે છે :—

સ્વાનદોષાનહન્તુમ્યુક્તસ્તપોભિરતિદુર્ધરૈઃ ।

તાનેવ પોષયત્યજ્ઞઃ પરદોષકથાશ્નૈઃ ॥ ૨૪૯ ॥

નિજ દોષને ક્ષય કરવા જે મુનિ દુર્ધર તપ કરવા ઉદ્યમવંત થયા છે, તે કદાચિત્ ઈર્ષાના ઉદયથી પરાયા છતાં-અણુછતા અપવાદ કથન કરવા લાગે તો તે પરદોષ કથારૂપી ગરીષ્ઠ ભોજનથી પોતાને જ રાગાદિ દોષોથી પુષ્ટ કરે છે.

વિવેકી જનોએ પરાઈ નિંદા કરવી એ કોઈ રીતે યોગ્ય નથી. જેમ રસ યુક્ત ભોજન અજીર્ણાદિ દોષોને પુષ્ટ કરે છે, તેમ પરદોષ કથનરૂપી ગરીષ્ઠ ભોજન અનાદિ રાગાદિ દોષોને પુષ્ટ કરે છે. અને તેથી ક્રમે કરી નિર્મળ યતિત્વપદનો ભંગ થાય છે.

સર્વ પાપારંભથી નિવૃત્ત સાધુજનને અન્ય કોઈ કારણોથી કષાયોનો એકદમ સહસા પ્રાદુર્ભાવ થવો શક્ય નથી, પરંતુ પોતાની પાસે રહેલા શરીર પ્રત્યે આસક્તિ થઈ જાય તો અવશ્ય કષાયનો ઉદ્વેગ થઈ જાય. એ આસક્તિને મૂળથી ક્ષીણ કરવા મુનિજન દુર્ધર તપશ્ચરણાદિ આચરે છે. આમ દુર્ધર તપશ્ચરણાદિ આચરવાથી મારા અનાદિ દોષો અવશ્ય ક્ષીણ પામશે એવી તેની સમજ છે. પણ એ નથી સમજતો કે ગમે તેટલાં વિકટ તપશ્ચરણાદિ અનુષ્ઠાન આચરવા છતાં પણ પરદોષ કથા કહેવા સાંભળવાથી પણ એ રાગાદિ દોષો ઉત્પન્ન થાય છે, પોષણ પામે છે. જેમ અજીર્ણ શમાવવા કોઈ મનુષ્ય અનેક પ્રકારની કસરત કરી કપ્ટને સહન કરે, પરંતુ તેની સાથે જેનાથી અજીર્ણ થયું છે, એવા એ દોષના મુખ્ય કારણરૂપ રસયુક્ત ગરિષ્ઠ ભોજનાદિને ન છોડે તો અજીર્ણ કેમ

મટે ? રાગાદિ દોષોની નિવૃત્તિ અર્થે કાયકલેષાદિરૂપ તપ કરવું એ તો પેલા કસરત કરવાવાળા મનુષ્યના જેવો એક સામાન્ય ઉપચાર છે. પણ પરદોષ કથા કથન, શ્રવણપણાનો નિરોધ કરવો એ ગરિષ્ઠ ભોજન છોડવા તુલ્ય મુખ્ય ઉપચાર છે. માટે એ પરદોષ કથા કહેવી સાંભળવી તું નિવાર. મુમુક્ષુને એ ન ઘટે. સાંભળ :—

દોષઃ સર્વગુણાકરસ્ય મહતો દૈવાનુરૌઘાત્ ક્વચિ—

ઘાતો યદ્યપિ ચંદ્રલાઙ્છનસમસ્તં દૃષ્ટુમન્ધોઽપ્યલમ્ ।

દૃષ્ટામોતિ ન તાવદસ્ય પદવીમિન્દોઃ કલઙ્કં જગ—

દ્વિશ્વં પશ્યતિ તત્પ્રભાપ્રકટિતં કિં કોઽપ્યગાત્તત્પદમ્ ॥ ૨૫૦ ॥

સર્વ ગુણનિધાનરૂપ મહાપુરુષને કદાચિત્ કોઈ કર્મોદયવશાત્ કોઈ મૂળ ગુણ વિષે ચંદ્ર લાંછનની માફક કોઈ અદૃષ્ટ દોષ ઉપજે તો તેને જગતવાસી મૂઢ અને વિવેકશુન્ય અંધ જીવો પણ જોઈ શકે છે. જેમ ચંદ્રમાનું કલંક તેની વિસ્તીર્ણ પ્રભાથી જ જગતમાં પ્રગટ થાય છે, પણ તેના સ્થાન સુધી જઈ કોઈ આંચું નથી, તેમ મહાપુરુષનો અવગુણ પણ તેના વિસ્તીર્ણ નિર્મળ ગુણોથી જ પ્રકાશિત થાય છે, પણ કોઈ તેના સ્થાનમાં (અંતઃકરણમાં) જઈ જોઈ આંચું નથી.

જે મહાભાગ્ય સાધુપુરુષમાં અનેક ગુણો પ્રકાશી રહ્યા છે, તેનામાં કોઈ કોઈ વખત પ્રારબ્ધવશાત્ કોઈ કોઈ સ્વલ્પ દોષ થઈ આવે છે. અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ ગુણોના પ્રકાશમાં એ દોષો તે મહાત્મામાં તેના વાસ્તવિક સ્વરૂપે જેમ છે તેમ દેખાય છે. અને તેથી અજ્ઞાની જનો પણ તે દોષોને દોષરૂપે સમજી શકે છે. તેમ છતાં પણ જ્ઞાની પુરુષ તો જ્ઞાની જ રહે છે અને અજ્ઞાની જન અજ્ઞાની જ રહે છે. દોષ દૃષ્ટિવાન જીવ પરદોષને જોવા માત્રથી કાંઈ જ્ઞાની વા મહાત્મા થઈ શકતો નથી. તે તો નિરંતર દોષ યુક્ત જ કહે છે. એવી પરદોષ દૃષ્ટિથી આત્મીય ગુણોનો વાસ્તવિક ઉત્કર્ષ કદી પણ થઈ શકતો નથી.

ચંદ્રની નિર્મળ શાંત અને ઉજ્જવળ પ્રભાથી પ્રકાશીત થઈ રહેલા તેના લાંછનને સર્વ મનુષ્યો જોઈ શકે છે, પરંતુ બતાવો તો ખરા કે તે ચંદ્ર લાંછન અને એમાંનો કોઈ મનુષ્ય આજસુધીમાં તે નિર્મળ ચંદ્રના ઉજ્જવળ મહત્વને પામી શક્યો છે? ના. ઉત્તમ પદાર્થ અંતર્ગત રહેવાવાળા કોઈ દોષને દેખવા માત્રથી તે દર્શકની યોગ્યતા કદી પણ વધી જતી નથી.

હૈ મુમુક્ષુ ! અનાદિ હઃખના હેતુરૂપ સંસારદશાનો ક્ષય માત્ર પોતાના કષાય ક્ષયથી છે, એમ તું સમજે છે તો પછી એ પરદોષ જોવા

સન્મુખ તું કેમ થાય છે? બીજાના તરફ દોષ દૃષ્ટિપૂર્વક જોવું એ પણ એક કષાય જ છે. એમ કરવાથી તું કષાય કે તજ્જનિત દોષથી કદી પણ મુક્ત થઈ શકીશ નહિ અને ત્યાં સુધી તારું વાસ્તવિક કલ્યાણ થવું પણ અશક્ય છે, કે જ્યાં સુધી તારી દૃષ્ટિ અરોચક પરિણામે પરદોષ જોવા સન્મુખ પ્રવર્તિ રહી છે. દોષ દેખવાવાળા મનુષ્યના હૃદયમાં ઈર્ષ્યાનો અગ્નિ નિરંતર પ્રજ્વલિત રહ્યા કરે છે. વળી જ્યારે પરના દોષ જોવા સન્મુખ દૃષ્ટિ સંહોદિત રહ્યા કરે, ત્યારે તેનામાં ઉત્કૃષ્ટ ગુણોનો પ્રકાશ પણ ક્યાંથી થાય? કારણ નિજ ગુણોનો ઉત્કર્ષ કરવા તરફ તેનો લક્ષ કે અવકાશ જ નથી.

બીજી જ્યાં સુધી સંસારદશા વર્તે છે, ત્યાં સુધી થોડા વા ઘણા દોષ પ્રાપ્તે સર્વ જીવોમાં વર્તે છે. સંસારદશામાં સર્વાંગ શુદ્ધતા હોય એવું એક પણ ઉદાહરણ નહિ મળે. ગુણસ્થાન શ્રેણી એ પણ એક એકથી દોષ મુક્ત સંસાર દશાઓ છે. સંપૂર્ણ દોષમુક્ત અસંસાર દશા ભગવાન સિદ્ધાત્મા છે. ઉપર ઉપરનાં ગુણસ્થાનના સાપેક્ષપણે જોતાં નીચે નીચેનાં ગુણસ્થાનો દોષ મુક્ત જ લાસશે.

ઉન્નતિનો ક્રમ તો એ છે કે એકને બોધ બીજો તેના આદર્શ ગુણોનું અનુકરણ કરે. પરંતુ દોષદૃષ્ટિવાન મનુષ્ય “પોતાથી જગતમાં કોઈ વિશેષ ગુણવાન છે” એમ સમજતો જ નથી. બીજામાં દોષ હોવા અથવા નહિ હોવાથી તને પોતાને શું લાભ હાનિ છે? તારો દોષ જે દિવસે નિવૃત્તપણાને પામશે તે દિવસે તું વાસ્તવિક સુખી થઈશ. માટે હે મુમુક્ષુ! એ પરદોષ જોવા તરફ તું નિરંતર ઉપેક્ષિત રહે. પણ જ્યાં સુધી મિથ્યાત્વ અને તજ્જનિત અજ્ઞાન જીવને વેગે ચલાવી રહ્યું છે, ત્યાં સુધી જીવની દૃષ્ટિ માત્ર પરદોષ અહણાદિ તરફ નિરંતર રમ્યા કરે છે. પણ એ અવિવેક છે. સાંભળ:—

યદ્યદાચરિતં પૂર્વં તત્તદજ્ઞાનચેષ્ટિતમ્ ।

ઉત્તરોત્તરવિજ્ઞાનાયોગિનઃ પ્રતિભાસતે ॥ ૨૫૧ ॥

ઉત્તરોત્તર વિજ્ઞાન અર્થાત્ સમ્યક્જ્ઞાન-વિવેકદશાની પ્રાપ્તિ અને વૃદ્ધિ થતાં પોતે પૂર્વે અજ્ઞાનદશામાં જે જે આચરણ કર્યાં છે તે તે સર્વે યોગી પુરુષને અજ્ઞાનચેષ્ટારૂપ પ્રતિભાસે છે.

પરાયા અવગુણ અને પોતાના ગુણ પ્રગટ કરવા એ જ એક અજ્ઞાન ચેષ્ટા છે. અજ્ઞાનીજનોને એ ચેષ્ટા ખૂરી કે અજ્ઞાનરૂપ લાસતી નથી. પરંતુ વિવેકજ્ઞાની યોગીપુરુષને સ્પષ્ટ ખૂરી પ્રતિભાસે છે. કારણ અજ્ઞાનદશા અસ્ત જીવ દોષયુક્ત હોય છે, એમ પોતાની પૂર્વ અજ્ઞાનચેષ્ટાનું તેને

સ્મરણુ છે. એટલે પૂર્વે મેં મિથ્યાત્વ-અજ્ઞાનદશા યોગે આમ જ કયું છે. એમ તેને સ્પષ્ટ લાસે છે. તેથી પરાયા અવગુણ અને પોતાના ગુણ પ્રગટ કરવા લાણી તે વિવેકી યોગી પુરુષ નિરંતર ઉપેક્ષિત રહે છે, અર્થાત્ નિજ ગુણ અને પર અવગુણ મુખમાંથી ઉચ્ચારતો નથી, પરંતુ ઢાંકે છે.

વળી બીજા સહધર્મી સહાધ્યાયીઓમાં પોતાની ઐષ્ટતા સિદ્ધ કરવાની અભિલાષા જીવને રહે એ સ્વાભાવિક છે. જ્યાં સુધી અજ્ઞાનનું બળ છે ત્યાં સુધી એ અભિલાષા મટતી નથી. બહુધા એ અભિલાષાવશ પરનિંદા, સ્વપ્રશંસા, પરગુણ આચ્છાદન, નિજગુણ પ્રકાશન, પરદોષ પ્રકાશન અને નિજ દોષ આચ્છાદન ઉપવાસ અને કાયકલેષાદિ તપ જીવ કર્યા કરે છે. પણ વાસ્તવિક જ્ઞાનદૃષ્ટિ બળત થતાં ઉપરોક્ત પોતાની પ્રવૃત્તિ તેને સાવ અજ્ઞાનચેષ્ટારૂપ પ્રતિલાસે છે. મહાપુરુષો પોકારી પોકારીને કહે છે કે માત્ર બાહ્યક્રિયા આદિથી આત્માના મહદ્ અર્થની વાસ્તવ્ય સિદ્ધિ નથી. પરંતુ સાથે સાથે કષાયાદિ અનાદિ નિજ દોષની નિવૃત્તિ થઈ આત્મપરિણામમાં જે સમ્યક્વિશુદ્ધતા પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી જ આત્મિક કલ્યાણની-સત્સુખની સિદ્ધિ છે.

શરીર ઉપરના મમત્વને લઇને અનાદિ આશારૂપ વેલ જરાપણ સૂકાતી નથી એમ અંથકાર કહે છે:—

अपि सुतपसामाशावल्लीशिखा तरुणायते

भवति हि मनोमूले यावन्ममत्वजलार्द्रता ।

इति कृतधियः कुच्छारम्भैश्चरन्ति निरन्तरं

चिरपरिचिते देहेऽप्यस्मिन्नतीव गतरपृहाः ॥ ૨૫૨ ॥

મોટા મોટા તપસ્વી પુરુષોમાં પણ એ અનાદિ આશારૂપ વલ્લીની શિખા વિસ્તારને પ્રાપ્ત થતી જાય છે, ક્યાં સુધી? જ્યાં સુધી તેઓની અંતઃકરણરૂપી જડ મમત્વરૂપ જળથી નિરંતર આદ્ર (લીની) છે. અને તેથી જ તે મહાપુરુષો ચિરંકાળથી પરિચિત શરીર પ્રત્યે પણ નિર્મમત્વ થઈ ઉઠાસીન થઈ સદ્વિવેકપૂર્વક અતિ કષ્ટસાધ્ય તપાદિ અનુષ્ઠાન દ્વારા શરીરને દમન કરે છે.

વેલના મૂળમાં નિરંતર જળ સિંચન કરવામાં આવે તો તેની ઉપરની શિખા શુદ્ધાંત તે વેલ લીલી હરિયાલી રહે છે. તેમ આશારૂપ વલ્લીની મનરૂપી જડ જ્યાં સુધી મમત્વરૂપ જળથી સજલ રહ્યા કરે, ત્યાં સુધી એ વલ્લી પોત્રાની શિખા શુદ્ધાંત તરૂણ જ રહે છે. અર્થાત્

કદીપણ સૂકાતી નથી. એમ સમજી વિવેકી પુરુષો પોતાના શરીરથી પણ ઉઠાસીનપણે—નિસ્પૃહપણે મરણ જીવનની આકાંક્ષા રહિત થઈ અત્યંત કષ્ટસાધ્ય તપ આદિ વડે નિરંતર શરીરને દમન કરે છે.

શીતકાળમાં વિસ્તીર્ણ જળાશયના કિનારે, ઉષ્ણકાળમાં પર્વતોના શીખરો ઉપર, તથા વર્ષાકાળમાં વિસ્તારયુક્ત વૃક્ષ નીચે નિવાસ કરી ચેતન અચેતનકૃત ઉપસર્ગોને સમપરિણામે સહન કરી નિજ આત્મિક અનંત શક્તિનો પ્રકાશ કરે છે. ચિરંકાળ પરિચિત દેહ પ્રત્યેની સ્પૃહાને ભૂલી વિસ્મરણ કરી નિજ અનંત આનંદરૂપ સ્વર્ણુ પર્યાયમાં અંતઃકરણને તન્મય કરે છે, ત્યાં જ અખંડ આનંદાનુભવ લે છે.

શરીર પ્રત્યે જે પુરુષ નિસ્પૃહ છે, તે બીજા પર પદાર્થોમાં કેમ મમત્વ કરે:—

શીરનીરવદમેદરૂપતસ્તિષ્ઠતોરપિ ચ દેહદેહિનોઃ ।

મેદ एव यदि मेदवत्स्वलं बाह्यवस्तुषु वदात्र का कथा ॥ ૨૫૩ ॥

દુધ અને પાણીની માફક અલેદવત્ મળેલાં એવા જીવ અને શરીરમાં જ જ્યારે પ્રત્યક્ષ લેદ છે, તો પછી સ્પષ્ટ પરરૂપ જણાતા સ્ત્રી પુત્ર, ધનાદિ ચેતન અચેતન બાહ્ય પદાર્થોની ભિન્નતાનું તો કહેવું જ શું? એ તો પ્રગટ ભિન્ન છે. એમ સમ્યક્પણે વિચારી આ જગતના સર્વ ચેતન અચેતન પર પદાર્થો પ્રત્યેનો સ્નેહ વિવેકી પુરુષો છોડે છે.

શરીરના સંગથી જીવની શું સ્થિતિ થાય છે?

तप्तोऽहं देहसंयोगाज्જलं वानलसंगमात् ।

इह देहं परित्यज्य शीतीभूताः शिवैषिणः ॥ ૨૫૪ ॥

અગ્નિના સંયોગથી જેમ જળ તપાયમાન થાય છે, તેમ દેહના સંયોગથી અનંતકાળથી આત્મા તપાયમાન થઈ રહ્યો છે. એમ વિચારી કલ્યાણાર્થી મુનિજનો દેહથી પણ મમત્વ તજી આનંદરૂપ (શીતળ) થાય છે.

સર્વ દુઃખ અને કલેષાદિ માત્ર દેહના સંગથી જ જીવ અનંતકાળથી સહન કર્યા કરે છે, શરીર પ્રત્યેનું મમત્વ એ જ સર્વ આપત્તિનું સ્થાન છે એમ સમજી મોક્ષાભિલાષી પુરુષો એ શરીર પ્રત્યેનો અનુરાગ તજી માત્ર એક વીતરાગ ભાવને જ આદરે છે, પોષે છે કે જેથી એ અનાદિ અનંત દુઃખની ખાણરૂપ શરીરનો ફરીથી સંબંધ જ ન થાય.

શરીર પ્રત્યેના મમત્વનું કારણ મોહ છે. વિચારી વિચારીને મોહને ક્ષય કરવો એ જ વિવેકી પુરુષોનું કર્તવ્ય છે :—

અનાદિચયસંવદ્ધો મહામોહો હૃદિ સ્થિતઃ ।

સમ્યગ્યોગેન યૌર્વાન્તસ્તેષામૂર્ધ્વં વિશુદ્ધયતિ ॥ ૨૫૫ ॥

સમ્યક્યોગ અર્થાત્ સ્વસ્વરૂપ વિષે ચિત્ત નિરોધરૂપ પરમ ઔષધી-વડે જે મહાપુરુષોએ અનાદિ સંચિત કર્મોદય જન્ય હૃદયમાં રહેલો મહામોહ વમી નાખ્યો છે, તેમનો ઉભય લોક (આ લોક-પરલોક) વિશુદ્ધ છે.

જેમ યોગ્ય ઔષધોપચારથી પેટનું અભૂણ્ણ વમી નાખતાં રોગની નિવૃત્તિ થાય છે, તેમ વિલાવ લાવેથી વૃદ્ધિ પામેલો કર્મ પરિણામરૂપ-વિકાર સમ્યક્જ્ઞાનથી નિવૃત્ત થાય છે. અને એ કર્મપરિણામજન્ય વિકાર અર્થાત્ મોહ અત્યંત મંદ થતાં-નાશ થતાં શરીર પ્રત્યેનું અનાદિ મમત્વ ક્ષીણ થાય છે. મમત્વ નષ્ટ કરવાનો મૂળ અને વાસ્તવ્ય ઉપાય મોહનો ક્ષય કરવો એ જ છે. અને તે મોહ ક્ષયનો ઉપાય વિવેકપૂર્વક પર પદાર્થોની આસક્તિનો ત્યાગ કરવો એ છે.

મોહ નિવૃત્તિનું ચિન્હ :—

एकैश्वर्यमिद्वैकतामभिमतवाप्तिं शरीरच्युतिं

दुःखं दुष्कृतनिष्कृतिं सुखमलं संसारसौख्यासनम् ।

सर्वत्यागमहोत्सवव्यतिकरं प्राणव्यયं पश्यताम्

किं तद्यन्नसुखाय तेन सुखिनः सत्यं सदा साधवः ॥ ૨૫૬ ॥

જે સાધુ એકાંત નિવાસને એક અદ્વિતિય ચક્રવર્તિપણા સમાન લેખે છે, શરીરના વિનાશને મનોવાંચ્છિત લાભ માને છે, લાભાંતરાયાદિ ઘાતીકર્મોના ક્ષયોપશમજન્ય સુખના ઉદયને મોક્ષના વિઘાતકરૂપ પરમ દુઃખ સમજે છે, અને તેના પરિહારને જ જે સુખ શ્રદ્ધે છે, દુઃખી જીવોના દુઃખ પરિહાર પ્રસંગે આવી પડનારા દેહત્યાગ જેવા વિકટ પ્રસંગને સ્વસ્વ ત્યાગરૂપ મહોત્સવ માને છે, તેને આ ત્રિભુવનમાં કયો પદાર્થ કે પ્રસંગ સુખના હેતુરૂપ ન થાય ? જે પદાર્થ અને પ્રસંગ પ્રાપ્તિમાં સંસારરસિક ભીડ અને પામર જીવો દુઃખ અનુભવી રહ્યાં છે, તે પદાર્થ અને પ્રસંગ મુનિજનોને સુખના હેતુરૂપ થાય છે.

અજ્ઞાનજન્ય પર વસ્તુ પ્રત્યેની ઇષ્ટાનિષ્ટ લાવના જે પુરુષમાં ઉત્પન્ન થતી નથી તેને હરકેઈ ઇષ્ટાનિષ્ટ પ્રસંગો સુખરૂપ પ્રતિભાસે છે, અને

તેથી જ મુનિજનો નિરંતર સુખી છે. ઐહિક સુખ દુઃખો મોહના સાહચર્યપણામાં સુખ દુઃખરૂપ પ્રતિભાસે છે. અર્થાત્ સમજણમાં વિપર્યાસ હોવાને લઈને મોહોદયથી પરવસ્તુમાં ઇષ્ટાનિષ્ટપણું મનાઈ તેમાં સુખ દુઃખરૂપ વિભાવ કલ્પના થાય છે. વસ્તુતાએ એ સમજણ અને એ મોહજન્ય માન્યતા બંને કલ્પના જ છે. અને તે સર્વ પ્રતિબંધથી રહિત સહજ શુદ્ધ ચૈતન્યદશાની વિઘાતક છે.

મોહના અત્યંત મંદપણાને લઈને મુનિજનોને ઉપરોક્ત મિથ્યા કલ્પના ઉદ્ભવતી નથી, અને તેથી તેઓ નિરંતર આત્મિય સત્સુખનો અનુભવ કરે છે.

વિષમ દુઃખના પ્રસંગે પણ તે મુનિજનો દુઃખને અનુભવતા નથી. કારણ :—

आकृष्योग्रतपोबलैरुदयगो (गं) पुच्छं यदानीयतं
तत्कर्म स्वयमागतं यदि विदः को नाम खेदस्ततः ।
यातव्यो विजिगीषुणा यदि भवेदारम्भकोऽरिः स्वयं
वृद्धिः प्रत्युत नेतुरप्रतिहता तद्विग्रहे कः क्षयः ॥ २५७ ॥

જે મહાપુરુષ સત્તાગત અર્થાત્ અનુદય પરિણામી કર્મોને ઉચ્ચ ઉચ્ચ તપના બળથી ઉદયમાં લાવી લાવીને ક્ષય કરે છે તેમને અગર સ્વયમેવ કર્મોદય થાય તેમાં ખેદ ક્યાંથી હોય? વિષમ કર્મોદય પ્રસંગે પણ તે ધીર પરિણામી મુનિજનોને ખેદનું નામ માત્ર પણ હોતું નથી. જેમ કેઈ વિજયાલિલાધી રાજા વૈરીના સ્થાન પ્રત્યે જઈને પણ તેને પરાસ્ત કરે છે, અગર તે વૈરી સ્વયં યુદ્ધનો સમારંભ સજી પોતાના ઉપર ચઢી આવે તો તેની સામે યુદ્ધ માંડવામાં તે વિજિગીષુ રાજાને ખેદ કે કલેષ હોય? ના. તે પ્રસંગ તો ઉલટો તે વિજિગીષુ રાજાની અલિવૃદ્ધિ જ સૂચવે છે. પ્રયત્ન સાધ્ય વિજયમાં એ કર્મોદય અધિક સુગમતારૂપ છે.

મુનિજનો તપના બળથી સત્તાગત કર્મોને ઉદયમાં લાવીને પણ ક્ષય કરે છે, નિઃસત્વ કરે છે. પરંતુ કદાચિત્ તે કર્મો પોતે જ સ્વયમેવ ઉદયમાં આવે તો તેમાં તે મુનિજનોને ખેદ હોય? ન જ હોય. ઉદય પ્રાપ્ત કર્મકૃણ ભોગવવામાં તેમને દુઃખ કે આનાકાની હોતી નથી.

કર્મોદય દુઃખ આપશે? શું દુઃખ આપશે? માત્ર એ જ કે— આત્મઈતર પદાર્થોને દુર કરશે, એ જ કે બીજું. પણ પોતે જ જ્યાં અન્ય સર્વ પરવસ્તુઓના સંયોગને કે જે આત્મપ્રતિકુળ, આત્માના

સહજ શુદ્ધ સ્વાભાવિક અનંત લબ્ધિના નિરાબાધ અવિચ્છિન્ન ઉપભોગને વિધાતક હતી, તેને તો પ્રયત્નપૂર્વક હકાવવામાં સુખ સમજતો હોય, ત્યાં સર્વ ઇષ્ટ સંયોગના વિચ્છેદમાં કે અનિષ્ટ સંયોગની પ્રાપ્તિમાં તેને હર્ષ શોક કયાંથી વર્તે ?

ઉપરોક્ત ભાવનાના બળે મુનિજન નિરંતર સર્વ ઇષ્ટાનિષ્ટ સંયોગ કાળે પણ હર્ષ-શોક રહિત સત્સુખને જ અનુભવે છે. સમત્વ શ્રેણીમાં જ સ્થિત છે.

તે મુનિજનો કર્મોદય કાળે પણ શરીરથી ભિન્ન થવારૂપ દૃષ્ટિને વિશેષ સાધ્ય કરે છે.

**एकाकित्वप्रतिज्ञाः सकलमपि समुत्सृज्य सर्वं सहत्वात्
भ्रान्त्याचिन्त्याः सहायं तनुमिव सहसालोच्य किंचित्सलज्जाः ।
सज्जीभूताः स्वकार्ये तदपगमविधिं बद्धपल्यङ्कबन्धाः
ध्यायन्ति ध्वस्तमोहा गिरिगहनगुहा गुह्यगेहे वृत्तिहाः ॥ ૨૫૮ ॥**

નરોમાં સિંહ સમાન તે મુનિજનો પર્વતોની ગહન શુક્ર, વન અને એવા કોઈ એકાંત સ્થાનમાં આત્મસ્વરૂપને ચિંતવે છે. વળી નાશ કર્યો છે મોહ જેમણે તથા એકાકિ નિવાસરૂપ પ્રતિજ્ઞા છે જેમને એવા તે મુનિજનો પોતાપણે મનાતા સર્વ પર પદાર્થો અને સર્વ પરભાવોનો પરિત્યાગ કરી વિષમ પરિષદો સહન કરે છે. આ જડ શરીર મારું વાસ્તવ્યપણે શું સહાયી છે ? અરે ! આજસુધી બ્રાંતિથી હું એને સહાયક માનતો હતો, પરંતુ ખરેખર તે ચૈતન્યને કિંચિત્ પણ સહાયક નથી. કોઈ કર્મોદયવશાત્ જ્યારે જ્યારે તે જડ શરીર આત્માને સહાયકપણે મનાતુ કે તત્કાલ તેઓ લજ્જાને પ્રાપ્ત થતા હતા. શરીર એ કોઈ પ્રકારે આત્માને સહાયક નથી, એવું સમ્યક્પણે વિચારી સ્વકાર્ય સાધ્ય કરવા ઉદ્ધમી થતા પર્યેકાસન બાંધી માત્ર નિજ વિશુદ્ધ સ્વરૂપનું તેઓ ધ્યાન કરે છે, શરીર રહિત થવાની વાસ્તવિક વિધિનો વિચાર કરે છે કે જેથી ફરી એ શરીરનો ઉદ્ભવ જ થાય નહિ.

સર્વ સંસાર પરિણામી જીવોને શરીર પ્રત્યે અનાદિ મમત્વ વર્તે છે, અને તેથી જ તેઓ ફરી ફરી શરીર ધારણપણું કર્યાં કરે છે. પરંતુ વાસ્તવ્ય આત્મબોધ થતાં મહાપુરુષો એ શરીરને નિરાદર-ઉપેક્ષિત દૃષ્ટિએ જુએ છે. જેથી પુનઃ શરીર પ્રાપ્ત નહિ થતાં તેઓ પરમ અવ્યાબાધ આત્મપદને પ્રાપ્ત થાય છે.

એવા મહાપુરુષો પોતાનું કલ્યાણ સિદ્ધ કરે છે. પણ સાથે સાથે કોઈ ભવભીડ નિર્મળ મતિમાન મુમુક્ષુનું પણ કલ્યાણ થવામાં નિમિત્તરૂપ બને છે. વળી :—

येषां भूषणमङ्गलसङ्गतरजः स्थानं शिलायास्तलम्
शय्या शर्करिला मही सुविहितं गेहं गुहा द्वीपिनाम् ।
आत्मात्मीयविकल्पवीतमतयस्त्रुटयत्तमोग्रन्थय—

स्ते नो ज्ञानधना मनांसि पुनतां मुक्तिरपृहा निःस्पृहाः ॥ ૨૫૯ ॥

અંગ ઉપર લાગેલી ધુળ એ જ જેને મન આભૂષણ છે. શિલાતલ એ જ જેને મન સુંદર આસન છે, રજ અને કંકર યુક્ત પૃથ્વિ જેને મન સુખદ શૈથ્યા છે, સિંહાદિ કૂર ગ્રાણીઓ ન્યાં નિવાસ કરે છે, એવા દુર્ગમ્ય ગિરિ યુક્ત આદિ સ્થાન જેને મન ગૃહ છે, “આ દેહ મારો અને હું આ દેહનો” એવા મિથ્યા વિકલ્પથી રહિત નિર્મળ છે બુદ્ધિ જેની તથા તૂટી ગઈ છે અનાદિ અજ્ઞાનરૂપ ગાંઠ જેની એવા વિજ્ઞાનધન મોક્ષના પરમ પાત્ર નિરપૃહ સત્પુરુષો અમારા અંતકરણને પવિત્ર કરે ! વળી :—

दूरारूढतपोऽनुभावजनितज्योतिः समुत्सर्पणै-

रन्तस्तत्त्वमदः कथं कथमपि प्राप्य प्रसादं गताः ।

विश्रब्धं हरिणी विलोलनयनैरापीयमानા વને

धन्यास्ते गमयन्त्यचिन्त्यचरितैर्धારाश्विरं वासरान् ॥ ૨૬૦ ॥

સમ્યક્તપના સાતિશય પ્રભાવથી ઉત્પન્ન થયેલી નિર્મળ જ્ઞાન-જ્યોતિના પ્રખર પ્રકાશવડે નિજ આત્મતત્ત્વને જે તે પ્રકારે પ્રાપ્ત કરી જે પરમ પુરુષ આનંદ પ્રાપ્ત થયા છે, તથા હરિણોનાં અતિ ચંચળ નેત્રો પણ સ્થિર થઈ અતિ વિશ્વાસથી જેને પી રહ્યાં છે, અર્થાત્ અત્યંત નિર્ભય ચિત્તે જેને અવિશ્રાંતપણે અને અનિમેષ નેત્રે જોઈ રહ્યાં છે, તે પુરુષરત્નને આ ત્રિભુવનમાં કોટિશઃ ધન્ય છે.

નિજ સ્વરૂપાનંદમાં મગ્ન થઈ પરમ શાંતદશાને જેઓ પ્રાપ્ત થયા છે, જેનાથી વનના અતિ ચંચળ પરિણામી જીવો પણ ભય પામતા નથી, અર્થાત્ સર્વ જીવોને જે નિરંતર પ્રિય છે, તે મહાપુરુષને ધન્ય છે.

જે આત્મતત્ત્વ સંસારદશાયુક્ત જીવોને કેવળ અગોચર અને અલક્ષ છે, તે આત્મતત્ત્વ જેઓ સાક્ષાત્ અનુભવિ રહ્યા છે, આસ્વાદી રહ્યા છે, એવા અસાધારણ માહાત્મ્યવાંત પરમ પુરુષને ધન્ય છે. જેના

અસાધારણ ત્યાગ સ્વરૂપ પરમ મુખને પરિચય જંગલનાં અતિ ચંચળ અને સ્વભાવથી ભયવંત હરિણ જેવાં પ્રાણીઓ પણ આપી રહ્યાં છે.

હરિણ એટલું બધું ચંચળ અને ભયભીત પ્રાણી છે કે-તે મનુષ્યાદિને દુરથી દેખીને પણ ભાગી જાય છે. પરંતુ જે મહાપુરુષની પરમ વીતરાગ આત્મદશા તેના સૌમ્ય યોગ દ્વારા બહાર પણ ઝલકી રહી છે, અર્થાત્ યોગ પણ આત્માકારપણાને પ્રાપ્ત થયા છે, તેવા ધન્યરૂપ કૃતાર્થરૂપ પુરુષને જોઈને કયું પ્રાણી દુર ભાગે ? કોઈ નહિ. જે આત્મનિષ્ઠપણાના પ્રભાવથી સિંહાદિ કૂર પ્રાણીઓ પણ પોતાની ઘણા કાળની અભ્યાસિત કૂરતાને એકાએક વિસરી જાય છે, તે શોભનિક મહાપુરુષના દર્શનમાં ભય ક્યાંથી હોય ? જેના પરમશાંત ચક્ષુમાંથી અસ્ખલિતપણે કેવળ નિર્ભયતાનો જ ઝરો વહી રહ્યો છે, જેના મુખચંદ્રમાંથી પ્રાણી માત્રને નિર્ભયતા દેનાર પવિત્ર વચનરૂપી અમૃત ઝરી રહ્યું છે, તેના પરિચય અને દર્શનમાં અપૂર્વ આનંદ કેમ પ્રાપ્ત ન થાય ? થાય જ. જેને ન થાય એવો કોઈક જ બહુલ કર્મી. એવા પરમ શાંત સૌમ્ય દૃષ્ટિવંત મહાત્માને જોઈ હરિણાદિ જંગલી પ્રાણીઓ પોતાનો જાતિ સ્વભાવ ઘડીભર ભૂલી જઈ સ્થિર થાય એમાં શું આશ્ચર્ય ?

તે પુરુષોનું વિશેષ માહાત્મ્ય:—

येषां बुद्धिरलक्ष्यमाणमिदयोरान्तात्पिनोरन्तरं
गत्त्वैवैरविधाय भेदमनयोरान्तात्त विश्राम्यति ।

यैरन्तर्विनिवेशिताः क्षमधनैर्बाहं बहिर्व्याप्तयः

तेषां नोऽत्र पवित्रयन्तु परमाः पादोत्थिताः पांशवः ॥ ૨૬૧ ॥

જેની બુદ્ધિ જગતની આશા અને આત્મા એ બંનેના મધ્યમાં પ્રાપ્ત થઈ રહી છે, કે જે આશા અને આત્મા ઉભયમાં આત્યાંતિક ભેદ કર્યા વિના વિશ્રામને પામતી નથી. કેવાં છે એ બંને આશા અને આત્મા ? કે જેનો વાસ્તવિક ભેદ સંસારરસિક જીવોને સમજાતો જ નથી, વળી શાંતભાવ એ જ છે ધન જેને, વારંવાર બાહ્યપદાર્થો વિષે જતી ચિત્તવૃત્તિને પોતાના અંતઃકરણમાં સમ્યક્પ્રકારે સ્થાપન કરી છે જેણે તે મહાપુરુષની ચરણરજ આ વિચિત્ર જગતમાંથી બચાવી અમને પવિત્ર કરે !

વિષયાભિલાષા અને આત્મા એ બંને બહુ અગમ્ય છે. કોઈ તથા-રૂપ દશાસંપન્ન પરમ પુરુષના જોગ અને પરિચય વિના તેનો થાહ પામવો અત્યંત મુશ્કેલ છે. એ અનાદિ વિષય આશા જ્યાં જુઓ ત્યાં

બજવડ્યમાનપણે સળગી રહી છે. ક્યાંથી તેને પકડવી ? આ ખુણેથી નીકળી આ ખુણે ભરાય. અતત્ત્વશ્રદ્ધાનરૂપ અંતઃકરણ એ એનું અનાદિ સ્થાન છે. અને શરીરાદિ જગતના સર્વ ચિત્ર વિચિત્ર પદાર્થો તેને આધારરૂપ છે. કહો હવે એને કયા સ્થાનેથી પકડવી ? પાછી વાળવી ?

વળી શુદ્ધાત્મદશાનેા સંસારપરિણામી જીવોને કદી અનુભવ નથી. તેથી નિજ અનુભવમાં વર્તિ રહેલા તે તે સર્વ પરભાવોને પ્રાંતિથી આત્મા વા આત્મલક્ષણુ સમજે છે.

એ વિષયઆશા તથા આત્મા ઉભયના પરસ્પર દુર્લક્ષ ભેદને જ્યાં સુધી ગુરુગમે કરીને વાસ્તવિકપણે સમજવામાં ન આવે ત્યાં સુધી અધવચ થાકી જઈ પોતાની ખુદ્ધિને આત્મપ્રાપ્તિના સદ્ગત્ત્વમાંથી જેમણે જરા પણ હટાવી નથી, પરંતુ ઉલટા જેઓ વિશેષ વિશેષ ધર્મને ધારણ કરી આત્મપ્રાપ્તિને અર્થે અવિશ્રાંત પરિષદને સહન કરે છે. તે જ કર્તવ્યનિષ્ઠ પુરુષ અંતે શુદ્ધાત્મદશાને પામી શાશ્વત પરમાનંદદશામાં તક્ષીન થાય છે, તેમની ચરણરજ મારા અંતઃકરણને પવિત્ર કરે !

યત્પ્રાગ્જન્મનિ સંચિતં તનુમૃતા કર્માશુભં વા શુભં

તદૈવં તદુદીરણાદનુભવન દુઃખં સુખં વાગતમ્ ।

કુર્યાચ્ચઃ શુભમેવ સોઽપ્યભિમતો યસ્તૂભયોચ્છિન્તયે

સર્વારમ્ભપરિગ્રહગ્રહપરિત્યાગી સ વન્ધ્યઃ સતામ્ ॥ ૨૬૨ ॥

બાહ્ય વૃત્તિઓનો નિરોધ કરી જે મહાપુરુષો કર્મક્રાંતિને વેદે છે તેમના ઉજ્જવળ પરિણામ વિશેષની અંતઃકરણ પ્રશંસા કરે છે :—

પૂર્વે ઉપાર્જન કર્યાં એવાં એ શુભાશુભ કર્મો એનુંજ નામ હૈવ છે, અને તેની પ્રેરણાથી (ઉદયથી) જીવ જગતમાં સુખ દુઃખને વેદે છે. શુભાશુભ હૈવમાં અશુભને તજી જે જીવ શુભને આદરે છે તે જગતમાં ભલો છે. પરંતુ જે યોગિશ્વર શુભાશુભ બંનેનો વિનાશ કરવા અર્થે સર્વ આરંભ પરિગ્રહરૂપી દુષ્ટ ગ્રહનો સર્વથા પરિત્યાગ કરે છે તે મહાપુરુષ સત્પુરુષોને પણ વંદનીય છે.

શુભાશુભ કર્મ પુણ્યલોનો સંચય એ જ પ્રબળ હૈવ છે, તેના ઉદયથી આત્મપરિણામમાં તીવ્ર ઉદ્રેક ઉત્પન્ન થઈ સુખ દુઃખનો અનુભવ થાય છે. સામાન્ય બાળ જીવો એ શુભાશુભ હૈવના ઉદય કાળે તે સુખ દુઃખરૂપ પરિણામમાં તદ્રૂપ બની જાય છે. પોતાનું સર્વ શ્રેષ્ઠ વાસ્તવિક કર્તવ્ય ભૂલી જઈ એ શુભાશુભ ઉદયજન્ય સુખદુઃખપણારૂપ ભાવના જેમાં તેમાં કરી બેસે છે. શુભ હૈવના ઉદય કાળે વિષયાનંદપણામાં લીન

થઈ તથા અશુભ દૈવના ઉદયકાળે દુઃખથી વ્યાકુળ થઈ, ભયભીત થઈ, સ્વકર્તૃત્વ વિમુખ થાય છે. બહુધા જગતવાસી સંસારી જીવોની આવી જ પરિસ્થિતિ વર્તે છે. પણ જે મહાભાગ્ય એ શુભાશુભ દૈવના ઉદયકાળે પણ એને પોતાનું સ્વરૂપ નહિ માનતાં આત્માવસ્થાપણને પામતા નથી પરંતુ ઉલટા સ્વકર્તૃત્વ ભણી અધિક અધિક ઉજમાળપણે પ્રવર્તે છે, તેમને ધન્ય છે. તે જ બુદ્ધિમાન છે. અને વિદ્વજ્જનોમાં પ્રશંસાને પાત્ર છે.

વળી શુભ અને અશુભ એ બંને પ્રકારના પ્રારબ્ધ પ્રત્યેનું સર્વથા મમત્વ તજી, જગત પ્રત્યેનું તીક્ષ્ણ પ્રેમબંધન જેઓ તોડી ચૂક્યા છે, તેમના અપૂર્વ માહાત્મ્યનું શું વર્ણન કરવું? તે તો સત્પુરુષોને પણ વંદનીય છે.

શુભાશુભકર્મના નાશનો વાસ્તવિક ઉપાય શો?—

सुखं दुःखं वास्यादिह विहितकर्मोदयवशात्
कुतः प्रातिस्तापः कुत इति विकल्पाद्यदि भवेत् ।

उदासीनस्तस्य प्रगलितपुराणं न हि नवं

समास्कन्दत्येष स्फुरति सुविदग्धो मणिरिव ॥ ૨૬૩ ॥

પૂર્વોપાર્જીત કર્મોદય વડે આ સંસારમાં જીવ સુખી-દુઃખી થાય છે. સુખમાં પ્રીતિ અને દુઃખમાં આતાપ માનવાથી આત્મપરિણામ વ્યાપ્તિને પામી નવિન નવિન કર્મોનો બંધ થાય છે. જે મહાપુરુષો કર્મોદયજન્ય સુખ-દુઃખમાં હર્ષ-વિષાદને પ્રાપ્ત નહિ થતાં તથારૂપ પરિણામે પરિણમે છે, તેઓ નવીન કર્મબંધપણને નહિ પ્રાપ્ત થતાં પ્રાચીન કર્મોને ક્ષય કરે છે. જગતમાં કોનાથી પ્રીતિ માનવી? તથા કોનાથી આતાપ (દુઃખ) માનવું? કારણ એ પ્રીતિ-અને દુઃખરૂપ પરિણામ તથા તેના આશ્રયરૂપ બાહ્યપદાર્થો બંને ક્ષણિક છે.

કર્મોદયજન્ય સુખ-દુઃખમાં ગમે તેટલો હર્ષ-વિષાદ રતિ-અરતિ કરવામાં આવે તોપણ તેથી કાંઈ ઉદયની વ્યવસ્થા અન્યથા થવાની નથી; તો પછી તે પ્રત્યે હું વ્યર્થ રતિ-અરતિ કે ઇષ્ટાનિષ્ટ કલ્પના કેમ કરું? ઉદયપ્રાપ્ત સુખ-દુઃખો વાસ્તવમાં મને કાંઈ પણ આત્મિક હાનિ કરી શકે તેમ નથી. અર્થાત્ જ્ઞાન-દર્શનરૂપ નિજ આત્મસત્તામાં તેઓ કાંઈ પણ હરકત કરી શકે તેમ નથી. એ વિચારે જ્ઞાનપુરુષ ઉદાસીન પરિણામને સેવે છે, અને તેવી સમ્યકઉદાસીનતાના પ્રભાવે તે સત્પુરુષ સુખ-દુઃખના ઉદયકાળે, પણ માત્ર પૂર્વકૃત પ્રારબ્ધની નિર્જરા જ કરે છે.

અર્થાત્ તે કર્મો યથાવિપાક આપી નિઃસત્ત્વ થાય છે, અથવા વિના વિપાક આપે પણ ક્ષીણ થાય છે. તથા વીતરાગદશાની પ્રાપ્તિ અને વૃદ્ધિ થઈ વાસ્તવ્યસુખની જીવને ઉપવૃત્તિ થાય છે.

એ જ વાતને અંતકાર વિશેષ પ્રકારે પુષ્ટ કરે છે:—

સકલ વિમલ બોધો દેહગેહે વિનિર્યન્

જ્વલન ઇવ સ કાષ્ટં નિષ્ઠુરં ભસ્માયત્વા ।

પુનરપિ તદભાવે પ્રજ્વલત્યુજ્વલઃ સન્

ભવતિ હિ યતિવૃત્તં સર્વથાશ્ચર્યભૂમિઃ ॥ ૨૬૪ ॥

જેમ અગ્નિ કાષ્ટને ભસ્મ કરી તેના અભાવમાં ઉલટ નિર્મળરૂપે પ્રજ્વલે છે, તેમ નિર્મળ જ્ઞાનરૂપ અગ્નિ દેહાદિરૂપ કાષ્ટને ભસ્મ કરી ઉલટ તે દેહાદિના અભાવમાં અત્યંત નિર્મળપણે પ્રકાશિત થાય છે. યતિપુરુષનું આચરણ સવ થા આતંદ અને આશ્ચર્યનું સ્થાન થાય છે.

પૂર્ણ વીતરાગતાના બળે સર્વ ધ ધાતિ કર્મોનો નાશ થવાથી સંપૂર્ણ, નિર્મળ, અબાધિત, સ્વાધિન અને શાશ્વત સહજ સ્વાભાવિક જ્ઞાનદશા પ્રકાશિત થાય છે. તે સમયે પણ શરીર સ્થિત તો તે જ્ઞાનપુરુષને હોય છે. શરીરરૂપ ઝૂંપડીમાં રહીને પણ તે પૂર્ણ જ્ઞાનધન યેગી પોતાના જ્ઞાનનો નિર્મળ પ્રકાશ જગતમાં ફેલાવે છે. અનિચ્છિત પરિણામે પણ વાસ્તવ્ય સુખી થવાનો સમ્યક્બોધ જગતમાં આયુર્યસ્થિત પર્યાંત આપી અંતે દ્રવ્યશરીરથી પણ મુક્ત થઈ અનુપમેય શાશ્વતદશાને પ્રાપ્ત થાય છે; અર્થાત્ અશરીરી, અવિનાશિ, પરમેતકૃષ્ટ વિજ્ઞાનધનરૂપ સિદ્ધત્વદશાને તે યેગી વરે છે.

પ્રારંભમાં કાષ્ટમાં અગ્નિનો પ્રવેશ થતાં કાષ્ટ તથા અગ્નિ બંને દેખાય છે. કાલાંતરે પ્રખર અગ્નિની જ્વાળાઓમાં તે કાષ્ટ ભસ્મ થઈ માત્ર અગ્નિનું વિશુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રખરતાપૂર્વક પ્રકાશે છે. તેમ જ્ઞાનદષ્ટિ-સંપન્ન મુનિજનોના વૈરાગ્ય આરિત્રાદિની પણ એ જ સ્થિતિ છે. શરીરની સ્થિતિ પર્યાંત પોતાના નિર્મળ જ્ઞાન દર્શનાદિ સુખનો અનુભવ તથા તે પ્રાપ્ત થવાનો સમ્યક્માર્ગ જગતને આપી અંતે શરીરરૂપ કાષ્ટ ભસ્મ થતાં તે યેગી સહજ સિદ્ધ અમર લક્ષ્મીને વરે છે.

નિર્વાણદશા અનંત સુખનું સ્થાન છે, એ વાત ખરી પણ કેટલાક દર્શનિકો તેને કેવળ શૂન્યરૂપ માને છે, તો પછી એ શૂન્ય સ્થિતિ

કરતાં અમે જે સ્થિતિમાં છીએ તે જ સ્થિતિ ઠીક છે. ઉક્ત શંકાનું અથકાર નીચેના કાવ્યથી સમાધાન કરે છે:—

ગુણી ગુણયસ્તસ્ય નાસ્તન્નાશયિષ્યતે ।

અતए हि निर्वाणं शून्यमनैर्किल्बिषतम् ॥ ૨૬૫ ॥

દ્રવ્ય ગુણમય છે. ગુણનો નાશ એ દ્રવ્યનો જ નાશ છે. તેથી નિર્વાણદશાને શૂન્યપણે કલ્પવી એ એક મિથ્યા વિકલ્પ છે.

ગુણી આત્મા જ્ઞાનાદિ ગુણમય છે. જ્ઞાનાદિ ગુણોનો નાશ તે આત્માનો જ નાશ છે. જેમ ઉષ્ણતાના અભાવમાં અગ્નિનાં પાણી અભાવ હોય છે. શૂન્યતાદીઓએ દીપકના પ્રકાશના અંત તુલ્ય નિર્વાણ માની રાખ્યું છે, પરંતુ યથાર્થ વિચારે તેમ નથી. જ્ઞાનની નિર્મળતા તથા સંપૂર્ણતા એ જ મોક્ષ છે.

શરીરના અભાવમાં જ્ઞાનાદિ ગુણોનો અભાવ થઈ શૂન્યદશા કેટલાક દાર્શનિકો કલ્પે છે, પણ તેમની તે માન્યતા નીતાંત શ્રમ છે. શરીર અને આત્મા એ બંને પદાર્થોના વાસ્તવિક યોધ વિના તે બંને એકાકારપણે પ્રતિભાસે છે. કારણ જેવો યોધ તેવો પ્રતિભાસ તથા પ્રતિભાસ તેવું રમણ. તે પ્રતિભાસન કેવળ મિથ્યા છે. શરીરમાં રતિ પામેલું-શરીરાકાર પરિણમેલું જ્ઞાન જ પોતાને શરીરરૂપ મનાવે છે. અને મુક્તદશા શૂન્યતારૂપ વર્તે છે, એમ શરીરાસક્તપણાથી જ નિશ્ચય કરાવે છે. વાસ્તવમાં જ્ઞાન અને શરીર એ ઉભયની ક્રિયા-લક્ષણ પ્રત્યક્ષ જુદાં છે. શરીરમાં રહીને પણ તું જે જે અનુભવ, લાગણીઓ, કલ્પનાઓ કે માન્યતાઓ કરે છે, તે શું શરીરથી કરે છે? ના. ઉપરોક્ત બધી માત્ર જ્ઞાનની જ પર્યાયો છે. વર્તમાન જીવનનો એક સમય પણ જ્ઞાન પરિણમન વિનાનો કેવળ શૂન્યરૂપ તને કદી અનુભવાયો છે? શૂન્યદશા એ તો માત્ર આકાશકુસુમ કે વંદ્યાપુત્રવત્ મિથ્યા છે. જ્ઞાન એ આત્માનો સહભાવિ નિજધર્મ છે. અને તે તેની હરેક અવસ્થામાં તેના સહવર્તીપણે વર્તે છે. કહો કે જ્ઞાન એ જ જીવ છે. તો પછી મુક્તદશામાં તેના અભાવ કલ્પી શૂન્યતા માની લેવી એ કેવળ મૂઢતા નહિ તો બીજું શું? ગુણના નાશથી ગુણીનો નાશ થાય છે, અર્થાત્ ગુણના અભાવમાં ગુણી જેવી કોઈ વસ્તુ જ રહેતી નથી, તો પછી તું જે જે શુભ અનુદાન કરે છે, તે કેના ઉદ્ધારને અર્થે કરે છે. કારણ મુક્તાવસ્થામાં તારા કહેવા પ્રમાણે અનુભવનો પણ અભાવ છે. તો તે શુભઅનુદાનના ફળરૂપ પ્રસ કરેલી દશાના સુખનો અનુભવ કોણ કરશે?

સમ્યક્ વિચારે વિચારતાં આત્મા છે, તે નિત્ય છે એ આદિ સ્પષ્ટ બોધ જેમ છે તેમ યથાર્થપ્રકારે થાય છે. સુક્ષ્માત્મા-અગમ્ય-અનુભવથી અને સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષથી આત્મા-શાશ્વત જ્ઞાનાદિ લક્ષણરૂપ સુપ્રતિતિ-ગોચર થાય છે. સાંભળ:-

અજાતોડનશ્વરોઽમૂર્તઃ કર્તા ભોક્તા સુખી બુધઃ ।

દેહમાત્રો મલૈર્મુક્તો ગત્વોર્ધ્વમચલઃ પ્રભુઃ ॥ ૨૬૬ ॥

આત્મા પોતે અનુત્પન્ન, અમર, અને અમૂર્તિક પદાર્થ છે. વ્યવહાર દૃષ્ટિથી કર્મનો કર્તા તથા સુખ દુઃખાદિ કર્મફળોનો ભોક્તા છે, પરંતુ નિશ્ચય દૃષ્ટિએ જોતાં માત્ર સ્વસ્વભાવનો કર્તા ભોક્તા છે. અજ્ઞાનથી ઈન્દ્રિયજન્ય સુખોને તે સુખ માની રહ્યો છે. વાસ્તવિકપણે તે પોતે જ જ્ઞાનધન પરમાનંદરૂપ છે. વળી વ્યવહારથી તે આત્મા દેહ પ્રમાણ છે. પણ પરમાર્થદૃષ્ટિએ કર્મફળ રહિત ચૈતન્ય પ્રમાણ છે. સ્વભાવે ઉર્ધ્વગામી લોકાક્રમ શિખરે અચલપણે સ્થિત અને પ્રભુ છે.

આત્મા કેવળ જ્ઞાનમય અને સર્વ ઉપાધીથી રહિત છે. પરંતુ અનાદિ જ્ઞાતિ યોગે તે પરને પોતાપણે માની ચતુર્ગતરૂપ સંસારવનમાં રહ્યો છે. પોતાનું વાસ્તવ્ય સ્વરૂપ જાણતાં, નિરુપાધી જ્ઞાનાનંદમય અવિનાશી દશાને પામતાં તે જ આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે.

શુદ્ધ દ્રવ્યાથિકદૃષ્ટિએ વિચારતાં આત્મા જન્મ મરણથી રહિત, અજન્મ અને અમર છે. રૂપરસાદિ ગુણો જીવમાં નહિ હોવાથી તે બાહ્ય ઈન્દ્રિય ગોચર થતો નથી તેથી તે અમૂર્તિક છે. સંસારદશામાં બંધના સફલાવથી ઉપચરિત નયે તે મૂર્તિક પણ કહેવાય છે. સંસારદશામાં કર્તૃત્વ પરિણમિત જ્ઞાનદશાયુક્ત હોવાથી તે કર્મોનો કર્તા છે, પરંતુ તેના મૂળ વાસ્તવિક ગુણો તરફ જોતાં સ્પષ્ટ જણાશે કે તે માત્ર પોતાના નિજ ભાવોનો કર્તા છે. કર્મબંધનું કારણ વિકારી દશા છે કે જે કર્મ અને જીવ ઉભયના સંબંધ વિશેષથી ઉદ્ભવે છે. એ જડ અને ચેતન બંનેના મૂળ સ્વભાવથી જુદી એક ત્રીજી દશા છે. જેને જ્ઞાનીપુરુષો સંસારદશા કહે છે. તેથી બંધ કર્તૃત્વનો અપરાધી કેવળ જીવ જ છે એવી એકાંત માન્યતા મિથ્યા છે. તથા બંધદશા રસપૂર્વક વર્તતી હોવા છતાં આત્મા બંધનો અકર્તા છે, એવી એકાંતદૃષ્ટિ પણ મિથ્યા છે. વ્યવહારદૃષ્ટિથી જોતાં તે આત્મા કર્મફળનો ભોક્તા છે. પણ શુદ્ધ પારમાર્થિકદૃષ્ટિએ વિચારતાં તે ચૈતન્યાદિ નિજ ગુણોનો ભોક્તા છે. પ્રદેશ ગણત્રીથી જીવનું પરિમાણ અસંખ્યાત પ્રદેશ પ્રમાણ છે, પરંતુ

વ્યવહારદૃષ્ટિથી જોતાં તે આત્મા યથાપ્રાપ્ત સ્વશરીર પ્રમાણુ છે. પૂર્વ પ્રયોગાદિ કારણોના યોગે શરીરાકાર શુદ્ધ આત્મદ્રવ્ય ઉર્ધ્વગમન કરતું સમય માત્રમાં લોકાગ્ર શિખરે જઈ સ્થિત થાય છે. ત્યાં અચલ, અબાધિત, અને અવિનાશિપણે નિજ શુદ્ધ સ્વગુણોને આસ્વાદે છે.

ઈન્દ્રિયજન્ય સુખોના અભાવમાં તે સિદ્ધપરમાત્મા સંપૂર્ણ સુખી કેમ કહેવાય? અંતકાર એ પ્રશ્નનું સમાધાન કરે છે:—

સ્વાધીન્યાદુઃખમગ્યાસીત્સુખં यदि तपस्विताम् ।

સ્વાધીનસુખસંપન્ના ન સિદ્ધાઃ સુખિનઃ કથમ્ ॥ ૨૬૭ ॥

મુનિજનોને સ્વાધિનપણે થતા કાયકલેષાદિરૂપ દુઃખને પણ સુખ કહ્યું, તો પછી લગવાન સિદ્ધાને સંપૂર્ણ સુખી કેમ ન કહેવાય? તેઓ તો નિરંતર સ્વાધિન સુખમય છે.

તત્ત્વદૃષ્ટિએ વિચારતાં સંસારીજીવો માત્ર દુઃખી છે. તેઓમાં માત્ર સમ્યક્દૃષ્ટિ મુનિજનો જ સુખી છે. લગવાનસિદ્ધ કેવળ આનંદરૂપ શુદ્ધ વિજ્ઞાનધન છે; અને તેથી તેઓ સંપૂર્ણ મહાસુખી છે.

વળી સુખ એ શરીર કે ઈન્દ્રિય આશ્રિત નથી. વાસ્તવિકપણે વિચાર કરતાં સ્પષ્ટ સમજશે કે શરીર અને ઈન્દ્રિયો તરફનું લક્ષ તો ઉલટાં આત્માના સ્વાધિન અને સહજ સ્વાભાવિક સુખમાં વિઘ્નભૂત છે. સુખ એ આત્માનો સહજ સ્વાભાવિક નિજગુણ છે. અને તે આત્માને આશ્રિત છે. કહો કે આત્મા સ્વયં સુખરૂપ છે. પ્રતિબંધક કારણો જેટલે જેટલે અશે હટે છે તેટલે અશે તે ગુણ સ્વયં વ્યક્ત થાય છે—અનુભવાય છે.

ज्ञानानंदो चितोभर्मौ नित्यौ द्रव्यौपर्जाविनौ

देहेन्द्रियाद्यभावेपि नाभावस्तद्द्रव્યોरिति ।

ततःसिद्धं शरीरस्य पञ्चाक्षणां तदर्थसात्

अस्त्यकिञ्चीत्કરત્વં તચ્ચિતો જ્ઞાનં સુખમ્પ્રતિ ॥ (૫-અધ્યાયથી)

અર્થ—જ્ઞાન અને આનંદ (સુખ) એ બંને આત્માના નિજ ધર્મ છે. તથા તે નિત્ય અને દ્રવ્યોપજીવિ ગુણુ છે. શરીર અને ઈન્દ્રિયોના અભાવમાં પણ તેનો કિંચિત્ અભાવ નહિ થતાં ઉલટી વૃદ્ધિ થાય છે.

તેથી આ વાત સિદ્ધ છે કે—શરીર અને પાંચે ઈન્દ્રિયો આત્માના જ્ઞાન અને સુખ પ્રત્યે સર્વથા અકિંચત્કર છે. અર્થાત્ તે કંઈ પણ કરી શકતી નથી.

સંસારદશામાં જે ઈંદ્રિયજન્ય સુખનો અનુભવ થાય છે, તે પણ એ જ આત્માના સહજ સ્વાભાવિક સુખગુણની વિભાવપર્યાય છે પણ ઈંદ્રિયો કે ઈંદ્રિયોના ભોગ્ય જડવદારોમાં સુખ નથી. કારણ જડ અને જડના જેટલા પર્યાય છે તે ત્રિકાળે જડ છે. તેમ ચેતન અને ચેતનના જેટલા પર્યાય છે તે ત્રિકાળે ચેતન જ છે. ઈંદ્રિયજન્ય સુખ દુઃખરૂપ અનુભવ એક જ સુખગુણની દુઃખરૂપ વિભાવપર્યાય છે. તથા શુદ્ધ અતીંદ્રિય નિરાકુળ આત્મયસુખ એથી સર્વથા લિપ્ત જીવનો સુખરૂપ સ્વભાવપર્યાય છે.

ક્રિતિતાર્થ એ છે કે-સુખ એ ચૈતન્યની દ્રવ્યોપજીની શક્તિ છે. અને તે ત્રિકાળે નિજ દ્રવ્યાધિનપણે પરિણમી રહી છે. પ્રતિબંધક કારણોનો સર્વથા નાશ થતાં એ શક્તિના અનુભવ અર્થે શરીર કે ઈંદ્રિયોના અવલંબનની જરા પણ અપેક્ષા પડતી નથી. એટલે સિદ્ધ થાય છે કે-શરીર કે ઈંદ્રિયાધિન, સુખ નથી પણ આત્માધિન છે.

ઉપસંહાર:—

इति कतिपयवाचां गोचरीकृत्य कृत्यं
चरितमुचितमुच्चैश्चेतसां चित्तरम्यम् ।

इदमविकलमन्तः सन्ततं चिन्तयन्तः

सपदि विपदपेतामाश्रयन्तुं श्रियं ते ॥ ૨૬૮ ॥

ઉદાર વર્તે છે ચિત્ત જેમનું એવાં મુનિજનોના ચિત્તને રમણીય આત્માનુશાસન અંથને કેટલીક વચનરચના પૂર્વક કાવ્યમાં રચિત કર્યો છે. તેને નિરંતર હૃદયમંદિરમાં પૂર્ણપણે ચિંતવન કરતાં કરતાં જીવ સર્વ આપદાથી રહિત થઈ અવિનાશી ભોક્ષ દક્ષમીરૂપ સર્વોત્કૃષ્ટ નિઃશ્રેયસને પ્રાપ્ત થાય છે.

જે જીવ જેવું ચિતવન કરે તેવું કૃણ પામે. જેમ સુગંધિત પુષ્પના ચોગે તેલ પણ સુગંધિત થાય છે. તેમ મહાપુરુષોના ગુણસંકિર્તન-ચિતવનથી અને અવંચક ભક્તિભાવસહ નિર્મળ ઉપાસનાથી પોતે પણ તે પુરુષો જે દશાને પ્રાપ્ત થયા છે તે સર્વોત્કૃષ્ટ દશાને પ્રાપ્ત થાય છે.

અંથકર્તા પોતાના ગુરુનું તથા પોતાનું નામાભિધાન પ્રગટ કરે છે.

जिनसे आचार्यपादस्मरणाधीनचेतसम् ।

गुणभद्रभदन्तानां कृतिरात्मानुशासनम् ॥ ૨૬૯ ॥

શ્રીમદ્ જિનસેનાચાર્યના પવિત્ર ચરણકમળોના સ્પર્શમાં નિરંતર જેમનું અંતઃકરણ વર્તે છે એવા શ્રીગુણભદ્રચાર્યકૃત આ આત્માનુશાસન ગ્રંથ છે. અથવા જિન સેના અર્થાત્ મુનિ મંડળ તેમના અદ્ય આચાર્ય શ્રી ગણધરદેવના ભક્ત ગુણોથી ભદ્ર અર્થાત્ કલ્યાણરૂપ ભદ્રંત એટલે પૂજ્ય જૈનાચાર્યની ઉત્તમકૃતિરૂપ આ આત્માનુશાસન ગ્રંથ છે.

શ્રી જિનની સેનામાં આચાર્યરૂપ મુખ્ય શ્રી ગણધરદેવ છે. તેમની ભક્તિમાં આરૂઢ છે અંતઃકરણ જેનું એવા ભદ્રગુણધારી કલ્યાણરૂપ જૈનાચાર્યકૃત આ આત્માનુશાસન ગ્રંથ છે. અથવા શ્રી જિનસેનાચાર્યના શિષ્ય શ્રી ગુણભદ્રસ્વામીકૃત આ આત્માનુશાસન ગ્રંથ છે તેનું હે પ્રિય ભણ્યો ! તમે ભક્તિમાત્રે શ્રવણ, મનન યાવત્ ધારણ કરો.

વાંચકને ગ્રંથકર્તા આશિર્વાદ આપતાં કહે છે કે:—

ઋષભો નામિસૂનુર્યો મૂળાત્સ મવિકાય વઃ ।

યજ્ઞાનસરસિ વિશ્વં સરાંજમિવ ભાસતે ॥ ૨૭૦ ॥

શ્રી નાભિરાજના પુત્ર ભગવાન શ્રી ઋષભનાથ હે ભણ્યો ! તમને પરમ કલ્યાણનું નિમિત્ત થાઓ ! જે પ્રમાત્માના વિજ્ઞાનસરોવરમાં આ સર્વ જગત એક કમલનુલ્લસ પ્રતિભાસે છે. ઐ શાંતિ :

ઈત્યલમ.

નીચેના પુસ્તકો અમારે ત્યાંથી મળશે.

મોક્ષમાળા (શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પ્રણીત)	૧—૦—૦
તત્ત્વજ્ઞાન " " "	૧—૦—૦
ભાવના સંગ્રહ " " "	૧—૦—૦
રાજપદ " " "	૦—૬—૦
શ્રી આત્માનુશાસન	૨—૮—૦
શ્રી મૃત્યુ મહોત્સવ	૦—૨—૦
શ્રી ભક્તિરસ ઝરણા	૦—૨—૦
શ્રી દર્શન ચોવીશી અને અનાનુપૂર્વી	૦—૧૦—૦
શ્રી કેસરીયાજીના રંગીન ફોટા સાઈઝ ૧૧×૧૮	૦—૮—૦
શ્રી મહાવીર સ્વામી તથા ગૌતમ સ્વામીના	
રંગીન ફોટા સાઈઝ ૧૪×૨૦	૦—૬—૦
" " " " ૬×૧૧	૦—૨—૬
શ્રી મહાવીર સ્વામી, શ્રી ગૌતમ સ્વામી તથા	
શ્રી પાર્શ્વનાથના રંગીન ફોટા સાઈઝ ૧૦×૭૧	૦—૧—૬

મળવાનું ઠેકાણું:—

શ્રી મદ્ રાજચંદ્ર જ્ઞાનપ્રચારક ટ્રસ્ટ.

ઠે. એમ. વાડીજાલની કંપની

દીલ્હી ફરજાબ બહાર, હડીભાઈની વાડી પાસે,

અ મ દા વા દ.

